

UDK 930.85(497.6)
908(497.6)

ISSN 2566-3429

HERCEGOVINA

Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe
Journal of cultural heritage and history

5 – 2019

Serijski broj 3

PRES

HRVATSKI
institut za
POVIJEST

MOSTAR - ZAGREB, 2019.

HERCEGOVINA

Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe
Journal of cultural heritage and history

IZDAVAČ / PUBLISHER
Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
Studij Povijesti
University of Mostar
Faculty of humanities and social sciences
Department of History

ZA IZDAVAČA / FOR THE PUBLISHER
Zoran Tomić, rektor/rector
Ivica Musić, dekan/dean

SUIZDAVAČ / CO-PUBLISHER
Hrvatski institut za povijest - Zagreb
Croatian Institute of History - Zagreb

ZA SUIZDAVAČA / FOR THE CO-PUBLISHER
Gordan Ravančić

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

Marina Beus (Sveučilište u Mostaru), Lovorka Čoralčić (Hrvatski institut za povijest - Zagreb), Ivica Glibušić (Sveučilište u Mostaru), Božo Goluža (Sveučilište u Mostaru), Dijana Korać (Sveučilište u Mostaru), Ivica Lučić (Hrvatski institut za povijest - Zagreb), Dijana Pinjuh (Sveučilište u Mostaru), Ivica Šarac (Sveučilište u Mostaru), Jasna Turkalj (Hrvatski institut za povijest - Zagreb), Ante Uglešić (Sveučilište u Zadru), Ana Zadro (Sveučilište u Mostaru)

ZNANSTVENO VIJEĆE / SCIENTIFIC COUNCIL

Mladen Ančić (Sveučilište u Zadru), Rajko Bratož (Slovenska akademija znanosti in umetnosti - Ljubljana), Milko Brković (Zadar), Bruna Kuntić-Makvić (Sveučilište u Zagrebu), Davor Marijan (Hrvatski institut za povijest - Zagreb), Zlatko Matijević (Hrvatski institut za povijest - Zagreb), Miroslav Palameta (Mostar), Dinko Šokčević (Magyar tudományos akadémia - Budapest), Gianluca Volpi (Università degli studi di Udine), Petar Vrankić (Augsburg)

GLAVNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF

Božo Goluža

TAJNICA / SECRETARY

Dijana Pinjuh

LEKTORICA / PROOFREADING

Martina Arapović

ENGLISKI TEKST / ENGLISH TEXT

Ivana Zovko-Bošnjak

GRAFIČKA PRIPREMA

Dragana Zovko

NASLOVNA STRANICA

Miro Raguž

UDK oznake / UDK marks

Knjižnica Filozofskog fakulteta Mostar, Sanja Ledić

Tisak / Printed by

Fram-Ziral, Mostar

Časopis izlazi jedanput godišnje. Cijena pojedinoga primjerka je 10 KM (40 KN)
Žiro račun: 3381002202661957, UniCredit Bank, Kardinala Stepinca b.b., 88000 Mostar
Devizni račun u EUR: UniCredit Bank, Kardinala Stepinca b.b., 88000 Mostar,
SWIFT: UNCRBA 22, IBAN: BA39 3380 6048 1936 7345, broj računa: 15001617101
Adresa uredništva: Filozofski fakultet, časopis Hercegovina, Matice hrvatske b.b., BiH - 88000 Mostar
E-pošta: hercegovina@ff.sum.ba; casopis.hercegovina@gmail.com
Telefon: +387 36 355-400; Fax: +387 36 355-401

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim priložima

Naklada / Edition: 300 primjeraka

Časopis je referiran u: / The periodical is referenced in:

CEEOL - Central and Eastern European Online Library (www.ceeol.com)

Hrčak - Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske (www.hrck.hr)

Slavus - Slavic Humanities Index (www.slavus.ca)

Sadržaj

Članci / Articles	5
IVANKA RIBAREVIĆ-NIKOLIĆ, <i>Mostar u svjetlu znanstvenoga interesa starokršćanske arheologije</i>	7
BOŽO GOLUŽA, <i>Mučeništvo kao jedno od obilježja prvih kršćanskih vremena</i>	41
EDITA VUČIĆ, <i>Kontekstualizacija nekropolâ stećaka u teorijskoj arheologiji</i>	59
BARTUL MARUŠIĆ, <i>Diplomatičke isprave Općine Lokva Rogoznica</i>	79
DIJANA PINJUH, <i>Hajdučija u Hercegovini u 18. stoljeću</i>	115
IVICA PULJIĆ, <i>Kroničari i povjesničari o prvom po imenu poznatom trebinjskom biskupu Ivanu. Uz 200-godišnjicu smrti posljednjega trebinjsko-(mrkansko)ga biskupa Nikole Ferića</i>	141
JURE KRIŠTO, <i>Zločinačka narav komunizma</i>	153
DRAŽENKO TOMIĆ, <i>Turcizmi u časopisu Kršćanska obitelj (1900. – 1904.)</i>	177
IVICA GLIBUŠIĆ, <i>Utjecaj koaliranja Hrvatske seljačke stranke sa srpskim radikalima na izborne rezultate 1927. u Bosni i Hercegovini</i>	209
MARINA BEUS – DIJANA KORAĆ, <i>Korespondencija između Dominika Mandića i Josipa Hamma u Arhivu Hercegovačke franjevačke provincije</i>	241
Razno / Miscellaneous	265
RATKO PERIĆ, <i>Kardinal i Maršal</i>	267

Recenzije i prikazi / Recensions and Book Reviews	275
NENAD CAMBI, <i>Dioklecijanov lik. Između realnosti i transcendencije. Artistički, ikonografski i sociološki aspekt = The image of Diocletian. Between reality and transcendence. Artistic, iconographic and Sociological Aspects</i> (Ana Zadro)	277
EMILIO MARIN ET ALII, <i>Forum Naronitanum</i> (Ana Zadro)	280
RADMILO PEKIĆ, <i>Bilečke Rudine u srednjem vijeku</i> (Билећке Рудине у средњем вијеку) (Nina Čuljak)	283
IVANA BRKOVIĆ, <i>Političko i sveto. Identitet prostora i prostori identiteta u dubrovačkoj književnosti</i> <i>17. stoljeća</i> (Andrija Šego)	289
FARUK TASLIDŽA, <i>Bosanski ejalet u doba Bečkog rata</i> (1683-1699) (Dijana Pinjuh)	294
IAN KERSHAW, <i>Kraj: Slom Hitlerove Njemačke 1944. - 1945.</i> (Goran Mijočević)	298
ŽELJKO MAJIĆ - BOŽO GOLUŽA (prir.), <i>U vjeri, nadi i ljubavi. Stoljetnica rođenja biskupa Pavla Žanića (1918.-2018.)</i> (Dragana Zovko)	304
<i>Prilozi 47</i> , (Dženita Rujanac)	312
ANTE BRALIĆ (ur.), <i>Franjo Tuđman i stvaranje suvremene hrvatske države (1990.-1999.)</i> (Slavko Zovko)	319
IVICA ŠARAC, <i>Metastaze jedne revolucije. Uspostava komunističko-partizanske vlasti u zapadnim dijelovima Hercegovine (listopad 1944. - ožujak 1945.)</i> (Martina Arapović)	325

Članci

Articles

Mostar u svjetlu znanstvenoga interesa starokršćanske arheologije

IVANKA RIBAREVIĆ-NIKOLIĆ
Montréal
E-pošta: ivanka_rn@outlook.com

UDK: 904:726(497.6 Mostar)"652"
Pregledni rad
Primljeno: 4. veljače 2019.
Prihvaćeno: 21. svibnja 2019.

Sažetak

Ukazano je na stanje istraženosti i očuvanosti sedam do sada poznatih starokršćanskih lokaliteta na području današnje Općine Mostar. Pozornost je dana kasnoantičkim reljefima koji su ugrađeni kao spoliji u zidanu konstrukciju izvora Vrelo Vrba u Donjim Gnojnicama, a koji nesumnjivo ukazuju na postojanje važnoga arheološkog lokaliteta na ovome prostoru. Pod simboličkim naslovom *arheološki manifesto* istaknuta je važnost arheoloških lokaliteta općenito, isticanjem njihova značenja u suvremenome društvu.

Ključne riječi: starokršćanska arheologija; Mostar; spolij; Donje Gnojnice; *arheološki manifesto*.

Uvod: potvrđeni i pretpostavljeni starokršćanski lokaliteti na širem području Mostara

Ovim sažetim osvrtom ukazujemo na do sada poznate ili pretpostavljene starokršćanske lokalitete na području okolice grada koja je danas administrativno poistovjećena s prostorom Općine Mostar. Poziciju ovih lokaliteta, odnosno njihov zemljopisni položaj, preciziramo u odnosu na rijeku Neretvu i u odnosu na urbani prostor grada, što je lokalitet Crkvine, Cim, te njegov južni dio Bišće polje i njegov sjeverni dio Bijelo polje.

Danas je, prema publiciranim stručnim izvješćima, na području Mostara registrirano sedam položaja na kojima je potvrđeno ili pretpostavljeno postojanje starokršćanskih objekata. To su položaji: Cim u gradu, te u sjevernom dijelu grada Sutina, i nešto dalje Potoci, Humilišani i Kuti u Bijelom polju dok su južno od grada Žitomislići i Blagaj. Mi ovim osvrtom ukazujemo na osmi položaj u Donjim Gnojnicama, također u južnom dijelu, u Bišću polju, koje pripada području Mostara. Ovome lokalitetu posvećujemo znatno više pozornosti želeći istaknuti njegovu važnost i hipotetski ukazati na mogućnost postojanja starokršćanskoga horizonta.

Lokalitet Vrelo Vrba u Donjim Gnojnicama kod Mostara

Lokalitet Vrelo Vrba registriran je 1891. godine, nije arheološki istražen i okvirno je datiran u period od 1. do 4. stoljeća.¹ Ovo je područje obišao Vaclav Radimsky, ukazujući na mnogobrojne ulomke rimske opeke i rimskih keramičkih oblika, primjetne uz tadašnji kolski put i osobito oko džamije, a prema usmenoj informaciji, nađeni su i rimskodobni grobovi. Naglašeno je da je sam izvor, Vrelo Vrba, kojim je objedinjeno nekoliko izvora, ozidano "ulomcima od rimskih spomenika s reljefima".² Također, kao sporadični nalaz, publicirana je

1 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3, Sarajevo, 1988., bilj. 24.64., str. 293, dalje u tekstu: ALBH.

2 VACLAV RADIMSKY, "Bišće polje kod Mostara", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 3, 1891., knjiga 2, str. 183. Upravo ovim reljefima dajemo pozornost dalje u članku. Napominjemo da su reljefni spoliji korišteni kao dekorativni i konstruktivni elementi specifične arhitekture ovoga izvora. Svojevremeno objekt je registriran u nadležnome, tadašnjem Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru.

kasnoantička fibula koja se, prema tipičnoj morfologiji fibula s povišenom nogom, datira u peto na šesto stoljeće.³

Kasnoantički spoliji ugrađeni su u zide ovoga ograđenog izvora, poznatog pod imenom Vrelo Vrba. Ozidani izvor smješten je na relativno strmom, kaskadno oblikovanu zemljištu, na prostranoj zaravni (Sl. 1). Nešto niže, ispod razine platoa izvora, nalazi se velika, vjerovatno betonska, cisterna. U neposrednoj blizini, sjeverno od izvora, primjećuju se manji platoi s podzidama, koji prate konfiguraciju terena, a obrasli su travom.

Pročelje nosi jednostavne stilske odlike islamske arhitekture s tipičnim oblikom lukova tri dekorativne arkade. S obje strane ovoga niza arkada nalazi se po jedna mala niša. Vrhovi lukova arkada i bočnih niša u istoj su razini, što fasadi ove gradnje daje svojevrsni ritam. Istovremeno, prema vizualnoj procjeni, širine bočnih niša kao i njihove visine u odnosu na širinu i visinu arkada u proporcionalnom su omjeru jedan prema dva. Ovaj omjer nadasve akcentira simetriju pročelja, gdje je osa simetrije cjelovitoga pročelja istovjetna osi simetrije središnje arkade. Svi navedeni elementi doprinose nesumnjivoj estetskoj vrijednosti ovoga specifičnog objekta. Čitavom širinom arkada postavljeni su kameni pravokutni bazeni za vodu. Svaka je od arkada imala "izvor" tekuće vode.

Kameni blokovi korišteni za gradnju različitih su dimenzija. Ujednačenost veličine kamenih ploča primjećuje se u gornjem završnom nizu ispod jednostavnoga i djelomice profiliranog "vijenca" koji je u razini kaskadnoga terena. Taj teren ujedno natkriva arhitektonsku konstrukciju izvora. Budući da je ovaj prostor prekriven vegetacijom, nije moguće zaključiti je li arhitektonska konstrukcija nad izvorom svodna ili stropna.

Reljefi su vidljivi na dvije ploče, na desnoj strani pročelja. Jedna od ploča je horizontalno pozicionirana, veći je dio reljefne dekoracije vidljiv i na žalost nije dobro očuvan. Druga je, čini se, rezana da bi se uklopila u zadane dimenzije objekta. Motiv stiliziranih grana vinove loze, listova i grozdova grožđa, čine kompoziciju plitkoga reljefa (Sl. 2).

Jesu li ostale ploče, koje su istih dimenzija kao i dekorirana ploča, također reljefno ukrašene, ne znamo. Potrebno je provjeriti postoje li

3 ADNAN BUSULADŽIĆ, *Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2010., str. 113, 229 inv. br. 398.

reljefi na površinama koje danas nisu vidljive jer su okrenute k unutarnjoj strani zida. Primjećuje se da nedostaje jedna od ploča koja je bila u lijevom dijelu pročelja.⁴

Zid južne strane vrela također sadrži spolije, ali znatno manjih dimenzija (Sl. 3a, 3b). Vidljive reljefne površine i općenito ostali korišteni kamen, pokazuju neujednačenost oblika bez pravilnosti u slijedu zidanja. Debeli sloj cementnoga veziva vidljiv je na površini zida (Sl. 3a). Ovaj sloj, neprimjereno velikih površina s nepravilnim fugama koje su istaknute urezanim linijama, a ne logičkim konstruktivnim spojevima, većim dijelom prekriva kamen, te je teško sagledati realne dimenzije spolija. Reljefne površine vidljive su u segmentima. Danas možemo prepoznati reljef s vegetacijskim motivom stiliziranih grana, s vidljivim segmentom grozda grožđa, sličan onome prikazanom na reljefnoj ploči pročelja. Listovi vinove loze nisu vidljivi. Primjetno je da se radi o ulomku koji ima dekorirani vijenac. Ne možemo pouzdano zaključiti jesu li djelomice vidljivi grozdovi grožđa fizički dio ovoga spolija ili je to samostalni ulomak (Sl. 3a).

Tijekom obilaska ovoga lokaliteta 1990. godine bila je vidljiva znatno veća površina reljefnih spolija, okružena tada korištenim vezivom s vapnom (Sl. 3b). Jasno je da su u pitanju dva ulomka reljefne obrade. Jedan nosi motiv vinove loze i grozdova i stilski je identičan motivima koje vidimo na pločama pročelja. Ulomak koji ima profilirani vijenac dekoriran je specifičnim motivom stilizirane akantusove lozice kojega uobičajeno nazivamo virovita rozeta (usporediti slike 3a i 3b). Motiv virovite rozete susrećemo na starokršćanskim reljefima crkve u Žitomislčićima, također u južnome dijelu grada. Isti motiv virovitih rozeta u kombinaciji s drugim motivima dio je dekoracije reljefne ploče koja pripada starokršćanskome kamenom crkvenom namještaju iz Potoka u sjevernom dijelu Mostara (Sl. 9). Ovaj spolij, reljef s motivom virovite rozete, kojega danas ne možemo jasno vidjeti, doprinos je hipotezi o postojanju starokršćanskoga sakralnog objekta u Donjim Gnojnicama.

Veća površina pročelja, uključujući i reljefne spolije, podjednako kao i pojedine površine bočnoga zida, obojene su plavozelenom, plavom i žutom bojom. Nesumnjivo, taj bojeni sloj je recentni, vjerujemo ne-

4 Budući da tijekom rada na ovom članku nismo uspjeli konzultirati povijesne podatke o arhitektonskom objektu izvora Vrba i aktualnoj razini njegove zaštite, informacije koje iznosimo zasnovane su isključivo na vizualnoj analizi tijekom recentnoga obilaska i fotografiranja lokaliteta 8. kolovoza 2018.

planski i nečiji samovoljni rad, što je dodatni problem budućoj konzervaciji objekta.⁵

Način izradbe i odabrani motivi reljefne dekoracije ovih spolija vrlo indikativno ukazuju na moguće postojanje sakralnoga starokršćanskog objekta kojemu je ova reljefna dekoracija, vjerujemo, pripadala. Istovjetno stilizirani motivi grana vinove loze, listova i grozdova grožđa i njihova specifična kompozicija, uz već spomenuti motiv virovite rozete, susreće se na nedalekim, potvrđenim starokršćanskim lokalitetima, od kojih osobito ističemo lokalitet Crkvine u Žitomislčićima. Primjetna je sličnost izražena u načinu oblikovanja lista vinove loze, načinu izradbe i načinu stilizacije grana. Svakako, treba imati na umu ograničene mogućnosti sagledavanja kompozicije i navedenih detalja reljefnih spolija Vrela Vrba, te naša opažanja zahtijevaju kritičku potvrdu zasnovanu na detaljnoj komparativnoj analizi.

Također, ne smijemo isključiti činjenicu da motiv vinove loze i grožđa nije isključivi ikonografski vokabular starokršćanske sakralne umjetnosti, nego ga srećemo i kao dekorativni reljefni motiv općenito tijekom rimskodobnoga perioda. Navodimo kao primjer sarkofage, datirane u 4. stoljeće, pronađene u Bačevićima, što je lokalitet u blizini, također na Bišću polju.⁶

5 Ovaj je lokalitet prvi put posjećen tijekom 1990. godine. Cilj posjeta 8. kolovoza 2018. bilo je fotografiranje, vizualni uvid i provjera prethodne osobne impresije o ovim reljefima. Nisu izvršena mjerenja objekta, niti pojedinih elemenata gradnje. Nije rađena deskriptivna analiza načina obrade površina korištena kamena, naravno u mjeri u kojoj je to danas mjerodavno i moguće uzevši u obzir djelovanje atmosferilija i dodatno sadašnjega sloja boje. Pozornost je posvećena samo reljefnim spolijima.

6 VACLAV RADIMSKY, "Prehistoričke i rimske starine kod Bačevića blizu Mostara", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 4, 1892., str. 332-336. O istim sarkofazima i mogućoj klesarskoj radionici: ĐURO BASLER, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972., str. 146, sl. 159. Primjeri su višebrojni, a također upravo motiv vinove loze i grožđa, te pitanja stila i kontinuiteta njegove aplikacije i na starokršćanski kameni crkveni namještaj, tema je zasebnih studija. Ovakve studije i detaljne analize bit će neophodne kada se konzervatorskim zahvatom ove spolije izvade iz zidova objekta. Za više detalja o razvoju i uporabi ovoga motiva: VELJKO PAŠKVALIN, "Ostaci starokršćanske bazilike na Crkvini (Grudine) u Bugojnu s osvrtom na MVN(icipium) BIST(ue) ili BISTVES, sjedište Bistuenske biskupije i biskupa Andrije", u: *Acta XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae*, III, (ACIAC, 13, 3), Citta del Vaticano – Split, 1998., str. 572, i podnožne bilj. 87-90 s pregledom bibliografije.

Jedino arheološka metoda istraživanja može dati mjerodavne podatke o postojanju i namjenskome određenju nesumnjivo značajnoga kasnoantičkog objekta ili objekata, kojima su mogli pripadati i reljefi ugrađeni kao spolije u zide Vrela Vrba. Kao što smo naglasili, hipotetski, ove reljefe možemo pripisati pretpostavljenom starokršćanskom sakralnom objektu, ali ne možemo isključiti i moguću njihovu drukčiju pripadnost.

Vađenje iz zidova i adekvatna konzervacija svih reljefnih ulomaka čini nam se opravdanom, sagledavajući njihovu stilsku i umjetničku vrijednost i važnost povijesne poruke koju nesumnjivo nose.⁷ Ujedno, želimo naglasiti neophodnost konzervatorskih zahvata i moguće djelomične rekonstrukcije gornje zone pročelja i bočnoga zida Vrela Vrba, gdje su kasnoantički reljefi, ali isto tako i bazena za vodu ovoga objekta islamske gradnje, koji ima nesumnjivu stilsko-arhitektonsku vrijednost. Također, istaknimo i povijesnu vrijednost konstruktivnoga rješenja sakupljanja vode s više izvora podzemnim sustavom kanala, koji su objedinjeni današnjim Vrelom Vrba.

Sedam lokaliteta na području Mostara u svjetlu znanstvenoga interesa starokršćanske arheologije

Stupanj znanstvene istraženosti, očuvanosti i adekvatne prezentacije do danas poznatih starokršćanskih položaja Cim, Sutina, Potoci, Humilišani, Kuti, Žitomislíci, Blagaj i vjerojatno Donje Gnojnice, nije primjeren njihovoj važnosti i značenju. Tako su i naše spoznaje podjednake nezavidne razine. Starokršćanski horizont u ovome segmentu rimske provincije Dalmacije, Salonitanske metropolije, a pod jurisdikcijom Naronitanske biskupije, koji u prvoj polovici 6. stoljeća vjerojatno postaje sijelom jedne novoosnovane biskupije, zavrijeđuje veću znanstvenu i javnu pozornost.⁸ Ovo je, kako se čini, najslabije arheološki istražen starokršćanski horizont na području Hercegovine.

7 MARIN BARIŠIĆ – VINKA MARINKOVIĆ, "Fenomen antičkih spolija – problem zaštite i prezentacije", u: *Kulturna baština*, 37, Split, 2011., str. 317-338.

8 Mnogobrojne su znanstvene studije posvećene pitanju ubikacije jedne od biskupija koja se izravno može vezati za navedeno područje Mostara, odnosno za Cim. Spomenut ćemo da su najčešća razmišljanja čvrsto bazirana na pisanim izvorima, aktima salonitanskih sabora, vezana za ubikaciju sijela biskupije Sarsenterum čiji je biskup Paulinus bio nazočan na drugom Salonitanskom saboru 533. godine, ili je to mogla biti biskupija Mactaris (ecclesia Mactarita-

Istaknimo ponovo postojanje starokršćanskih lokaliteta, onih s vidljivim ili potvrđenim arhitektonskim ostacima ili onih pretpostavljenih zahvaljujući nalazima starokršćanskih reljefa ili arhitektonske skulpture, potvrđeno je u Cimu, Žitomislicima, Sutini, Humilišanima i Kutima. U Potocima, Blagaju i hipotetski u Donjim Gnojnicama, nalazi arhitektonske skulpture i ulomci reljefa ukazuju na starokršćanski lokalitet, gdje arhitektonski ostatci još uvijek nisu potvrđeni arheološkom metodom istraživanja.⁹

Sustavnim arheološkim iskopavanjima potvrđeni su i konzervirani arhitektonski ostatci dva sakralna kompleksa, onaj u Cimu i drugi u Žitomislicima.

U Cimu (Sl. 4), na lokalitetu Crkvine, konzervirana je trikonhalna crkva s bočnim prostorijama u nizu, gdje je krstionički zdenac smješten u sjevernom aneksu. Uz crkvu je izgrađen također trikonhalni manji objekt memorije (*memoria*). Nedaleko, jugozapadno u odnosu na crkvu, otkriven je stambeni objekt, vjerojatno sagrađen istovremeno s crkvom.¹⁰

U Žitomislicima, na lokalitetu Crkvine (Sl. 5), konzervirana je dvojna crkva. Dvije su crkve, od kojih je sjeverna s krstioničkim zdencom, povezane zajedničkim prostorijama i ograđene zajedničkim

na) čiji se biskup Viktor spominje u istom salonitanskom dokumentu. Ovo složeno pitanje, na koje još uvijek ne postoji odgovor potvrđen materijalnim (arheološkim) nalazima, tema je, posredno dotaknuta, u gotovo svim citiranim radovima koji obrađuju starokršćanske crkve na ovome području, a koji će biti citirani dalje u tekstu. Za ovdje navedene informacije vidjeti: PASCALE CHEVALIER, *Salona II, L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IV-VII s.), En dehors de la capitale, Salona*, Tome 1, Catalogue, Rome – Split, 1995., str. 395. Pitanje ubicacije biskupskoga sjela prelazi tematske okvire ovoga prikaza te mu stoga ne možemo posvetiti više pozornosti.

9 Zahvaljujemo napose jednomu od anonimnih recenzenata na pozornosti koja je posvećena ovome članku, a očitovana je iscrpnim osvrtom, što osobno cijenimo. Vjerujemo da smo nekolicinom opširnije predočenih informacija jasnije iskazali ovaj sažeti kronološki pregled istraživanja starokršćanskoga horizonta na području Mostara, te da smo ujedno uspjeli ukazati na važnost i značenje ovih i općenito svih arheoloških lokaliteta.

10 ALBH, 3, bilj. 24.45, str. 292-293; TOMISLAV ANĐELIĆ, "Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 29, (1974.), Sarajevo, 1976., str. 179-244; PASCALE CHEVALIER, *Salona II, L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IV-VII s.), En dehors de la capitale, Salona*, Tome 1, Catalogue, Rome – Split, 1995., str. 394-400; *Salona II*, Tome 2, Illustrations et conclusions Pl. LIX, sl. 1,3.

zidom koji mjestimice svojom pozicijom ujedno postaje sastavni dio arhitektonskoga sakralnog korpusa. Stambeni objekt u neposrednoj blizini pripada ovome arhitektonskom sklopu.¹¹

Crkva u Sutini (titular sv. Ivan?), (Sl. 6) arheološkom je metodom djelomice istražena. Indikativni nalazi u sjevernim prostorijama ukazali su na postojanje krstioničkoga zdenca.¹² Istraživanja nisu nastavljena. Sačuvani, istraženi ostatci arhitekture, kao i cjelokupna površina arheološkoga lokaliteta, uništena je recentnom gradnjom prodajnoga centra.¹³

U Humilišanima, na lokalitetu Kratine, nađeni su primjerci arhitektonske skulpture među kojima imposti s urezanim motivom križa, nesumnjivo starokršćanskoga stilskog određenja (Sl. 7), te arhitektonski element kamenoga, dobro obrađena "kanala" za vodu koji završava stiliziranim motivom lavlje glave (Sl. 8). Probnim arheološkim istraživanjima potvrđeni su i arhitektonski ostatci objekta. Planirano sustavno arheološko istraživanje nije realizirano. Plan objekta nije poznat.¹⁴

U Kutima zabilježeni su ostatci arhitekture vidljivi na površini i osobito jasno čitljivi ostatci krstioničkoga zdenca starokršćanskoga sakralnog objekta. Pretpostavljen je kontinuitet korištenja ovoga mjesta u kasnom srednjem vijeku. Arheološka istraživanja nisu provedena. Plan objekta nije poznat.¹⁵

U Potocima, Grčine, poznat je lokalitet gdje su nađeni izvanredni primjerci starokršćanskih reljefa i arhitektonske skulpture, nesum-

11 ALBH, 3, bilj. 24.44, str. 292; TOMISLAV ANĐELIĆ, "Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislićima kod Mostara", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 32 (1977.), Sarajevo, 1978., str. 293-330; P. CHEVALIER, *Salona II*, Catalogue, str. 415-418; *Salona II*, Illustrations et conclusions Pl. LXI sl. 1, 2, Pl. LXII sl. 1,2.

12 PASCALE CHEVALIER, "Les baptistères paléochrétiennes de la province romaine de Dalmatie", u: *Diadora*, 10, Zadar, 1988., str. 158, na osnovi razgovora s V. Atanacković-Salčić koja je vodila istraživanja u Sutini.

13 ALBH, 3, br. 24, 42c; P. CHEVALIER, *Salona II*, Catalogue, str. 393-394; *Salona II*, Illustrations et conclusions Pl. LIX sl. 2; VUKOŠAVA ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, "Nove ranokršćanske crkve na području Mostara", u: *Hercegovina*, 3(11), Mostar, 1997., str. 23-30; O ovome lokalitetu vidjeti i podnožnu bilj. br. 21-22.

14 ALBH, 3, bilj. 24.222; P. CHEVALIER, *Salona II*, Catalogue, str. 386-387; V. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, *nav. dj.*, str. 26-27.

15 ALBH, 3, bilj. 24,39; P. CHEVALIER, *Salona II*, Catalogue, str. 387-388.

njivo sakralnog objekta (Sl. 9). Pozicija objekta ili njegovi arhitektonski ostatci nisu potvrđeni probnim arheološkim iskopavanjima, te je i njegov plan ostao nepoznat. Mjesto Potoci jedno je od najvažnijih rimskodobnih lokaliteta na području Hercegovine koje nikada nije bilo sustavno istraženo. Neophodno je primijetiti da se prethodno spomenuti lokalitet u Humilišanima nalazi na samo nekoliko kilometara udaljenosti, što ukazuje na kulturološku povezanost ovih položaja i neophodnost sustavna arheološkog istraživanja.¹⁶

Napomenimo da su Cim, a zatim Sutina, Potoci, Humilišani i Kuti na položajima u neposrednoj blizini, u sjevernom dijelu Općine Mostar (Karta 1). Kako je to već naglašeno u stručnoj literaturi, treba ih promatrati kao sakralne objekte koji pripadaju jedinstvenome crkvenom upravnom središtu. Ako se prihvati identifikacija Mostara s biskupskim sjedištem *Mactaris* (ili *Sarsenterum*), tada, kako to naglašava P. Chevalier, Potoci, Kuti i Humilišani, koji su samo desetak kilometara udaljeni od grada, čine važne točke kršćanske topografije 6. stoljeća.¹⁷

Blagaj na Buni jest lokalitet u kojemu su recentnim zaštitnim arheološkim iskopavanjima potvrđeni arhitektonski ostatci maloga starokršćanskog objekta s apsidom.¹⁸ Prethodno nađeni impost kapitel (Sl. 10a, 10b), vjerujemo, ukazuje na postojanje objekta od veće važnosti i

16 ALBH, 3, bilj. 24.171, str. 298; CARL PATSCH, "Rimsko glavno mjesto u Bijelom polju kod Mostara", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 16, Sarajevo, 1904., str. 41-42; NADA MILETIĆ, "Izveštaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, ns, 17, Sarajevo, 1962., str. 153-157; P. CHEVALIER, *Salona II*, Catalogue, str. 388-389.

17 P. CHEVALIER, *Salona II*, Catalogue, str. 389; *Isto*, Karta V: Sjeveroistok Bosne i Hercegovine (Travnik – Mostar), odakle je preuzet prikazani detalj Mostara (Karta 1). Ova je ideja akcentirana u navedenim radovima V. Atanacković-Salčić osobito za mostarske navedene položaje, gdje autorica izričito naglašava važnost Sutine i Humilišana, imajući na umu da su nalazi iz Potoka već povijesno poznati u znanstvenoj literaturi kao nesumnjivo kršćansko središte. Vidjeti podnožne bilj. br. 12-13.

18 ENVER IMAMOVIĆ, "Rezultati zaštitnog iskopavanja na lokalitetu tekija na Vrelu Bune u Blagaju kod Mostara", u: *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH*, 43, Sarajevo, 2014., str. 195-216, T.5 s prikazom višeslojnih nalaza arhitektonskih objekata različitih perioda gradnje. Na sl. 10 prikazan je dio zida apside, a sl. 11 je fotografija estriha. Dimenzije maloga jednobrodnog objekta su 6,30 m x 5,70 m, širina apside je 4,5 m, a debljina zidova objekta je 0,70 m, <http://www.anubih.ba/godisnjak/god43/Godisnjak43-full.pdf> (15. 12. 2018.).

veliĉine, osobito imajući na umu vaŹnost ovoga podruĉja u rimskom periodu. Đuro Basler donosi crteŹ jednoga kapitela, ukazujući da su kilometar istoĉno od staroga grada otkrivena svojedobno dva imposta koji upućuju na podrijetlo s neke kasnoantiĉke crkvene graĊevine.¹⁹

Kao osmi, hipotetski, starokršćanski lokalitet, pridruŹujemo spomenuti poloŹaj u Donjim Gnojnicama. Lokaliteti Donje Gnojnice, Blagaj na Buni i Źitomislići, poloŹaji su u juŹnom dijelu mostarskoga okruŹja. Napomenimo da su Donje Gnojnice i Blagaj u neposrednoj blizini na Bišću polju.

Retrospektivni osvrt na starokršćansku problematiku u kontekstu Hercegovine i Mostara u zadnjih dvadeset i pet godina

Prije dvadeset pet godina, 1994., u prvom broju ĉasopisa *Mostariensia*, kratkim tekstualnim prilogom, simboliĉki je obiljeŹena stogodišnjica prvoga meĊunarodnoga kongresa za starokršćansku arheologiju u Saloni (CIAC XIII) i ujedno stotinu godina postojanja starokršćanske arheologije u Hercegovini. Glavninu slikovnih priloga u ĉasopisu ĉine fotografije starokršćanske arhitektonske skulpture s pretpostavljenih ili arheoloŹki potvrĊenih starokršćanskih poloŹaja.²⁰

Fotografije, publicirane u istom ĉasopisu, rad su Ćirila Ćire Raiĉa. Izabrane su meĊu mnogobrojnim fotografijama starokršćanskih reljefa i arhitektonske skulpture iz (depoa) Muzeja Hercegovine u Mostaru i Zemaljskoga muzeja u Sarajevu. Prilog predoĉen ovdje, radnom skicom i fotografijom (Sl. 11a, 11b) dokumentiran je tijekom intenzivnoga rada na ovoj tematici 1990. – 1991. godine. U istom periodu obraĊen je većinski dio starokršćanskih reljefa i arhitektonske skulpture hercegovaĉkoga podruĉja, koji je u danom vremenu bio dio inventara istodobne zbirke navedenih institucija. Ovu informaciju spominjemo kao podsjetnik i potrebu iskazanu od velika broja

19 ĐURO BASLER, *Arhitektura kasnoantiĉkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1972., str. 67, sl. 39; CARL PATSCH, "ArheoloŹko-epigrafska istraŹivanja o povijesti rimske pokrajine Dalmacije", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 16, Sarajevo, 1904., str. 33-43.

20 IVANKA RIBAREVIĆ-NIKOLIĆ, "KronoloŹki pregled dosadašnjih istraŹivanja starokršćanske arhitekture u Hercegovini", u: *Mostariensia*, 1, Mostar, 1994., str. 115-121, <http://independent.academia.edu/IvankaRibarevic> (18. 9. 2018.).

znanstvenika koji se bave ovim područjem arheologije i umjetnosti da je neophodno pripremiti digitalni katalog arhitektonske starokršćanske skulpture s područja provincije Dalmacije. Ukazujemo na rad J. Vučića, gdje je istaknuta važnost katalogiziranja starokršćanskih reljefa i arhitektonske skulpture prvenstveno u cilju identifikacije radionica crkvenoga namještaja. Nadalje autor citira radove znanstvenika koji grupiranjem radova istovjetne ikonografske i stilske određenosti ukazuju na mogućnost definiranja teritorijalne rasprostranjenosti pojedinih biskupskih sijela, što su svakako zanimljiva razmišljanja.²¹ Dokumentacija spomenuta ovdje može biti prinos takvu projektu.²²

Općenito vrlo prisutni znanstveni interes za starokršćansku arheologiju poticaj je za ovaj retrospektivni, teoretski osvrt čija je problematika aktualnost očitovana i četvrt stoljeća kasnije u realnom prostoru i vremenu. Spomenuti XIII. međunarodni kongres starokršćanske arheologije, *Congressus internationalis archaeologiae christianae – CIAC*, bio je prilika za predstavljanje novih arheoloških spoznaja, kako teoretskih viđenja, tako i rezultata arheoloških istraživanja.

21 Preporučamo konzultiranje ovoga rada i u cilju sagledavanja široke problematike starokršćanskoga razdoblja i osobito iscrpne bibliografije. JAKOV VUČIĆ, *Topografija Naronitanske biskupije*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Doktorski rad, Zagreb, 2012., str. 339, 350, 351. <https://independent.academia.edu/JakovVucic> (2. 12. 2018.).

22 Veći dio dokumentacije, deskripcija, skice reljefnih ulomaka i arhitektonske skulpture i osobito značajna fotodokumentacija, produkt je studentskoga rada autorice u depou i na zbirnama, Muzeja Hercegovine u Mostaru i Zemaljskoga muzeja u Sarajevu, s ciljem da materijal bude obrađen kao tematska cjelina. Stjecajem okolnosti ovaj materijal nije publiciran. Navedena dokumentacija i, osobito ističemo, fotodokumentacija zajedno čine dokumentarnu osnovu, koja može biti prinos katalogizaciji jednoga dijela starokršćanskih reljefa i arhitektonske skulpture hercegovačkoga područja. Ova suradnja autorice članka i fotografa Č. Raiča, djelatnika onodobnoga Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru, realizirana je uz podršku matične kuće i uz neophodnu suglasnost navedenih muzeja i njihovo dopuštenje za rad u depoima i na zbirnama i dopuštenje za fotografiranje u cilju znanstvene prezentacije, za što dugujemo osobnu zahvalnost. Recentno, 2018., Muzej Hercegovine tiskao je *Katalog kamene arheološke zbirke*, čiji je autor Edin Mulović, što svakako otvara put za doprinos i suradnju na idejno sličnom i nadajmo se skorom globalnom projektu katalogizacije starokršćanskih reljefa i arhitektonske skulpture s područja današnje Hercegovine, akcentirano materijala iz Cima i Žitomislića.

Problematika starokršćanske arheologije Hercegovine, specifično sakralne arhitekture, prezentirana je s dva priopćenja, od kojih je jedno imalo uži tematski osvrt, a drugo sintetski problematski pristup. Vu-kosava Atanacković-Salčić predočila je priopćenje naslovljeno "New Discoveries of Early Christian Churches in the Mostar Region" kojim su obuhvaćeni arhitektonski ostatci, odnosno plan crkve iz Sutine (Sv. Ivan). Također prezentirani su arheološki nalazi koji čvrsto ukazuju na postojanje crkve u Humilišanima odakle potječu dva impost kapitela s urezanim motivom križa i dobro obrađeni "kanal" za vodu koji završava prikazom lavlje glave (Sl. 6, 7, 8). Probim arheološkim istraživanjem potvrđeno je postojanje objekta, nesumnjivo sakralnoga određenja, kojemu pripada navedena arhitektonska skulptura. Autorica izričito naglašava da ovim novim nalazima regija Mostara dobiva značajno mjesto i zavrjeđuje posebnu pozornost u studijama starokršćanske arheologije.²³ Tema drugoga priopćenja dotiče pitanje tipologije, procesa formiranja te funkcionalne uvjetovanosti složenoga tipa starokršćanskih crkava na primjerima iz Hercegovine. Arheološki potvrđeni arhitektonski ostatci crkve u Sutini obuhvaćeni su i ovim radom.²⁴

Osobito želimo istaknuti dvije važne znanstvene studije čijim je izlaskom iz tiska dodatno obilježena obljetnica salonitanskoga kongresa, a tematski, na visokoj znanstvenoj razini, problematika starokršćanske arheologije. To su monografije *Salona I* i *Salona II*, bez kojih je danas vrlo teško imati dostatnu osnovu za razmišljanje o višesmjern-

23 Ovi su podatci preuzeti iz interno tiskanoga pregleda sudionika, odnosno naslova i predočenih sažetaka "Sažeci – Resumes" (Split – Salona, 1894. – 1994., XIII CIAC) u sekciji Priopćenja – Communications, str. 40. Ova tematika prezentirana je u zasebnoj studiji: V. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, *nav. dj.*, str. 23-30.

24 IVANKA RIBAREVIĆ-NIKOLIĆ, "Genesis and Formation of a Complex Type of Church Using Early Christian Churches in Herzegovina as Example", u: NENAD CAMBI – EMILIO MARIN (ur.), *Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju*, III, (ACIAC, 13,3), Citta del Vaticano – Split, 1998., str. 693-714. U navedenom radu, u podnožnoj bilješci br. 5 autorica zahvaljuje V. Atanacković-Salčić, čijom ljubaznošću je tada još nepublicirani plan crkve u Sutini mogao biti uvršten u navedeno izlaganje, koje je zapravo tematski sažetak magistarske radnje. Budući da je velik dio dokumentacije Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru bio uništen, jedini je dostupni primjerak plana crkve u Sutini bio onaj dobiven od autorice istraživanja V. Atanacković-Salčić, te je prethodna kolegijalna ljubaznost mogla biti uzvrćena, kako bi ovaj važni starokršćanski sakralni objekt bio izvorno, autorski predstavljen na XIII. CIAC.

noj i složenoj tematici koju neminovno dotiče starokršćanska problematika. U prvoj monografiji prezentirana je arhitektonska skulptura Salone.²⁵ Druga je autorski rad Pascale Chevalier, izvorno doktorski rad, kojom je obuhvaćena starokršćanska arhitektura rimske provincije Dalmacije izvan njezina crkvenoga središta Salone. To nadalje znači da je ovim međunarodnim projektom, realiziranim suradnjom Arheološkoga muzeja u Splitu i École française de Rome, cjelovito obrađena do tada poznata starokršćanska arhitektura s prostora današnje Hercegovine.²⁶

Unutar istoga djela, u zasebnom poglavlju pogovora, Emilio Marin preporuča ovaj iscrpni znanstveni rad Pascale Chevalier kao polazišnu osnovu "u svakom novom istraživanju starokršćanske arhitekture rimske provincije Dalmacije kao korektiv i kao orijentir, u pravom smislu riječi priručnik (...)." Također, kako naglašava E. Marin, istaknuta je važnost kronološkoga pitanja starokršćanske arhitekture u Dalmaciji, koja je u najvećem broju slučajeva definirana šestim stoljećem s naglašenom tendencijom da se interpretira trajanje te arhitekture sve do polovice 7. stoljeća, a kao ključna godina uzima se 641., godina prijenosa relikvija u Lateran. Nadalje, važno je ukazati da je velik broj crkava obnovljen sredinom 6. stoljeća, ili čak u drugoj polovici toga stoljeća i početkom 7. stoljeća.²⁷

Također, govoreći o arhitektonskoj osobitosti ili tipološkom određenju, odnosno tlocrtu starokršćanskih crkava, većina autora prihvatila je terminološko određenje "složena crkva". To znači da se uz jednobrodnu crkvu s obje strane nalazi niz bočnih prostorija-aneksi.

25 NOËL DUVAL – EMILIO MARIN – CATHERINE METZGER (ed.) *Salona I. Recherches Archéologiques franco-croates à Salone. Catalogue de la sculpture architecturale paléochrétienne de Salone*. Rome: École française de Rome, 1994., str. 1-100. (Publications de l'École française de Rome, 194); https://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1994_arc_194_1 (27. 10. 2018.).

26 P. CHEVALIER, *Salona II, L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IV-VII s.), En dehors de la capitale, Salona*, Tome 1 – Catalogue, Rome – Split, 1995., 485 str.; Tome 2. Illustrations et conclusions, 270 str., s prikazom svih poznatih tlocrta na području provincije Dalmacije. Tom 2 moguće je konzultirati elektronički: https://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1995_arc_194_2 (13. 11. 2018.). Također autorica donosi i sažet povijesni pregled istraživanja uz bibliografski pregled na zavidnoj razini. Izvorni tekst je na francuskom, a svaka od tematskih jedinica ima sažetak na engleskom i hrvatskom jeziku.

27 *Isto*, str. 185, Pogovor, E. Marin.

Baptisterij je najčešće smješten u sjevernom aneksu. Također ispred jednobrodne crkve ponekad je predvorje.²⁸

Slijedom citiranih mišljenja i iznesenih informacija ističemo vrijednost starokršćanskih spomenika na području današnje Hercegovine, kao povijesnoga dijela rimske Dalmacije, i analogno, njihovu iznimnu vrijednost u kontekstu europske povijesti starokršćanske arhitekture, arhitektonske skulpture i reljefnih dekoracija kamenoga namještaja.

Novi nalazi starokršćanskih sakralnih objekata, te revizijska istraživanja i konzervacija nezaštićenih lokaliteta, potvrđuju pozitivan stručan i znanstveni pristup starokršćanskoj arheološkoj baštini na području Hercegovine. Na žalost, isti zaključak ne možemo donijeti kada govorimo o starokršćanskim objektima ili lokalitetima na širem administrativnom području grada Mostara.

Razina istraženosti i razina očuvanosti s prijedlogom smjernica zaštite osam spomenutih arheoloških lokaliteta na području Mostara

Informacije koje iznosimo sažeti su pregled spoznaja o starokršćanskim lokalitetima Mostara u posljednjih četvrt stoljeća, koji je zasnovan na odabranim publiciranim radovima tematski izravno vezanim za spomenute lokalitete, znači njih sedam i hipotetski osmi na položaju u Donjim Gnojnicama. Polazišna osnova svih informacija o arheološkim lokalitetima jest Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, gdje nalazimo pregled svih registriranih nalazišta neovisno o razini njihove istraženosti, uz navedenu bibliografiju. Tiskan 1988. godine, ovaj leksikografski opus (Tom 1-3 i Arheološke karte 1-4), pregled je rezultata stoljetnoga rada na rekognosciranju, i istraživanju ovoga područja, što je potvrda postojanja arheologije kao neovisne i respektivne discipline na ovim prostorima. Izravno konzultirani pregled publiciranih rezultata arheoloških istraživanja glavnoga istraživača mjerodavni je izvor informacija za sve druge zaključke. Uz navedeno osvrnuli smo se na citirani sintetski rad Pascale Chevalier, kojim su predočeni planovi (hercegovačkih) crkava uz deskripci-

28 Igor Fisković je prvi predložio navedenu terminologiju: IGOR FISKOVIĆ, "O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog primorja", u: *Izdanja HAD, sv. 5, Znanstveni skup "Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka"*, Metković, 1977., Split, 1980.

ju, uz fotografiju kada su crkve konzervirane, a većinom su doneseni i sažeti podatci o arhitektonskoj skulpturi. Također autorica donosi povijesni pregled istraživanja uz bibliografski pregled.

Sve smo ove radove već citirali, a u nastavku izlaganja, ovisno o temi koju dotičemo, navest ćemo samo neophodne, ili izvore informacija koji prijašnjim pregledom nisu spomenuti.

Sagledavajući vrlo živi znanstveni interes za starokršćansku problematiku, očitovan i brojnim recentnim studijama izravno ili, po prirodi značenja ovoga prostora, s neizostavnim tematskim osvrtom vezanim za Mostar, neminovno postavljamo pitanje zašto je istraživanje starokršćanskoga horizonta ovoga područja ne samo u stagnaciji, nego je zapravo arheološka baština vrlo ozbiljno izložena očitoj destrukciji koja je u progresu.

Izneseni komentar osnovan je, kao što je rečeno, na publiciranim radovima. Reakcija stručnoga i javnoga mnijenja, kao kritika i prosvjed, iskazana je od Društva povjesničara umjetnosti Hercegovine u Mostaru, koje je organiziralo javnu tribinu kojom su izravno predloženi problemi zaštite arheoloških starokršćanskih lokaliteta.²⁹ Također, ukazujemo na magistarski rad Marije Gavrilović "Područje današnjeg Mostara i okolice u rimsko doba". Radom su obuhvaćeni svi lokaliteti, njih 35, koji su zabilježeni u Arheološkom leksikonu i koje je autorica obišla tijekom ljeta 2018. godine. Ovaj rad je mjerodavan, recentni izvor informacija o navedenim lokalitetima uz predložene fotografije, uz nekoliko zračnih snimaka dronom.³⁰ Također, a iskazano je u ovome radu, čini nam se važnim skrenuti pozornost na primijećeno nestajanje nekih, čini se još samo u arheološkoj literaturi zabilježenih toponima, kao i gubitak "sjećanja" o arheološkim nalazima, što je vjerojatno produkt generacijskih promjena ili recentnih migracija.³¹ Napominjemo, ponukani primijećenim promjena-

29 Jasno je ukazano na neprihvatljivost odnosa prema arheološkoj starokršćanskoj baštini koji je očitovan njezinim uništavanjem (lokalitet Crkvina u Sutini), ili ugrožavanjem agresivnom stambenom izgradnjom (lokalitet Crkvine, Cim). Izvješće s javne rasprave publicirano je u biltenu DPUMH, https://dpumh.files.wordpress.com/2016/05/bilten_1_16.pdf (13. 1. 2019.).

30 MARIJA GAVRILOVIĆ, *Područje današnjeg Mostara i okolice u rimsko doba*, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Katedra za arheologiju, Sarajevo, 2018. http://ff.unsa.ba/files/zavDipl/18_19/arh/Marija-Gavrilovic.pdf (13. 1. 2019.).

31 *Isto*, str. 25, bilj. 107, 108.

ma na arheološkim lokalitetima, iskazanim i u citiranom radu M. Gavrilović, da su kontakti s lokalnim pučanstvom, općenito informiranje o arheološkoj povijesti istraživanja i arheološkim nalazima, te uzajamna razmjena informacija neophodni dio zaštite spomenika. Uključivanja zainteresiranih volontera u programski koncipiranu suradnju, preventivni je dio zaštite kulturne baštine, osobito arheoloških lokaliteta.³²

Dat ćemo sažet prikaz dosadašnjih arheoloških istraživanja i trenutna stanja istraženosti ili očuvanosti starokršćanskih lokaliteta na području Mostara. Također, predlažemo okvirne smjernice mjera zaštite.

Cim, lokalitet Crkvine proglašen je nacionalnim spomenikom. Svojevremeno gradska uprava Mostara otkupila je privatno, kultivirano, zemljište da bi starokršćanski lokalitet bio istražen i konzerviran. Danas je lokalitet ugrožen okolnom privatnom izgradnjom. Vjerujemo da je otkup okolnoga zemljišta jedini način da se ovaj jedinstveni lokalitet od iznimne važnosti spasi i prezentira. Projektom kulturnoga menadžmenta, kojim bi trebalo predvidjeti i pristup lokalitetu, uložena sredstva zasigurno mogu doprinijeti višestrukoj dobiti široj i užoj društvenoj zajednici.

Žitomislići, lokalitet Crkvine (i nekropola stećaka) nacionalni je spomenik. Arhitektonski kompleks je istražen i konzerviran. Lokalitet je ugrožen nekontroliranim raslinjem. Smjerokazi ili turističke informacije na glavnom magistralnom putu nisu primjetni.

Sutina (Sv. Ivan?), arhitektonski ostatci starokršćanske crkve u cijelosti su uništeni. U zaleđu novoizgrađenoga prodajnog centra danas je deponija otpadnog materijala koji treba ukloniti u cilju zaštite okoliša i ekoloških mjera očuvanja obala Neretve, a ujedno i pregledati, jer moguće sadrži ostatke obrađenoga kamena s lokaliteta.

Potoci, lokalitet Grčine i cjelovit prostor naselja, potrebno je ponovo rekonoscirati. Ovaj važan lokalitet nikada nije u cijelosti sustavno istražen.

32 STEPHEN DOEMPKE (ed.), *The UNESCO World Heritage and the Role of the Civil Society, Proceedings of the International conference*, World Heritage Watch, Bonn, 2015., <http://openarchive.icomos.org/1692/> (10. 10. 2018.). Ukazujemo i na znanstveno koncipiran međunarodni projekt koji je pokrenula dr. Sarah Parcak, GlobalXplorer, koji je baziran na suradnji sa zainteresiranim volonterima, <https://www.globalexplorer.org> (13. 1. 2019.).

Lokalitet Humilišani, u neposrednoj blizini Potoka, jest potvrđeni starokršćanski lokalitet, čija je pozicija poznata i zahtijeva sustavna arheološka istraživanja. Naglašavamo da arhitektonska skulptura, kao i provedena probna arheološka istraživanja potvrđuju postojanje arhitektonskih ostataka sakralnoga objekta.

Na položaju Kutu neophodna su zaštitna arheološka istraživanja površinskih ostataka arhitekture, kasnoantičkoga i starokršćanskoga sakralnog objekta (zdenac krstionice). Također postoje i naznake kontinuiteta uporabe ovoga mjesta u kasnom srednjem vijeku.

U Blagaju su recentno arheološki potvrđeni ostatci sakralnoga objekta malih dimenzija. Znatno ranije pronađeni imposti, na drugoj lokaciji u gradu, ukazuju na postojanje starokršćanskoga položaja koji nije potvrđen arheološkim istraživanjima.

Lokalitet Vrelo Vrba, u Donjim Gnojnicama, zahtijeva konzervatorski program zaštite kasnoantičkih reljefa, što uvjetuje i zaštitu objekta u koji su ugrađeni spoliji. Svakako je neophodno ponovno rekognosciranje terena, a ovisno o dobivenim rezultatima i program arheoloških istraživanja.

Istaknimo da sedam (i hipotetski osmi) starokršćanskih lokaliteta na širem području Mostara, nesumnjivo potvrđuju intenzitet gradnje i naseljenosti ovoga područja, akcentirano, kako možemo pretpostaviti, u 6. stoljeću. Srednjevjekovni nalazi, kao i prethodni kulturni slojevi nisu spomenuti u ovome osvrtu. Nalazimo da bi mikro topografska karta arheoloških nalazišta s modernim naseljima i postojećim cestama, a uz naznaku pretpostavljenih rimskodobnih komunikacija ukazala na "zone" arheoloških potencijalnih nalazišta i usmjerila pozornost stručnih organizacija i civilnoga društva na izravnu suradnju.

Umjesto zaključka

Izraženi pozitivni znanstveni interes svekolike akademske zajednice potvrđuje važnost ovoga povijesnog razdoblja, što je osvjedočeno navedenim spomenicima arheološke baštine. Upravo stoga teško je objasniti nedostatak prisustva i prihvaćanja tih mjerodavnih mišljenja na svim razinama definiranja suvremenih smjernica razvoja današnjega Mostara.

Nakon ovoga osvrta, umjesto zaključka, a polazeći od jednostavne istine da "budućnost počinje danas, a ne sutra" želimo ukazati na

važnost svih arheoloških lokaliteta u suvremenome društvu i na važnost njihova očuvanja i istraživanja "danas". Arheologija je znanost koja na ostacima materijalne kulture, koji mogu biti pronađeni u zemlji, sustavnim iskopavanjima određenom metodom, slučajnim nalazima u zemlji ili na površini zemlje, objašnjava i rekonstruira način života i kulture starih civilizacija cjelokupna čovječanstva.³³ Upravo stoga, arheologija i arheološki lokaliteti imaju univerzalnu vrijednost spoznaje koja je doprinos sveopćem budućem prosperitetu. Citirajući odabrana i mjerodavna mišljenja iz svijeta znanosti i umjetnosti pokušat ćemo pojasniti izrečenu tvrdnju. Ukazat ćemo na samo neke od mogućih odgovora na (znanstveno-etičko i didaktičko) pitanje: Zašto su arheološki lokaliteti korak u budućnost, a ne povratak u prošlost?

Ovaj kratak osvrt, koji smo simbolički nazvali "arheološki manifesto", a koji je, kako smo naglasili, skup citiranih odabranih mišljenja, nema izravnoga dodira s tematikom prezentiranom u ovome članku. Želimo istaknuti univerzalno značenje vrijednosti svih arheoloških lokaliteta neovisno o povijesnom razdoblju u kojemu su nastali, stila, namjene, njihova kulturološkoga, društvenoga, religijskoga ili zemljovidnoga određenja. "Arheološki manifesto" i simbolički i izravno govori o izvornim i nepatvorenim vrijednostima svih arheoloških spomenika i svih arheoloških lokaliteta.

Arheološki manifesto. "(...) Spomenik predstavlja znak vremena u prostoru, a (...) prostor i vrijeme temeljne su kategorije postojanja i mišljenja." Mi smo danas u prostoru i vremenu zajedno sa spomenikom. U kojoj mjeri je spomenik sastavni dio naše svakodnevice, tolika je i naša potreba da ga prihvatimo kao vlastitu "duhovnu kategoriju što se samo temelji na konkretnom materijaliziranom djelu".³⁴

33 Enciklopedijski članak: "Arheologija", on-line izdanje, u: *Hrvatska enciklopedija Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža*, www.enciklopedija.hr (13. 5. 2019.)

34 RADOVAN IVANČEVIĆ, "Sto godina trajanja: problem kontinuiteta, tradicije i negacije baštine", u: *Peristil*, 31-32, *Zbornik radova za povijest umjetnosti, V. kongres Saveza društava povjesničara umjetnosti SFRJ*, Zagreb, 1988./1989., str. 10-11. Ovaj citat preuzet je iz teksta napisana prije trideset godina. Isti ovaj citat rabili smo u jednom prethodnom osvrtu vezanom za tematiku stećaka. Citiramo ponovo ovu univerzalnu poruku uz preporuku studiranja cjelovita članka. Iznenađeni smo koliko je naslov ove studije i danas aktualan.

Koji smo od spomenika odabrali kao našu "duhovnu kategoriju", odluka je i sloboda izbora svakoga od nas i nipošto nije vezana za bilo kakvo sugerirano mišljenje ili preporuku. Također naš izbor ne mora biti samo jedan ili samo jedna određena skupina spomenika. Slobodni smo slijediti svoj ukus, vjerovanje, povijest, znanost, ili bilo koju ili svaku od odrednica našega odabira.

Pokušat ćemo pojasniti višeznačnost razmišljanja o spomeniku kao univerzalnoj kategoriji genijalnosti i ljudske kreativnosti, umjetnosti i tehnologije, te spomeniku kao duhovnome odrazu bogatstva u poimanju vrijednosti ljepote, iskazanoj upravo u različitosti njezina viđenja.

Citirat ćemo, prema našem osobnom izboru, tekstove koje prezentiramo kao "arheološki manifesto" u doslovnome i prenesenome značenju njihove poruke.

Citat koji slijedi sažetak je opširnijega osvrtu i potaknut je pozitivnim primjerom uspješne suradnje hrvatskih znanstvenika na međunarodnoj razini. Tematski je vezan za znanstvenu raspravu o evaluaciji konzervatorskih uvjeta neophodnih za izlaganje i posudbu, tj. međumuzejsku razmjenu ostataka ljudskih fosila na primjeru ljudskih ostataka neandertalca iz Krapine u Hrvatskoj. Cilj odabira ovoga citata jest ukazati na univerzalnost njegove poruke, bez akcentiranja specifične konzervatorske problematike i upravo stoga izabrali smo kao primjer neandertalca, "pračovjeka".

"(...) U vremenu kada globalizacija ide zajedno sa socijalnim podjelama i netolerancijom, ovakvi fosili [okamenjeni ostatci] imaju izvanrednu snagu podsjetiti nas na naše zajedničko podrijetlo, dok težimo ka novom identitetu u svijetu problematske složenosti i razlika. U ovoj ulozi njihovo značenje prelazi granice znanosti idući ka diplomatskom, pokrećući pitanja koja mogu rasvijetliti naše uzajamno stajalište i tako dati priliku za izuzetno značajnu financijsku potporu za znanstvene i muzejske projekte u zemlji njihova podrijetla. Ljudski fosili [okamenjeni ostatci] su rijetki i dragocjeni arhiv ljudskih predaka koji treba dijeliti. Da bismo ih zaštitili i konzervirali mi želimo izgraditi standarde njihovog očuvanja i prezentacije koja će omogućiti, a ne onemogućiti, pristup nekima od njih."³⁵

35 JILL COOK – CLARE WARD, "Conservation assessment of the Neanderthal human remains from Krapina, Croatia and its implications for the debate on the display and loan of human fossils", u: *The British Museum Technical Research Bulletin*, Volume 2, London, 2008., <https://www.britishmuseum.org/pdf/>

Nadalje, razmišljajući o vjerovanjima, simbolima, legendama i pričama koje su stvorene u vremenu svojega nastanka, zaključit ćemo da su one zajednički dio ljudske odlike, vjerojatno iste starosti kao i "pračovjek", neandertalac. Tako nastali, neki simboli postaju dio usmenoga predanja, ponekada pretočeni u "zadati" pisani kanon, postaju magično moćni materijalni znaci u formi nekoga od spomenika. Za svakoga od nas, svaki od tako nastalih simbola jest "spontani proizvod psihe, a svaki od njih u sebi nosi, i to neoštećenu začetnu snagu svojega izvora" u odrazu "junaka s tisuću lica", kako je to, znatno složenije i znanstveno, izrečeno u kapitalnom djelu Josepha Campbella.³⁶ Upravo stoga i neumitno, ono što nazivamo prošlim vremenom dio je naše svakodnevice, sadašnjega vremena. Sa spomenikom smo povezani fizički u prostoru, a slobodom našega izbora duhovno, našim osjećanjima, mišljenjem ili vjerovanjem.

Na impresivan način Salvador Dali, čuveni slikar (1904. – 1989.), razmišljajući o vlastitom umjetničkom djelu govori o uzajamnom odnosu objekta, artefakta ili spomenika, i promatrača. Pišući 1959. godine o kolekciji nakita koju je slikar kreirao, a koja je izrađena u plemenitim metalima i dragom kamenu i izložena u njegovu muzeju u rodnom Figueresu, Dali ukazuje na osnovnu ideju svoje kreacije u kojoj se očituje uzajamno djelovanje "duha, materije, vremena i prostora". Nadalje, Dali kaže: "Bez publike, bez promatrača, ovaj nakit ne bi ispunio funkciju za koju je stvoren. Promatrač neminovno postaje umjetnik. Stoga vid, srce i um promatrača, s većim ili manjim razumijevanjem, sjedinjuju i prihvaćaju zamisli kreatora nakita – daju nakitu život."³⁷

BMTRB%20%20Cook.pdf (27. 10. 2018.). Donosimo citat interpretiranoga teksta: "At a time when globalization goes hand in hand with social fragmentation and intolerance, such fossils have the extraordinary power to remind us of our common origins as we search for new identities in a world of complexity and difference. In this role their significance extends beyond science to the diplomatic, provoking questions that may enlighten our attitudes to one another and providing opportunities to raise crucial funding for scientific and museum projects in the country of origin. Human fossils are rare and precious archives of human ancestry that need to be shared. To protect and preserve them we need to build standards of care and presentation that will enable this, rather than restrict access to the few."

36 JOSEPH CAMPBELL, *Junak s tisuću lica*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2009., str. 16.

37 SALVADOR DALI, *Jewels, The Collection of The Gala-Salvador Dali Theatre, Museum in Figueres, Spain*, 2011., str. 13, 23.

Nakon navedenih primjera, zasigurno, najvažnije je istaknuti edukacijsku ulogu koju imaju umjetnička djela, muzejski i arheološki spomenici. Djeca u kontaktu sa spomenikom uče gledati, vidjeti, razmišljati i zaključivati.

Na jednom arheološkom lokalitetu, poput Mogorjela, ili, kao primjer, nekoga starokršćanskog sakralnog objekta čiji su ostatci konzervirani, djeca uče orijentirati se u prostoru, zamisliti koliko je prostorija taj prostor mogao imati, razlikujući vanjske i unutarnje zidove, kakva su oblika bile te prostorije, jer postoje polukružni i pravokutni oblici, uočavaju metričke vrijednosti, zaključujući da postoje mali i veliki prostori, jedna ili više povezanih prostorija, razvijaju kreativnost i imaginaciju, te kao pozitivni zaključak, izgrađuju sposobnost apstraktnoga mišljenja toliko važnog za razumijevanje prirodnih znanosti.³⁸

Ako smo dovoljno sretni da imamo arheološke lokalitete, i ako educiramo djecu na ovakav kreativan didaktički način u kontaktu sa spomenikom i ujedno u kontaktu s prirodom, nisu li onda arheološki lokaliteti korak u budućnost?!

Da bismo potvrdili sva iznesena viđenja, za početak treba živjeti u okružju koja ima na primjer jedan rimskodobni arheološki lokalitet. Zatim treba znati nešto više o tom lokalitetu, te stoga on treba biti znanstveno istražen. Da bi bio viđen, a ne samo prezentiran na papiru stručnoga malotiražnog časopisa, treba biti konzerviran. Da bi opstao u prostoru povijesnoga vremena, što je isti prostor našega sadašnjeg vremena, treba biti održavan. I kao najvažnije, trebamo imati spoznaju da taj arheološki lokalitet postoji, da bismo ga mogli posjetiti, te da bismo i sami bili oplemenjeni vlastitom spoznajom da svi mi jesmo "umjetnici" i da bismo dali spomeniku "život", kako to kaže Salvador Dali.

Da sve navedeno nije produkt teoretskoga razmišljanja arheologa, povjesničara umjetnosti, antropologa, pedagoga, metodičara ili specijalista kognitivne psihologije, nije teško provjeriti.

38 Prezentirani način samo je idejni primjer koncepta edukacije. Interaktivna metoda učenja dio je pedagoške ponude specijaliziranih ustanova kulture. Pitanje je koliko je to dio regularnoga edukacijskog sustava.

IVANKA RIBAREVIĆ-NIKOLIĆ
Montréal
E-mail: ivanka_rn@outlook.com

Review article
Received: 4 February 2019
Accepted: 21 May 2019

Mostar in the light of scientific interest of the early Christian archaeology

Summary

Attention is given to the relief decorated late antique stone fragments which were built as spolia in the facade of a very interesting architectural construction with Islamic stylistic features of the spring "Vrelo Vrba" located in Donje Gnojnice, south of Mostar. Since we often find them as a decoration of the early Christian architectural sculpture, motifs of branches and vine leaves with bunches, hypothetically, point out the existence of the early Christian object in this place. At the same time, it is known that the motif of vine with bunches of grapes is not exclusively connected to sacral architecture in terms of iconography, therefore possibility of different provenance of this relief may not be excluded (Figure 1-3). Conservation works are necessary to be done for both late antique reliefs and the object "Vrelo Vrba". This space has not been archaeologically explored. The site was registered at the end of the 19th century.

The article also points out the level of exploration and preservation of the seven so far known early Christian sites in the area of the present Municipality of Mostar. Those are Cim, Sutina, Potoci, Humilisani, Kuti, in the north part of the city and Zitomislici and Blagaj in the south part.

There are three important early Christian sites where remains of architecture were confirmed by archaeological research method. Those are Cim, Zitomislici and Sutina (Figure 4, 5, 6). The archaeological site in Sutina was completely destroyed together with remains of the early Christian church architecture (Figure 6). The author gives a critical overview of the protection level of two conserved early Christian architectural sacral complexes, the one in Cim and the other in Zitomislici. Early Christian archaeological site in Cim (Figure 4) was endangered by aggressive housing construction. Early Christian architectural complex in

Zitomislici (Figure 5) has not been adequately presented and it seems that nobody takes care of the site conservation.

The article especially emphasizes necessity of the systematic archaeological research at some sites where the existence of the early Christian sacral architecture was confirmed, such as Humilisani site (Figure 7, 8).

At the end of the article the author pointed out the value and significance of all the archaeological sites in general. Selected thoughts of scientists and artists were cited and consolidated as a symbolic message which we called "archaeological manifesto": Archaeological sites are steps into the future and not return to the past.

Keywords: early Christian archaeology; Mostar; spolia; Donje Gnojnice; *archaeological manifesto*.

Sl. 1. Vrelo Vrba u Donjim Gnojnicama kod Mostara (foto: R. Nikolić, 8. 8. 2018.)

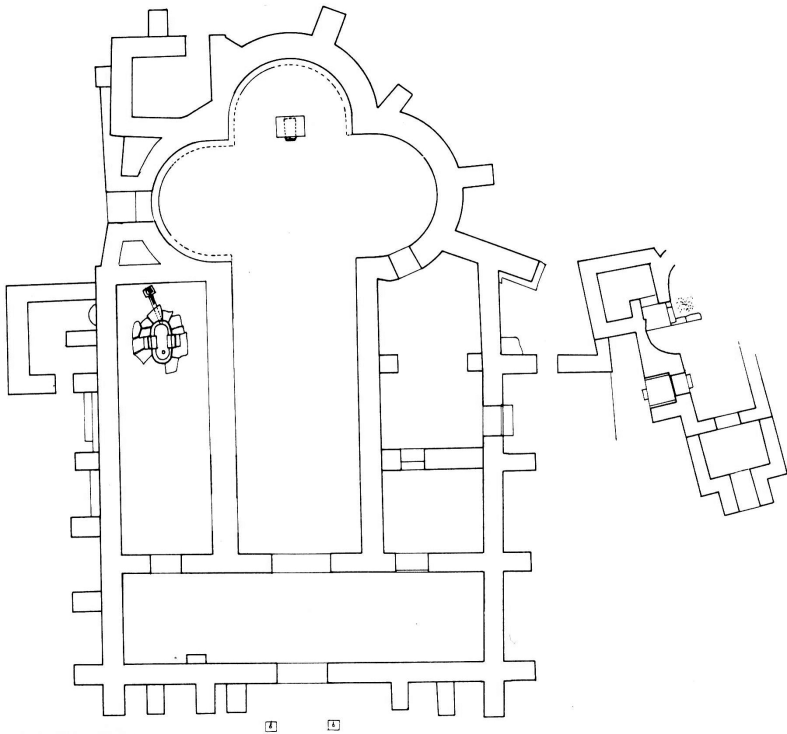
Sl. 2. Vrelo Vrba u Donjim Gnojnicama kod Mostara, reljef s motivom vinove loze ugrađen u pročelje objekta (foto: R. Nikolić, 8. 8. 2018.)

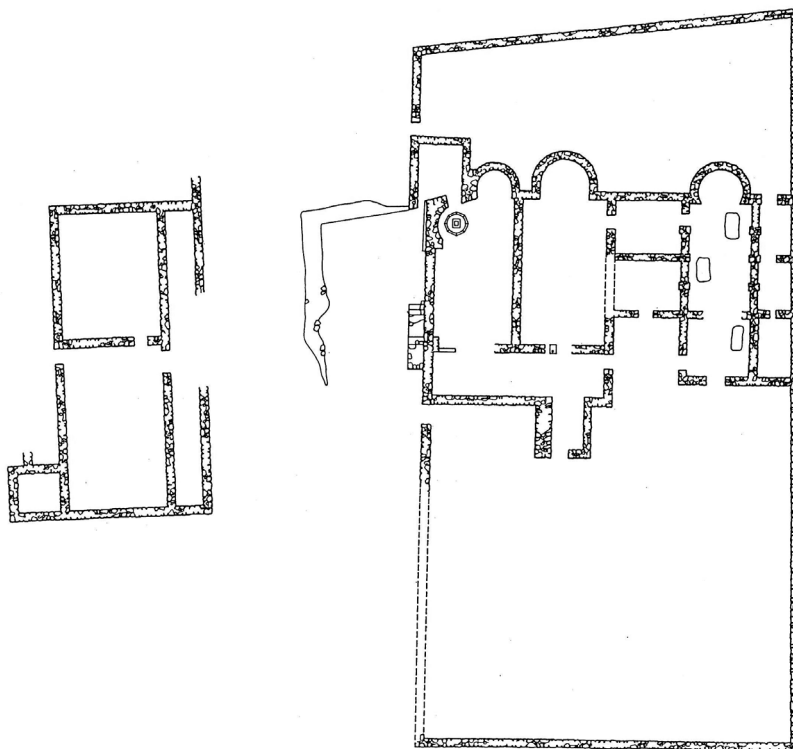
Sl. 3a. Vrelo Vrba u Donjim Gnojnicama kod Mostara, fragmenti reljefa upotrijebljeni kao građevni materijal na bočnoj strani objekta (foto: R. Nikolić, 8. 8. 2018.)

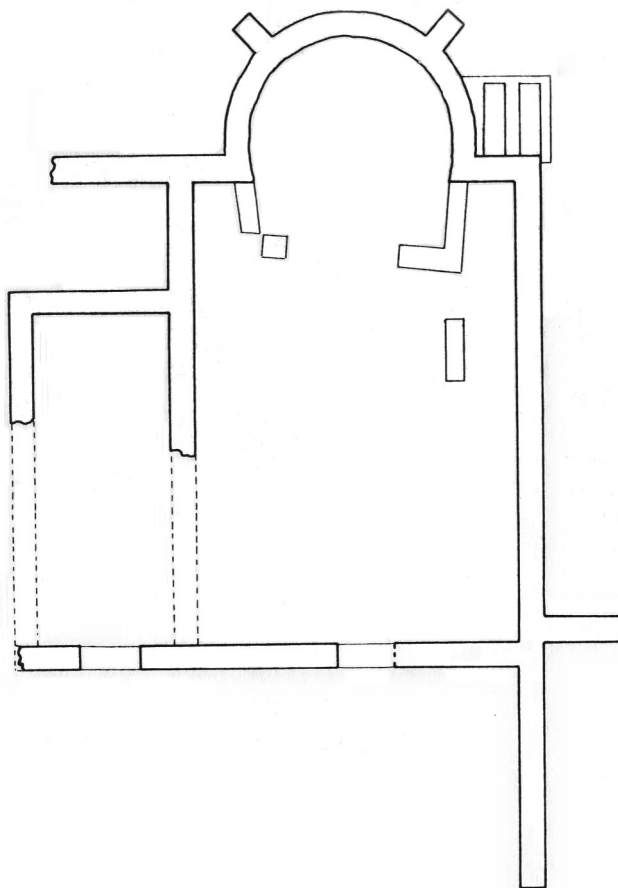
Sl. 3b. Vrelo Vrba u Donjim Gnojnicama kod Mostara, fragmenti reljefa upotrijebljeni kao građevni materijal na bočnoj strani objekta, Izvor: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru (foto: autor nepoznat, prije 1990.)

Sl. 4. Cim, Mostar, Plan starokršćanske arhitektonske cjeline (crkva i memorija)
Prema: TOMISLAV ANĐELIĆ, "Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara", u:
Glasnik Zemaljskog muzeja, 29, (1974.), Sarajevo, 1976., str. 179-244.

Sl. 5. Žitomislčići kod Mostara, Plan starokršćanske arhitektonske cjeline
Prema: TOMISLAV ANĐELIĆ, "Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata)
u Žitomislčićima kod Mostara", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 32 (1977.),
Sarajevo, 1978., str. 293-330.

Sl. 6. Sutina, Mostar, Plan starokršćanske crkve
Prema: VUKOSAVA ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, "Nove ranokršćanske crkve na području
Mostara", u: *Hercegovina*, 3(11), Mostar, 1997., str. 23-30.

Sl. 7. Humilišani kod Mostara. Imposti pronađeni tijekom probnih arheoloških istraživanja V. Atanacković-Salčić,
Izvor: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru
(foto: Ćiro Raić)

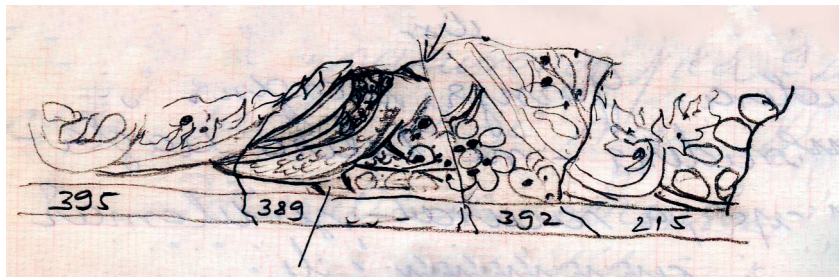
Sl. 8. Humilišani kod Mostara. Specifični arhitektonski element ("kanal" za vodu) s motivom lavlje glave, pronađen tijekom probnih arheoloških istraživanja V. Atanacković-Salčić,
Izvor: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru,
(foto: Ćiro Raić)

Sl. 9. Potoci kod Mostara, Starokršćanski reljef
Zemaljski muzej u Sarajevu, inv. br. 465,
(Ljubaznošću Muzeja, foto: Ćiro Raić, 1991.)

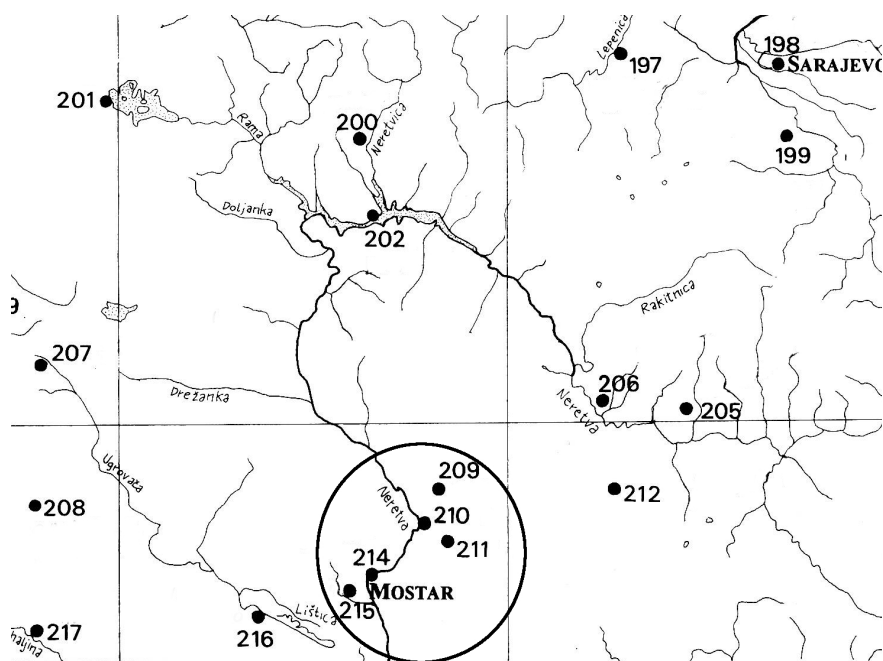
Sl. 10a, 10b, Blagaj kod Mostara, Reljefno ukrašene strane imposta, Zemaljski
muzej u Sarajevu, inv. br. 438, (Ljubaznošću Muzeja, foto: Ćiro Raić, 1991.)

Sl. 11a. Radna skica uklopljenih ulomaka reljefne ploče iz Cima
(inv. br. 395, 389, 392, 215)
Muzej Hercegovine u Mostaru (I.R.N., 1. 10. 1990.,
uza zahvalu za mogućnost rada u depou Muzeja)

Sl. 11b. Cim, dijelovi reljefne ploče, Muzej Hercegovine u Mostaru,
inv. br. 395, 389, 392, 215
(Ljubaznošću Muzeja, foto: Ćiro Raič, 1990.)

Karta 1 – Starokršćanski lokaliteti na području grada i sjeverno od Mostara: 215 – Cim, 214 – Sutina, 211 – Potoci, 210 – Kuti, 209 – Humilišani
Prema: PASCALE CHEVALIER, *Salona II, L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IV-VII s.), En dehors de la capitale, Salona, Tome 1 – Catalogue*, Rome – Split, 1995., Carte V: Nord-Est de la Bosnie-Herzégovine, Travnik – Mostar (obrada I.R.N., prikazan je detalj karte i krugom istaknuti lokaliteti)

Mučeništvo kao jedno od obilježja prvih kršćanskih vremena

Božo GOLUŽA
Sveučilište u Mostaru
Filozofski fakultet
E-pošta: bozo.goluza@ff.sum.ba

UDK: 272(091)
272-34
Stručni rad
Primljeno: 8. rujna 2018.
Prihvaćeno: 9. travnja 2019.

Sažetak

Na početku članka autor u najkraćim crtama govori o društveno-religioznim prilikama u kojima je rođena Kristova Crkva, jer je potrebno i Crkvu i njezine mučenike staviti u povijesni kontekst. Zatim se u radu razrađuje etimologija pojma, a onda i značenje riječi mučeništvo. Nakon ovoga iznesen je kratak pregled državnih progona Crkve. Ovdje je naglasak stavljen na one najžešće progone kako bi se oslikala najvažnija događanja iz prva tri stoljeća u kojima je Crkva proživljavala strahovite muke i patnje, ali to je i vrijeme u kojemu je krv mučenika postala sjeme novih mladica Kristove Crkve. Četvrti i najvažniji dio ovoga rada jest teologija mučeništva u ranom kršćanstvu. Ovdje su o mučeništvu iznijeta razna mišljenja kršćanskih otaca iz prvih stoljeća. Neki od tih crkvenih otaca i sami su postali mučenicima.

Ključne riječi: progon; mučenik; krštenje krvlju; vjera; spasenje.

* Autor je na ovu temu govorio na Međunarodnom znanstvenom skupu "Jubileji sv. Vlaha", održanom u Dubrovniku 21.-22. listopada 2016.

1. Društveno-religiozne okolnosti u kojima je rođena Crkva

U židovskoj povijesti vjera je igrala najvažniju ulogu. Ovaj se izabrani Božji narod razlikovao od ostalih darom *Objave* i posebnim Božjim vodstvom. Najvažnije karakteristike te religije bili su *monoteizam* i iščekivanje obećanoga *Mesije*. Razne religiozno-društvene ustanove, od kojih su među važnijima bili *proroci*, čuvale su židovski narod od utjecaja poganstva. Dolazak Mesije bio je posebno aktualan u vrijeme *Makabejaca*, kada je kralj Sirije Antioh IV. Epifan (175. – 164. pr. Kr.) htio uništiti židovsku vjeru i nametnuti im pogansku vjeru i običaje. Velikom borbom i hrabrošću naroda i njegovih vođa taj plan poganskoga kralja nije uspio, te su Židovi zadobili političku neovisnost. Uvijek kada su dolazila teška vremena Židovi su se zbijali oko svetoga Zakona. S toga gledišta narodni vođe bili su *farizeji*, koji su u proučavanju i obdržavanju Zakona tražili svoj i narodni spas, odvajajući se od svega što nije židovsko. Uz njih važnu društvenu ulogu igrala je aristokratska partija *saduceji*, usmjereni racionalistički i epikurejski, bez vjere u uskrsnuće, a naginjali su helenističkoj kulturi.¹

Rimski vojskovođa Pompej 63. godine pr. Kr. osvojio je Jeruzalem, ostavivši Židovima narodne vladare, ali zapravo Judeja je postala rimskim vazalom. Pod stranom okupacijom narodu je ostala jedina utjeha mesijanska ideja, koja je shvaćana uglavnom u političkom i nacionalnom smislu, jer se očekivao militaristički Mesija, spasitelj, izbavitelj od rimskoga ropstva i onaj koji će ponovo uspostaviti ovomezemaljsku moć Izraela. Već duže vremena Židovi nisu živjeli samo u Palestini. Zbog asirske opasnosti u 8. i babilonske u 6. stoljeću pr. Kr. raspršili su se po susjednim zemljama. Židovi dijaspore (helenisti) bili su neke vrste zatvorena zajednica koja se premalo miješala s drugim narodima. Ipak, ne može se zanemariti ni utjecaj koji je na njih imao svijet u kojemu su živjeli. Usprkos njihovoj izoliranosti, Židovi dijaspore imali su jak religiozni utjecaj na poganski svijet. Grci i Rimljani ne samo da nisu poštovali Židove, nego su ih čak i prezirali, pa je zbog toga bio vrlo mali broj prozelita (obraćenika na židovsku vjeru) koji su prihvatili potpuno obdržavanje Zakona. Nasuprot tomu bio je velik broj onih koji su prihvatili monoteizam i određene židovske propise (subota, propisi o hrani itd.). Kršćanstvo

1 KARL BIHLMAYER – HERMANN TUECHLE, *Storia della Chiesa*, I., Morcelliana, Brescia, 1989., str. 56-58.

je među ovima našlo mnoge pristaše, jer im je nudilo upravo ono što su željeli, a nije ih obvezivalo na suviše židovske propise.²

U tim društveno-religioznim okolnostima rodio se Isus, a onda i njegova Crkva. Gospodin se obraća običnom puku, kojemu je i sam pripadao. Taj puk ni farizejima ni saducejima nije bio odveć važan, a Isus je došao svoje Evanđelje navijestiti upravo običnu čovjeku. Zao-bilazeći društveno-religiozne predstavnike, štoviše, često ih je žestoko kritizirao, Isus je od početka svoga javnog djelovanja došao u sukob s etabliranim predstavnicima židovskoga naroda.³ Taj je sukob kulminirao nakon tri godine Isusova javnog djelovanja, te je završio njegovom mučeničkom smrću na križu. Svojom je mučeničkom smrću Isus dao primjer svojim učenicima kako istina ne trpi nikakav kompromis, pa i kada je u pitanju vlastiti život. Zato "mučenik odabire smrt kao najuzvišeniji čin svoje vjere, jer je to naučio od svoga Učitelja Isusa Krista".⁴

2. Mučeništvo – pojam i značenje

U novije vrijeme mnogo se raspravlja o podrijetlu i razvoju naziva *mučenik*, a često se koristi u potpuno krivom značenju, nazivajući nekoga mučnikom tko s vjerom nema nikakve veze. Grčki termin *μάρτυς* ili *μάρτυρ*, a latinski *martyr* (svjedok) najprije je korišten za apostole kao očevidece i svjedoke vjere u život i uskrsnuće Kristovo. Ubrzo su se tim pojmom počeli označavati oni koji su i po cijenu života ostajali vjerni Kristovoj radosnoj vijesti, da bi od polovice 2. stoljeća termin mučenik bio rezerviran samo za one koji su kršćanstvo posvjedočili svojom krvlju. Ostali svjedoci Istine nazivani su "ispovjedaocima" (*confessores*).⁵ Kršćansko mučeništvo temelji se na uzo-

2 *Isto*, str. 58-60.

3 STIPE NIMAC, "Nastanak i razvoj prvih kršćanskih zajednica", u: *Crkva u svijetu*, 47, Split, 2/2012., str. 166.

4 NIKOLA DOGAN, "Ludost križa. Teologija mučeništva", u: *Crkva u svijetu*, 41, Split, 4/2006., str. 444.

5 U prvim stoljećima kršćanstva "mučeništvo je glavni oblik svjedočenja kršćanske vjere u doba progona, a mučenik glavni kršćanski uzor. Ignacije Antiohijski (II. st.) dao je teološko obrazloženje mučeništva, a Polikarpovo mučeništvo (155) prvi je izvještaj ranokršćanskog mučeništva". "Mučeništvo", u: *Opći religijski leksikon*, Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb, 2002., str. 608; K. BIHLMAYER – H. TUECHLE, *nav. dj.*, str. 101-102; NIKOLA BIŽACA, "Zapažanja o teologiji mučeništva", u: *Služba Božja*, Split, 3/2009., str. 253.

rima iz Staroga Zavjeta (Eleazar, Makabejci) i novozavjetnih Djela apostolskih (sv. Stjepan Prvomučenic, apostol Jakov st.). U prvoj Crkvi, "u skladu sa židovskom tradicijom, bilo je uobičajeno razlikovati sudbinu onih koji su umrli mučeničkom smrću od ostalih umrlih. Mučenicima se već pripisuje konačna slava".⁶

Štovanje mučenika počelo je u 2. st., a u 3. st. postaje općeprihvaćenim. Od 4. st. nad grobovima mučenika počele su se podizati crkve. U teološkoj tradiciji mučeništvo se smatralo djelom koje briše sve grijeha, a u nekrštenih "kršćana", katekumena, nadomještalo je krštenje vodom (*baptismus sanguinis* – krštenje krvlju). Već u prvim stoljećima kršćanstva nastali su prikazi o životu i smrti mučenika *acta martyrum*.⁷

Da bi netko dobio naslov kršćanskoga mučenika, potreban je jasan dokaz da je ubijen zbog mržnje prema vjeri (*in odium fidei*), a ne poradi nekoga drugog razloga koliko god bio plemenit, kao rodoljublje. Drugi važan uvjet da bi netko bio mučenik jest nepokolebljivo svjedočenje za Krista u trenutku pogubljenja. "Tko se opire borbom i umire s oružjem u rukama, nije mučenik u smislu Novoga Zavjeta."⁸ Kršćanski mučenik nije osoba koja prezire život kao dar Božji, što znači da se tu ne radi ni o kakvoj vrsti fanatizma, nego je to čovjek koji prihvaća kristovski način gledanja na svijet i stvarnost koja ga okružuje, te je za to svoje uvjerenje spreman podnijeti i nasilnu smrt.⁹ Znači, kršćansko obraćenje uključuje i spremnost na mučeništvo ukoliko do toga dođe, jer je ono pobjeda nad zlom, te zalog i jamstvo rasta Crkve. Mučeništvo je rođenje u Bogu i potpuna preobrazba u Isusu Kristu. "Kršćanin u Raspetome nalazi svoj identitet."¹⁰ Najizvršnije svjedočanstvo za ove tvrdnje ostavio je u svojoj Poslanici Rimljanima sv. Ignacije Antiohijski,¹¹ mučenik u rimskom Koloseju oko 107. godine.

6 JOSEPH RATZINGER (BENEDIKT XVI.), *Eshatologija. Smrt i vječni život*, Verbum, Split, 2016., str. 132.

7 "Mučenik", u: *Hrvatska enciklopedija*, 7, Zagreb, 2005., str. 504.

8 JOSEPH RATZINGER, *Europa*, Verbum, Split, 2005., str. 58.

9 N. BIŽACA, *nav. dj.*, str. 260.

10 N. DOGAN, *nav. dj.*, str. 445.

11 PAUL CHRISTOPHE, *La Chiesa nella storia degli uomini*, SEI, Torino, 1989., str. 30.

3. Državni progoni Crkve prvih stoljeća

I danas se Rimsko Carstvo smatra nekom vrstom uzorne pravne države. Na svim pravnim fakultetima i u naše vrijeme studira se rimsko pravo. Kada su u pitanju progoni kršćana još uvijek nam je ostalo nejasno na kojoj je osnovi bilo utemeljeno kažnjavanje Kristovih sljedbenika, tj. ne možemo sa sigurnošću utvrditi pravnu podlogu progona. Naime, Tertulijan (oko 160. – oko 240.) prigovara rimskoj državi da progoni kršćane bez ikakve pravne osnove. Taj se prigovor ponajprije odnosio na naređenja koja je izdao car Trajan (98. – 117.) u svome reskriptu upućenu Pliniju Mlađemu po kojemu se kršćani trebaju kažnjavati *kao kršćani (propter nomen ipsum)*.¹² U Rimskome Carstvu sinkretizam, odnosno mnogoboštvo bilo je dominantno, a kult cara zauzimao je posebno mjesto i bio je obvezan za sve građane. U tim prilikama židovstvo je bilo jedina monoteistička religija, što će reći da je za Židove čašćenje rimskih bogova bilo idolatrija. Usprkos tomu, Carstvo je židovsku vjeru toleriralo, odnosno bila je *religio licita* (dopuštena religija). Ovdje se pojavljuje kontradiktorna situacija. Naime, iako je kršćanstvo smatrano "židovskom sektom", bilo je *religio illicita* (zabranjena religija).¹³ Jasno, kršćani su odbijali prinostiti žrtve poganskim bogovima i nisu prihvaćali kult cara, što je za rimsku religioznu državu bio ateizam. Bez obzira na sve ovo, i dalje nam ostaje nejasan odgovor na pitanje na kojim su pravnim osnovama počivali progoni kršćana. O kršćanskim progonima imamo malo sačuvanih dokumenata, kako carskih, tako i kršćanskih. Reskript cara Hadrijana (117. – 138.), oko 128. godine, u kojemu je naredio da svaka optužba protiv kršćana treba proći regularnu proceduru, također jasnije ne osvjetljava ovo pitanje.¹⁴

Apostol Pavao kaže da je propovijedanje Krista rassetoga i uskrsnulo "Židovima sablazan, a poganima ludost" (1 Kor 1,23). Najveća oprječnost između rimskoga poganstva i kršćanstva bila je na području javnoga života. U to vrijeme religija nije bila privatna stvar, nego je to bio državni interes, te su tako obitelj, društvo, kultura i cijeli društveni poredak bili usko vezani s mnogoboštvom.

12 AUGUST FRANZEN, *Pregled povijesti Crkve*, Kršćanska sadašnjost – Glas Koncila, Zagreb, 1970., str. 45.

13 GRGO GRBEŠIĆ, "Progoni kršćana, napose u Dioklecijanovo doba", u: *Diacovensia*, XV., Đakovo, 1/2007., str. 22-23.

14 K. BIHLMAYER – H. TUECHLE, *nav. dj.*, str. 106-107.

Rimsko je Carstvo podupiralo poganski kult, pa im nisu smetala ni božanstva naroda koje su pokorili. Štoviše, uvrštavali su ih među svoje bogove. Imajući ovo u vidu, sasvim je razumljivo zašto nisu prihvaćali sljedbenike monoteizma. Rimski je država u načelu bila tolerantna prema židovskom monoteizmu, jer je ta vjera bila ograničena na jedan narod, te je imala veoma malo obraćenika. Ali kršćanstvo je bilo sasvim drukčije od židovstva. To je sveopća vjera, koju su prihvaćali razni narodi, te je prijetila potiskivanjem poganskoga kulta i poganskih bogova. S obzirom na povezanost države i poganske religije u to vrijeme, mnogi su mislili da kršćanski monoteizam prijeti rušenjem samih temelja države. Ta se opasnost, po njihovu mišljenju, pokazala još većom kada kršćani nisu prihvaćali kult cara, koji se još prije bio raširio na Istoku, a u Neronovo i posebno Domicijanovo vrijeme i na Zapadu. Taj je kult bio vrhunac vjere starih Rimljana, a njime se mjerila građanska lojalnost, odanost državi i rodoljublje, pa je zbog toga onaj tko ga je odbijao mogao biti osuđen za veleizdaju. Upravo to se pripisivalo kršćanima. K tomu kršćani su odbijali prisustvovati raznim poganskim zabavama, a pojedinci poput Tertulijana i Origena odbijali su i vojničku službu. U svemu drugom kršćani su poštovali i priznavali državu.¹⁵ "Vjera Novoga Zavjeta ne poznaje revolucionara nego mučenika: mučenik priznaje autoritet države, poznaje, međutim, i njezine granice."¹⁶

Rimska poganska država u početku je bila tolerantna prema kršćanima. Doduše, car Klaudije (41. – 54.) oko 50. godine progonio je Židove u Rimu, koji su, prema optužbi, prouzročili mnoge neredne, te su tako na udar došli i kršćani židovskoga podrijetla, ali se to ne može smatrati progonom kršćana.¹⁷ Kako rekospo, kršćanstvo je smatrano židovskom sektom. Usprkos tomu, ili možda upravo zbog toga, prema svjedočanstvima kršćanskih pisaca iz prva četiri stoljeća, Židovi su često na lokalnoj razini bili poticatelji progona protiv kršćana.¹⁸ Za ovu tvrdnju imamo potvrdu i u Euzebija Cezarejskoga kada opisuje mučeništvo Polikarpa iz Smirne: "Svjetina je iz radionica i kupališta donijela drva i piljevinu. U tome su, po svome običaju,

15 *Isto*, str. 96-98.

16 J. RATZINGER, *Europa*, str. 57.

17 K. BIHLMAYER – H. TUECHLE, *nav. dj.*, str. 103-105.

18 JOSEPH LORTZ, *Storia della Chiesa*, I., Edizioni Paoline, Milano, 1987., str. 100, bilj. 26.

na usluzi posebice bili Židovi."¹⁹ Polikarpovo mučeništvo opisano je kao liturgija.²⁰

Možda se pitamo otkuda tolika silina progona koji su bili usmjereni protiv jedne miroljubive religije kakvo je bilo kršćanstvo? Komu i za što je to bilo potrebno? Rimsko je Carstvo udarilo na Kristove sljedbenike kada su vlastodršci u tome moćnom imperiju stekli uvjerenje da kršćani, javno priznajući jednoga Boga i Krista kao jedinoga Gospodina, niječu božanski karakter rimskih careva, te time izravno ugrožavaju "mir s bogovima" (*pax deorum*), koji je u rimskom pluralizmu bogova doživljavan kao najvažniji čimbenik stabilnosti toga imperija.²¹ Religije "lokalnoga" karaktera, čak i bez obzira na monoteizam kakav je bio u židovstvu, u Carstvu nisu shvaćane kao nekakva veća prijetnja državnom poretku. S druge strane, kršćanstvo kao univerzalna religija, bez obzira što do sredine 3. stoljeća nije imalo neku veću društvenu važnost, prema mišljenju tadašnjih vlastodržaca, predstavljalo je prijetnju univerzalnom carstvu.²² Znači, monoteizam i univerzalnost, što automatski isključuje cara kao božanstvo, i to na području cijeloga Carstva, bili su glavnim razlogom progona kršćana.

Sveti Augustin na svoj način objašnjava tu silinu udarca po Kristovoj Crkvi: "Na stanovito i unaprijed određeno vrijeme, demonima je dana moć da u ljudi koje su zaposjeli pobuđuju silničku mržnju protiv Božjega grada, i ne samo što primaju žrtve od onih koji im ih prinose i zahtijevaju od onih koji su voljni, nego ih čak žestokim progonima iznuđuju od onih koji nisu voljni, što opet ne samo da nije pogibeljno po samu crkvu [sic!] nego je zapravo i korisno, jer se tima [sic!] ispunjava broj mučenika, (usp. Otk 6,11; usp. TERTULIJAN, *Apologeticum*, 50) koje, zatim, Božji grad smatra to slavnijim i časnijim građanima što se hrabrije bore protiv grijeha bezbožnosti, sve do prolijevanja vlastite krvi (Heb 12,4)."²³

19 EUZEBIJE CEZAREJSKI, *Crkvena povijest*, 4,15,29. Citirano prema: EUZEBIJE CEZAREJSKI, *Crkvena povijest*, Služba Božja, Split, 2004.

20 JOSEPH RATZINGER, *Zajedništvo u Crkvi*, Verbum, Split, 2006., str. 117.

21 N. BIŽACA, *nav. dj.*, str. 265.

22 A. FRANZEN, *nav. dj.*, str. 43.

23 AURELIJE AUGUSTIN, *O Državi Božjoj*, 10,21. Citirano prema: AURELIJE AUGUSTIN, *O Državi Božjoj. De Civitate Dei*, I.-III., Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1995. – 1996.

Povjesničari progone kršćana uglavnom dijele na tri razdoblja. Prvo se razdoblje može ograničiti na prvo stoljeće. Progon je započeo car Neron (54. – 68.), koji je kršćane optužio da su u Rimu u srpnju 64. godine podmetnuli požar, a opće je mišljenje da je taj požar izazvao sam car. Čini se da se progon ograničio samo na glavni grad, a trajao je do Neronove smrti. U ovom progonu pogubljeni su apostolski prvaci Petar i Pavao.²⁴ Jasno, pogibija apostolskoga prvaka Petra-Stijene i Apostola narodâ dobrano je uzdrimala prvotnu kršćansku zajednicu, ali kasnije se pokazalo da je njihova mučenička smrt urodila "stostrukim plodom".

U razdoblju nakon Nerona, za vrijeme vladanja Vespazijana i sina mu Tita, kršćani su ponovo živjeli u miru. Ali zadnjih godina pod Domicianom (81. – 96.), kada je kult cara dosegao svoj vrhunac, jer se car zvao "gospodin i bog", što kršćani nikako nisu mogli prihvatiti, uslijedio je novi progon. Ovaj se progon ne može uspoređivati s onim iz Neronova vremena, ali ni on nije zanemariv, jer je odnio mnoge žrtve.²⁵

Blagi car Nerva (96. – 98.) uspostavio je ponovo mir i za kršćane. On je zabranio bilo kakvu optužbu zbog toga što netko živi po židovskim pa i kršćanskim običajima. Ali poslije njega dolazi car Trajan (98. – 117.), vrlo sposoban vladar, koji je Rimsko Carstvo doveo do najvećega opsega. U njegovo su se vrijeme kršćani ponovo našli na udaru državne vlasti.²⁶ Trajanov progon smatra se početkom drugoga razdoblja koje je trajalo do cara Decija (249. – 251.), kada počinje treće razdoblje. U svome pismu Pliniju Mlađemu Trajan piše da za kršćanima ne treba tragati i da se anonimne prijave ne smiju uzimati u obzir. Ipak, oni kršćani koji budu privedeni, ako ne zaniječu svoju vjeru zazivanjem rimskih bogova, trebaju biti kažnjeni. Dakle, ne traži se dokaz da je netko prekršio neki zakon, nego je dovoljno da se dokaže da je netko kršćanin i da bude kažnjen. Iz ovoga proizlazi da nije dopušteno biti kršćanin.²⁷

Dva cara nakon Trajana bili su bolje raspoloženi prema kršćanima. Svojim reskriptima čak možemo reći da su štitili kršćane od narodnoga fanatizma, ali pravni položaj kršćana ostao je i dalje nepromi-

24 K. BIHLMAYER – H. TUECHLE, *nav. dj.*, str. 103-105; A. FRANZEN, *nav. dj.*, str. 44-45.

25 K. BIHLMAYER – H. TUECHLE, *nav. dj.*, str. 105-106.

26 *Isto*, str. 106.

27 HUBERT JEDIN, *Velika povijest Crkve*, I., Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2001., str. 155.

jenjen. Tako je car Hadrijan (117. – 138.) svojim reskriptom oko 128. godine čak zaprijetio onima koji prijavljuju kršćane iz koristi. Naredio je da svaka optužba protiv kršćana treba proći regularnu proceduru. Slično stajalište imao je i car Antonino Pio (138. – 161.), koji je u svom reskriptu zabranio da se kršćani optužuju zbog ateizma. Ipak, to ne znači da u to vrijeme kršćani nisu bili progonjeni.²⁸

Sljedeći veliki progon bio je u vrijeme cara Marka Aurelija (161. – 180.). U početku njegova vladanja zabilježene su teške nesreće: oskudica i kuga zavladaše u Carstvu, a k tomu barbari su ugrožavali njegove granice. Za ta zla ponovo su optuživani kršćani. Sam car u kršćanstvu nije vidio ništa drugo nego "duh proturječnosti" i "ludost zanesenjaštva". Kako su ti progoni bili okrutni, vidimo iz apologija Atenagore, Melitona, Apolinara i drugih, koji su svoja djela uputili samome caru. Doduše, u njegovo vrijeme nije izdat nikakav reskript protiv kršćana, ali onaj iz 176. godine kojim se osuđivalo na smrt one koji remete mir u društvu i uvode nove kultove, primjenjivan je i na kršćane. U Galiji su potvrđene odredbe koje su vrijedile u Trajanovo vrijeme.²⁹ U 2. stoljeću kršćani su samo u kraćim razdobljima bili pošteđeni progona. Iz toga stoljeća slavni su mučenici: Ignacije Antihijski, apologet i filozof Justin i Polikarp iz Smirne.

U sljedećim desetljećima sve do sredine 3. stoljeća izmjenjivali su se razni carevi. Kršćani su u ovom razdoblju ponekad uživali relativan mir, s time da na lokalnoj razini progoni nikada nisu prestajali, a bilo je i progona širokih razmjera. Onda je na scenu stupio car Decije (249. – 251.), koji je htio obnoviti politiku velikoga stila. Želio je carstvu, koje je bilo na rubu rasula, vratiti nekadašnji sjaj, boreći se protiv vanjskih, ali i unutarnjih neprijatelja. U tu svrhu mislio je svima, pa i kršćanima, koje je smatrao najvećim neprijateljima Rimskoga Carstva, nametnuti jedinstvenu staru pogansku vjeru. Iz ove odluke proizišao je sustavan progon koji je po svom značenju nadvisio sve prethodne. Posebno se okomio na biskupe i svećenike. Ovaj je car izjavio da bi lakše podnio svoga carskog suparnika negoli izbor novoga rimskog biskupa. Papinska stolica ostala je tada upražnjena više od godinu dana.³⁰ I nakon Decija smjenjivala su se razdoblja mirnoga života i progona kršćana. U ovom razdoblju kršćani su, uz male prekide, imali 40-godišnji mir, koji je bio presudan za širenje Crkve.

28 K. BIHLMAYER – H. TUECHLE, *nav. dj.*, str. 107.

29 *Isto*, str. 108.

30 *Isto*, str. 113-114.

U tom mirnom razdoblju od 260. godine kršćanstvo se raširilo gotovo po cijelome Carstvu. U gradovima su uspostavljene brojne kršćanske zajednice. Mnogi kršćani zauzimali su važna mjesta u vojsci i na carskom dvoru. Ipak, ljudi iz raznih državnih struktura šttili su poganski kult. U vrijeme cara Dioklecijana (284. – 305.) dogodila se odlučujuća bitka između kršćanstva i Rimskoga Carstva. Ovaj je car u prvo vrijeme tolerirao kršćanstvo, čak su i njegova supruga i kći smatrane kršćankama, ali je onda 303. godine pokrenuo progon, krvaviji od svih dotadašnjih. Najprije je počelo čišćenje vojske. Svi oni koji nisu htjeli žrtvovati idolima, bili su izbačeni iz službe, a neki su bili ubijeni.³¹ U roku od godine dana izašla su četiri edikta kojima se mislilo potpuno uništiti kršćanstvo. Bitka između ove dvije "univerzalne stvarnosti" završila je Konstantinovim preokretom i konačnom pobjedom kršćanstva. Milanskim ediktom 313. godine Crkva je ušla u novo povijesno razdoblje u kojemu je uživala mir, te joj je omogućen institucionalni razvitak. Zapravo, kršćanstvo je postalo državna religija.³²

Pravna osnova kršćanskih progona, posebno onih prije Decija, nije potpuno jasna. Mnogi misle da su se protiv kršćana pokretali postupci na osnovi starih općih kaznenih zakona o nepriznatim skupinama, te na osnovi optužbe za magiju, ateizam, nepriznavanje cara itd. Drugi autori misle da su se već u prva vremena, u doba Domicijana, a možda i Nerona, izdavali posebni zakoni za progon kršćana.³³ Ne možemo s potpunom sigurnošću govoriti o pravnim razlozima progona: je li izdan poseban zakon protiv kršćana, ili su se progoni temeljili na različitim zakonima koji su šttili kult poganskih bogova, ili se koristilo državno-policijsko pravo nadzora nad *religio illicita* (nedopuštenom religijom).³⁴

O mučenicima prvih kršćanskih vremena sačuvani su razni spisi. *Pravi zapisi o mučenicima* zasnivaju se na službenim sudskim zapisnicima, ali i na neposrednom kazivanju očevidaca. Zatim imamo *passiones* ili *martyria* koje su sastavili vjerodostojni suvremenici, te na kraju *legende* i *priče* koje su nastale u kasnijim vremenima pa ih ne možemo smatrati vjerodostojnima.³⁵

31 *Isto*, str. 117-118.

32 K. BIHLMAYER – H. TUECHLE, *nav. dj.*, str. 118-123; A. FRANZEN, *nav. dj.*, str. 50.

33 K. BIHLMAYER – H. TUECHLE, *nav. dj.*, str. 100.

34 G. GRBEŠIĆ, *nav. dj.*, str. 22-23.

35 A. FRANZEN, *nav. dj.*, str. 42-43.

4. Teologija mučeništva u ranom kršćanstvu

Teologija mučeništva ima svoje korijene već u Svetome Pismu. Isus je u posebnom smislu mučenik Oca Nebeskoga, koji je kao utjelovljena Druga Božanska Osoba za spas čovjeka od njegova grijeha bez opiranja položio svoj život i kao takav je uzor svim mučenicima. On u žrtvi koja je završila na križu, na koju je dragovoljno pristao, daje najjače svjedočanstvo vjernosti svome Ocu. Isusova je muka vrhunac njegova poslanja, a njegovo je mučeništvo temelj na kojemu je Crkva sazdana, pa je i ona, kao Tijelo Kristovo, pozvana dati svjedočanstvo sve do prolijevanja krvi za spas čovječanstva. Već je i židovska zajednica u Starom Zavjetu imala svoje mučenike, osobito u doba Makabejaca (2 Mak 6-7), ali je mučeništvo u Novome Zavjetu dobilo potpuno nov smisao, pa ono za Kristove sljedbenike znači i bespogovorno nasljeđivanje svoga Učitelja, te istinsko dioništvo u njegovu svjedočenju Radosne vijesti i u djelu spasenja.³⁶ "Mučeništvo nije nekakva intelektualna spekulacija, ono je konkretnost života, štoviše, vrhunac jedne ljudske egzistencije, jer očituje puninu čovjekove slobode pred smrću."³⁷ Uistinu, mučeništvo je vrhunac, ali i "izvor vjere".³⁸

Već u prva kršćanska vremena³⁹ pripadnici svih slojeva pristupali su Crkvi pa dosljedno tomu mučenicima su postajali ljudi raznovrsna imovnog stanja i društvenog položaja, počevši od robova i malih trgovaca i zanatlija, zatim srednjega društvenog sloja i vojnika pa sve do rimske vlastele.⁴⁰

Isus je rekao da će njegove apostole progoniti i Židovi i pogani: "Čuvajte se ljudi, jer će vas predavati vijećima i po svojim će vas sinagoga bičevati. Pred upravitelje i kraljeve vodit će vas poradi mene, za svjedočanstvo njima i poganima" (Mt 10,17-18). Istinski učenik nije drukčiji od učitelja pa Isus svojim učenicima poručuje: "Sjećajte

36 "Mučenik", u: *Rječnik biblijske teologije*, (ur. XAVIER LEON-DUFOUR i dr.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1969., str. 600-602.

37 RINO FISICHELLA, "Martirio", u: RENÉ LATOURELLE – RINO FISICHELLA, *Dizionario di Teologia Fondamentale*, Cittadella editrice, Assisi, 1990., str. 681. Citirano prema: N. DOGAN, *nav. dj.*, str. 446.

38 J. RATZINGER, *Zajedništvo u Crkvi*, str. 119.

39 Iako pod pojmom prva kršćanska vremena uglavnom smatramo prva dva stoljeća, ipak se ovaj pojam može protegnuti i na razdoblje do Milanskoga edikta, pogotovo imajući u vidu područja koja su kristijanizirana tijekom 3. stoljeća.

40 A. ZRNO, "Društveni položaj mučenika za prvih kršč. vjekova", u: *Obnovljeni život*, vol. 13, br. 9, rujan 1932., str. 385-392.

se riječi koju vam reko: 'Nije sluga veći od svoga gospodara.' Ako su mene progonili, i vas će progoniti" (Iv 15,20). Već pri opisu mučeništva sv. Polikarpa iz Smirne nalazimo misao da je mučeništvo istinsko nasljedovanje Krista u patnji i u smrti.⁴¹ Augustin kaže da su mučenici umrli za istinu i žive s Istinom.⁴² Po sebi kršćanstvo je nepolitična vjera. Ona ne traži političku moć, nego priznaje pravovaljanu državnu vlast (usp. Rim 13,1-7). Priznajući Isusa Krista Sinom Božjim, odnosno pravim Bogom, neizbježno se sudara s totalitarnim zahtjevom careve političke moći i u svakome će se vremenu sukobljavati s totalitarnim političkim režimima i dolaziti u situaciju mučeništva – u zajedništvo s raspetim Kristom koji vlada samo s "drveta".⁴³

Ponekada i danas možemo čuti i vidjeti krivo poimanje čašćenja svetaca. Pojedinom svecu pripisuje se "božanska moć". Očito je toga bilo i u prvim kršćanskim vremenima pa je bilo uvijek iznova potrebno naglašavati da su svi ljudi obični smrtnici i da se njihova zagovornička moć temelji jedino u Trojednomu Bogu. Razlog čašćenja svetaca, a napose mučenika, nije u njima samima nego u još većem štovanju Boga. Crkva u mučenicima štuje Krista mučenika koji je ishodište njihove svetosti.⁴⁴

Govoreći o čudesima koja se događaju po zagovoru mučenika, Augustin mučeništvo najizravnije povezuje s vjerom, jer je vjera ta životna snaga koja je krijepila mučenike u teškim trenucima njihova stradanja: "O čemu drugome svjedoče ta čudesa ako ne o vjeri u kojoj se propovijeda da je Krist u puti uskrsnuo i sa puti na nebo uzašao? Jer i sami mučenici (*martyres*) bili su svjedoci (*martyres*)⁴⁵ te vjere, to jest: svjedočili su o njoj; a pružajući svjedočanstvo o toj vjeri, pretrpjeli su ovaj najneprijateljskiji i najokrutniji svijet, i pobijedili su ga, ne borenjem, nego umiranjem. Za tu vjeru oni su umirali, i sada mogu steći sve ovo od Gospodina, zbog čijega su imena ubijeni. Radi te vjere oni su prvo pokazali čudesnu strepnju (*patientia*), da bi uslijedila golema moć tih čudesa."⁴⁶

41 Usp. JOHANNES QUASTEN, *Patrologia*, I., Marietti, Torino, 1980., str. 77.

42 AURELIJE AUGUSTIN, *O Državi Božjoj*, 4,30.

43 JOSEPH RATZINGER (BENEDIKT XVI.), *Isus iz Nazareta*, I., Verbum, Split, 2013., str. 344.

44 ELVIS RAŽOV, "Ivan Pavao II. o mučeništvu", u: *Obnovljeni život*, Zagreb, 2/2014., str. 234.

45 Grč. riječ *μάρτυς*, korijenski znači "opominjač", a inače *svjedok* i *mučenik*. U tom je značenju preuzeta u latinski kršćanski govor.

46 AURELIJE AUGUSTIN, *O Državi Božjoj*, 22,9.

Augustin dalje nastavlja u apologetskom stilu objašnjavati razliku između mučenika i poganskih bogova, za koje su pogani tvrdili da i oni čine čudesa. "Mučenici nama nisu bogovi, jer mi poznajemo samo jednog Boga, koji je Bog i nama i mučenicima. Isto tako, čudesna djela što se događaju posredstvom moći naših mučenika nipošto se ne mogu usporediti s onim čudesima o kojima se govori kako su se zbila u njihovim [poganskim] hramovima. [...] I napokon, oni su takvim svojim bogovima izgradili hramove, podigli žrtvenike, uspostavili svećenike i prinosili žrtve. Mi pak mučenicima svojim ne gradimo hramove kao bogovima, nego spomen-svetišta, kao mrtvim ljudima, kojih duhovi žive kod Boga. Isto tako, tu ne podižemo žrtvenike na kojima žrtvujemo mučenicima, nego žrtvujemo na oltaru jednoga Boga, koji je zajednički i nama i mučenicima."⁴⁷

Iako ponekad može izgledati da neki Kristov sljedbenik "fanatičnom željom za mučeništvom" zapravo izaziva svoju nasilnu smrt (kao što to neki misle u slučaju Ignacija Antiohijskoga⁴⁸ i Origena), pristup ovom pitanju u kršćanstvu sasvim je drukčiji. Naime, Krist svojim učenicima poručuje: "Ne opirite se Zlomu! Naprotiv, pljusne li te tko po desnom obrazu, okreni mu i drugi. Onomu tko bi se htio s tobom parničiti da bi se domogao tvoje donje haljine prepusti i gornju. Ako te tko prisili jednu milju, pođi s njim dvije" (Mt 5,39-41). Euzebije Cezarejski o Origenu piše: "Požar progonstva uvelike je planuo. Veliki se broj ovjenčao vijencima mučeništva. Origen je bio još uvijek samo dijete. Ipak je njegovu dušu spopala tolika ljubav prema mučeništvu da je hrlio prema opasnostima. Poskakivao je i svom čežnjom srnuo u boj."⁴⁹ Euzebije dalje nastavlja o Origenu: "Potpuno ga je prožela žudnja za mučeništvom."⁵⁰ Kada su uhitili Origenova oca, mladi ga je Origen savjetovao: "Pazi da radi nas ne promijeniš mišljenje."⁵¹

47 *Isto*, 22,10.

48 Ignacije je smatrao: "Ako nismo spremni za njega dragovoljno umrijeti njegovom smrću, ni njegov život nije u nama" (*Magnežanima*, V, 2). Citirano prema: RUBEN IOAN IVAN, "Povezanost spasenja, mučeništva i trpljenja prema sv. Ignaciju Antiohijskom", u: *Kairos*, 2/2013., str. 196.

49 EUZEBIJE CEZAREJSKI, *Crkvena povijest*, 6,2,3.

50 *Isto*, 6,2,5.

51 *Isto*, 6,2,6.

Crkva mučeništvo slavi kao izvanredno duhovno herojstvo,⁵² ali u tomu činu vidi i tragediju koja je zadesila dotičnoga čovjeka ili skupinu ljudi koji su ovozemaljski život dali za više ideale. Ta je tragedija ujedno i užasna i čudesna, "čudesna zbog nevinosti koja se poslušno predaje na mučenje bez pokušaja samoobrane".⁵³ Tu je čudesnu moć mučeništva kao misijske snage Crkve prvi iznio Tertulijan (*Apologeticum*, 21,50) u svojoj glasovitoj prisporobi o krvi kao sjemenu: "Plures efficimur quoties plures metimur a vobis; semen est sanguis christianorum" (Što nas više kosite, više rastemo; sjeme je krv kršćana).⁵⁴ Taj izvanredni herojski čin mučenika i ispovjedalaca postaje "misijski činilac prvog reda koji privodi kršćanstvu istina ne brojne, ali vrlo kvalitetne skupine novih pristaša".⁵⁵ O misijskim plodovima prolivene mučeničke krvi govori i Augustin: "Unatoč strahotama i oporbi tolikih i tako golemih progona, ljudi su i najodanije uzvjerovali i neustrašivo propovijedali i s krvlju mučenika zasijavali prethodno Kristovo uskrsnuće i zatim ono svih ostalih u novome vijeku te besmrtnost puti, da urodi još većim plodom širom cijeloga svijeta."⁵⁶

U jednom od svojih prvih djela, koje je relativno kratko (samo šest poglavlja), *Ad martyres* (*Mučenicima*) Tertulijan piše o nepokolebljivosti kršćana iz prvih vremena. One koji su dali svoj život za vjeru naziva blaženicima i mučenicima. "Umrijeti za Krista ne znači samo nezainteresirano podnijeti patnju i ostati stoički čvrst nego je to čin svjedočenja koji pretpostavlja hrabrost. To je borba u punom smislu riječi."⁵⁷ Tertulijan dalje nastavlja da nije dovoljno samo nadvladati strah od mučeništva, nego prema njemu treba razviti pozitivan zanos.⁵⁸ Augustin jasno kaže da mučenici snagom i borbom vjere svladavaju čak i strah od smrti.⁵⁹ Znači, to je nadnaravni dar. U svome djelu *Apologeticum* Tertulijan ističe svoju žarku želju za mučeništvom, te ne prihvaća bijeg od progona,⁶⁰ ali u djelu *Ad uxorem* (1,3)

52 Ipak, mučeništvo nije nekakvo čisto osobno junačko djelo, nego je ono milost moći trpjeti za Isusa. JOSEPH RATZINGER (BENEDIKT XVI.), *Isus iz Nazareta*, II., Verbum, Split, 2011., str. 76.

53 E. RAŽOV, *nav. dj.*, str. 240.

54 Usp. AURELIJE AUGUSTIN, *O Državi Božjoj*, 22,7, bilj. 1.

55 H. JEDIN, *nav. dj.*, str. 235.

56 AURELIJE AUGUSTIN, *O Državi Božjoj*, 22,7.

57 Usp. J. QUASTEN, *nav. dj.*, str. 531.

58 Usp. *Isto*.

59 AURELIJE AUGUSTIN, *O Državi Božjoj*, 13,4.

60 Usp. J. QUASTEN, *nav. dj.*, str. 494.

ipak kaže da je bolje u vrijeme progona skloniti se iz jednoga mjesta u drugo nego ostati i zaniijekati vjeru pri mučenju.⁶¹

Ciprijan, koji je i sam u vrijeme cara Valerijana 258. godine postao mučenikom, u svome traktatu *De lapsis (O otpadnicima)* izražava zadovoljstvo što je u proljeće 251. prestao progon kršćana i zahvaljuje Bogu na darovanomu miru, te hvali mučenike koji su svojom postojanošću dali dobar primjer ostaloj braći. Međutim, njegovu radost pomućuju oni koji su zbog progona otpali od vjere. Radi osobnih probitaka pali su i zaniijekali vjeru.⁶²

U svome razmišljanju o mučenicima (*Exhortatio ad martyrium*) Origen kaže da je kršćanin obvezan prihvatiti mučeništvo u zamjenu za tolika dobra koja smo primili od Boga. Mučenici znaju da Bog njihovom smrću i patnjom uzdiže njih same, a drugima pribavlja otkupljenje.⁶³ Origen jasno kaže da je mučenik pravi Spasiteljev učenik.⁶⁴ Augustin ističe da mučenik pobjeđuje zlo božanskim vrlinama.⁶⁵ Origen smatra da se savršenstvo u Kristu ipak može postići i bez pravoga mučeništva: "Za one koji žele nasljedovati Krista, a ne mogu podnijeti pravo mučeništvo, preostaje duhovno mrtvljenje i odricanje. Mučenik i asketa imaju isti ideal – savršenstvo u Kristu."⁶⁶ Za razliku od svakoga drugog čina, mučeništvo je neopozivi pristanak uz Krista, jer sve što kršćanin učini dobroga, tijekom daljnega života može pokvariti. Vidimo koliki su kroz povijest a i danas kršteni te su u životu postali indiferentni prema Kristovu evanđelju, a nerijetko su postali i neprijatelji Božji. Zato krštenje vodom ne jamči da će čovjek ostati uz ideal koji nudi krštenje, dok je mučeništvo definitivno opredjeljenje za Krista. Tertulijan u svome traktatu *De baptismo* kaže da krštenje vodom nije moguće ničim zamijeniti osim mučeništvom koje on naziva "drugo krštenje" ili "krštenje krvlju".⁶⁷ Ciprijan, kao i Tertulijan, poznaje izvrsnije krštenje od krštenja vodom, a to je "krštenje krvlju" ili mučeništvo.⁶⁸

61 Usp. *Isto*, str. 548.

62 Usp. *Isto*, str. 582.

63 Usp. *Isto*, str. 344.

64 Usp. *Isto*, str. 367.

65 AURELIJE AUGUSTIN, *O Državi Božjoj*, 10,21.

66 Usp. J. QUASTEN, *nav. dj.*, str. 367-368.

67 Usp. *Isto*, str. 521.

68 Usp. *Isto*, str. 608.

Isto je tako i s konačnim spasenjem duše. Govoreći o mučeništvu, sveti su oci u više navrata naglašavali kako je najizvršniji put do konačnoga cilja spasenja duše upravo mučeništvo. Sveti Justin, filozof i apologeta, u djelu *Razgovor s Trifunom* (prevedeno je i na hrvatski jezik – Zagreb, 2011.) kaže da duše pokojnika najprije idu u podzemlje i tu ostaju do kraja svijeta. Iznimka su mučenici. Njihove su duše odmah primljene u nebo.⁶⁹ Slično Justinu i Tertulijan u svome djelu *De anima* kaže da sve duše ostaju u Hadu do uskrsnuća, osim mučenika koji odmah idu u nebo.⁷⁰ Isto ponavlja i u djelu *De resurrectione carnis* gdje kaže da "nitko, napuštajući tijelo, izravno ne dobiva naslov stanovnika neba, a tu povlasticu imaju mučenici".⁷¹ Upravo su zato, još od Ciprijanova vremena, mjesni mučenici spominjani u liturgiji, zajedno s biblijskim svecima i ostalima.⁷²

Na mnogo mjesta i u Starom i u Novom Zavjetu oholost je apostrofirana kao veliko zlo pa je i sveti Augustin osjetio potrebu protumačiti kako se pravi mučenik odnosi prema svojoj patnji: "Sveti se mučenici neće nipošto oholiti, kako [sic!] da učiniše štogod dostojno dioništva u onoj domovini gdje vlada vječna i istinska sretnost, ako su se borili sve do prolijevanja vlastite krvi, ljubeći pri tome ne samo svoju braću (za koju je proliše), nego i same neprijatelje, koji im je proliše, kao što im je naloženo, po vjeri u ljubav i ljubavlju za vjeru" [diligentes caritatis fide et fidei caritate].⁷³

Na kraju treba spomenuti da je sveti Ciprijan najzaslužniji što nam je sačuvan registar mučenika. Naime, ovaj je biskup Kartage, koji je i sam postao mučenikom, za života poticao sve crkvene zajednice da točno zabilježe datume kada je koji mučenik stradao kako bi se kršćanska zajednica na taj dan mogla okupiti na mučeničovu grobu i slaviti Euharistiju.⁷⁴ Tako je ovaj kartaški biskup postao svojevrsan autor prvoga popisa mučenika.

69 Usp. *Isto*, str. 194.

70 Usp. *Isto*, str. 530.

71 Usp. *Isto*, str. 573.

72 Usp. AURELIJE AUGUSTIN, *O Državi Božjoj*, 22,10, bilj. 2.

73 AURELIJE AUGUSTIN, *O Državi Božjoj*, 5,18,2.

74 MARKO MEDVED, *Razmišljanja o kršćanskom mučeništvu iz crkveno-povijesnog vidika*, <http://www.miroslavbulesic.com/novosti/66-razmišljanje-o-krscanskom-mucenistvu-iz-crkveno-povijesnog-vidika.html> (7. 6. 2016.).

BOŽO GOLUŽA

University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
E-mail: bozo.goluza@ff.sum.ba

Professional article
Received: 8 September 2018
Accepted: 9 April 2019

Martyrdom as one of the characteristics of the first Christian times

Summary

At the beginning of the article the author shortly speaks about social-religious circumstances in which Christ's Church was born, because it is necessary to put both the Church and its martyrs in the historical context. The article later on elaborates etymology of the term and meaning of the word martyrdom. Short overview of the governmental prosecution of the Church is given the next. The emphasis is put on the most severe prosecutions in order to illustrate the most important events from the first three centuries in which the Church was going through terrible pain and suffering, but it was also the time in which martyrs' blood became the seed for the new shoots of the Christ's Church. The fourth and the most important part of this article is theology of martyrdom in the early Christianity. Different opinions of the Christian fathers from the first centuries are given here. Some of these Church fathers also became martyrs.

Keywords: prosecution; martyr; baptism of blood; religion; salvation.

Kontekstualizacija nekropolâ stećaka u teorijskoj arheologiji

EDITA VUČIĆ

Sveučilište u Mostaru
Fakultet prirodoslovno-matematičkih i
odgojnih znanosti
E-pošta: edita.vucic@fpmoz.sum.ba

UDK: 726.825

902.2

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 18. veljače 2019.
Prihvaćeno: 9. travnja 2019.

Sažetak

U radu se nastoji osvijestiti problem nedostatka teorijskih perspektiva u diskursima veznim za proučavanje stećaka. Rezimiraju li se dosadašnja proučavanja fenomena nekropolâ stećaka, evidentno je kako su ona na marginama znanstvenih disciplina poput arheologije, povijesti umjetnosti, povijesti, lingvistike i sl. Stoga se javlja potreba za kritičkim razmišljanjem na neke uvriježene i u znanosti ukorijenjene "zakonitosti". Kritičko promišljanje ne bi bilo moguće bez terenskog istraživanja autorice ovoga rada, te osvrta na teorijske perspektive u svjetskoj arheološkoj znanosti. Iste će se uzeti kao osnova za nove interpretacije i pokušaj inkorporiranja stećaka u suvremene arheološke tokove.

Ključne riječi: nekropole stećaka; tijek proučavanja; kritičko promišljanje; teorijska arheologija; nove interpretacije.

Srednjovjekovni nadgrobni spomenici – stećci rasprostranjeni su na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, Hrvatske (Dubrovačko i Makarsko primorje sa zaleđem, neki dijelovi Dalmatinskoga zagorja, dio Dalmacije do Zadra i dijelovi Like), zapadne Srbije (Podrinje i Polimlje) i SZ Crne Gore. Datiranje najstarijih bilješki o stećcima u Bosni seže u XVI. st., a tiču se putopisa Benedikta Kuripešića. Svijet je upoznao stećke s područja Dalmacije i BiH tek u drugoj polovici XVIII. st., zahvaljujući A. Fortisu. Predmetom multidisciplinarnih istraživanja domaćih i inozemnih stručnjaka stećci postaju tek krajem XIX. st.,¹ dok njihovo sustavno istraživanje započinje nakon austro-ugarske okupacije i utemeljenja Zemaljskoga muzeja u Sarajevu 1888.² Do 1945. godine istraživanje stećaka temeljilo se u velikoj mjeri na proučavanju natpisa. Izložba jugoslavenskoga srednjovjekovnog slikarstva i plastike održana u Parizu 1950. rezultirala je povećanjem interesa i objektivnijem znanstvenom pristupu. Konferencije održane u Sarajevu 1950. i 1952. godine najviše su doprinijele planskoj i organiziranoj zaštiti spomenika kulture. Sve dobivene podatke analizirali su stručnjaci. Do 1980. godine dobio se približno točan broj danas poznatih spomenika, njih 69.356 na više od 3162 nekropole, ali se pretpostavlja da ima onih koji još uvijek nisu otkriveni.³

Rezimiramo li dosadašnja proučavanja fenomena⁴ nekropolâ stećaka, evidentno je kako su za njihovo interpretiranje nedovolj-

1 Istaknut ćemo neke značajne osobe XIX. st.: Aleksandar Sapiuha, Ami Boue, Arthur Evans, Andrija Kačić Miošić, Ivan Cerrara, Lovre Katić, fra Petar Bakula, i dr.

2 Imena koja se vezuju za izučavanje stećaka tijekom XX. st. jesu: Moritz Hoernes, Janos Asboth, Konstantin Jireček, Luko Zore, Vid Vuletić Vukasović, Lujo Marun, Kosta Horman, Ćiro Truhelka, Stjepan Gunjača, Đuro Basler, Alojz Benac, Nada Miletić, Jaroslav Šidak, Aleksandar Solovjev, Pavao Anđelić, Marian Wenzel koja je za doktorsku disertaciju obradila ukrasne motive na stećcima i najveće ime stećkologije Šefik Bešliagić kojemu je 2014. godine bio posvećen prvi Međunarodni znanstveni skup o stećcima održan u Sarajevu.

3 ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo, 2004., str. 179.

4 Termin *fenomen* koristi se u svojstvu opisa stećaka u kontekstu njihove brojnosti, raznovrsnosti oblika, repertoara reljefnih motiva, natpisa i dr. Atribut je naglašen u UNESCO-ovom Nominacijskom dosjeu u kojemu su stećci izdvojeni iz cjelokupnoga konteksta europske sepulkralne prakse: *Criterion (iii) Although immersed in medieval European culture and the historic context and specificity of the area where we find them, with traces of earlier influences (pre-historic, antic and early medieval), stećci, by several aspects, remain a unique phenomenon in European medieval artistic and archaeological heritage. The*

ne pojedinačne discipline kao što su arheologija, povijest, povijest umjetnosti, religija i književnost, te kako istraživanje mora biti interdisciplinarno. Zanemaren je i arheološki kontekst, točnije analize nalaza ukoliko ih je bilo u grobovima, te osteološkoga i dentalnoga materijala individua pokopanih pod stećcima.⁵ Obrada kasnosrednjovjekovnih nekropolâ stećaka uglavnom se svodila na kronološka i tipološka razmatranja nadgrobni spomenika, te interpretiranje ikonografije oko koje se još uvijek vode rasprave sagledavajući je kroz prizmu modernih događanja i percepciju promatrača XXI. stoljeća. Sumiranjem objavljenih izvora i literature primjećuje se subjektivnost autora i ideološki utjecaji vremena u kojemu su objavljivali svoje radove. Proučavanje stećaka aktualizirano je nakon pokretanja procesa nominacije na UNESCO-ov Popis svjetske baštine 2009. godine. U tom razdoblju oživjele su neke stare teze o podrijetlu stećaka, ali i oblikovane različite paradigme nerijetko utemeljene na okolnostima dnevnopolitičke naravi, etno-nacionalnim konceptima ili religijskim uvjerenjima. Najbolji je primjer bogumilska teza s kraja XIX. st., zatim teza o heretičkoj Crkvi bosanskoj, te nastojanja kroatizacije, srbizacije i bošnjakizacije stećaka.⁶ Uzrok treba tražiti u nedovoljno

main specificity is exactly the number not been recorded anywhere else in Europe – about 70 000 documented and recorded monuments! Furthermore, the distinct characteristic is the diversity of forms. Today we know the following basic forms: slabs, chests, gabled roof tombstones, pillars, monumental crosses... Their reliefs are an exceptional testimony of medieval culture which has disappeared and of which stećci are often the only traces. The reason for this is in an unbelievable richness of reliefs of various content – images of everyday life, symbolic and religious depictions and decorative details. The emergence of various inscriptions further contributes to their specificity given that these are extraordinary monuments of medieval literacy, which spread to almost all social ranks and nowadays have a multiple function – from being historical source to the study of different cultural and social influences. <https://whc.unesco.org/uploads/nominations/1504.pdf> (10. 2. 2019.).

- 5 Od sustavno istraženih nekropola i pojedinačnih grobova tijekom XX. st. treba istaknuti nekropole Grborezi, Biskup kod Konjica, te onu na vrelu rijeke Cetine, koja danas broji oko 700 stećaka.
- 6 Plasiranje bogumilske teze o karakteru Crkve bosanske F. Račkoga i A. Evansa u XIX. st. pod utjecajem je buđenja nacionalne svijesti tijekom toga razdoblja. Posljednji je rat ponovo pobudio jačanje nacionalnoga identiteta, što je utjecalo na oživljavanje bogumilske teze u radovima arheologa i povjesničara E. Imamovića te povjesničara I. Pašića. Pravoslavni karakter Crkve bosanske i srpski karakter stećaka isticali su Ć. Truhelka, V. Glušac i B. Petranović, dok su na hrvatskoj strani I. Pilar, D. Mandić i F. Šanjek zastupali hrvatski karak-

jasnom definiranju problema i metodološkoga pristupa, koji nemaju jasno postavljen ili izgrađen teorijski okvir za donošenje konačnoga arheološkog zaključka. Iako arheologija na "Zapadu"⁷ podrazumijeva uzajamno prožimanje teorije i prakse, dosadašnji arheološki pristupi izučavanju nekropola stećaka nemaju osnove u teorijskim načelima koji će biti prezentirani u daljem izlaganju. Naglasak u istraživanju treba biti na prožimanju antropologije koja donosi teoriju iz današnjega društva, etnologije koja proučava nematerijalnu dimenziju stećka, povijesti koja proučava pisane izvore i na arheologiju koja daje sliku stvarnoga stanja na terenu.

U nedostatku pisanih vrela i rezultata arheoloških istraživanja grobnih cjelina javlja se potreba za interdisciplinarnim pristupom i kritičkim promišljanjem o nekim uvriježenim i u znanosti ukorijenjenim "zakovitostima". Stoga će kratki osvrt na teorijske perspektive u svjetskoj arheološkoj znanosti biti temelj novoga interpretativnog okvira i pokušaja inkorporiranja stećaka u suvremene teorijske pristupe. Arheologija u zapadnoj Europi, a i šire, svoje interpretacije nominalno temelji na rezultatima arheoloških istraživanja i teorijskih pristupa pod čime se podrazumijeva podjela na kulturno-historijsku, procesnu ili novu te postprocesnu arheologiju. Za sada su teorijski pristupi mnogo više zastupljeni u izučavanju prapovijesti i antičkoga doba nego u kasnosrednjovjekovnoj arheologiji. Sukladno suvremenim znanstvenim standardima empirijski podatci, dobiveni arheološkim istraživanjima, moraju biti popraćeni teorijskim udjelom u konačnu interpretaciju.

Bosanskohercegovačka, pa i hrvatska arheološka znanost, fokusirane su na arheološka istraživanja i empirijske podatke na temelju kojih daju konačnu interpretaciju prošlosti (kulturno-povijesna arheologija).⁸ *Kulturno-povijesna* arheologija izrazito je empirijska disciplina, što znači da svoje zaključke nominalno temelji isključivo na empi-

ter stećaka. Problem današnje historiografije jest inkorporiranje suvremenih konstrukata u povijesnu prošlost i pokušaj definiranja stećaka sukladno prisutnim etno-nacionalnim tendencijama.

7 *Zapad* nije uniformirano područje i *tamo* se prakticiraju razni teorijski pravci. *Zapad* je sociološki konstrukt, a sam termin će se zbog preglednosti teksta koristiti u radu.

8 IGOR KULENOVIĆ, *Materijalna kultura, značenje i praksa*, Naklada Slap, Jastrebarsko, 2013.; RAJNA ŠOŠIĆ-KLINDŽIĆ, *Uvod u teorijsku arheologiju – stvaraooci i pravci u XX. st.*, FF press, Zagreb, 2015.; BJONAR OLSEN, *Od predmeta do teksta; Teorijske perspektive arheoloških istraživanja*, Geopoetika, Beograd, 2002.

Sl. 1. Sljemenjak s nekropole Dugo polje

rijskim podacima i raspoređivanju arheološke građe u razdoblja stvaranjem kronološko-tipoloških okvira.⁹ Na tragu rečenoga, u razdoblju pionirskih proučavanja stećaka s kraja XIX. st. prepoznaje se kulturno-povijesni obrazac kojim je obuhvaćena obrada empirijskih podataka utemeljena na kronološko-tipološkim odlikama stećaka, brojnom stanju na nekropolama i pokušaju organizacije motiva u određene skupine.

Svako odstupanje u odabiru motiva ili oblika nadgrobnih spomenika objašnjavalo se kroz različite identitete individua pokopanih ispod

9 Arheologiju XIX. stoljeća obilježila su imena poput Thomsena, Worsaaea i Monteliusa, te sustavno raspoređivanje arheološke građe u određena razdoblja. U razdoblju od 1890. do 1900. i 1960. godine, arheologija na Zapadu naziva se *kulturno-povijesnom*, *tradicionalnom* ili *normativnom* arheologijom. Krajem XIX. st. u arheologiju se uvodi pojam arheološke kulture koja je definirana na temelju sličnosti i materijalnoj kulturi i načinu života, a to je bilo moguće samo ukoliko postoji etničko jedinstvo. Kulture su nazvane po mjestu pronalaska ili prepoznatljivoj arheološkoj građi. Izvorom promjena smatrane su migracije i difuzija što je u osnovi imalo načelo evolucionističke arheologije XIX. stoljeća. B. OLSEN, *Od predmeta do teksta*, str. 32-35; R. ŠOŠIĆ-KLINDŽIĆ, *Uvod u teorijsku arheologiju – stvaraoči i pravci u XX. st.*, str. 89.

stećaka. Oblike stećaka brojni su autori smještali u kronološke faze, a kao kriterije uzimali su razvoj bosanske države¹⁰ i pojavu Vlaha na srednjovjekovnoj sceni, pri čemu su stećke oblika sljemenjaka isključivo interpretirali kao *Vlaške* (Benac, Wenzel, Milošević). Š. Bešliagić napravio je opće prihvaćenu sintezu i podjelu stećaka definirajući ih po obliku, dok je M. Wenzel obradila umjetničke motive smještajući ih u određene kontekste i okvire, što je svakako bila velika prekretnica u njihovu izučavanju (Sl. 1). Evidentno je kako kulturno-povijesni model nije dostatan da bi se u potpunosti predočila kultura izrade stećaka, okolnosti nastanka takvoga običaja pokapanja i njegov razvoj tijekom stoljeća.

Novo poglavlje u povijesti arheološke znanosti, poznato pod terminom *nova* ili *procesna* arheologija,¹¹ započelo je 60-ih godina XX. st., kad se arheološko središte iz Europe premjestilo u SAD.¹² U istom je razdoblju došlo do razvoja metode radiokarbonskoga datiranja i prirodnih znanosti, računalne tehnologije, nove biologije, primjene matematike i statistike, povećane brige za okoliš, izmjenâ i dopunâ zakonâ o građanskoj jednakosti, što je utjecalo i na nastanak nove arheologije.¹³ Nova je arheologija pod utjecajem razvoja prirodnih znanosti težila objektivnosti i provjerljivosti arheološkoga zaključka.

10 Pojavu stećka kao oblika monumentalne arhitekture Benac i Bešliagić povezuju sa širenjem državnoga teritorija pod vlašću bana Stjepana II., jačanjem trgovačkih veza s mediteranskim zemljama i razvojem rudarstva, te društvenim raslojavanjem od sredine XIV. st. (ALOJZ BENAC, *Radimlja*, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, I., Zemaljski muzej, Sarajevo, 1950.; ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Stećci i njihova umjetnost*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1971.)

11 Lewis Binford je ime koje se vezuje uz nastanak *nove* ili *procesne* arheologije. Smatrao je kako arheolozi mogu proučavati iste probleme kao antropolozi. Na temelju analize arheološke građe bilo je moguće dobiti podatke o svim aspektima društva, koje je analizirano kao jedan sustav sa svojim podsustavima. Procesnu arheologiju obilježile su logičkopozitivistička teorija znanja i funkcionalističko poimanje društva i kulture. B. OLSEN, *Od predmeta do teksta*, str. 44-45.

12 Arheologija je u Europi bila vezana uz povijesnu znanost (David L. Clarke), dok je u SAD-u promatrana kao dio antropologije (Lewis Binford). U svojoj knjizi *The idea of history*, britanski arheolog, povjesničar i filozof R. Collingwood opisuje povijest kao povijest ljudskoga uma. Povijesne podatke smatrao je građom koja se samo kroza smisao povjesničara može pretvoriti u povijest. R. ŠOŠIĆ-KLINDŽIĆ, *Uvod u teorijsku arheologiju – stvaraoci i pravci u XX. st.*, str. 25.

13 *Isto*, str. 93.

Naziv *procesna* dobila je zbog toga što kritizira isključivu usmjerenost na predmete, ustrajavajući na konceptu dinamičkih procesa, kao i na definiranju jasne metodologije i kriterija za njihovo proučavanje. Što se tiče ekonomskoga i kulturnoga razvoja društva, on se promatra u kontekstu ekoloških i funkcionalnih aspekata.¹⁴

Kontekstualizirajući teze Š. Bešlagića prepoznajemo ekološko-funkcionalni stav u pogledu odabira mjesta za nastanak nekropole koji je, prema njegovim riječima, zavisio od blizine kamenoloma, naselja i konfiguracije terena.¹⁵ Funkcionalističko shvaćanje materijalne kulture reflektira se u objašnjenjima da su nekropole iz praktičnih razloga i zahtjevnoga transportiranja kamenih blokova vjerojatno formirane u blizini kamenoloma. Za obradu kamena korištene su različite vrste alata, ali sam je proces ovisio ne samo o vještini majstora i kvaliteti alatki, nego i o vrsti i kakvoći kamena.¹⁶

Iako se u počecima razvoja nove arheologije vjerovalo kako u društvu i kulturi moraju postojati određene zakonitosti, s vremenom dolazi do promjena u shvaćanjima procesnih arheologa zbog manjkavosti znanstvenih metoda i nemogućnosti svođenja istraživanja pod zajednički nazivnik.¹⁷ Za razvoj procesnoga pristupa u Engleskoj zaslužni su D. Clarke i C. Renfrew. Clarke je poput Binforda koristio "teoriju sustava"¹⁸ da bi objasnio promjene koje se događaju unutar

14 Društvo i kultura shvaćeni su kao funkcionalni sustav kojim upravlja unutarnja logika – različiti dijelovi sustava moraju biti u međusobnoj harmoniji, a sustav kao cjelina u ravnoteži s prirodnim okolišem. R. ŠOŠIĆ-KLINDŽIĆ, *Uvod u teorijsku arheologiju – stvaraoči i pravci u XX. st.*, str. 104; B. OLSEN, *Od predmeta do teksta*, str. 43-44.

15 ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Stećci – kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982., str. 37-40.

16 Za klesanje su najčešće korišteni krečnjak, miljevina, jablanit, plivit, konglomerat i sl.

17 Binford tako uviđa nemogućnost "dobivanja podataka o nekad živoj zajednici na temelju mrtve i statične građe", čime je naglasio problematiku proučavanja prošlosti i sadašnjosti. Mogućim rješenjem smatrao je uspostavljanje međudnosa između materijalne kulture, tj. arheološke građe i društvenoga ponašanja. B. OLSEN, *Od predmeta do teksta*, str. 50.

18 Teorija sustava utemeljena je na premisama biologa Ludwiga von Bertalanffyja koji je tvrdio kako svim sustavima sastavljenim od međuzavisnih i povezanih podsustava upravljaju univerzalne zakonitosti, neovisno o funkciji svakoga pojedinačnoga sustava. U arheologiju je ušla preko antropologije, ali u potpunosti nije primjenjiva zbog toga što teži potpunoj zatvorenosti sustava, što otežava izradu modela društva. B. OLSEN, *Od predmeta do teksta*, str. 130.

Sl. 2. Motivi na stećku, Dobro Selo

Sl. 3. Detalj stećka s nekropole Radimlja

Sl. 4. Detalj na stečku s nekropole Ledinac

društva. Kulturne promjene unutar društva nastojao je objasniti u kontekstu prilagodbi na nove okolnosti.

Kulturni razvoj srednjovjekovne bosanske države i ekonomske promjene uvjetovane razvojem trgovine i kontakta s drugim populacijama, najčešći su argumenti za pronalazak analogija s umjetnošću europskoga istoka i zapada. Upravo se difuzionističko stajalište¹⁹ o širenju ideja i umjetničkih utjecaja iz europskih centara, koje su potaknule kulturnu promjenu, ogleda u riječima P. Anđelića koji kaže kako je geografski smještaj Bosne i Hercegovine između kulturnih sfera Istoka i Zapada odredio njezinu kulturnu fizionomiju.²⁰ Čini se

19 Pojam difuzije u kulturno-povijesnoj arheologiji odnosi se na *utjecaje, utok ideja i kulturne pozajmice*. Promjene se objašnjavaju kao kulturne pozajmice i širenje ideja preko kontakata. B. OLSEN, *Od predmeta do teksta*, str. 117.

20 Anđelić navodi sljedeće: "U bosanskoj historiji bilo je sukoba i međusobne penetracije i slabljenja uticaja Istoka i Zapada, ali se ovdje snažno i neočekivano za ovako mali prostor pojavila još jedna reakcija: u konstelaciji sukoba, međusobnoga prožimanja i slabljenja elemenata istočne i zapadne kulture, došlo je do pojave još jedne komponente – stvaranja novih, originalnih, vlastitih kulturnih kvaliteta". PAVAO ANĐELIĆ, "Doba srednjovjekovne bosanske države",

da je N. Miletić ostala dosljednoga stava o složenom podrijetlu motiva i neiscrpnim mogućnostima interpretiranja, čime nije izostavila utjecaje najstarijih vidova čovjekova likovnog izražavanja²¹ (Sl. 2, 3 i 4).

U razdoblju eksploatacije rudnih bogatstava i intenziviranja trgovine između srednjovjekovne bosanske države, europskih središta i mediteranskoga svijeta, došlo je do jednoga oblika socijalne revolucije. Srednjovjekovno je društvo prolazilo kroz promjene koje su uvjetovale izraženije raslojavanje na feudalnu vlastelu, svećenstvo, trgovce i obični puk. Trgovina je omogućila kontakte i razmjenu ideja sa susjednim državama i šire, što se najviše odrazilo na jačanje gradskih centara i implementiranje dvorskoga života. Niži društveni slojevi nisu bili isključeni iz navedenih procesa, ali na njih su utjecali u znatno manjoj mjeri.²² Promjene su se manifestirale zahvaljujući međusobnim prožimanjima utjecaja koji su dolazili iz raznih europskih smjerova i kombinacija autohtonih umjetničkih elemenata. Razvoj kulture i umjetnosti izražen je u knjižnom slikarstvu, iluminiranim rukopisima, i najvrjednijem što danas baštinimo – epigrafskoj i reljefnoj građi na nadgrobni spomenicima.

Potrebno je istaknuti kako su u periodu razvoja procesnoga pristupa u Bosni i Hercegovini nastale dvije važne publikacije *Stećci, kataloško-topografski pregled* Šefika Bešlagića i *Ukrasni motivi na stećcima* Marian Wenzel. Krajem 80-ih publiciran je *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* u pet svezaka, popraćen mapama svih evidentiranih Regija na kojima su zabilježeni arheološki lokaliteti iz prapovijesti, antike i srednjega vijeka. Na jednom su nalazištu evidentirani materijalni tragovi iz više arheoloških razdoblja, što je dokaz kontinuiteta

u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Drugo prerađeno i dopunjeno izdanje, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984., str. 439; DUBRAVKO LOVRENOVIĆ, *Stećci, bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka* – monografija, Rabić, Sarajevo, 2009.

21 NADA MILETIĆ, *Stećci*, Umetnost na tlu Jugoslavije, Beograd – Zagreb – Mostar, 1982., str. 97-100.

22 Najstariji podatci o razvoju trgovine s Dubrovčanima datiraju u period vladavine bana Kulina. Pripajanjem Humske zemlje Bosanskoj banovini u trećem desetljeću XIV. st., intenziviraju se trgovačke veze i s drugim primorskim gradovima. Najvažniji put *via Narenti* išao je od Dubrovnika preko Stona do Drijeva, prema Bišću ispod Blagaja, te Konjica i Ivan-planine u Bosnu. Put koji je išao dolinom Drine *via Drine*, vodio je iz Dubrovnika prema Srbiji i Carigradu (Split, Trogir, Šibenik). EMIR FILIPOVIĆ, *Bosansko kraljevstvo, Historija srednjovjekovne Bosanske države*, Mladinska knjiga, Sarajevo, 2017., str. 603-604.

ukapanja na većini lokaliteta. U kontekstu takva istraživanja nastale su hercegovačka (pet klesarskih radionica) i bosanska klesarska škola (radionice u zapadnoj, srednjoj i istočnoj Bosni), od kojih svaka pojedinačno ima svoje centre sa specifičnim likovnim obilježjima.²³

Krajem 70-ih dolazi do novih strujanja u arheološkoj znanosti poznatih pod nazivom *postprocesna* arheologija. Postalo je evidentno da se arheologija ne može poistovjećivati s prirodnim znanostima ili pak ponuditi objektivne i mjerljive rezultate, te da u istraživanju nedostaju duhovni aspekt i pojedinac kao aktivni sudionik u proučavanju kulturnoga konteksta.²⁴ U Velikoj Britaniji se početkom 1980-ih publiciraju prvi radovi kojima se kritiziraju stajališta procesne arheologije, uvodeći potpuno nove pristupe koji su se temeljili na antropologiji, filozofiji, feminizmu, marksizmu i kognitivnoj znanosti. Osnovna odlika postprocesnoga pristupa u arheologiji upravo je heterogenost kojom je obuhvaćeno više pravaca utemeljenih na francuskom strukturalizmu, poststrukturalizmu, marksizmu, feminističkoj teoriji, hermeneutici i kritičkoj teoriji.²⁵ Zauzet je potpuno novi stav prema kojemu su članovi društva glavni akteri u oblikovanju svoje društvene zbilje, a iznimno je kritizirana teza o čovjekovu prilagođavanju okolišu.²⁶ Težište arheoloških rasprava, čiji je začetnik britanski arheolog I. Hodder,²⁷ ponovo se iz SAD-a vraća u Europu.²⁸

23 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci – kultura i umjetnost*, str. 467-468; *Leksikon stećaka*, str. 174; N. MILETIĆ, *Stećci*, str. 109-116; ALOJZ BENAC, *Stećci*, Izdavački zavod "Jugoslavija", Beograd, 1967., str. 8.

24 R. ŠOŠIĆ-KLINDŽIĆ, *Uvod u teorijsku arheologiju – stvaraoči i pravci u XX. st.*, str. 117-118.

25 B. OLSEN, *Od predmeta do teksta*, str. 57.

26 *Postprocesna* arheologija stavlja težište na simboličke i komunikativne aspekte materijalne kulture te ističe važnost arheologije kao humanističke discipline, kritizirajući pri tome njezino funkcionalističko viđenje i nastojanje procesne arheologije da postigne apsolutnu istinu. B. OLSEN, *Od predmeta do teksta*, str. 58.

27 Godine 1982. objavljene su dvije knjige Iana Hoddera, *Symbols in action* i *The present past*, te zbornik radova *Symbolic and structural archaeology*.

28 IAN HODDER, *Symbols in action – Etnoarchaeological studies of material culture*, Cambridge University press, Cambridge, 1982.; IAN HODDER, *The present past*, Batsford, London, 1982., Cambridge University Press, Cambridge, 1982.; MATHEW JOHNSON, *Archeological theory: An introduction*, Wiley-Blackwell, 1999., str. 101-104; ROBERTA GILCHRIST, "Medieval archaeology and theory: a disciplinary leap of faith", u: R. Gilchrist – A. Reynolds, *Reflections: 50 years of Medieval archaeology, 1957 – 2007.*, Society for medieval archaeology monographs, Maney, Leeds, 2007., str. 385-408.

S ciljem boljega razumijevanja kulturnoga i društvenoga ponašanja Hodder uvodi pojmove strukture i strukturalizma, ali pristup nije naišao na pozitivne reakcije u teorijskoj arheologiji.²⁹ Zagovarao je i stav da se važnost materijalne kulture, točnije odnos između ljudi, njihova djelovanja i materijalne kulture, mogu razumjeti samo ukoliko se proučava kulturno-povijesni kontekst.³⁰

Izučavanje nekropola stećaka nedvojbeno treba staviti u kulturno-povijesni kontekst, a pogrebni ritual razmatrati kao heterogen, a ne normativan proces. Treba imati na umu kako umjetnost toga doba nije slična našem konceptu, niti su umjetnici slijepo slijedili onovremene europske kanone. Kontekst izučavanja trebao bi ovisiti ne samo o povijesnom okviru, nego i o drugim parametrima koji se odnose na sudionike u procesu izrade nadgrobna spomenika te na uvjete u kojima se odvijao ukop pokojnika.

Razmatranjem vjerskih prilika u srednjovjekovnoj Bosni uvriježeno je mišljenje kako je čovjek srednjega vijeka pridavao veliku važnost ulozi religije u svakodnevnome životu, neovisno o svom društvenom i socijalnom statusu. Evidentno je to iz vjerske opredijeljenosti bosanskih vladara i vlastele koja je lavirala između vjere Crkve bosanske, pravoslavlja i katoličanstva. Vjera je prožimala sve kulturne identitete i na određeni način izjednačavala sve članove zajednice.³¹

U postojećoj literaturi, vezanoj za predmetni diskurs, dominiraju mišljenja kako je vlastela, koja je imala monopol nad kamenolomima i radnom snagom, jedina mogla priuštiti klesanje i obradu kamena. Bešlagić je pretpostavio moguću poveznicu između izdvojenih skupi-

29 Strukturalizam je (teorija o kulturi) posuđen iz lingvistike. Njime se nastoji pokazati kako materijalna kultura nastaje u skladu s jezičnim gramatičkim pravilima. Hodder je dao definiciju strukture smatrajući da su to pravila prema kojima se odvijaju odnosi koje zapažamo u arheološkom materijalu, ali ovako postavljena struktura ne objašnjava društvenu praksu i kulturnu promjenu. Kod strukturalizma oblik i praksa izdvojeni su kao i kod funkcionalizma. Kao takav, strukturalizam nije zaživio u arheologiji. I. KULENOVIĆ, *Materijalna kultura, značenje i praksa*, str. 48-50; B. OLSEN, *Od predmeta do teksta*, str. 179-180.

30 I. HODDER, *Symbols in Action – Ethnoarchaeological studies of material culture*, str. 202-205; B. OLSEN, *Od predmeta do teksta*, str. 62, 95.

31 Veliki je ugled uživalo svećenstvo koje se nakon uspona latinskoga kršćanstva i jačanja rimskoga pape početkom IX. st. nametnulo i u sferama društvenoga i političkoga života. E. FILIPOVIĆ, *Bosansko kraljevstvo, Historija srednjovjekovne Bosanske države*, str. 537.

Sl. 5. Stećak na nekropoli Radimlja

na stećaka i socijalnoga statusa. Mišljenja je kako su manje grupacije stećaka posljedica društvenoga raslojavanja i težnje za formiranjem obiteljskih grobalja na svojoj baštini.³² Dio toga državnog ekonomskog sustava bili su i vlaški katuni. Vlasi su u historiografiji različito tretirani, a pitanje njihova podrijetla još je uvijek diskutabilno i neusuglašeno³³ (Sl. 5).

U nedostatku pisanih izvora nameće se nekoliko pretpostavki i pitanja o tome jesu li isključivo bogatiji slojevi društva koristili oblike nadgrobnih spomenika, reljefne motive i natpisnu građu da bi naglasili svoj socijalni status i društveni ugled? Jesu li na taj način implicirali da za njih ne vrijede ista pravila kao za druge članove unutar te društvene skupine, kako u ovozemaljskom, tako i u zagrobnom životu? Adekvatan odgovor odnosi se na prihvaćanje jedinstvene sepulkralne kulture svih kasnosrednjovjekovnih populacija, naru-

32 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci – kultura i umjetnost*, str. 43.

33 Pitanjem podrijetla Vlaha bavili su se M. Wenzel, A. Benac, A. Milošević, D. Mandić, B. Hrabak, I. Mužić i dr. Veliki interes za izučavanje posljednjih godina pokazuje bosanskohercegovački povjesničar E. Kurtović.

čivanje monolitnih nadgrobnih spomenika, njihovo pozicioniranje u prostoru i uporaba određenih simbola i motiva. Pri tome nije isključena teza da se dominantni status, kojega su uživali za života, nastojao projicirati i na zagrobni život. Međutim, ona nije uvijek potkrijepljena arheološkim istraživanjima i analizama grobnih cjelina, posebno jer se radi o malom broju analiza ljudskih zemnih ostataka što predstavlja jednu u nizu prepreka pri interpretiranju kulture pokapanja pod stećcima. Kontradiktorno navedenoj tezi jest brojno stanje stećaka te činjenica da ih je više od 5.000 (5.679) reljefno ukrašeno, a oko 300 (323) ih ima i natpise. S obzirom na brojnost stećaka i varijante oblika, u obzir treba uzeti hipotezu da su pod stećcima pokapani svi, a ne isključivo bogati sloj društva.

Stratifikacija unutar društvenoga poretka provjerljiva je fizičko-anthropološkim i bioarheološkim analizama ljudskoga osteološkog materijala koje daju uvid u uvjete života, zdravstveno stanje ljudi i način prehrane. Relevantan pokazatelj bili bi raznolikost u grobnom materijalu i priložima te varijacije građevina ili nastambi unutar naselja, no raspoložemo s malim brojem podataka u svezi s naseljima i nastambama. Dobiveni bi rezultati svakako bili indikatori dostupnosti ekonomskih i prirodnih resursa.

Posljednjih su godina publicirane dvije monografije, *Stećci, bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka* povjesničara Dubravka Lovrenovića i nacionalna monografija *Stećkopedija – kameno blago stare bosanske države* Edina Bujaka.³⁴ Monografija D. Lovrenovića posvećena je Šefiku Bešlagiću koji je svojim znanstvenim radom i zalaganjem postavio temelje za izučavanje stećaka. Autor je prezentirao najznačajnija dostignuća tijekom nešto više od jednog stoljeća izučavanja stećaka, koja su mu poslužila kao temelj za inkorporiranje stećaka u kontekst srednjovjekovne europske kulture. Pristupio je i povijesnom

34 Značaj *Stećkopedije* temelji se na uvažavanju relevantne povijesne i arheološke literature, rezultata arheoloških istraživanja i terenskoga rada autora. Predočenim rukopisom zaokružene su dosadašnje spoznaje o stećcima. Međutim, osobite vrijednosti ove publikacije su dostupnost i razumljivost koje će je učiniti prihvatljivom širokom krugu čitatelja. Na tomu tragu metodičkim strukturiranjem teme i koncepta autor sistematično uvodi recipijente u problematiku izučavanja stećaka, što će im omogućiti usvajanje bitnih značajki i kompleksnoga sadržaja motiva i epitafa na stećcima. Autor propituje i problem njihova očuvanja te implementiranja svih zakonskih i pravnih odredbi, kao i nedostatak arheoloških istraživanja samih grobova ispod stećaka. EDIN BUJAK, *Stećkopedija – kameno blago stare bosanske države*, Mladinska knjiga, Sarajevo, 2018.

dekonstruiranju bogumilske teze o stećcima, te analizi ikonografskog opusa i epitafa na stećcima, stavljajući naglasak na njihovu interkonfesionalnost.³⁵ *Stećkopedija* E. Bujaka u tehničkom smislu nadilazi do sada poznate publikacije. Korak po korak, čitatelj tekstualno i vizualno upoznaje svijet stećaka, značajke srednjovjekovne sepulkralne kulture kojom je obuhvaćen i značajan fundus arheološkoga materijala pronađenoga u grobovima. Autor je u publikaciji objavio posve nove rezultate arheoloških istraživanja i DNK analiza osteološkoga materijala s nekropola koje je istraživao posljednjih godina.

I uz veliki broj publikacija o stećcima čini se kako još uvijek nismo u mogućnosti ponuditi konkretnu sliku o sepulkralnoj kulturi srednjovjekovne Bosne i Huma. Razlog tomu svakako je nedostatak arheoloških istraživanja ali i teorijskih pristupa koji su zastupljeni u svjetskoj arheološkoj znanosti. Za razliku od ostatka Europe gdje se srednjovjekovna arheologija teorijski proučava samostalno, kasno-srednjovjekovna arheologija u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj nema jasno definiran teorijski okvir.³⁶ Točnije, teorijska arheologija nije zastupljena u radovima i publikacijama vezanim za nekropole stećaka. U svom članku *Medieval archaeology and theory: a disciplinary leap of faith* R. Gilchrist razmatra srednjovjekovnu arheologiju kroz razvoj tri dominantne arheološke perspektive.³⁷ Pod utjecajem procesualizma srednjovjekovna se arheologija specijalizirala u temama koje su negirali konvencionalni pisani izvori, uključujući i istraživanje arheoloških krajolika.³⁸ M. Johnson bavio se pitanjem srednjovjekovne arheologije krajolika, izražavajući stav kako su arheološka obilježja u krajoliku zabilježena objektivno te da su zbog toga dobila status stvari koje govore za sebe. M. Johnson i T. Ingold zago-

35 D. LOVRENOVIĆ, *Stećci, bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*.

36 O povijesnom razvoju arheologije kao humanističke znanosti u zemljama jugoistočne Europe (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija, Makedonija, Crna Gora i Kosovo) pisao je Predrag Novaković. Vidi: PREDRAG NOVAKOVIĆ, *Historija arheologije u novim zemljama jugoistočne Europe*, Univerzitet, Sarajevo, 2015.

37 Gilchrist navodi kako je britanski arheolog R. Hodges prvi pozvao srednjovjekovne arheologe na odbacivanje kulturno-povijesne paradigme, zagovarajući procesne pristupe utemeljene na teoriji sustava i modelu izgradnje, ističući važnost unutarnjih i vanjskih procesa u transformiranju društava, što je na svojevrsan način definiralo empirijski stav srednjovjekovne arheologije.

38 R. GILCHRIST, "Medieval archaeology and theory: a disciplinary leap of faith", str. 385-386.

varali su fenomenološke pristupe proučavanja krajolika.³⁹ Koncepti prostora i krajolika na našim prostorima zastupljeni su u radovima Predraga Novakovića.⁴⁰ U postojećoj literaturi o stećcima, proučavanje prostornoga rasporeda nekropola prepoznatljivo je u kontekstu ekonomsko-funkcionalnoga stajališta procesne arheologije, prema kojemu je nastanak nekropola bio uvjetovan bogatstvom kamena, tj. blizinom kamenoloma, konfiguracijom terena, tehnološkim mogućnostima kovača i dijaka, te udaljenostima naselja i nekropole. Međutim, nekropole stećaka moguće je sagledati u kontekstu arheologije prostora i krajolika, koje daju uvid ne samo u distribuciju nekropola i ekonomsko-funkcionalne parametre, nego proučavaju prostor kao humanizirani objekt.⁴¹ Pozicioniranje nekropola u prostoru i krajoliku, fizičku povezanost s komunikacijama i lokalitetima iz ranijih arheoloških razdoblja, te simboličku komponentu stećaka, autorica je razmatrala u svojoj doktorskoj disertaciji.⁴²

Osim navedenih promjena važno je istaknuti kako 80-ih godina dolazi do ponovnoga procvata marksizma u društvenim znanostima, stavljanjem naglaska na simboličku i ideološku funkciju predmeta (neomarksizam), te na ulogu ideologije u društvenim procesima. Marx koristi ideologiju kao sredstvo preko kojega vladajuće strukture održavaju svoju moć.⁴³

Kad se proučavanje stećaka pokuša staviti u navedene kontekste, uviđa se kako epigrafska i reljefna građa imaju upravo neomarksističke elemente zastupljene u postprocesnom pristupu. Na prividno življenje viteške kulture i vjerne službe gospodaru, asocijali su motivi poput štita i mača, scena lova i mačevanja, te pojedini epitafi na nadgrobnim spomenicima. Nasuprot toj socijalno-društvenoj komponenti, postavljanjem solarno-lunarnih motiva i simbola križa u religijski kontekst naglašena je duhovna komponenta. Stoga je po-

39 MATHEW JOHNSON, *Ideas of landscape*, Blackwell Publishing, 2007., str. 83-89, 117-119.

40 PREDRAG NOVAKOVIĆ, *Prostorska in pokrajinska arheologija: študija na primjeru Krasa*, Doktorska disertacija, Ljubljana, 2001.; PREDRAG NOVAKOVIĆ, "Arheologija prostora i arheologija krajolika", u: *Povijest u kršu*, Zbornik projekta "Naselja i komunikacije u kontekstu veza Jadranskog priobalja i unutrašnjosti u prapovijesti i antici", Zagreb, 2008.

41 P. NOVAKOVIĆ, "Arheologija prostora i arheologija krajolika", str. 15.

42 http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10760/1/Vucic_Edit.pdf (10. 2. 2019.).

43 R. ŠOŠIĆ-KLINDŽIĆ, *Uvod u teorijsku arheologiju – stvaraoci i pravci u XX. st.*, str. 125.

trebno propitati egzistirajuće pretpostavke o postojanju predložaka i ustaljenih formi ukrašavanja nadgrobnih spomenika, njihovom stilskom oblikovanju, te interpretacijama u kontekstu kršćanske ikonografije ili života srednjovjekovne feudalne vlastele.

Značenjem simbola bavio se Ian Hodder koji smatra kako se "riječ simbol odnosi na objekt ili situaciju u kojoj direktno, primarno ili doslovno značenje također određuje indirektno, sekundarno i figurativno značenje". Hodder smatra da simboli imaju aktivnu ulogu u oblikovanju socijalnoga ponašanja.⁴⁴

Terenska istraživanja koje je provela autorica ovoga rada rezultirala su spoznajama o brojnim kombinacijama motiva i simbola na stećcima, što ukazuje na to da se ne može govoriti o uniformiranosti ili kreiranju obrazaca po kojima će im se pripisivati određena značenja. U konačnici, mišljenja smo kako je došlo vrijeme za napuštanje "standarda"⁴⁵ u istraživanju, kao i za razvoj metodologije koja će ujediniti više znanstvenih disciplina, te omogućiti širi spektar spoznaja o ikonografiji stećaka. Na to ukazuju dosadašnje interpretacije o utjecajima europskoga zapada, tj. romaničke i gotičke umjetnosti, ali i istovremena "degradacija" kvalitete izvedbe motiva rađenih u plitkom reljefu, promatrane kao arhaični lokalni izričaj. Poznavatelju ikonografskoga opusa na stećcima jasno je kako interpretiranje umjetničke vrijednosti stećaka može ići u više smjerova. Terenska su istraživanja pokazala da na stećcima nema didaktičko-teoloških sadržaja iz Biblije, te da se značenje određenoga motiva treba promatrati u interakciji sa sveukupnom likovnošću stećka, a stećak kao fizički objekt, apstraktni oblik ili kao nematerijalnu realnost.⁴⁶

44 I. HODDER, *Symbols in action – Ethnoarchaeological studies in material culture*, str. 11-12.

45 Pod standardima se podrazumijevaju interpretacije koje nalazimo u radovima eminentnih imena poput Š. Bešlagića, N. Miletić, A. Benca, M. Vege, Č. Truhelke, M. Wenzel i brojnih drugih autora kojima svakako dugujemo veliku zahvalnost za sve podatke kojima danas raspoložemo. Čini se ipak kako se još uvijek nastoje "oživjeti" stare teze, te sukladno suvremenim konstrukcima, staviti naglasak na vjerski i nacionalni identitet pokojnika, u obliku koji nije postojao u razdoblju srednjega vijeka. Doda li se toj konstataciji činjenica da raspoložemo s malim brojem fizičko-antropoloških i bioarheoloških analiza osteološkoga materijala, jasno je kako nije došlo do značajnoga pomaka u istraživanju podzemne dimenzije srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, te naseobina i načina života onovremenih populacija.

46 GORČIN DIZDAR, *Stećak*, Vrijeme, Zenica, 2018., str. 84-87.

Podsjetimo kako je identična tematika fascinirala prapovijesnoga čovjeka, koji je zidove spilja oslikavao geometrijskim i astralnim motivima, scenama lova na životinje, iskazujući na taj način svoj duhovni svijet, ali i svakodnevni život. Tisućljećima kasnije ti su motivi usvajani i prilagođavani potrebama čovjeka i vremena u kojemu je egzistirao. U istoj je mjeri srednjovjekovnom čovjeku vizualno bila dostupna rimska umjetnost, što se očituje u odabiru reljefnih motiva poznatih iz antičkoga razdoblja. Sve to upućuje na zaključak kako su stećci nastali kao rezultat prežitaka ranijih epoha i vjerovanja koja su nama još uvijek nepoznata. U konačnici, ne isključujući utjecaje europskih kultura i umjetnosti, kasnosrednjovjekovne su populacije uspjele pronaći osobni izričaj kojim su obilježile svoj egzistencijalni doživljaj, ujedno dajući novo značenje štovanju kulta predaka prapovijesnih i kasnijih arheoloških populacija. Pokapajući se na tumulima ili na lokalitetima s ukopima iz kasnijih arheoloških razdoblja, prostornom su razmještaju dali potpuno novu simboličku konotaciju. Na taj su se način nastojali identificirati sa svojim pretcima rekreirajući odnose prema njima, ali i svoje osobne identitete. Kasnosrednjovjekovna su groblja izražavala monumentalnost u formi stećka, baš kao i rimska u formi stele i mauzoleja ili prapovijesna u formi gomile. Upravo monumentalna izvedba nadgrobničkih spomenika kao vječnih počivališta asocira na vrhunska arhitektonska ostvarenja europskoga srednjeg vijeka. To je jedna od malobrojnih poveznica koja stećke identificira s umjetničkim ostvarenjima europske gotike, iako u suvremenoj literaturi postoje analogije koje su, ukoliko ih se pomno analizira, nedovoljno argumentirane. Sljedeća poveznica između kasne gotičke umjetnosti i humanizma kojim se čovjeka stavlja u prvi plan, jesu prikazi ljudskih figura, polufigura ili samo ruke na stećcima. Upravo ta eshatološko-humanistička dimenzija, uz brojno stanje stećaka, ide u prilog konstataciji da je čovjek kasnoga srednjeg vijeka bio opčinjen smrću.

U pokušaju pronalaska adekvatnih interpretacija o okolnostima nastanka srednjovjekovne sepulkralne kulture, treba iskoristiti elemente i pozitivna iskustva povijesnoga razvoja sva tri navedena pristupa, oslanjajući se na nove znanstvene spoznaje, prilagođavajući ih potrebama suvremene epistemologije. Tri navedena teorijska pristupa zastupljena su u određenom razdoblju arheološke znanosti i neisključiva su, jer nijedan od njih nije funkcionalan u rješavanju arheološkoga problema ukoliko se izostave elementi druga dva. Na tragu ovakvih promišljanja dolazi se do spoznaje kako su prilikom odabira mjesta za svoja vječna počivališta te populacije uzimale u

obzir ekonomsko-funkcionalnu komponentu, ali ona nije bila od presudne važnosti. Veliku su ulogu odigrali i prežitelji ranijih epoha te uplivi europske kulture. Indikatori štovanja ranijih kultura ili pak reinterpretacije i prefiguracije njihove simbolike jesu astralni i solar-no-lunarni motivi i simbol križa na stećcima, koji su ujedno i najzastupljeniji na stećcima, te pozicioniranje nekropola na određenim lokacijama u prostoru. Daljnje proučavanje pojavnosti nekropola stećaka zahtijeva inovativniji metodološki pristup koji će objediniti rezultate terenskih istraživanja i teorijske perspektive. U istraživanju se treba osloniti i na arheologiju prostora i krajolika, koje će zasigurno ponuditi više podataka o tomu kako je kasnosrednjovjekovni čovjek percipirao svijet oko sebe i zašto je vječna počivališta pozicionirao na određenim mjestima u prostoru. Na taj će se način nekropole stećaka sagledati kroz prizmu postprocesne arheologije koja iznosi stajalište kako logika smještaja lokaliteta, spomenika ili artefakta sadrži brojne kulturne elemente, ujedno se baveći načinom na koji čovjek percipira prostor oko sebe, te djeluje unutar njega.⁴⁷ Zaključno, valoriziranje i proučavanje stećaka zahtijeva odbacivanje konvencionalnih paradigmi i stereotipa koji i danas kruže u znanstvenim krugovima, te kritički pristup u kojemu će istovremeno egzistirati dinamična mišljenja u skladu sa suvremenom epistemologijom.

47 IAN HODDER, *The present past*, Batsford, Cambridge University press, Cambridge, London, 1982.

EDITA VUČIĆ

University of Mostar
Faculty of Science and Education
E-mail: edita.vucic@fpmoz.sum.ba

Original scientific paper
Received: 18 February 2019
Accepted: 9 April 2019

Contextualization of stecak necropolises in theoretical archaeology

Summary

The article seeks to raise awareness on the lack of theoretical perspectives in discourses related to studying stecaks. If we summarize previous studies of the stecak necropolises phenomenon, it is obvious that they are in the margins of the scientific disciplines such as archaeology, art history, history, linguistics, etc. Therefore it is necessary to give a critical opinion on some ingrained and in the science rooted "regularities". It is obvious that according to progress of the epistemological thought, studying of stecaks requires an interdisciplinary approach and significantly wider interpretative framework. Critical thinking could not be possible without the field research of the author of this article as well as review of theoretical perspectives in the world archaeological science. The same will be taken as the basis for new interpretations and attempt to incorporate stecaks in contemporary archaeological flows. The purpose of the research set in that way is to try to understand medieval sepulchral culture better and question the existing paradigms.

Keywords: stecak necropolises; course of the study; critical thinking; theoretical archaeology; new interpretations.

Diplomatičke isprave Općine Lokva Rogoznica

BARTUL MARUŠIĆ
Libertas međunarodno sveučilište
E-pošta: mlmarusi@inet.hr

UDK: 94(497.5 Lokva Rogoznica)"04/14"
352(497.5 Lokva Rogoznica)"04/14
Pregledni rad
Primljeno: 10. veljače 2019.
Prihvaćeno: 21. svibnja 2019.

Sažetak

Lokva Rogoznica u srednjoj Dalmaciji, od svojega osnutka početkom 13. pa sve do početka 19. stoljeća, bila je samostalna općina. Ta je općina od svojega nastajanja sve do venecijanske vlasti imala obilježja plemićke, a u promatranom razdoblju evoluirala je čak do statusa polusuverene republike pod patronatom. To mjesto, iako je manje od susjedne kneževine Poljica i grada Omiša, te je prečesto zanemarivano u pravnoj i općoj historiografiji, imalo je itekako važan utjecaj na povijest priobalnoga teritorija od Omiša do Makarske. A on je učestalo bio granica između istočnoga, islamskoga i zapadnoga, kršćanskoga vladanja. U tim previranjima kroz ratove Lokva Rogoznica sklapala je mnoge važne pravno-povijesne i međunarodne ugovore s Mletačkom Republikom koji su joj određivali budući položaj i koji je još poduprt mnogim dukulima o potvrdi plemićkih privilegija i statusa. Imala je jednu od vodećih i ključnih uloga u politici primorja prema Osmanlijama, Veneciji i ostalim silama. Ipak, njezin najvažniji dokument jest Statut u dva dijela, napisan 1235. i 1236. On je jedan od najstarijih dalmatinskih zakona u razvijenome srednjem vijeku i na samom je začetku dalmatinskoga statutarnoga prava. Nakon bogate povijesti Rogoznica je opstala unatoč svim izazovima i u posljednjim dvama stoljećima uključena je u Omišku općinu i

Republiku Hrvatsku. U radu se govori o povijesnoj kronologiji i o važnim pravnim dokumentima te se najvažnije diplomatičke isprave prvi put objavljuju na jednome mjestu.

Ključne riječi: Lokva Rogoznica u srednjem vijeku i Hercegovačkom sandžaku; primorske plemićke općine; povijest i pravo srednje Dalmacije; Rogoznički statuti.

1. Uvod

Današnja je Lokva Rogoznica mjesto koje se nalazi u omiškoj općini u srednjoj Dalmaciji. Ima svoju župu u koju su uključena ostala manja okolna mjesta (Marušići, Mimice, Pisak, Stanići, Medići...) koja su se mahom kao sateliti proširila prvotno od nje same. Sva ta mjesta na čelu s njom u središtu protežu se od Omiša do Vruje, iza koje počinju Makarska rivijera i primorje, a poviše, između mosorskih obronaka i Biokova, počinje i penje se kroz Dupce Općina Žeževica i Zadvarje koje vodi u zaleđe prema Šestanovcu, Imotskom itd. Povijest Rogoznice počinje s 13. stoljećem i uglavnom je spominjana u sklopu opće dalmatinske ili omiške povijesti ili u fragmentarnim radovima na razne teme. Međutim, jedna kompilacija koja bi se ticala njezine opće pravne povijesti, u smislu važnih javnopravnih i međunarodnih odnosa i dokumenata zajedno s njihovom interpretacijom te najvažnije interne zakonske uredbe - Rogozničkoga statuta, nije napravljena. Jedini koji si je dao oduška i napravio zadovoljavajuću analizu prvih rogozničkih zakona (ali bez onoga iz 1236.) jest dr. Miroslav Pera u *Zborniku Pravnog fakulteta u Splitu* 1984., ali uz dosta nedorečenosti i manjak kvalitetne komparativne analize statuta toga kraja općenito. Rogoznica je podosta zanemarena, premda je više nego važna za dugačko područje između Omiša i Makarske, a i za cijelu srednju Dalmaciju uopće. Da ne zvuči pretenciozno, od važnosti je i za hrvatsku pravnu povijest jer se njezin statut, šire prihvaćeno, svrstava u najuži krug prvih statuta u Dalmaciji i u začetke statutarnoga prava globalno. Pera se čak priklanja tezi i sumnji kako je datacija Korčulanskoga statuta sumnjiva i kako je Rogoznički iz 1235. naš najstariji statut¹ (kojemu se nije posvetila ozbiljna pozornost). Iako se

1 Statut je otisnut (ali u prijepisu i na starotalijanskom) u listu *La Dalmazia*, 22/1845., a nalazi se u Bogišićevim spisima u naučnom arhivu u Cavtatu, kut. IV., 31-33, rukopisi 1867. (11. 7. 2016.) i Državnom arhivu u Zadru HR-DAZD-33 Vlada za Dalmaciju, 1802., sv. 167; br. spisa 852, str. 1/264-266. (6. 7. 2016.).

još otkrivaju i novi izvori (Nin...). Doduše, najstariji sačuvani izvor-
nik Korčulanskoga statuta, onaj iz 1265., nigdje ne spominje 1214.
godinu kao izvorišnu, nego tek kasnije redakcije. Svejedno, Šufly,
Wenzel, Reutz i općenito povjesničari uzimaju taj datum kao točan.
Iako kratak,² poput Korčulanskoga, rogoznički zakonik odražava
prilike toga doba i važnost hrvatskoga plemstva za očuvanje posto-
janosti u državnim zajednicama koje su počele s ugarskom unijom.
Lokva Rogoznica kroza srednji vijek bila je plemićka općina, a po-
slije i republika pod patronatom, odnosno protektorat.³ Uz Poljica,
kao uvijek granično priobalno područje, imala je ključnu ulogu za
povijest toga današnjeg dijela Hrvatske u previranjima između mle-
tačkih, gusarskih, osmanlijskih, francuskih, austrijskih i drugih pre-
sezanja i "okupacija". Dovoljno je impozantan i nedovoljno poznat
njezin pozitivan i tolerantan odnos s gotovo svim uređenjima i vla-
darima tako da se greška zanemarivanja uloge Rogoznice (i u pravu
i u historiografiji) treba što prije ispraviti. Pokušat ćemo to učiniti u
ovom radu, ponajprije uvodnom kronologijom najbitnijih događa-
ja i isprava važnih za taj kraj. Da bismo imali cjelokupan zanimljiv
uvid, bilo je potrebno posegnuti za izvorima na raznim jezicima kao
što su (staro)hrvatski,⁴ a još više (staro)talijanski,⁵ latinski,⁶ engleski,⁷
njemački,⁸ francuski i mađarski,⁹ te pismima poput (staro)latinice
te hrvatske (bosančice) i srpske ćirilice. Literaturu zato čine knjige
i članci, ali i diplomatski zbornici i arhivska građa (Zagreb, Zadar,
Cavtat, Split).

Odvjetnik dr. Miroslav Pera u "Prvim rogozničkim zakonima" osvrće
se na uvodnik i talijanski prijevod Rogozničkoga statuta koji se može

-
- 2 "S iznimkom dubrovačkih odredaba o kaznenom pravu, čini se da su u to doba
bili ipak kratki propisi, sačuvani na jednom listu pergamene", NELLA LONZA,
"Pravna kultura srednjovjekovne Dalmacije između usmenosti i pismenosti",
u: *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 63, No. 5-6, 2013., str. 1223.
 - 3 "Revue droit international - legislation comparee", Tome XXV., No. 1, 1893.,
str. 466-477. Tu su i stajališta veleposlanika Engelhardta.
 - 4 Za potrebe ovoga rada prijevod - Ivan Kosić.
 - 5 Prijevod - autor, Dijana Brezak, Dražena M. i prije prof. Vladimir Rismondo.
Pravni su dijelovi i u drugom radu vezano za raspravu oko dodjele plemstva i
ukidanja protektorata.
 - 6 Prijevod autora i Tajane Čipurić-Furdek.
 - 7 Prijevod autora.
 - 8 Prijevod Ante Marušić.
 - 9 Prijevod Lea Kovacz.

vidjeti na prvim stranicama eminentnoga zadarskog časopisa "La Dalmazia", br. 22 iz rujna 1845. Uvodnik je napisao Giovanni (Ivan) Franceschi koji je do statuta prvi i javno došao. Pera, dobar pravni stručnjak, pokatkad malo previše ambiciozno, široko i na granici diletantizma ulazi u povijesni¹⁰ i filozofski kontekst statuta, pa tako i Rogozničkoga. Piše o pojmovima depersonalizacije, transpersonalizacije, voluntarizma, fatalizma, nasilja i dominacije te božanskoga prava općenito za to razdoblje. Stoga njegov uvod ne daje mnogo uvida u prilike same Rogoznice niti se trudi u to ulaziti. Poslije se upušta u osnovnu interpretaciju (bez komparacije) statuta o kojemu sada ne ćemo govoriti, a povijesni okvir i položaj Rogoznice kroz povijest ne spominje. A to ne čini nijedan drugi autor na jednome mjestu.

Pokušat ćemo dakle upozoriti na najvažnija i ključna razdoblja, pravne dokumente i događaje u povijesno-pravnom kontekstu vezane za taj kraj i prilike općenito.

2. Migracije plemstva

Godine 1231., u vrijeme vladavine Andrije II., sedam plemićkih obitelji (Davidović, Diklić, Rubnić, Vojnić, Mikulić, Radić i Blažević) otišlo je iz svoje izvorne sjeverne postojbine i migriralo na jadranski jug.¹¹ Ondje su naselile visoki i brdoviti kraj istočno od Omiša, koji je bio nepristupačan, ali povoljan za obranu, bijeg i općenito život nakon eventualne egzistencijalne konsolidacije i stvaranja obradivih polja. Smjestili su se u kraju blizu mora s dostupnom pitkom vodom, a opet na visokoj nadmorskoj visini koja im je pružala položaj s kojega su imali odličan pregled, poput tvrđave Fortice ili Mirabele u Omišu, i kontrolu svega i svih koji su dolazili s mora ili iz planinskoga zaleđa. Planinske pukotine, divlji putovi, šuma i špilje jamčili su im brz i kratak eventualni bijeg od neprijatelja i povratak na ognjišta. Glavna opasnost toga doba zasigurno je bila gusarstvo i ona je uvelike uklonjena zbog najvišega okolnog položaja na mjestu zvanom Goricica na kojemu je i počeo život. Dandanas se na vrhu planine nalazi malena crkva (sv. Vida - *sve vidi*) na tada najvećoj nadmorskoj visini. Crkvice je renovirana (helikopterom) tijekom devedesetih godina prošloga stoljeća, a datira upravo iz 13.-14. stoljeća. Sagrađena je prije

10 Neven Budak, kritička recenzija knjige *Poljički statut*, vrlo negativna prema povijesnim tezama u njoj.

11 *La Dalmazia*, *op. cit.*, i HR-DAZD 33, *op. cit.*

glavne, župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije čija je gradnja bila propisana već 1235. u Statutu. Njega su donijeli, piše, 4 godine nakon dolaska kako bi po njemu i vladali. "Aneks" je nastao godinu dana poslije, početkom 1236.¹²

Glavno "prethodno" pitanje jest kakvo je plemstvo bilo i zašto je migriralo.¹³ Migracije su u srednjem vijeku bile česte, iako su kolektivne, što se tiče plemstva, zabilježene tek kasnijim, osmanlijskim osvajanjima, i to prema zapadu i sjeveru. Plemićke su obitelji pripadale rodu Ugričića i dolazile su iz (Hrvatsko-)Ugarske, a zanimljivo je da su poljički Ugričići, prema predaji, također kao "vlastela" došli gotovo stoljeće kasnije u Poljica i nametnuli se lokalnim plemićima "didićima", što bi pak bilo nakon najezde Tatara. U Omišu se dakako nalazilo autohtono hrvatsko "pleme" Kačići koji su sloveli za najopasnije gusare i vladare kopna i mora (i otoka) u tom dijelu. I zato se najčešće u arhivima i *Codexu Diplomaticusu* spominju u 13. stoljeću.¹⁴ Možda je radi pariranja njima kralj upravo poslao naše plemiće na jug, iako to djeluje riskantno. S druge strane, pitanje je kako bi i zašto bez kraljeva dopuštenja ili naredbe takve obitelji išle toliko daleko, osim ako nije bila riječ o progonima. Neki misle da su Rogozničani hrvatsko rodovsko plemstvo (prof. dr. Slavko Kovačić),¹⁵ dok drugi pretendi-

12 Objavljen je u broju 19. časopisa "Hercegovina", 3/2017.

13 Najčešće teorije vežu se uz progon od Tatara, no to ostavlja sumnju jer u to doba Tatari tek da su počeli djelovati u Aziji pa u Rusiji od 1236. do 1240. i potom u istočnoj Europi (Ukrajini), a zna se da se njihov glavni prodor u Ugarsko kraljevstvo (nakon Poljskoga), koji je uzrokovao pad i bijeg Bele IV. na jug, dogodio tek 1242. nakon bitke na rijeci Šajo i pogibije Belina sina Kolomana od zadobivenih rana (dok se ova migracija dogodila još za života oca Andrije II.) Kako god, obitelji su se nastanile i otpočele dug i ne uvijek lagan životni put. (O Tatarima usp.: PETER F. SUGAR, *A history of Hungary*, Indiana University Press, 1944., str. 24 i dalje.)

14 "Andrija prijeti svom silinom Kačićima ako ne odustanu od gusarstva", "Savez kralja napuljskog Karla III. sa Splitom i Šibenikom protiv Omiša", "Omišani porobili brod (križarski koji je sam bio pljačkaški) i za Ugarsku", "Omišani pokrali biskupa Kefalonije", "Pogodba između Trogirana i Omišana... mir Omiša i Dubrovnika... ugarski kralj se žali papi Piu...", *Codex Diplomaticus* (dalje: CD), sv. 3 (162), 4, 5, 6, 7 (174), JAZU, Tadija Smičiklas (prir.), 1905.

15 Dalje se spominje u tekstu. I Ante conte Duišin u "Zborniku plemstva" Davidoviće-Marušiče stavlja u kontekst hrvatskoga praplemstva, što, kao ni većinu, nije potkrijepio izvorom. I on opet ponavlja da su bježali od Tatara u 13. stoljeću, što je prijeporno, jer je građanskih sukoba bilo prije, kako primjećujemo da piše i Alačević u Bogišićevu arhivu vezano za rogozničku povijest.

raju na to da su ipak kraljevsko¹⁶ *serviens regis* - ugarska vlastela - "vlastelinčici" (prof. dr. Ante Marušić i M. Pera) koje je plemstvo i dobilo europski zamah upravo u doba vladavine Andrije II. (što mu je i sin Bela zamjerio). Nemoguće je apsolutno se prikloniti samo jednomu bez dokaza, ali, ako su rodovsko plemstvo, ne zna se njihovo podrijetlo jer ne pripadaju jasno dvanaesterim plemenima Kraljevine Hrvatske (koja su navodno sklopila *Pactu Conventu* s kraljem Kolomanom 1102.). S druge strane, kraljevskoga je plemstva bilo relativno mnogo i neimenovanoga u dokumentima koji su možda i propali uvelike zbog najezde Tatara, Turaka i drugih kasnijih osvajača. I, ako ipak prihvatimo tu, potonju pretpostavku, može se zaključiti da su zemlju u Rogoznici dobili kao darovanu kraljevskom darovnicom ili makar plemstvo kao takvo. To se spominje i u kasnijim potvrdama pa bih se i ja složio s tvrdnjom da su ipak kraljevski plemići ("sluge" i po zaslugi). I morali su imati neki pisani legitimitet za budućnost, samo se ne zna kakav. Oni kao donacionalno i masovno plemstvo vlastele itekako imaju snagu, ali svejedno su podalje od cetinskih knezova. Zbunjuje samo činjenica da se ni kralj ni darovnica ne spominju u uvodnome dijelu Statuta, ali to možda više zbog želje za vlastitom emancipacijom i neprenaglašavanjem odanosti kralju koji je već uvelike udaljen od njih i njihovih problema i kontrole (iako je bio formalni vladar ovih krajeva). Pozivanje na kraljevstvo trebalo im je pak radi buduće legitimacije. Miroslav Pera ide do toga da proglašava kako su oni tu zemlju originarno (i slučajno) stekli i zatekli. I to "drži vodu" ako su pobjegli zbog internih ili vanjskih sukoba, a u svakome drugom slučaju, kao takvi, imali su ili morali imati odnos i dogovor s kraljem. Taj se odnos manifestirao kroz stvaranje saveza nižega plemstva protiv velikaša, a i kralja, i koji je prisilio Andriju II. na donošenje velike Zlatne bule 1222. U njoj je on dopustio mnoge privilegije širokom plemstvu, iako ih je poslije pokatkad i kršio. Neke su od njih bile, a implementirane su i u kasniju statutarnu svijest, da se plemići ne smiju zatvarati bez velikog suda, ne smiju plaćati poreze i namete niti potpadati pod sudbenost župana, a u vezi s vojnim obvezama kralju¹⁷ bili su se dužni odazvati u defenzivnom ratu be-

16 Iako kralja, primijetit će i Pera, poimence ne spominju i marginaliziraju time njegovu supremaciju i superiornost i potiskuju superordiniranost Ugarske kao takve, ipak im ona služi kao izvorni legitimitet za buduću društvenu reputaciju i položaj.

17 Niži su plemići morali pojedinačno u rat, a veći su odbijali i ići u njega. Nobilitet je ipak vezan za osobu, a ne za posjed stečen kraljevim darovnicama

splatno, a u navalnim ratovima na njegov trošak. Ni kraljevi konjušnici, pisari i ostali nisu se smjeli usuditi zalaziti u plemićka selišta. Nisu bili dužni plaćati ni desetinu u srebru, nego u vinu (kao i kasnije Mletcima sl.), a na pašu im nisu smjele dolaziti svinje, pa ni kraljevske. Jamčile su se slobostine sv. kralja Stjepana, a najvažniji od svih privilegija i presedan bio je *jus resistendi* koji je plemićima davao pravo na otpor, pa i vlastitu kralju, odnosno njegovim sljednicima. Ta je bula uvelike nalik na *Magnu Cartu Libertatum* i kraljevo upletanje u plemićke posjede bilo je ograničeno kako ne bi mogao dvaput darovati istu zemlju. *Servientes regis* prvi se put spominje u povelji iz 1217. godine,¹⁸ a samom bulom, iako se ona prije svega odnosi na sve plemiće, poslije su od "kraljevih slugu" stvoreni sloj i baza "nižega" plemstva.¹⁹ Takvo je plemstvo bilo u oprjeci s velikašima koji, iako su pravno izjednačeni, ipak su bogatstvom i moći prevladavali. Kralju je odgovarao paritet. S druge strane, u vrijeme Ludovika Anžuvince niže se plemstvo u interesima ponovno ujedinilo s višim kako bi branilo *consuetudines Croatorum*. Godine 1231., upravo u vrijeme seobe, bula je dobila dodatak. Pitanje je i koji je kralj, ako jest, dodijelio plemstvo ili imanje (dakle kada). Pera odmah ispravlja Franceschog i slične koji kažu da su se doseljenje te dobivanje povlastica i darovnice dogodili u doba Bele IV. jer je 1231., po svemu sudeći, još vladao Andrija II. koji je i dao zamah takvom plemstvu pa je i najrealnije da je

kojima *nema traga poslije 1102*. A i porez je Ludovik svim plemićima, osim dvanaestorici, počeo nametati kao marturinu. Barada pak smatra da pravo hrvatsko plemstvo i seže tek od Kolomanovih darovnica, a ne od doseljenja.

Vidjeti opširnije: NADA KLAJČ, "Plemstvo dvanaestero plemena Kraljevine Hrvatske", u: *Historijski zbornik*, god. IX., br. 1-4, 1956., str. 83-100.

18 O tome MARTYN RADY, *Nobility, Land and Service*, Palgrave Macmillan, 2000.

19 "Počevši od II. pol. 13. st., pripadnici plemstva po statusu iza baruna te uski krug svj. dostojanstvenika i istaknutih plemićkih obitelji, zajedno sa... *servientis regis*, počeli su se organizirati u jedinstveno plemstvo... Na njihovoj skupštini održanoj u Ostrogonu 1267. godine, ti plemići u svojoj su peticiji zahtijevali pravo na raspolaganje imovinom, ograničeno pravom srodnika", GÁBOR BÉLI – MARKO PETRAK – IGOR GLIHA, "Utjecaj rimskog i drugih stranih pravnih sustava na ugarsko-hrvatsko pravo u razdoblju do 1848. godine", u: *Suvremeni pravni izazovi Eu-Mađ-Hrv, Pečuh - Osijek*, 2012., str. 62.

Rogozničko plemstvo očito nije imalo potrebe ni mogućnosti poslije ulaziti u plemićka vijeća u drugim okolnim gradovima, jer su, kao prvo, bili autonomni a, kao drugo, zbog opasnosti i konkurencije, jer plemići u jednom gradu nisu morali imati isti status u drugom. Neki su zato u sjevernim manjim primorskim krajevima stjecali plemstvo kako bi njime pokušali biti priznati i u (drugim) gradovima. Ali proces je, iako moguć, bio mnogo sporiji.

to bio on (tako tvrdi i Ante Marušić). Opet brzopleto, ni Pera ne može biti siguran u to jer nije ostavio mogućnost da su u to isto vrijeme akt mogli učiniti i on i sinovi mu Bela i Koloman! Zato što su obojica vladala Hrvatskom kao mlađi kraljevi i hrvatski hercezi (tzv. *rex junior*), i to prvi do oko 1225., a drugi od tada pa sve do smrti zbog tatarskoga ranjavanja 1242. Oni su imali punu upravnu vlast nad hrvatskim herceštvom i upravo mogli dodjeljivati i plemićke povlastice. No dokumenti su i tu šturi.²⁰ Prije svega, pleme se uzima kao najširi pojam zajednice, ali se često i djelomično pogrešno izjednačuje s plemenitošću kao staleškom i društvenom vrlinom i položajem. ("Izvori pisani hrvatskim jezikom uvijek koriste riječ *pleme* za označavanje plemićkog stanja.")²¹ Dalje slijedi rod,²² pravno, *genus* (ali uglavnom ne kao agnatske obitelji u koju se ubrajaju samo muški potomci akka *styrps*) te u konačnici obitelj (njih sedam u Rogoznici).

20 "Najvažniji razvoj u tom razdoblju bilo je isticanje plemstva i kao klase i kao političke snage. U Ugarskoj 'plemstvo' nije označivalo isti socijalni fenomen kao drugdje. U većini europskih država klasa plemića izrasla je od vitezova i bila aristokracija odvojena od ostalih po rođenju i moći s drukčijim životnim stilom kojim su 'živjeli' plemenito. Mađarsko se plemstvo etabliralo kao klasa tijekom 13. st., i to na drugi način. I bilo je oštro osvojeno od puka. Vjerojatno mnogo više nego drugdje, ali ključ te separacije bili su *alodijalna* priroda imovine i privilegiji koji su bili pridodani (*iako se katkad to događalo i zbog vojnih ili drugih zasluga, baš nakon Tatara, recimo). Zbog toga su mnogi, koji bi u drugom dijelu Europe bili smatrani plebejcima, u Ugarskoj bili plemići. Glavno je bilo to što su jedni radili na svojoj zemlji, a drugi na tuđoj... Velika razlika između slobodnih i *serva* bila je zamijenjena distinkcijom na one koji su radili i one koji su išli u rat. Kraljevi plemići u doba Andrije II. bili su i oni dosta siromašni, a status su dobivali plemićkom poveljom. I oni su se u traženju prava homogenizirali s većim plemićima kao 1222. U Hontu je npr. bilo najmanje 40 plemićkih naseobina, a u Bihoru i stotine. Status kraljevih plemića sličan je i anglosaksonskim koji su također služili izravno kralju. Ali malo se zna o njima, iako je takav bio taj široki fenomen u 13. st..." PÁL ENGEL, *The realm of st. Stephen, A History of Medieval Hungary, 895-1526.*, I. b. Tauris, 2005., str. 83.

21 DAMIR KARBIĆ, "Hrvatski plemićki rod i običajno pravo", u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti zavoda HAZU*, 16, Zagreb, 1998., str. 73.

22 "Rod je oblik obiteljske strukture koji se temelji na stvarnom ili izmišljenom podrijetlu od zajedničkog pretka čiji članovi posjeduju neku imovinu i žive u zajedničkom domaćinstvu. To je oblik proširene obitelji koja sadrži više pobočnih generacija..." "Imovina roda se sastojala od patrimonijalnog posjeda i stečene imovine." D. KARBIĆ, "Hrvatski plemićki rod i običajno pravo", str. 73, 111. U Poljičkoj se republici patrimonijalni posjed terminološki izjednačivao i nazivao - *plemenščinom*.

Obitelj Marušića-Davidovića navodno pripada rodu Oblačići, a već između 13. i 15. stoljeća rodovski sustav organiziranja zamijenjen je i dopunjen teritorijalnim načelom utjelovljenim u plemićkim općinama poput ove, te ostalim teritorijalnim asocijacijama kao što su plemićke župe.²³ Rodovi su se raspali na manje jedinice obitelji, a "nema ipak mnogo izravnih podataka o tipu obitelji dalmatinskog gradskog plemstva, jednostavnog ili složenog tipa".²⁴ Poznato je, ponavljamo, da su originalne povelje o darovnici plemstva, ako su i postojale (i to napismeno) ili uništene ili propale pa ih je teško naći i u mađarskom arhivu u Budimpešti. Stoga ostaju njihove kasnije potvrde.²⁵ I u Dalmaciji i u srcu Hrvatsko-Ugarske još uvijek je pretezala kultura usmenosti.²⁶ U srednjoj Europi (Poljsko kraljevstvo), kod zapadnih Kelta i u Španjolskoj pa i u našem kraljevstvu u personalnoj uniji s Ugarskom broj plemića bio je očito izrazito veći negoli je to bilo uobičajeno u ostalim europskim zemljama. Udio u ukupnome stanovništvu bio je od 1 do 5 pa čak i do 10 %.²⁷ Zato su se te zemlje zvale

23 DAMIR KARBIĆ, "Plemstvo - definicija, vrste, uloga", u: *Povijesni prilozi*, 31, Zagreb, 2006., str. 11-21 (20).

24 "...Čini se da je pojedinac iz plemenite dalmatinske obitelji mogao iskusiti nekoliko tipova obiteljskih jedinica tijekom svojeg života: život u jednostavnoj obitelji ili u složenoj koja je mogla biti zajednica oca i sinova ili zajednica braće" (a vjerujem, očito, da je bilo i primitivnijih miješanih i širih rodaka u velikim kućanstvima, što kasnije vidimo i prema popisu). ZRINKA NIKOLIĆ JAKUS, "Obitelj dalmatinskog plemstva od 12. - 14. stoljeća", u: *Acta Histriae*, 1-2, 2008., str. 73.

25 Tako i "Bojničić kod svih obrađenih obitelji kalničkog plemstva kao godinu davanja povlastica navodi 1250., iako za to nema nikakvih pisanih dokaza, niti se kakva plemićka diploma igdje spominje... Pozabavimo se prvo nepostojanjem ikakva pisanog izvora o donaciji plemstva. Naime, u Belino vrijeme nije neuobičajeno da se plemstvo dodjeljuje usmenim putem, to je više pravilo nego iznimka." OZREN BLAGEC, "Bela IV. i Kalničko plemstvo", u: *Cris*, god. XII., br. 1/2010., str. 236.

Tako je i s turopoljskim plemstvom koje se čak rano spominje, ali isto tek u prepisci za Matijaša Korvina. Glede Rogoznice, Statut, iako se ne zna gdje je završio izvornik, uvelike olakšava i potvrđuje mnoge plemićke potvrde i teze o doseljenu u 13. stoljeću. I okolnosti pod kojima se to dogodilo.

26 "Unatoč tome što su franačko, langobardsko i bizantsko pravo na područjima na kojima su se prostirali u manjoj ili većoj mjeri promovirali pisane oblike, ipak je kroz dugo razdoblje pretežit oblik pravne komunikacije bio usmen i ritualan... Pravni je život moguće pratiti samo kroz blijede tragove u izvorima, ponekad i naknadno sročeni." N. LONZA, "Pravna kultura srednjovjekovne Dalmacije između usmenosti i pismenosti", str. 1206.

27 D. KARBIĆ, "Hrvatski plemićki rod i običajno pravo", str. 73.

"zemlje brojnog plemstva". Rogozničani kao kraljevo i niže plemstvo imali su postojan status, za razliku npr. od tvrđavnih jobagiona (*jobagiones castris*) koji su se nazivali i gradokmetovima (uz *kmeću dit*) te su kao vezani za utvrdu i posjed mogli dobivati plemstvo "ni iz čega", odnosno od običnog građanstva, a isto su ga tako zato mogli više puta ponovno i izgubiti. Međutim, rogoznički su plemići tijekom duge povijesti morali i formalno potvrđivati plemićke povlastice, što su mnogo puta i uspjeli za gotovo svake vlasti (u vrijeme mletačke i češke). Načinom života morali su izboriti nepokorenost da potencijalno ne padnu u niže sfere i okolne županije i općine. To su uspijevali vještom mudrošću i političkom diplomacijom te, nešto rjeđe, vojnim pothvatom. Što se tiče bogatstva, izuzevši krize o kojima će biti riječi, Rogoznica je ipak postala mjesto s velikom vinogradskom i poljoprivrednom plantažom i mogla je sama sebe uzdržavati, što je naglasio i primijetio i Ivan Franceschi. Lokva Rogoznica najvjerojatnije je dobila ime, odnosno dali su joj ga doseljenici, po okolišu jer se i dandanas na Gorici nalazi velika lokva oko koje je morala rasti biljka rogoz, koja uspijeva samo u vlažnom i močvarnom području (*Typha latifolia*). Odakle su se točno doselili, enigma je koja nije još razjašnjena, a teško je i da može biti. Postoje samo nagađanja. M. Pera i G. Franceschi (i Ante Marušić u "Rodoslovlju obitelji Lovre Bartulova") zaključuju da je morala biti riječ o sjevernoj Hrvatskoj jer imaju hrvatska prezimena (izuzev univerzalnih imena poput Mikloša, Davida, Matiasa). A i pisci Statuta, kao i naknadni vladari, ističu kako im prvotna postojbina i plemstvo seže iz Ugarskoga kraljevstva. Može se prihvatiti kako se to odnosilo na cijelo Hrvatsko-Ugarsko kraljevstvo kao zajedničku državu. Stoga, iako se ne zna točna lokacija, manje je vjerojatno da su se nalazili na jugu današnje Mađarske, a pisci zaključuju da im je prebivalište prije moglo biti na južnim granicama Hrvatske s (današnjom) Bosnom. Budući da su putem kroz Bosnu pokupili 10 novih pastira kao kmetove, što i sami ističu, to djeluje realno, ali je pogrješno time implicitno zaključiti kako to znači da su iz same Bosne i krenuli. S jedne strane, zato što su naglasili da su kroz Bosnu "proputovali", a, s druge strane, postavlja se bitno pitanje obuhvaća li ta "Bosna" uopće granice današnje ili tadašnje BiH i iz koje perspektive mi to želimo gledati. Ako gledamo s tadašnje, još je manja šansa da su krenuli iz Bosne jer tada je ona bila manja i uvučenija, a, ako je točno da su došli 1231., četiri godine prije donošenja zakona, onda je to bilo upravo u doba smjene bana Stjepana Matejem Ninoslavom na vlasti u Bosni, gdje je, u usporedbi s Ugarskom, bilo nesigurno za bilo kakav prolazak. Bosna se otada

počela postupno širiti. Pitanje je kako su sami znali da prolaze kroz nju i jedino gdje su je morali sigurno presjeći jest južni dio koji je bio i ostao iza zaleđa Dalmatinske zagore, oko Ključa i Glamoča. Mogu navesti samo neproverene ideje oko podrijetla ako pristanemo uz hipotezu da su ime već "prenijeli" otprije. Zanimljivo je da rijeku, odnosno potok Rogoznu, Bela IV. često spominje (u sv. IV. CD-a), a ona se nalazi(la) u blizini Čazme. Isto tako u Gorskom kotaru postoji mjesto Lokve i blizu njega planinski vrh Rogozno. Stoga bi kao umanjena od toga dvojega mogla biti - L. Rogoznica. Ali u tom slučaju ne bi bilo potrebe sjeći Bosnu te bih (zasad) odbacio tu teoriju jer bi i logičnije bilo da su u tom slučaju mjestu, jednostavno, dali ime - Lokva Rogozna. Ključno za razumijevanje jest kardinalno razlikovanje (današnje omiške) Lokve Rogoznice koja se u izvorima navodi samo kao *Rogoznizza*, *Rogosniza* ili slično, za razliku od (šibenske) Rogoznice. Potonja se kao uvala u povijesti tek nešto češće spominje u vezi s pomorskim gusarskim borbama s engleskom flotom i francuskom upravom tijekom njezina osvajanja. Također, samo su rogozničke obitelji bile plemenitaške i samo prezimena koja svoj izvor crpe s toga područja imala su taj status i titulu bez obzira na to što istih prezimena ima i u susjednim krajevima, ali drukčijega etimološkog i stvarnog podrijetla i genealogije. Rogoznica (op. Lokva) prvi put se spominje u najstarijem pronadnom izvoru i dokumentu na hrvatskoj ćirilici, odnosno bosančici - *Povaljskoj listini* za koju se uzima da datira iz 1250. godine (kao svoja druga inačica) i koja je pronađena sasvim slučajno u polju na Braču. Danas se ona čuva u Pučišćima u župnom uredu na najvećem dalmatinskom otoku. Upravo se za Brač i Pučišća veže i uža povijest rogozničkih Marušića od odseljenja, tj. doseljenja Matije Davidovića (Marušića) s obitelji. Tu se u župnim knjigama vodio kao (pl.) plemenit te je odigrao bitnu ulogu za mjesto i župu kada je gradio kulu i ostao upisan u nju inicijalima M. D. koji podsjećaju i na ime samoga nestora i rodonačelnika prvih Davidovića u Rogoznici - Matiasa. O Matiji piše i Duišin,²⁸ kao i o rogozničkim plemićima (Marušićima...) općenito. O njima piše i

28 "Jedna je grana pl. D. prešla sredinom 16. st. s drugim plemićima Rogoznice, Poljica i Omiša u Pučišće na Braču... Godine 1577. pl. Matija Davidović je gradio jednu od trinaest kula (kaštela) u Pučišću (današnja kula Mičelović) na kojoj se i danas vide inicijali", VIKTOR ANTE conte DUIŠIN, *Heraldički zbornik - Zbornik plemstva*, sv. 2, ops. 1, Zagreb, 1939., str. 158. O bračkim Marušićima piše i Dasen Vrsalović u *Povijesti Brača*.

grbove oslikava i Carl. G. F. Hayer von Rosenfeld,²⁹ a oni se nalaze i u *Fojničkom grbovniku* i u samostanu kao rukopisi nastali prema *Ilirskom grbovniku* don Pedre Ohmučevića. Ima ih i u *Paškom grbovniku* Miroslava Granića.³⁰ U Listini se, nastavljamo, spominje pučanin Rade Kordijanić u vezi s otkupom, tj. dodjelom samostana i nekim vjenčanjem na kojemu je on bio naveden kao svjedok obojega.³¹

3. Rogozničke isprave i kronologija

Od plemićkih potvrda i autonomnih privilegija kronološki navodimo sljedeće, uz komentare u bilješkama.

a) 4. listopada 1289.³² povlastice prvi potvrđuje kralj Nemanjić:

Stefan Nemanjić, Božjom milosti kralj Raše, Dalmacije i Bosne itd. Svim banovima, vojvodama... šalje pozdrave i naklonost.

Istaknuti plemići mjesta Rogoznice u Dalmaciji koje je u blizini mora, zvani knezovi Dikličić, Rubraić, Davidović, Blažević, Mikulić, Vojnić i Radić, koji su svi ovamo došli s područja mađarskog kraljevstva

29 C. G. FRIEDRICH HAYER VON ROSENFELD, *Der Adel Köenigreich Dalmatien*, Nürnberg, 1873. Međutim, piše i nepovezano o šibenskoj Rogoznici i o nekom samostanu u Splitu (Praskvici) u kojemu je navodno bio svećenik Davidović, te da pripadaju ilirskim i staromađarskim plemenima poljičke grofovije. Možda su se miješali, ali poljička su plemena druga priča. Mnogi Davidovići miješaju i s bosanskim i crnogorskim.

30 Objavio ST krug, Split; grbom, ako je vjerodostojan, Rogozničani (Marušići i dr.) postaju i armalno mletačko plemstvo.

31 "I biše se udal človik u Molstir svetago Joana Jimenem Smolac, a rekli: 'Dohrani me smrti, a moja didina vsa budi v Crkav.' I to jego udanije pohvali knez Miroslav na ta dan i župan Vidoš. I semu udanju Smolca biše svidoci: Desislav, sin Grubenin, i brat jego Radoš od Gmić; Prvoslav; Nemana od Kurosem; Dragota od Splicičan; Rade Kordijanić od Rogoznice; Dobrona, Zovidug; Lukaj." "Svidok: braščik Restmir, Petrihna, Rade Kordijanić, Milota Radomirić, Dragota, Vikoj." http://www.knjiznicasupetar.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=40&Itemid=15 (22. 3. 2019.).

32 Pitanje je raskoraka između godina nastanka povelja i navodne vladavine ranih vladara, pa i ovoga. No nepotrebno i teško je u dubinu medievalistike ući svakomu tko nije povjesničar, a i njima samima, zbog manjka izvora i napose - izvornika. I *Qualiter (Pacta conventa, 1102.)* uzima se kao falsifikat (npr. prema Šufflayu i ostalima), ali opet samo formalni, a ne i materijalni, tako da se taj termin može, ali se ne bi smio uzeti s averzijom i neutemeljenošću, posebice kad se u obzir uzme razdoblje iz kojega spomenute isprave datiraju. Druga je stvar u tome što je u političkim nadmetanjima ta teza ili činjenica zloupotrebjavana.

zajedno s obiteljima i zaposjeli to isto mjesto zajedno sa svom svojom imovinom, a od kojih su kasnije potekli mnogi drugi plemići, predstavili su se mojem veličanstvu, po jedan iz svake obitelji, poslani od svoga kneza, vojvode, sudaca i čitavog savjeta da podvrgnu sebe, sinove i čitav svoj narod mojemu veličanstvu pod uvjetom da oni sami u svom savjetu smiju izabrati kneza, vojvodu, suce, javne službenike i da smiju voditi sudske procese u kriminalnim i civilnim parnicama i donositi presude druge naravi prema vlastitim običajima i zakonima. Budući da su oni velikim žarom sudjelovali u ratu zajedno s mojom vojskom protiv mojih neprijatelja... pokazali se hrabri i zakleli biti vjerni... oni nikad ne trebaju plaćati niti meni niti mojim podanicima danak, bilo u različitim plodovima, bilo od zarade u bilo kojem gradu i mjestu našega kraljevstva...nego neka budu slobodni i zaštićeni od bilo koje vrste nameta. Ja im, pak, za njihov dost. trud potvrđujem sve zakone, običaje, povlastice i dopuštam im posjedovati lađe za ribarenje. Dalje, moja odluka im dopušta... ne samo trajnom potvrdom, nego i spomenutom plemstvu dopuštam i da sve ono što je odlučio knez, vojvoda, suci ili savjet plemića, treba biti potvrđeno kao da sam ja sam to dosudio. I potvrđujem im sve povlastice koje su im dodijelili preslavni kraljevi Mađarske i sve ono što su posjedovali u prošlim vremenima, i sve to zauvijek. Srebrnim pečatom... 4. listopad 1289. u Prištini. Tajnik Grabljanović (na latinskom).³³

33 IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Codex Diplomaticus regni...* (CD), sv. VI., T. Smičiklas (prir.), JAZU, 1908., str. 673; listina br. 565.

* Na početku dokumenta Smičiklas je naslovio ispravu kao *Bajka o nastanku Poljica*. Pogrzeška je u svakoj riječi. Naime, *fabula* može biti prevedena i kao priča ili basna, te nije riječ o nastanku, nego potvrdi postojećega stanja. I, konačno, nikako nije riječ o Poljicima jer Rogoznica nikada nije imala (izravne) veze s njima, a kamoli im bila sinonim i potpadala pod njih, osim toga što je preko brda graničila s njima. Ta je pogrzeška plod nerazumijevanja, kao i zamjene npr. sa šibenskom Rogoznicom. Nadalje, godina izdanja isprave ulazi u posebno razmatranje, a potpis kralja Nemanjića kao vladara Dalmacije pogrzeška je sama za sebe. Naime, spomenuti kralj nije nikada vladao Dalmacijom (samo Zetom), ali je to deklarativno htio pa se tako samoproglasio. Opetovano, sam je sadržaj isprave itekako važan jer potvrđuje sve teze iz Statuta i njegova kasnijega talijanskog (pa hrvatskog) prijevoda: doseljenje spomenutih obitelji, opisana organizacija vlasti, autonomno uređenje i zakonodavstvo te plemstvo mađarskoga kraljevskog origina! Važne su vrste privilegija, kao neplaćanje danka, samostalno suđenje i vladanje, a koje se ponavljaju i zahtijevaju gotovo identično u svim idućim potvrđama i ugovorima. Sličnost je u načelnoj vojnoj pokorenosti preuzvišenima, a razlika kod Venecije i poslije Turske jest jedino u tome da se njima uvijek ili periodično plaćao porez, a plemstvo se više shvaćalo kao aristokracija.

b) 6. rujna 1310. to čini ban Stjepan Kotromanić:

Ja, Stjepan Kotromanić, po Božjoj volji viši ban Bosne sa svim svojim vojvodama... želim svako dobro.

Moja je volja trajno čuvati svoje podanike sa svim pravima koja im pripadaju po bosanskim kraljevima, zakonima i običajima mjesta iz kojih dolaze moji vjerni podanici. Ima poštovanih vjernih podanika našoj kraljevini u mjestu Rogoznica u primorskoj Dalmaciji - to su plemići Dikličić... Ti plemići, njihovo vijeće, poštovani vojvode i suci poslali su nam plemićko izaslanstvo da nam predstavi časnu ispravu koju su dobili od Stjepana Nemanjića, pokojnog kralja Raše, Dalmacije i Bosne od 4.10.1289. Ponizno nas mole da potvrdimo tu ispravu, da zapovijedimo da je imaju svi poštovati i da se nitko od podanika naše banovine ne usudi povrijediti tu odredbu niti činiti nažao... Dakle, mi potvrđujemo ispravu od dana tog i od samog kralja. Ono što im je kralj odobrio i mi ustupamo - potvrđujemo zakone, sve običaje i prava. Neće morati plaćati ni prinos, ni od poslova... niti će plaćati pristojbe za ispašu - potvrđujemo sve kako stoji u ispravi. I sva prava koja su spomenuti plemići dobili u vrijeme presvijetlih ugarskih kraljeva, mi potvrđujemo zbog usluga i vjernosti koju su nam isti plemići dokazali te što su obećali vjernost i ubuduće.³⁴

c) 21. svibnja 1360. kralj i ban Stjepan Tvrtko Kotromanić donosi ispravu:

Stjepan Tvrtko, po Božjoj volji kralj Raše, Bosne, Primorskih krajeva i Dalmacije. U miru pozdravljamo sve u Kristu vjerne banove... koji

34 ALEN MATOŠEVIĆ, "Srednjovjekovne latinske povelje", u: *Gradivrh*, god. II., br. 2, Tuzla, 2005., str. 217.

* Vidi se kontinuitet isprava koje su vezane, a primijetit ćemo kako obje sadržavaju sličnu početnu *salutaciju* vojvodama, kneževima, serdarima i službenicima. I obje daju iste darovnice i pozivaju se na iste prethodne dokaze. To je ujedno navodno prva od sačuvanih isprava dotičnoga bana. Rogožničani su se iskazivanjem poštovanja "zaduživali" za buduću vjernost vladarima, ali opet, zbog daljine položaja (od gotovo svih), od tih su potvrda imali više koristi radi vlastite legitimacije u matičnoj okolini nego što su činili protuusluge. A to im je i bio glavni interes i mudar diplomatski potez, jednako koliko i nužan, jer se kasnije već primjećuje pokušaj blagog poricanja njihova položaja koji su morali učvrstiti idućim opetovanim potvrđama novih vladara i država. Zbog svega toga, do kraja samostalnog postojanja nikada i ni od koga nisu bili ni osporeni ni pokoreni do kraja.

sada službuju i ubuduće. S poštovanjem i ponizno predstavio se pred našim veličanstvom cijenjeni glasnik knez Diklić poslan od vijeća, poštovanog kneza vojvode i nama vjernih sudaca iz Rogoznice... Žale se da neki naši podanici krše prava koja su Rogoznici data od strane kraljeva ugarskih i bosanskih te banova Bosne. Ta se prava očituju u ispravama kralja Nemanjića, moga prethodnika, i Stjepana Kotromanića, višega bana Bosne... Moje veličanstvo ne može trpjeti nepravde koje su počinjene plemićima... Oni traže potvrdu svojih zakona, običaja... vjerni našem veličanstvu i na usluzi. Potvrđujemo im zakone, običaje i prava i to ne samo one od ugarskih kraljeva, nego i ona koja su im dali bosanski banovi i kraljevi. Ove se isprave moraju u svemu poštovati. Ti plemići, još, smiju sami suditi, birati knezove, suce, službenike i nadzornike. Sve što oni presude i kakve god odluke donesu bilo u krivičnim, bilo u građanskim parnicama ima se poštovati kao da smo mi sudili. Oni ne trebaju plaćati nikakve doprinose... ni poreze na voće ni na poslove i zarade. Smiju koristiti lađe. Nitko od naših podanika ni pod kojim uvjetima neka se ne usudi ovome proturječiti!- A ako to učini, sav će mu se imetak konfiscirati, on će se prognati iz našeg kraljevstva, a ako se vrati, bit će pogubljen.³⁵

d) U međuvremenu 30. svibnja 1315. knez Juraj "Gjuro" Šubić daje povlastice cijeloj Općini omiškoj, a i Rogoznici, te prvi put spominje i Brela:

35 A. MATOŠEVIĆ, *nav. dj.*, str. 218.

* Već ova isprava, nadalje, potpuno odgovara rasponu vladavine i autentičnosti. Ponavlja više-manje ista prava, a ovaj bosanski ban i kralj uistinu se i protegnulo Dalmacijom, a i Rašom i Bosnom pa stoga Nemanjića naziva svojim prethodnikom. Za razliku od prošlih isprava, osim *salutacije*, nazire se već i krnja *invokacija* (po Božjoj volji i u Kristu) i, za razliku od prošlih, tu ima i - *sankcija* (oduzimanje imovine, i to cijele, u kraljevu riznicu te prijetnja društvenom i fizičkom eliminacijom). *Aprekacije* nema, nego samo imperativ, što i odgovara naravi darovnice. Naravno, sama povelja ne daje Rogozničanima jasno konstitutivno pravo na sve što se navodi, nego samo deklarira postojeće *ex tunc* stanje. I sve to još kao permanentno (*zauvijek*), načelno bez prekluzije i uvjeta. Ali to djeluje samo za spomenutog vladara, dok drugi može i ne mora potvrditi stare teze, ali ipak su to učinili. Dr. Ivan Balta sačuvane bosanske latinične diplomatske isprave smatra vrlo važnima za povijest Bosne, a, kako vidimo, možemo slobodno reći, i za povijest Dalmacije, Rogoznice i Hrvatske. Valja primijetiti i to da je knez Diklić jedini došao na sastanak, ali ovaj put u svojstvu kneza (običnog), a ne kneza vojvode kakav je bio njegov predak i prvodoseljenik Mikloš Diklić.

Potvrđujem sve ono što je ranije spomenuto i druga njihova prava i stare slobode koje su imali za vrijeme vladavine kralja Bele i drugih knezova, a koje su obećane pod zakletvom s plemićima... da u naše ime i ime naših nasljednika nikada neće biti prekršene ili osporavane. Želim također sve te slobode i povlastice koje s punim pravom uživaju stanovnici Kučića, Svinišća, Rogoznice, Brele i drugi koji su nastanjeni unutar tih granica. Potvrđujem svojim pečatom svjedočanstva svih njih i "trajnu" valjanost dotične isprave. U Klisu.." (na latinskom).³⁶

e) 30. ožujka 1437. ponovno hrvatski knez (i to velikaš) Senja, Modruša, Cetine, Klisa, Omiša i Dalmacije te ujedno i ban Hrvatske Anž Ivan Frankopan daje Rogoznici Diplom o pravima:

*Svakom onom koga se ovo naše bude ticalo, obznanjujem, kao što sam obećao i obećavam plemenitim ljudima Rogoznice, svojim podanicima, da ću ih štititi i da ću štititi njihova pripadajuća i stara dobra, zakone i slobode, po kojima su bili naviknuti živjeti, te da na to podsjetite svoju braću koja se ili mogu pronaći drugdje ili su drugamo odselila, na njihova nasljedna dobra, na moju poslušnost, staru slobodu i pravnu državu. Isto tako, one koji su ovdje prisutni, na slobodu, pravednost i pravo slobode. I stoga dopuštam ovim pečatom da moja isprava dobije na snazi. U Omišu, a.d....*³⁷

f) U vrijeme mletačke vladavine Venecija navodno potvrđuje stare privilegije Rogoznici već 4. travnja 1423.,³⁸ a nakon potvrde iz 1680.³⁹

36 CD, T. Smičiklas (prir.), sv. VIII., Zagreb, 1910., str. 395.

37 ANDRIJA KAČIĆ MIOŠIĆ, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Knjižara A. Jakić, Zagreb, 1862. (1756.), str. 376. na latinskom.

38 Ali od toga se ograđujem jer je na taj datum izdana potvrda privilegija Pastrovčanima, što su možda talijanski autori laički povezali s Rogoznicom i rogozničkim prezimenima (npr. Radić je prezime čiji su nositelji boravili na mnogim različitim područjima, pa i obitelj "Franz von Radića" čiji se grb nalazi u HDA).

39 HR-DAZD-33 Vlada za Dalmaciju, 1802., sv. 167; br. spisa 852, pag. 303. Dikličić i Rubinić traže je u ime svih, kao i Kardišić i Alaburić u drugoj (pag. 309). Na str. 278. nalazi se *Nota delle prime famiglie nobili di Rogoznizza*. U njoj se opetovano ističe kako su plemići ugarskoga podrijetla (ali kralja Bele, što je djelomično prijeporno) te kako su potvrđivani od mletačkih principa i bana Anža Frankopana.

i 1690.,⁴⁰ glavni providur za Dalmaciju Marin Antonio Cavalli izdaje novu potvrdu 14. srpnja 1740.:

Ja, Marin Antonio Cavalli, za Mletačku Republiku, vrhovni upravitelj u Dalmaciji i Albaniji, ustvrđujem na osnovu ispita i dokaza Ureda grada Brača i Omiša, da sljedeće obitelji potječu iz plemićkih obitelji Rogoznice kuće Rubnić, zvani (detti; rečeni) Knezović, Blažević zvani Kardišić, Dikličić zvani Kuzmanić Boroević, Davidović zvani Marušić, Voineo(ić) zvani Dom Lučić, Mikulić zvani Alaburić i Radić (samo, kasnije i Jerolimović). Također, oni bi po pravu sami mogli razumjeti da su te plemićke obitelji bile javno privilegirane. S ovlašću našeg Zapovjednika i temeljem sadašnjih zakona naređujemo i određujemo, da gore navedene Obitelji ne moraju pripadati političkoj grupaciji zajedno s Vilićima, već se imaju smatrati Plemićkim obiteljima Pokrajine Tonza. Tako bi trebalo biti izvršeno itd. Split, ...1740, M. A.⁴¹

g) Jedan od posljednjih mletačkih duždeva Paolo Renier, u ime venecijanskoga Senata, donosi i posljednju poimeničnu potvrdu plemićkih statusa obiteljima (*nobiles*), također u srpnju 1787. godine. Ona se nalazi u privatnim rukama potomaka dr. Filipa Marušića iz Drniša. Upravo 1787.⁴² obrada popisa donosi stanje (ali u građanskoj Hrvatskoj) prema kojemu ukupan broj plemstva sa suprugama i djecom iznosi 25.000 nešto više od 300.000 stanovnika Hrvatske i Slavonije. Od toga je u nekoliko tisuća plemićkih obitelji bilo i 1528 svećenika. Ukupan je postotak bio dakle oko 6,5 %, a upravo kalničko, turopoljsko i zelinsko plemstvo imaju velik udio.⁴³

40 V. A. DUIŠIN, *nav. dj.*, str. 57.

41 Župni ured u Lokvi Rogoznici (oboje), a prijepis u dukašima na talijanskom u: HR-DAZD-1, 53. Marin Antonio Cavalli 1738. – 1741., kut. 1-7, fol. 158v.

* Cavalli iznosi promjenu prezimena od starih iz prošlih isprava u današnja koja postoje u Rogoznici i koja su sukcesivne sljednice prezimena tih, prvotnih obitelji. Ta, nova prezimena pojavljuju se već u ispravama iz 15. stoljeća. Tako nastavljaju i Kačić Miošić i ostali.

42 Te su godine u zadarskom arhivu "indeksirani" i porezni nameti, odnosno kašnjenja za doba generalnog providura Angela Mema (III.) i poslije Angela Dieda (II.), dokumentom pod imenom "...delli nobili di villa di Rogosnizza".

43 Nataša Štefanec, "Plemstvo"

(https://bib.irb.hr/datoteka/630284.Stefanec_-_Plemstvo_u_18_stoljecu_2013.pdf, (13. 3. 2019.).

4. Dvostrani ugovori

Prijeći ćemo sada kronološki na važne rogozničke diplomatske isprave koje imaju karakter (dvostranih) ugovora, a ne jednostranih po vlastica.

1) - 3. ožujka 1444. Omiš i Rogoznica sklopili su (**prvi**) ugovor s Venecijom:

Posveta Omiša i Rogoznice

3. ožujak 1444.

Franciscus Foscari iz Venecije i plemeniti vođa milosti Božje, i čovjek Mudrosti Christopharo Marcello po nalogu splitskog grofa i ostalih vladara spomenutog grada i nasljednika odanih u zdravlju i ljubavi.

**Pojavivši se u prisustvu Thomasa Pipinicha Omiškog proširili su vlast u četiri poglavlja u zajednici Omiša i Rogoznice, za koje je traženo da ih potvrdimo. Mi smo njihov ured povjerenja, i potvrđujemo zahtjev četiri kapitula s našim konzilijem, i odobravamo ga; Želeći vršiti zapovijedi slobodno, da se tako i pridržava. Tenor illorum talis est.(lat.)*

**Ja Tomaso Pipinich iz Omiša služitelj Vašeg gospodstva ponizno molim u ime naših vjernih seoskih podanika Omiša kao i Mjesta Rogoznice, koji se sviđaju Vašoj Visosti, da mi dodijelite vašu Privilegiju.(tal.)*

Kako bi svi naši drevni običaji i zakoni bili podržani, da smo držani i vođeni prema našim običajima, kao što smo bili vođeni od drugih gospodstva koja su nas držala, kao i da potvrdite naše privilegije.

Naš kneževski dvor, dana 3. ožujka 1444.⁴⁴

Već 1475. Rogoznica i cijeli primorski kraj od ušća rijeke Cetine do Neretve pao je pod tursku vlast i bio uključen u Hercegovački sandžakat. Potom su do 1500. godine bili vraćeni i pripojeni Mletačkoj Republici, a od 1500. dalje opet vladaju Osmanlije. U popisu kućedomaćina 1475. – 1477. spominju se imena Rogozničana koji "pripadaju

44 HR-DAZD-33 Vlada za Dalmaciju, 1802., sv. 167; br. spisa 852, *Stampa delli nobili di Rogoznizza...* "Dedizione Almissa e Rogoznizza...", a original se nalazi(o) u Veneciji pod ...Ducali Palatio die 3. Martii 1444. Ind., VII, DaV.

vojvodi Dadoju" (bez prezimena): Vukić sin Ivana, Ratko sin Bjelice, Radivoj sin Ratka, Vuk sin Jelice...⁴⁵ U Rogoznici je bilo 16 kućanstava, jednako koliko ih imaju tada i mjesta Kučiče i Brela (18). "Turcima je bilo glavno plaćati poreze", što je razbježane stanovnike ipak privlačilo natrag na njihove obradive površine i ognjišta da rade dalje u poljoprivredi i stočarstvu.

2) - Nakon bitke na Lepantu 4. studenoga 1571.⁴⁶ Rogoznica, primorje i Poljica sklapaju (**drugi**) ugovor s Mletačkom Republikom u vrijeme sklapanja saveza Svete lige protiv Turaka.⁴⁷ Za osmanlijske vlasti u Rogoznici i uopće u 17. stoljeću nalazimo mnoge javne isprave, "pritužbe" i korespondencije (mahom s Omišem). Iz Bogišićeva arhiva skupljene su u zbirku Aleksandra Solovjeva, one koje se tiču Rogoznice ili je spominju u kontekstu. Jedna se od njih odnosi i na pitanje sudovanja i nadležnosti između Osmanlija i Mlečana (i posjeda), a u vezi sa sporom Rogozničana i Omišana.⁴⁸ Prema podnescima, Omišani su izgledali napasniji prema Rogoznici i Osmanlijama nego obratno. Drugoga veljače 1641. Marko Vuletić, tadašnji knez Rogoznice, piše providuru omiškom (prije nego što je koju godinu poslije sam aga-dizdar intervenirao za njih), tužeći se zbog toga što Omišani ulaze u njihov hatar (naoružani) i čine štete Rogozničanima.⁴⁹ Unatoč tomu, za nekoliko će godina Rogoznica opet ipak stati

45 SLAVKO KOVAČIĆ, "Iz povijesti župe, sela i kraja - Imena kućedomačina u selima Kučiče, Rogoznica i Brela u turskom popisu iz god. 1475.-1477.", u: *Zov rodnih ognjišta*, god. V., br. 2, Župni ured Kučiče, Kučiče, 1999., str. 15-17.

46 Alačević navodi da se već 1561. pokušalo uzaludno sklopiti sporazum, a 1570. ima i kapitul o Poljicima i Rogoznici. HR-DAZD-33 Vlada za Dalmaciju, 1802., sv. 167; br. spisa 852, str. 276, a 1571. HR-DAZD-33 Vlada za Dalmaciju, 1802., sv. 167; br. spisa 852, str. 332.

47 GRGA NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, knj. 1, Marjan tisak, Split, 2004., str. 169.

48 Al-aga, nazor Makarski, javlja providuru da se Juraj Kuzmanić tuži na Jerolima Križanića:

"... A po tome neka zna V.M. kako dođe k meni Juraj K. iz Rogoznice, tužeći se na Juru Križanića da mu drži vinograd, a on da je carevo blago. Zato tako otiđe u vaš grad, oni veće ne može na carevu krađu držati baščine. Ako li mu što krivo, neka dođe s ovizim moim čovikom, ja ću sud učiniti i jednom i drugomu. A naši ljudi ne mogu na vaš sud hoditi, a ako bi ko i otišao na vaš sud, sve bih mu uzeo što bi imao", Muksur Alija, ponizni Aga i potpis - gnu providuru da se dade u ruke u Omiš, br. 101/1638.

49 " U svem (vele) prisvitli gne, lubimo ruku vaše prisvitlosti s tizim vele drago pozdravljamo

na stranu Mletačke Republike i priznati joj vrhovništvo, odnosno "savez". Još 1635./1636., u dokumentima br. 86 i 88, spominje se naplaćivanje dugova (uzdarja) kneza Dorića u Rogoznici za baštinu Zakučca koje je naplaćivao kapetan imotskoga i ljubuškoga Omer-aga. Upućeno je omiškom providuru, a Mus-aga Kapetanović piše dalje o nekom rogozničkom glumcu kojega su u Rogoznici odveli (ili oteli) vojnici Arbanasi. Dana 13. siječnja 1643. pop Ivan Matijašević, kurat (župnik) od Rogoznice, javlja providuru omiškom o slučaju kuge u Zagvozdu:

Prisvitli... ovih dana, to jest ovo treći dan sam sla čovika vašoj prisvitlosti, avizajući da je kuga u Zagvozdu ... Paka smo slali izviditi sve kako će, i tako gne istinom: umrle su dvi žene i jedan čovik, svite pomnu od svih stran, jere smo i mi digli pratiku od onih seli, da ne dohode u selo. Ko prođe ob noć pod selo mi ga ne vidimo, jer je put pod selo. Ako dne od onih selih, mi mu nećemo dati pasati dole. I tako, avizaem vašu prisvitlost istinom je ono što ni umrlo u onoć kući, to bilo je u goru... S ovim dospitkom stojim vazda za služiti vašoj prisvitlosti, u kih u Rogoznici... u ruke plemenite u Omiš.⁵⁰

3) - Zatim 1646.⁵¹ godine dakle Rogoznica i svi makarsko-primorski knezovi sklapaju (**treći**) ugovor s Mletačkom Republikom, i to u vrijeme tursko-mletačkoga Kandijskog rata oko otoka Krete. Prema tekstu ugovora koji je objelodanio dr. Nikola Zvonimir Bjelovučić (i

Sa svi tizim... ne moremo živiti od nepravde vaših jednih Omišani, ne dismo od svih. Nego od onih, ki čine nepravdo, nečma što je bilo od pri... Učera došli su s puškama u naš konfin alit kotar, I našli su ki beru drva i čelad ki biru divje zeke ... pak vazam ona gvozdzja kimi su brali neboga čelad drva tako kij su i odnili, ča to ne biše pravo... Odagnali su troje goved i jednu mazgu, čineći pritne i zamećući skandale u našem kotaru. Mi i vaši stariji su vazda bili virni tomu mistu, kako će naći to vaša presvitlost, hoteći lipo živiti... Ako presvitli gne, pokarajte takve vaše mištane za to što su dosad činili... kako je bilo vazda da štetu plati oni ko bude učinija ...

Marko Vuletić sa svimi Rogozničani, na cijelom arku: trag pečata od mrkog voska."

Bogišićeva zbirka omiških isprava..., Aleksandar Solovjev (prir.), Kraljevska akademija, Beograd, 1935., dok. br. 138, str. 208. na srpskoj ćirilici.

50 *Ibid*, dok. br. 144.

51 HR-DAZD-33 Vlada za Dalmaciju, 1802., sv. 167; br. spisa 852, str. 288. Cijeli je tekst preopsežan da bi se prenio doslovce.

Andrija Kačić, uz venecijansku *Stampu*), na čelu svih knezova bio je kućički knez Marko Srdanović koji je postao glavni "knez od Primorja".⁵² On je korespondirao s mletačkim providurima, iz čega je u izvješćima razvidno kako se na Braču tajno sastaje i pregovara. Primorje kao župa i nahija obuhvaćalo je sva tadašnja mjesta pri makarskom moru i nekoliko u zaleđu bez Omiša (imenom se ne odnosi na današnje sjevernojadransko Primorje) te su zato u ugovoru i potpisi 14 knezova, među kojima se na 12. mjestu nalazi Marko Knezović (prije Rubnić) iz Rogoznice. Ukupno je bilo oko 20 naselja koja su imala oko 5000 stanovnika i od toga "2.200 sposobnih za oružje". Od pregovora se planiralo odustati zbog straha od neuspjeha, nego "kada svi potpisnici budu sigurni barem da će se tomu spremno pridružiti knez Marko Srdanović i velečasni rogoznički svećenik don Ivan Nenadić, koje on poznaje kao ljude velike hrabrosti i ugleda..."⁵³ Dakle, uza Srdanovića najugledniji Primorac bio je rogoznički župnik čije se mišljenje čekalo u vezi s idejom o savezu s Mletačkom Republikom. Zato je drugi sastanak bio zakazan u Rogoznici, gdje su dvojica "makarskih plemića, župnik glagoljaš Nenadić i neimenovani rogoznički knez tog dana već o sunčevu izlasku... dočekali providura Caotorta i Gelisea. Knez Marko Srdanović nije došao ali je poslao pismo u kojem je posvjedočio svoju spremnost za sudjelovanje u protuturskom pothvatu..."⁵⁴ U izvješću se nastavlja kako je rogoznički velečasni dužan i voljan i više od ostalih proliti krv kako bi se oslobodili od teškog jarma te "podvrgli Privedroj Republici". Smatra kako će pothvat nedvojbeno uspjeti i Turke zadržati iza planina, ali zimi, a ne ljeti, jer se boji kako neprijatelj može "pregaziti" Cetinu. S druge strane, pop najozbiljnije upozorava na mogućnost odmazde i novih osvajanja Turaka kada se vrate s većom i nenadmašivom silom. Glavni će problem biti, otvoreno naslućuje, u tome što će Mletačka Republika braniti svoje teritorije, a Primorje prepustiti sudbini i neobranjenosti. Cavotorta je na to odgovorio da će Republika navodno sve svoje podanike braniti jednako, kao i Omiš ili Zadar (i samu Veneciju) i da dogovor otpada u slučaju nepouzdanja. Nenadićev potpis zato nije na ugovoru s Venecijom (nego samo kućičkog župnika Kadića)

52 *I tada biše knezom od Primorja svega Marko Srdanović*, stoji u svečanom uvodu župne matične knjige 1636. SLAVKO KOVAČIĆ, "Iz povijesti župe, sela i kraja – Srdanovići...", u: *Zov rodnih ognjišta*, god. XIV., br. 1, Župni ured Kućice, Kućice, 2008., str. 15. i dalje.

53 *Ibid*, str. 17.

54 *Ibid*, str. 18.

i njegovo se zloguko proročanstvo, na žalost, pokazalo i ispravnim. O samom se ugovoru iz 1646.,⁵⁵ koji ističe veliku diskreciju u 22 (24) kapitula,⁵⁶ kaže: *Sve vlastele oliti nobili primorski otidoše principu da mu podlože primorje... i potvrđi sva privilegija koja su imali od starine*. Knezovi traže od principa zaštitu od neprijatelja, uključujući oružje i olovo, zatim da imaju pravo biti na svojem vlastelinstvu i gospodstvu od starine, da imaju svoju općinu u kojoj oporezuju vinom, ribom i mesom i da se u vlast ne petlja nitko izvan njihove vlastele; da ista vlastela ima pravo imati zbor kad god je njima drago, da providur ne vodi sa sobom kancelara, nego da se služi s onim koji bude izabran od domaćega zbora (to je važna razlika), da se u zboru biraju pomoćnici i suci koji će suditi s providurom i njemu pomagati u suđenju (opet domaći) te prokurator (kamerlingo),⁵⁷ da se u zboru biraju i liječnici, učitelji te suci koji će suditi puku u primorskim selima i davati kaznu do 25 dukata. Nadalje, da je mandat knezova po dvije godine bez mogućnosti reizbora, osim onih koji su od starine dokazani knezovi, da se oni ne mogu silom birati od principa niti da podliježu daćama, a da u zbor ne može biti primljen nitko (makar bio vitez, "kavalir" ili ban) od Mlečana, osim po svojoj gospodskoj volji. I da isti knezovi ne mogu biti osuđeni na kaznu održavanja i vožnje galija (osim u slučaju izdaje principa i dužda, čime implicitno i jedino priznaju vrhovništvo Venecije, ali i uz držanje po venecijanskim zakonima, prema kojima, žele da se njima vlada, ali uz navedene slobodine). Pozivaju se na poljičke i pastrovičke privilegije, a u slučaju prognanstva od neprijatelja zahtijevaju ista prava i status u bilo kojemu drugom principovu, odnosno venecijanskom gradu i mjestu. U konačnici žele imati povraćene zemlje od Turaka i imati svoje promatrače na vidikovcima.

Nakon što je buna dignuta i Turci u prvom valu protjerani (bez krvi), uslijedila je u jesen iste godine strašna odmazda koja je imala "katastrofalne posljedice" također i za Rogoznicu. Sva sela, kao i Rogoznica, bila su poharana. Rogoznicu posebno navodi, iako bez nadnevka,

55 Nakon njega je u *Stampi delli nobili di Rogoznizza* zabilježeno mnogo zahtjeva i zapisa o potvrdi ugovornih obveza i iziskivanje deklaracije starih plemićkih povlastica, mahom u uredu na Braču.

56 Piše na starohrvatskom: ZVONIMIR NIKOLA BJELOVUČIĆ, "Ugovor makarsko-primorskih knezova s mletačkom republikom god. 1646.", u: *Historijsko-filološki razred JAZU-a*, 1907., str. 319.

57 Po tom je funkcionaru nazvan npr. i zid "Kamerlengo" u Trogiru i ostalim dalmatinskim mjestima.

Franjo Difnik u *Povijesti Kandijskog rata u Dalmaciji*.⁵⁸ Srdanovićev je brat smrtno stradao zbog pokušaja povratka turskim vlastima i pregovaranja u Makarskoj, nakon čega ga je providur Cocco okovao u lance na galiji i poslao "Foscolu". Već 1669. mirom između Mlečana i Turaka Makarska s primorjem napokon faktično pripada Mletačkoj Republici. Nakon Kandijskoga, u Prvome morejskom ratu od 1684. do 1699. Mletačka je Republika sela Kučiće, Rogoznicu i Brela isključila iz upravne jedinice Primorja s Makarskom ("turskim uporištem), nadzirući ih od tada preko omiškoga providura i tek odonda župa zastalno više nije na popisu osmanlijskih teritorija. Međutim, dala im je Venecija povlasticu apsolutnoga vlasništva i posjeda nad zemljom i napokon oslobođenje od plaćanja državne desetine, ali to samo mjestima u priobalju od Baćine do Rogoznice (a ne i u Gornjim Brelima, Slimenu, Kučićima i Svinišćima), čime se opet uočava drukčiji i povlašteniji status, a isto se očituje i u kasnijim potvrđama plemstva. Glavni je razlog bio i mnogo doseljenika u prekobrdskim krajevima, gdje se izvorno plemstvo počelo gubiti, iako su i u Rogoznici nova prezimena pokatkad preuzimala aristokratsku moć, a neka plemena iščezavala (poput Vojnića, Radića...). Venecija, vidimo, "vlada" idućih godina (i potvrđuje stare povlastice), a pred kraj vladavine u Dalmaciji, zabilježena je opća pošast gladi u njoj.⁵⁹ Tako glad nije zaobišla ni Rogoznicu i poharala ju je 1783. i 1784. godine. Župnik Pava Marušić na zadnjoj stranici župne knjige potresno svjedoči o rogozničkoj krizi, možda najvećoj nakon turske odmazde u Kandijskom ratu, koja je dovela do smrti i (djelomičnoga) raseljenja. Ona vjerojatno prvi put objašnjava i današnju pojavnost (rogozničkih) Marušića u okolnim mjestima u zaleđu (Svinišće, Podgrađe, Omiš, Katuni...). A možda čak i u Širokom Brijegu, kao i postojanje drugih obitelji i prezimena iz Lokve. Zanimljivo je da je već one iduće godine bilo rodno i bogato prinosisima:

(U transkripciji) *1783. maja na 3. poče glad kud godir se čuje. Ovde u Rogoznici umri čeljadi velike i mali od glada 43! Ovo vrime 'šenica konta Makarska po libar 70. I taki glad da malo ko osta. Ko ne umri, oni se razbježe po svitu. Otiđe Ive Ivanko s troje dice u Cesarovinu i Augustin Kuzmanić odvede ženu Katu ... i L. Peraković ženu Jelu...*

58 Vidjeti: FRANJO DIFNIK, *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*, Split, 1986., str. 106.

59 Opširnije: GRGA NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, Marjan, Split, 1944.

*ja, don Pava Marušić, kurat od ovoga sela, pisa pravo. Ako budeš titi, neka me se spomene duše!*⁶⁰

5. Zaključno

Prije 16. stoljeća nisu sačuvani izvori ni knjige pa se malo zna o životnim prilikama u srednjem vijeku i o provođenju zakona koji bi bili od neizmjerne vrijednosti. Rogoznica je kratko zadržala samostalni status u vrijeme prve austrijske dominacije i vladavine nakon pada Mletačke Republike 1797. (kada je pala i slična aristokratska republika Genova s duždom na čelu). Austrija nije donijela neke novine ni "za" ni "protiv" "pokrajina".⁶¹ "Posljedično, Poljičani i mještani Rogoznice mogli su nastaviti uživati u pravu glasa i smatrati se - blaženima u središtu uništenja koje je plemićkoj kasti prijetilo već Francuskom revolucijom u mnogim europskim zemljama, uključujući teritorij bivše Mletačke Republike."⁶² Međutim, Francuska revolucija pa nadolazeća najezda u Dalmaciju bila je prijelomna prijetnja za opstanak. Jedan očajnički potez i nepromišljena odluka Poljica osudila je obje "republike" na propast. Naivno su, naime, očekivali da će iskoristiti pojavu ruskih trupa u blizini njihova teritorija kako bi dignuli ustanak i podignuli zastavu pobune uz njihovu pomoć, te su 6. lipnja 1807. napali iz zasjede francuski vojni konvoj kod Duća koji se kretao iz Splita prema Omišu. Pritom je ubijeno petero osoba i otvoreno ne-

60 *Matična knjiga rođenih 1632.-1833.*, Nadbiskupski arhiv u Splitu, zadnja stranica.

* Za spomenutog kurata (kapelan pa župnik), koji je došao nakon Petra Kuzmanića, na nekim mjestima piše samo Marušić, a na nekima Davidović-Marušić ili križa prezime, upravo indikativno u vrijeme objave *Razgovora ugodnog naroda slovinskoga*. Naime, stvarna promjena prezimena ne može se točno datirati niti, na žalost, pronaći u starijim ispravama u kojima bi se vidjeli promjena i prelazak s jednoga prezimena na drugo, kakvi su očito bili česti, a čak, vidimo, povremeno i reverzibilni.

61 Iako je bilo previranja Poljičana s austrijskim vojvodom Thurnom koji je Poljicima htio donijeti novi ustav kojim bi *de facto* potpuno minorizirao bivše povlastice i gotovo ukinuo neovisnost. Ipak je zbog rata s Francuskom popustio pa je donesen neki novi, malčice nejasni, ali ne radikalni zaokret u ustavnim poretku. Više o tome: MIROSLAV PERA, *Poljički statut*, Književni krug ST, Split, 1988.

62 VALENTINO LAGO, *Memorie sulla Dalmazia*, vol. II., part. 3, Grimaldo, Venezia, 1870., str. 190.

prijateljstvo između Poljičana i francuske vlade.⁶³ Ishod već u samom startu nije bio u skladu s njihovim očekivanjima te su zaskočeni i odmah pokoreni s pomoću vatrenoga oružja, a samo tri dana od početka pobune vrhovni francuski upravitelj u Dalmaciji Dandolo donio je 10. lipnja iste godine proglas pod brojem 826⁶⁴ kojim je ukinuo sve osobne privilegije, upravne i stvarne, koje su do tada uživali mještani Poljica i Rogoznice (iako se u udžbenicima spominju samo Poljica). I podijelio je teritorij na tri jurisdikcijska kantona koji su bili podređeni spomenutim vlastima.⁶⁵ "Sela Poljice nisu više politički neovisna. Aristokratska Rogoznica, koja je svojim položajem uzdignuta i ponosna, uzdiše cijeli dan jer je izgubila povlasticu da potjera batinama puk koji manje cijeni sastanke njegova plemstva."⁶⁶ U drugoj vladavini, Austrija opet nije mijenjala postojeće stanje, ali ovaj put potvrđuje već utvrđenu neautonomiju Poljica i Rogoznice. Negativno stajalište prema hrvatskome plemstvu imala je u startu i Kraljevina SHS, odnosno Jugoslavija,⁶⁷ "koja ga je oslabila na gospodarskom planu putem selektivno provedene agrarne reforme te donekle dalje marginalizirala na gospodarskom planu kao pristalicu prethodne di-

63 U Namjesničkom arhivu iz Garagninova izvješća razabire se kako su Rusi preko omiških izaslanika prijetili da će napasti i razoriti grad. Francuska se bojna zato povukla i prolazila kroz Rogoznicu prema Makarskoj, gdje je "vojni", odnosno fizički otpor bio takav da su pod bajunetama i oružjem život izgubila četiri čovjeka koji su "ostali mrtvi u borbi prsa o prsa". Tom je prigodom jedan harambaša Baučić "počinio nedjelo zakopavši živa jednog francuskog vojnika zajedno sa još jednim mrtvim". Tada je došao harambaša Petar Mimica, rečeni Tafra iz sela Svinišće, sa svojom obitelji kako bi spasio život mladiću, no nakon što ga je istrgnuo iz ralja smrti, sam je poginuo od "suborca". Vidjeti: TULLIO ERBER, *Poljička knežija*, prijevod J. Matijević, Priko, Omiš, 2010., str. 102.

64 HR-DAZD-59 opć. 1807., br. 500, svež. 2-4, odneseno iz spisa.

65 "Pod austrijskom vlašću, koja je potkraj 18. st. zamijenila mletačku, nije bilo pokušaja izuzeća dviju republika. Nakon što je zauzela zemlju, francuska je vlast prvo prema njima učinila isto. No 1807. godine, nakon ustanka, carski je providur Dandolo proglasio ukinuće svih osobnih i administrativnih povlastica Poljica i Rogoznice te je njihov teritorij bio pripojen kantonalnoj jurisdikciji Splita, Sinja i Omiša (do Jugoslavije i danas). Od toga razdoblja te dvije 'tvrđave' više nisu imale svoju samostalnost." "Revue de droit international - et de legislation comparee", Tome XXV., No. 1, 1893., str. 477.

66 *Ibid.*

67 Čl. 4. Ustava Kraljevine Jugoslavije 1931. ("oktroiranog"): "... ne priznaje se plemstvo, ni titule, niti ikakva preimućstva po rođenju".

nastije, ali ona barem nije fizički atakirala na njega".⁶⁸ Nadalje, u jugoslavenskoj socijalističkoj federaciji već potpuno utišano plemstvo (ponajprije stoga što je bilo feudalno) uključeno je zajedno s drugim društvenim segmentima u redove eventualnoga kontrarevolucionarnog "klasnog neprijatelja" i progonjeno zajedno s ostalima bez posebnog dokazivanja povijesne krivnje. Arhiv francuske vladavine u Zadru⁶⁹ donosi popis stanovništva po kućama 1806.⁷⁰ ...Iz kuća Bože (Natale) i Petra (Pietro) Marušića osniva se današnje mjesto Marušići (do 1945. zvano Dubočaj), kamo su se oni prvi odselili i proširili se iz Rogoznice, a drugi su Marušići otišli i u Omiš. Dok 1807. Dandolo dakle konačno ukida i samostalnu Rogoznicu, te je godine izvedena i velika pljačka nepoznatih gusara kod Rogoznice na moru.⁷¹ Tijekom povijesti ona je ipak, pokazali smo, opstala i dokazala kako opstati u krizama progonstva, gladi i bolesti te ratova i promjena okruženja i režima, unatoč manjem teritoriju od Poljica ili Dubrovnika. A time je zadržala i svoj iskonski hrvatski identitet u rijetko viđenoj dalmatinskoj autonomiji.

68 D. KARBIĆ, "Plemstvo - definicija, vrste, uloga", str. 12

69 Nadbiskupski arhiv u Splitu, izdvojeno.

70 Francusko vojno novačenje sela provedeno je 28. 8. 1805., pa tako i Rogozničana, kada je 21 muškarac "uzet", a 4 su oslobođena. To je bilo prije zajedničke poljičke pobune, a u to se vrijeme gradio i "Napoleonov" potplaninski put kroz rogoznički kraj.

71 Vidjeti u: *Pomorski zbornik*, Opseg 2, str. 520.

BARTUL MARUŠIĆ
Libertas International University
E-mail: mlmarusi@inet.hr

Review article
Received: 10 February 2019
Accepted: 21 May 2019

Diplomatic documents of the Municipality of Lokva Rogoznica

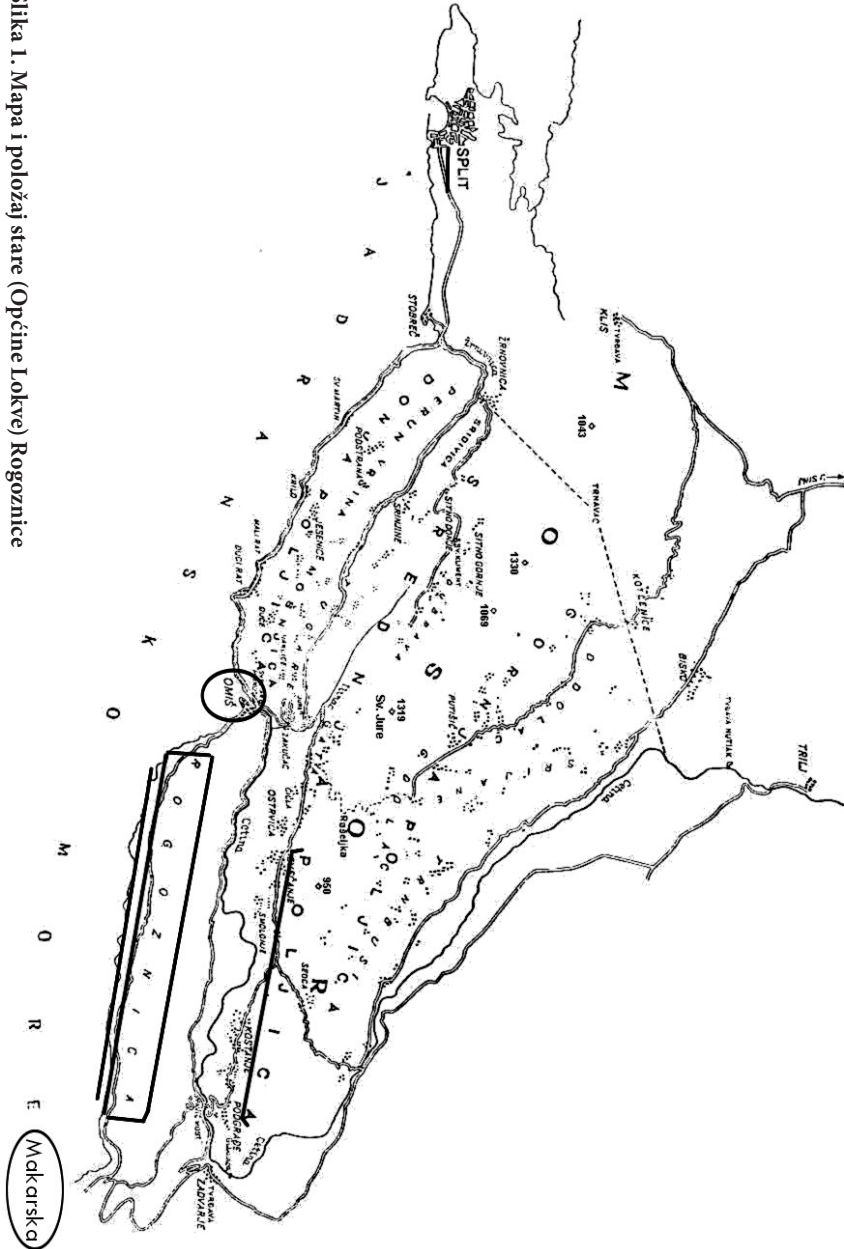
Summary

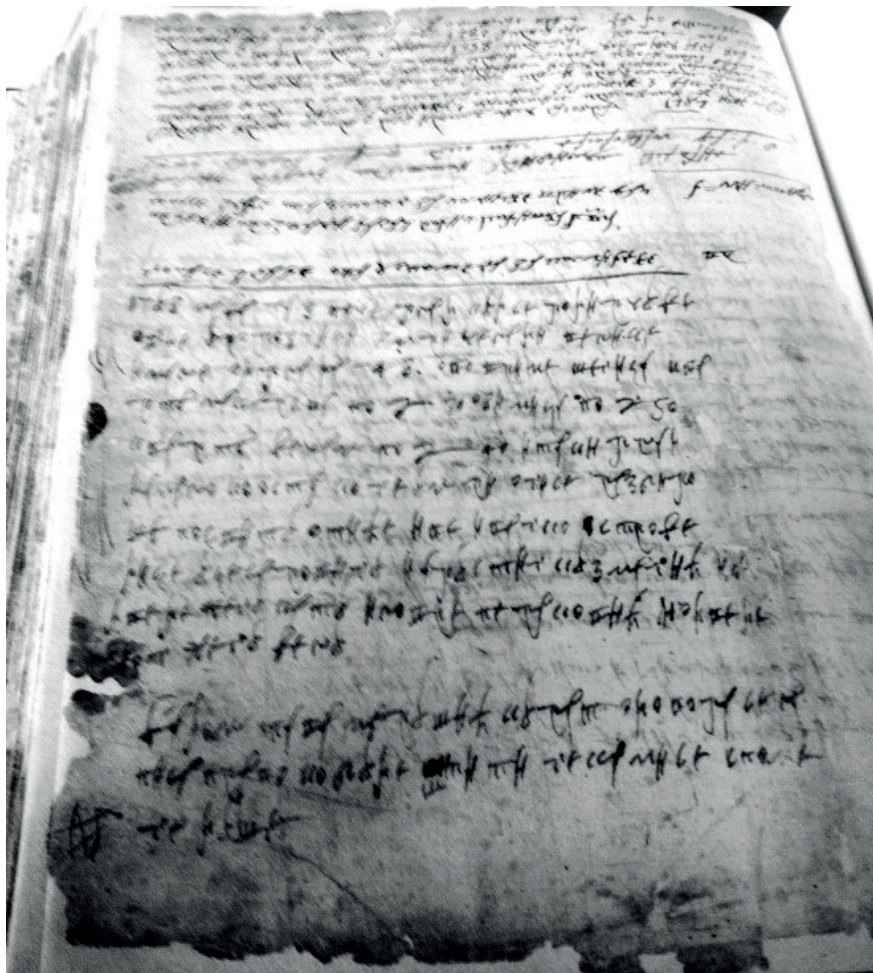
Lokva Rogoznica in Central Dalmatia was an independent municipality from its establishment at the beginning of the 13th till the beginning of the 19th century. This municipality had the characteristics of noble republic from its establishment until the period of Venetian rule, and from that period it evolved even to the status of semi-sovereign republic under patronage. This place, though smaller than the neighboring principality of Poljica and the town of Omis, too often neglected in legal and general historiography, had very strong influence on the history of the coastal territory from Omis to Makarska. It was often the border between Eastern Islamic and Western Christian rule. In these turmoil through the wars, Lokva Rogoznica made many important legal-historical and international agreements with the Venetian Republic, which determined its future status and which were supported by many decrees of the Venetian Doge on the confirmation of noble privileges and status. It had also one of the leading and crucial roles in the policy of Primorje toward the Ottomans, Venice and other powers. However, its most important document is the statute in two parts, written in 1235 and 1236. That is one of the oldest Dalmatian laws in the developed Middle Ages and at the very beginning of Dalmatian statutory law. After a rich history, Rogoznica survived despite all the challenges and in the last two centuries it was included in the municipality of Omis and in the Republic of Croatia. The article deals with historical chronology and important legal documents and the most important diplomatic documents are published for the first time in one place.

Keywords: Lokva Rogoznica in the Middle Ages and Herzegovina sandzak; noble municipalities of Primorje; history and law of Central Dalmatia; Rogoznica Statutes.

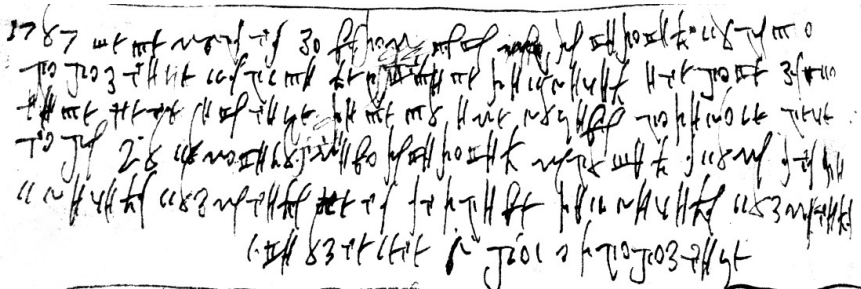
PRILOZI

Slika I. Mapa i položaj stare (Općine Lokve) Rogoznice

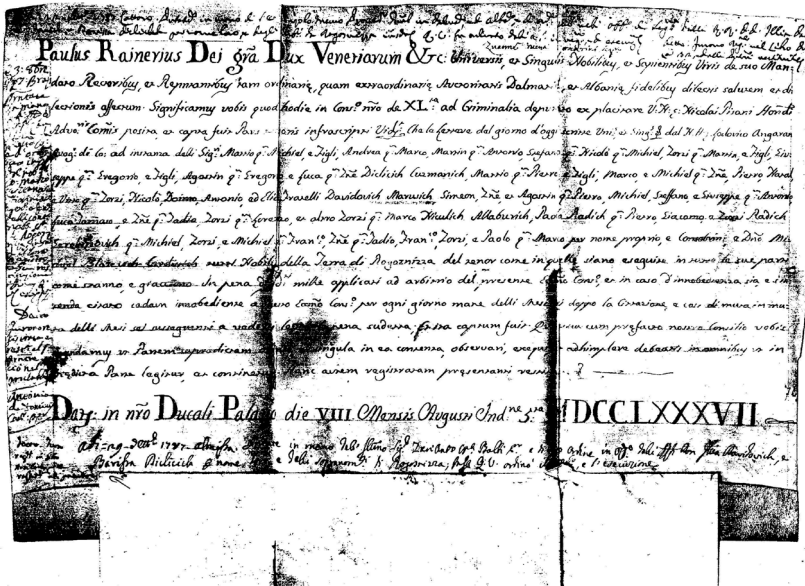

Slika 2. Zadnja stranica Matične knjige rođenih 17. – 19. stoljeće iz Nadbiskupskoga arhiva u Splitu – 1783. "godina gladi"; tragičan zapis župnika o smrti i raseljenju stotinjak mještana (na bosančici)

Slika 3. Pop Pava Marušić 1787. zapisuje crkveni događaj u župnu knjigu i potpisuje se najprije s Marušić, a potom ispravlja prezime u staro Davidović (- Marušić) prema Kačićevu djelu i potvrdi plemstva od mletačkoga Senata i dužda iz iste godine.

Slika 4. Preslika originalne potvrde plemstva rogozničkim obiteljima koju su dobili od venecijanskoga dužda Paola Reniera 1787. (čuva se kod potomaka Filipa pl. Marušića i na mrežnim stranicama Hrvatskoga plemićkoga zbora)

*Stato delle Anime della villa rurale di Bogofruja Terentio
di Almira dell'anno 1806.*

Slika 5. Naslov francuskoga popisa kućanstva iz 1806. pohranjenoga u Nadbiskupskom arhivu u Splitu

POPIS OSOBA

Doba Porodjenja			PREZIME I IME	Ime oćavo	IME I PREZIME MAJČINO	ZAVICAJ	Nadamo se u Mjesec
Dan	Mjesec	Godište					
23	Veljaco	1837	Marije i Bartul	Polkivjan	St. Joka Radoje	Hercegova	Veljaco
24	Veljaco	1838	Justoni i Joka	supuga i Joka	St. Anto Rymanni	"	"
6	Veljaco	1865	sinovi: Lovre	Bartul	St. Joka Justonice	"	"
20	Veljaco	1830	Olga	"	"	"	"

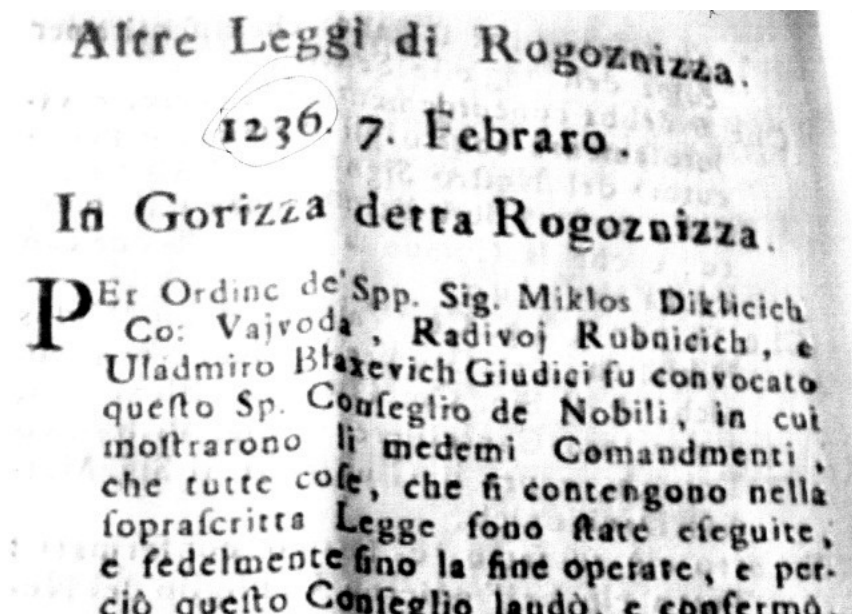
Slika 6. Uvid u župnu knjigu iz 19. stoljeća – međusobno ženidbeno sjedinjavanje izvornih rogozničkih plemena (prezimana)

Sembra impossibile a credersi che il Sig. Duca
 pe Duca di Savoia sopra il Ducato di Savoia
 lo rimovesse anche intanto ai Tribunali del
 Augusto attuale Sovrano con i suoi de qua
 partiti alla Ecc. Co. Sig. Duca in forza
 nell'agosto ed ottobre del scorso anno, lo
 stesso recluso da lui prodotto alla ex Veneta
 Collegio col suo Memoriale 28 Maggio 1791
 contro famiglie Rutinich & Vojvich Boze-
 vich alij Casmanich Domelnic o sia Vinco
 David Vid, alij maraschi nobili origin-
 ari dell'Ungheria etc. del 1735 fondando il co-
 nome di Sig. Duca solo al fine delle spesse
 per l'acquisto di cui non insigne e che gli fu
 notificato e confermato anche dal Senato Veneto
 per degradare e ridurre alle Case delle più ab-
 onde famiglie proclari. Dice esplicitamente la Pro-
 cipia di Sig. Duca & rinnovato tentativo
 ridotto specialmente di parte giudiziarie maliziose
 contro le stime nobili famiglie di Bassano gode
 a campo dai popolari della terra indifferente per
 obliqua infamazione con gli atti appellazioni sotto
 posta all'ex Veneta Collegio di 40 E. N. li 19 aprile
 1788 dalle future Ungherische & agosto 1787 non
 che colla terminazione del suo Generale di Dalmacia
 Massi Antonio Cavalli 14 luglio 1790. che dovete
 so pi abjurare col recluso atto di questo inform
 Comitiij 30 luglio 1790.
 Immortale si è conservato per il Sig. Duca
 S. Maria

Slika 7. Jedan od listova opsežnoga sveska za vrijeme austrijske vlade za Dalmaciju iz 1802. pohranjenoga u DAZD-u i vezanoga za problematiku rogozničkoga plemstva

Slika 8. Naslovnica iz venecijanske "štampe" s kraja 18. stoljeća o najvažnijim rogozničkim dokumentima i plemstvu

Slika 9. Otisak mletačkoga prijepisa prve stranice Drugoga rogozničkog statuta iz 1236.

Gornja, Medve, Dobrić, Haulja, Husmanić i Celila.
 Tada se 4 okaza, najveći kopim trgovičke porcije u
 tatici Rogoznica. Za govornom osamim trina sedimna
 služba Pata Dekanet Rogoznica su preko 2,611 duša.
 Haulja su dijeli od sela Borela i od gela prodajnog u Doga-
 aje Dabeci, a brdo Borani su doriča rijeke Četine.
 Pojame sudine ove male općine tekne usoma upo-
 redne su onim susjednih slobodnih općina: Poljica
 i makarskog Primorja (tj. slično Statut starog ješkara
 tavić našao u arhivu manastira Dvostroga i poslati
 semiji u Zagrebu, kako mi reče prepis.) - U svim tim
 mu proti burim dogovorom bi ustajale te tri slobodne
 općine, te bi se Mlecima podložile, sam vavši svj-
 samoupravu, kako n.p. g. 1561. Rogoznica, Kucice, Gori-
 niće, Šlimne, i obe Borele sa ostalim Primorjem se post-
 niće Dobrovoljno, premda usljedno Mlecima, kako isto
 ka to ponoviti jedine deset karnije t.j. 1596.
 Primorje makarskog Mlecima g. 1646

Slika 10. Preslika Alačevićeva spisa iz Bogišićeva arhiva u Cavtatu u kojemu se poziva na Zlatovićevo otkriće Statuta makarskoga primorja kao trećeg, uz Rogoznicu i Poljica

Slika 11. Grb rogozničkoga pl. roda (Davidovići – Marušići). Izvori: Wikipedia i Ilirski grbovnik

Slika a)

Slika b)

Slika 12. Pogled na "republicu" Lokvu Rogoznicu iz zraka (sl. a), točnije, s planinsko-ga vrha mosorskih ogranaka, gdje se nalazi i crkvica sv. Vida (sl. b), odakle se vide i Poljica i Makarska (Biokovo) s primorjem te Omiš i otoci (autor)

Hajdučija u Hercegovini u 18. stoljeću

DIJANA PINJUH
Sveučilište u Mostaru
Filozofski fakultet
E-pošta: dijana.pinjuh@ff.sum.ba

UDK: 94(497.6 Hercegovina)"17"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 26. svibnja 2018.
Prihvaćeno: 9. travnja 2019.

Sažetak

Samovolja lokalnih moćnika koja je tijekom 18. stoljeća sve više dolazila do izražaja, sukobi s vanjskim silama, porast redovitih i izvanrednih nameta te zlouporabe vladajućih struktura sve više ugrožavaju socijalni položaj stanovništva. Porezni i feudalni pritisak povećavao je odmetanje u hajduke, a pljačke, razbojstva i druga zlodjela postala su dio svakodnevice. Mjere koje su poduzimale osmanske vlasti nisu imale učinka, a hajdučke su družine svojim djelovanjem tijekom cijeloga stoljeća unosile nemir i prijetile sigurnosti. Podršku i zaštitu nalazili su među svojim jatacima, kojima je jednako kao i hajducima prijetilo kažnjavanje zbog učinjenoga. Raznovrsnu građu o zbivanjima u 18. stoljeću i hajdučiji na prostoru Hercegovine daju objavljeni i neobjavljeni sudski zapisnici (sidžili) na temelju kojih će se dati jedna jasnija i potpunija slika o hajducima i njihovom djelovanju.

Ključne riječi: hajduci; 18. stoljeće; Hercegovina; jataci; hajdučko djelovanje.

Uvod

Izraz hajduk (*hajdúk, haydud, haydut*), kojim se redovito označavaju razbojnici u balkanskim pokrajinama Osmanskoga Carstva, potječe od mađarskog *hajdu*, što znači naoružani vojnik, profesionalni plaćenik bez zemlje. Ista se riječ sa sličnim značenjem javlja u Poljskoj, Ukrajini i Češkoj, ali se za Južne Slavene značenje riječi hajduk u prvom redu odnosilo na "bandits who acted as protectors of Christians against Ottoman oppression".¹ Međutim, hajdučija kao pojava nije osmanski produkt. Ona je na prostoru jugoistočne Europe bila poznata stoljećima prije dolaska Osmanlija, još od vremena Ilira.² Potaknuta socijalnim previranjima ili političkim okolnostima vremenom će se razvijati i oblikovati, ali će do kraja svoga postojanja zadržati izvorni cilj, a to su pljačka i razbojstva. Hajdučija kao kompleksna pojava ne može se smjestiti na jedan ograničen prostor, niti se može vezati za određenu društvenu ili vjersku skupinu. Uglavnom je nastajala kao odgovor na teške socijalne uvjete, a jednako su joj pristupali kršćanski i muslimanski podanici. Pljačka je bila i ostala osnovni izvor prihoda, a plijen do kojega su dolazili pljačkanjem osnovni izvor preživljavanja.

Prepadi i pljačke razbojničkih skupina na prostoru Hercegovine mjestimice se javljaju već početkom 14. stoljeća. Takve su akcije uglavnom uključivale oduzimanje stoke ili hrane, te trgovačke robe. Krajem stoljeća pljačke će postati češće i postupno će prijeći u profesionalnu hajdučiju, koja će s dolaskom Osmanlija poprimiti jedan sasvim novi oblik.³ Porast redovitih i izvanrednih nameta, te brojnih zlouporaba vladajućih struktura nauštrb raje sve je više utjecalo na odmetanje seljaka u hajduke, tako da će upravo u osmanskom razdoblju hajdučija doseći svoj najveći zamah. Pogoršanje životnih uvjeta utjecalo je na pojačane hajdučke prepade, kojih nije bilo pošteđeno ni kršćansko stanovništvo. Osim pljačkaških akcija aktivno su sudjelovali i u

1 *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, Gábor Ágoston Georgetown University, Washington, D. C. Bruce Masters Wesleyan University, Facts On File, Inc. An imprint of Infobase Publishing, 2009., str. 252.

2 Nakon sloma Velikoga ilirskog ustanka 9. godine poslije Krista, hajdučke skupine proistekle iz razbijenih ostataka ustanika nastavile su djelovati i pružati otpor rimskoj vlasti. Više o hajdučkoj aktivnosti u ilirskim pokrajinama u: SALMEDIN MESIHOVIĆ, "Hajdučija na tlu rimskih ilirskih provincija", u: *Prilozi*, 38, Sarajevo, 2009., str. 31-39.

3 BOGUMIL HRABAK, "Hajdučija u Bosni i Hercegovini do 1700. godine", u: *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knj. V., Beograd, 2008., str. 288-302.

ratovima za oslobođenje od osmanske vlasti, zbog čega su hajduci i hajdučke vođe često idealizirani kao borci za oslobođenje, heroji koji se stavljaju u službu potlačene raje a protiv omražene osmanske vlasti. Međutim, stvarnost je bila daleko od predstavljenoga.⁴

Izuzmemo li autore koji su o hajdučiji i hajducima pisali u sklopu književnih uradaka, vrlo je malo stručne literature koja objektivno prilazi toj problematici. Najveći znanstveni doprinos istraživanju hajdučije na prostoru Hercegovine dao je Bogumil Hrabak, koji je na temelju dubrovačke arhivske građe detaljno obradio djelovanje hajduka od 15. do početka 18. stoljeća.⁵ Hrabak je po pitanju haj-

4 Tijekom Kandijskoga (1645. – 1669.) i Bečkoga rata (1683. – 1699.) hajduci su u mletačkoj službi pod vodstvom svojih harambaša aktivno sudjelovali u ratnim sukobima. U tim su akcijama jednako napadali muslimansko i nemuslimansko stanovništvo, robili, palili i odvodili u ropstvo. O njihovu djelovanju u vrijeme ovih ratova više u: "Šilobadovićeva kronika", u: JOSIP ANTE SOLDI (prir.), *Makarski ljetopisi 17. i 18. stoljeća*, Književni krug, Split, 1993., str. 15-68. Zbog hajdučkih provala i pustošenja na prostoru Trebinjsko-mrkanske biskupije u drugoj polovici 17. stoljeća mnoga su mjesta ostala uništena i bez stanovnika. Hajduci su mnoge katolike odvodili u ropstvo i prodavali u Napulj, Veneciju ili Đenovu, a u strahu od hajduka stanovništvo je bježalo iz najugroženijih područja. O hajdučkom pustošenju i štetama koje su hajduci svojim provalama nanosili kršćanskom stanovništvu više u izvješćima biskupa i svećenika u: MARKO JAČOV, *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645 – 1669)*, vol. II., Studi e testi 353, Biblioteca apostolica Vaticana, Vaticano, 1992., str. 412, 418, 446-447, 449-450, 482-484, 504-505, 678. Također vidi: *Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I., str. 452-453, 454-455. Prilikom jedne provale u Popovo 1692. godine, hajduci su ubili župnika Iliju Boškovića. Biskup Primović o tome događaju bilježi sljedeće: "Razlog zbog kojeg su ubili ovog nevinog svećenika bio je samo taj što je on držao u kršćanskom zakonu one ljude. Hajduci su mislili da bi se oni kršćani, kad bi bili bez duhovne pomoći, odmetnuli od Turaka i prešli k njima. To ih je potaknulo na ovo opako i bezbožno djelo". Originalan tekst i prijevod donosi BAZILJE PANDŽIĆ, "Trebinjska biskupija u tursko doba", u: IVICA PULJIĆ (prir.), *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, Sarajevo, 1988., str. 103, bilj. 108.

5 Bogumil Hrabak na temelju dubrovačke arhivske građe između ostalih pitanja istraživao je i pitanje hajdučije, rezultat čega su i njegovi radovi: "Hajdučija Hercegovaca 1465. – 1530.", u: *Oslobodilački pokreti jugoslavenskih naroda od XVI. veka do početka Prvog svetskog rata*, Beograd, 1976., str. 11-26; ISTI, "Trebinje, Popovo i Donja Neretva u hajdučkom vojevanju za vreme Morejskog rata", u: *Prilozi Instituta za istoriju*, XVII., Sarajevo, 1980., str. 69-99; ISTI, "Hajdučija u Bosni i Hercegovini do 1700. godine", u: *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knj. V., Beograd, 2008., str. 282-335; ISTI, "Zličić iz Herceg-Novog i zulučarenje na račun dubrovačke trgovine (1600 – 1687)", u: *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knj. V., Arhivar Beograd, Beograd, 2008., str. 335-380.

dučije otišao najdalje istražujući njezin postanak te razlikujući je po mjestu i načinu djelovanja. Tako razlikuje drumsku, plemensku i pograničnu hajdučiju, razbojničko zaustavljanje, te gradsku mafiju kao posljedicu doseljavanja muslimanskoga stanovništva u gradove koje nije imalo osiguranu egzistenciju, a od kraja 17. stoljeća javlja se i nacionalna hajdučija.⁶

Osim Hrabaka treba spomenuti i Vesnu Miović-Perić,⁷ Šimu Peričića,⁸ te u novije vrijeme Mariju Kocić⁹ i Fuada Ohranovića¹⁰ koji su, svaki za određeno područje i razdoblje, pridonijeli stvaranju jasnije slike o hajdučkom djelovanju. Ovdje će se na temelju sudskih zapisa (sidžila) iz 18. stoljeća također dati jedna jasnija slika o hajdučkom djelovanju na prostoru Hercegovine, odnosno onih dijelova koji su u tom razdoblju bili u djelokrugu mostarskoga, blagajnskoga i nevesinjskoga kadije.¹¹ Kako su ovdje obrađeni sidžili samo djelomično saču-

6 B. HRABAK, "Hajdučija u Bosni i Hercegovini...", str. 284-287.

7 VESNA MIOVIĆ-PERIĆ, *Na razmeđu (odnosi na dubrovačko-osmanskoj granici 1667. – 1806.)*, Zavod za povijesne znanosti HAZU, Dubrovnik, 1997.; ISTA, "Brigandage on the Ragusan Frontier during the Morean War (1694 – 1699)", u: *Dubrovnik Annals*, 3, 1999., str. 41-54.

8 ŠIME PERIČIĆ, "Hajdučija u mletačkoj Dalmaciji tijekom XVIII. stoljeća", u: *Rad Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 41, 1999., Zadar, str. 203-212.

9 MARIJA KOCIĆ, *Venecija i hajduci u doba Morejskog rata*, HESPERIAeud – Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture, Beograd, 2013. Kocić je također autorica studije o muslimanskim novskim "zličima", "Alaga Šabanović i Omer-aga Begzadić kao predstavnici prve generacije novskih 'zličića'", str. 151-168. Članak na ćirilici dostupan na Academia.edu, ali bez potpunih bibliografskih podataka. [https://www.academia.edu/31210347/Марија_Коџић_Алага_Шабановић_и_Омерага_Бегзодић_као_представници_прве_генерације_новских_злича_\(23.4.2018.\)](https://www.academia.edu/31210347/Марија_Коџић_Алага_Шабановић_и_Омерага_Бегзодић_као_представници_прве_генерације_новских_злича_(23.4.2018.)).

10 FUAD OHRANOVIĆ, "Sigurnosna situacija u Hercegovačkom sandžaku tokom prve polovine XVII stoljeća", u: *Prilozi za orijentalnu filologiju* (dalje: *POF*), 64, Orijentalni institut, Sarajevo, 2015., str. 255-277.

11 Fotokopije neobjavljenih sidžila korištenih u radu nalaze se u Arhivu Hercegovine Mostar, zavedene u inventaru *Acta turcarum* pod brojevima XXI-II/1121, XXIII/1123, XXIII/1124, XXIII/1125, XXIII/1127. Četiri fotokopije nisu označene brojevima. Originali fotokopija nalaze se u Orijentalnom institutu Sarajevo i zavedeni su u Inventar službenih knjiga pod brojevima 56, 57, 58, 59, 60, 61, s izuzetkom jednoga koji se nalazi u privatnom posjedu. Za dvije fotokopije koje su zavedene u Arhiv nema podataka o originalnom rukopisu. Sve prijevode načinio je Hivzija Hasandedić, arhivist Arhiva Hercegovine. Autorica zahvaljuje Zijadu Goliću i njegovim kolegama, djelatnicima Arhiva Hercegovine, na pomoći u prikupljanju građe.

vani, kao i većina sidžila iz ovoga razdoblja, pojedine je događaje bilo teško rekonstruirati ili pratiti u kontinuitetu. Zbog fragmentarnosti dokumenata ne će se ulaziti u detaljniju analizu vrsta hajdučije, koje se uočavaju i u ovdje obrađenim dokumentima.

U sudskim zapisima osim hajduka često se spominju i odmetnici, koji također po putovima presreću putnike i pljačkaju ih, jednako kao i hajduci, što se može pripisati vrstama hajdučije koje spominje Hrabak. Ipak, pojedini zapisi jasno razdvajaju hajduke od odmetnika, iako su i hajduci odmetnici od vlasti. Izdvajamo primjer bosanskoga namjesnika Hekimoglu Ali-paše, koji u jednoj naredbi iz 1747. godine koju prenosi Muhamed Hadžijahić navodi kako u proljeće "odmetnici zauzmu određene položaje u šumama i kao hajduci napadaju putnike i plijene njihovu robu".¹² Pod odmetnicima su se podrazumijevali svi oni koji su na bilo koji način iskazivali svoje neslaganje sa zlouporabama vladajućih struktura, bilo da se radi o kršćanima ili muslimanima. Ovdje će naglasak biti stavljen na hajduke, iako se često zbog društveno-političkih okolnosti i prirode njihova djelovanja nije moglo izbjeći i spominjanje odmetnika. Također je potrebno istaknuti da će se rad baviti hercegovačkim a ne crnogorskim hajducima, koji su često djelovali na pograničnim dijelovima i u datim okolnostima čak uzbuđivali raju protiv osmanske vlasti i na prostoru Hercegovine. Zbog brojnosti dokumenata koji donose podatke o crnogorskim hajducima i njihovu djelovanju, smatramo da je tu problematiku bolje razraditi u zasebnoj studiji.

Pregled prilika u 18. stoljeću

Višegodišnji sukob kršćanskih zemalja protiv Osmanskoga Carstva, započet pod Bečom 1683., dobit će svoj epilog potpisivanjem mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine. Osim Moreje, Osmansko je Carstvo izgubilo i velike dijelove teritorija koji su se ranije nalazili u Bosanskom i Budimskom ejaletu, koji je još 1686. prestao postojati. Bosanski ejalet, kao najzapadnija pokrajina Osmanskoga Carstva, našao se u nezavidnom položaju, a sav teret osiguranja graničnoga područja pao je na leđa stanovništva i lokalnih zapovjednika. Napetosti na granici koje su trajale od potpisivanja mira kulminirat će u novom mletačko-osmanskome ratu (1714. – 1718.) koje će Osmansko Carstvo koštati gubitka novih teritorija. U razdoblju koje

12 MUHAMED HADŽIJAHIĆ, "Bune i ustanak u Bosni sredinom XVIII stoljeća", u: *Historijski zbornik*, god. XXXIII-XXXIV (1), Zagreb, 1980. – 1981., str. 105.

će uslijediti nakon Požarevačkoga mira (1718.), a koje je u osmanskoj historiografiji ostalo zabilježeno pod nazivom "Doba tulipana" (1718. – 1730.), Osmanlije će napustiti osvajačku politiku, i okrenuti se kulturnom, umjetničkom i tehničkom razvoju pod utjecajem Zapada. U isto vrijeme zlouporabe vladajućih struktura na prostoru Hercegovačkoga sandžaka sve više dolaze do izražaja. Porezi i podavanja koje je država zbog financijskih teškoća morala povećavati bili su velik teret za narod. Zakupnici poreza i državnih prihoda bili su većinom iz redova lokalnih moćnika, što je otvaralo prostor za brojne zlouporabe i nepravde nauštrb raje. Raja je pravdu i zaštitu od nasilja tražila na Porti, ali središnjica nije uspijevala zaštititi najsiromašnije. Sve se uglavnom svodilo na dopise u kojima se odgovorne podsjećalo da raju, kao i sve stanovništvo, moraju štititi od nasilja. Međutim, pokrajinska uprava nije previše marila za naređenja s Porte, koja konkretne mjere protiv zlouporaba nije poduzimala. Nasilnici iz vladajućih redova rijetko su ili nikako kažnjavani. To pokazuje i slučaj spahije Murata Velagića, protiv kojega je bosanski valija u više navrata slao naređenja o njegovu hapšenju. Spahiju i druge prijestupnike poimence: Huseina Šemšića iz Rotimlje, Saliha Boškajla iz Hodova te Mahmuda Husamovića, teretilo se da su 1728. nagovarali narod da ne daje traženu pomoć za izgradnju sarajevske tvrđave. Unatoč tomu, bosanski valija Ahmed-paša naređuje da se spomenutome spahiji i drugim navedenim prijestupnicima "oprote raniji grijesi" te da ih više nitko ne uznemirava i napada, jer su se kasnije pokorili šerijatu.¹³ Prijestup nije pripadao u kategoriju teških zlodjela, a i činjenica da su se pokajali za učinjeno vjerojatno je utjecala na takvu odluku.

Zlouporabe koje su činili Ahmed-paša i njegov sin Rustem-paša bile su daleko ozbiljnije i teže su pogađale raju od ovoga što je činio spahija Murat. Protiv valije Ahmed-paše (namjesnik Hercegovine 1727., zatim namjesnik Bosne od 1727. do 1730.) i njegova sina Rustem-paše, koji je u isto vrijeme bio namjesnik Hercegovačkoga sandžaka, upućena je pritužba na Portu u kojoj se tvrdi kako otac i sin čine razna

13 Bosanski valija Ahmed-paša džumada I 1141. (prosinac 1728.) šalje bujuruldiju blagajskom kadiji, kapetanu Počitelja, agama nefera, dizdaru mustahfiza blagajske tvrđave, mustahfizima i ostalim neferima kojom im još jednom naređuje da se izvrši hapšenje spomenutoga spahije i drugih neimenovanih odmetnika. U bujuruldiji nije navedeno o kakvim se prijestupima radilo, ali se u bujuruldiji od 25. rebia II 1142. (studenj 1729.) upućenoj blagajskom naibu to jasno navodi. *Sidžil blagajskog kadije 1728. – 1732. (regesta)*, obradio Hivzija Hasandedić, Islamski kulturni centar, Mostar, 2009., str. 33, 36.

nasilja agama, vojnicima i stanovnicima sela, bespravno prikupljaju novac, neke kapetane i čuvare granica nezakonito globe ili ubijaju. Osim toga, "traže i prikupljaju novac pod izgovorom da se podižu tvrđave u Sarajevu, Glamoču i Podzvizdu". Njihovo ponašanje bilo je uzrokom bježanja raje na kršćanski teritorij, zbog čega sultan fermandom, odnosno pismenom naredbom od šabana 1143. (veljača 1731.) naređuje tadašnjem valiji Osman-paši da se uhvate čehaje optuženih, oduzme sve što su bespravno oduzeli i kazne.¹⁴ Slijedom naredbe Osman-paša je bujuruldijom od 2. zulhidžeta 1143. (lipanj 1731.) obavijestio kadije i kapetane od Mostara do Ključa i Klobuka, te zabititi (vojni zapovjednici) i age *nefera* (vojnika) o nasiljima bivšeg valije Ahmed-paše i njegova sina, te im naredio da se zbog protuzakonita potraživanja novca Ahmed-pašinog čehaje, Ahmetage i kapidžibaše hadži Mustafe, a na temelju tužbe oštećene raje, vojnika i kapetana, navedeni uhvate i dovedu u Travnik.¹⁵ Iz dostupnih je dokumenata nejasno je li to uistinu i učinjeno, ali s obzirom na težinu optužbi može se pretpostaviti da su spomenuti privedeni na odgovornost.

Navedene tužbe protiv oca i sina nisu bile bez osnove. Rustem-paša u više je navrata tražio od stanovnika da se prikupe *yemeklik*¹⁶ i *saliyana*¹⁷ za hercegovačkoga valiju, tj. za njega, a zastupnik njegova oca, kajmekam Ahmed-aga iste godine kada i Rustem (1730.) također traži da se pokupi *yemeklik* za hercegovačkoga valiju, ali za 1140., odnosno 1727. godinu, kada je namjesnik Hercegovine bio Ahmed-paša.¹⁸ Iako su navedeni nameti do 18. stoljeća već postali "uobičaje-

14 *Sidžil blagajskog kadije 1728. – 1732.*, str. 57. U prevedenom dokumentu stoji da se radi o fermandu sultana Ahmeda III. Međutim, početkom listopada 1730. došlo je do smjene na osmanskom prijestolju, kada umjesto Ahmeda III. na prijestolje dolazi njegov nećak, Mahmud I. Ovdje je vjerojatno omaškom krivo upisan datum ili ime sultana.

15 *Sidžil blagajskog kadije 1728. – 1732.*, str. 58.

16 *Yemeklik* je jedan od nameta koji je nastao kao posljedica zlorabe vlasti. On se još 1624. godine smatrao novotarijom, a označavao je doprinos za hranu dužnosniku koji ga ubire. *Yemeklik* također predstavlja sinonim za *peşkeş*, što znači poklon. AVDO SUĆESKA, "Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVII vijeku i pojava nameta tekâlîf-i şâkka", u: *POF*, 10-11, Sarajevo, 1961., str. 94 (tekst i bilj. 92). Više o izvanrednim porezima vidi u navedenom radu. *Isto*, str. 75-112.

17 *Saliyana* se javlja krajem 17. stoljeća. Predstavlja izvanredni namet u korist pokrajinske vlasti. *Isto*, str. 95-96 (tekst i bilj. 102).

18 *Sidžil blagajskog kadije 1728. – 1732.*, str. 19-21, 27-28, 55. Ahmed-paša i Rustem-paša u više su navrata tijekom 1729. i 1730. godine od stanovnika tražili

ni" nameti na koje su namjesnici imali pravo, učestalost traženja tih i drugih nameta, kao i iznosi koje je stanovništvo moralo izdvajati, bio je prevelik pritisak pa stoga nije ni čudo što se raja žali i tuži sultanu. Tu treba pridodati i poreze *imdad-i seferiye* (ratna pomoć) i *imdad-i hazariya* (mirnodopska pomoć),¹⁹ koji su pokrivali troškove namjesnika u ratnim i mirnodopskim vremenima, a koji su od 18. stoljeća također postali uobičajena obveza, te niz drugih "starih" poreza i nameta.

Iako je bilo naređeno da se vrati sve što je protuzakonito i silom bilo oduzeto u vrijeme valije Ahmed-paše,²⁰ ne znamo je li to uistinu i učinjeno. U bujuruldijama se jasno ističe kako su Ahmed-paša i Rustem-paša činili nasilja tražeći protuzakonito od raje i kapetana novac, ali nigdje u dokumentima nema naznake da su otac i sin na bilo koji način kažnjeni. Štoviše, Rustem-paša bujuruldijom od 15. rebia I 1144. (rujan 1731.) obavještava blagajskoga kadiju kako mu je "carskom naredbom od 27. safera 1144. (kolovoz 1731.) predan hercegovački sandžak kao arpaluk [dodatni prihod]".²¹ Naredba je došla

novac na ime *saliyane* te za izgradnju tvrđava. *Isto*, str. 28-31, 34-35, 39-43, 63. O kojim se iznosima radilo najbolje pokazuje popis sela blagajskoga kadiluka koji su na ime *saliyane* i izgradnju sarajevske tvrđave u siječnju 1731. godine morali dati ukupno 229.45 akči. *Isto*, str. 34-35.

19 *Imdad-i hazariya* (skraćeno *hazariya*) naziv je za porez koji se u bosanskohercegovačkim i susjednim znanstvenim krugovima pogrešno naziva taksit. Na to je u svome istraživanju o terminu taksit ukazao Fahd Kasumović, koji argumentima potkrepljuje tvrdnju kako je taksit samo jedna rata mirnodopskog poreza *hazariya* koji se prikupljao za namjesnike, a ne cjelovit porez ili oznaka za više poreza kako se to ponekad navodi. Više o tome u: FAHD KASUMOVIĆ, "O terminu taksit: nesklad izvora i literature", u: *Prilozi*, 38, Sarajevo, 2009., str. 61-79.

20 U bujuruldiji kajmekama Bosne Huseina, od 9. džumada II 1143. (prosinac 1730.) upućenoj kadijama Mostara i Blagaja, mostarskom kapetanu, agama nefera, ajanima vilajeta i poslovnim ljudima naređuje se "da se vlasnicima povrati sve što je od njih silom i protuzakonito oduzeto za vrijeme uprave prijašnjeg valije" (misli se na Ahmed-pašu, op. a.). *Sidžil blagajskog kadije 1728. – 1732.*, str. 51.

21 *Sidžil blagajskog kadije 1728. – 1732.*, str. 75. To nije bilo prvi put da je Rustem-paša dobio Hercegovinu kao arpaluk. Iz jednog fermana sultana Ahmeda III. vidimo da je Rustem-paši i 17. džumada II 1142. (siječanj 1730.) sandžak Hercegovina dodijeljen kao arpaluk i istovremeno potvrđeno mjesto mutesarifa (istoznačnica za sandžak-bega). *Sidžil blagajskog kadije 1728. – 1732.*, str. 16. Zanimljivo je da je samo nekoliko dana prije no što je Rustem-paša ponovo dobio Hercegovinu kao arpaluk, izdat ferman Muhamedu Selimpašiću ko-

prije nego je izdan ferman kojim sultan naređuje uhićenje ćehaja, ali prema podacima koje donosi Bašagić, Rustem-paša je sve do 1735. godine bio hercegovački namjesnik.²²

Porezna opterećenja jednako su pogađala i muslimane, zbog čega je muslimanska raja nastojala izbjeći plaćanje poreza i nameta stupanjem u različite vojne službe.²³ Zbog sve većih poreznih pritisaka i izrabljivanja predstavnika upravne vlasti, muslimanska raja nije mirovala. U nemirima koji su uslijedili sve više pokazuju svoje nezadovoljstvo, što će se sredinom 18. stoljeća prometnuti u višegodišnji ustanak u kojemu će glavnu ulogu imati upravo muslimansko stanovništvo.²⁴ Mehmed-paša Kukavica 1752. godine zavodi red surovo se obračunavajući s ustanicima. Zahvaljujući smirivanju pobune krajem iste godine postao je bosanskim namjesnikom, ali će svojim ponašanjem izazvati nove neredе. Njegovo nasilje izazvalo je 1760.

jega se također postavlja za hercegovačkog mutesarifa i sandžak Hercegovina dodjeljuje mu se kao arpaluk. Ferman je izdan 21. safera 1144., samo šest dana prije nego je izdan ferman Rustem-paši. Očito je u međuvremenu došlo do promjene u korist Rustem-paše, vjerojatno na nečiji zagovor kod sultana. Samo tako se može objasniti ova zbrka i nered koji je nastao oko dodjeljivanja hercegovačkog sandžaka. Selimpašić po svoj prilici nije još bio obaviješten o toj promjeni kada je 16. rebia II 1144. (listopad 1731.) poslao obavijest hercegovačkim kadijama o svom imenovanju. *Sidžil mostarskog kadije 1730. – 1733.*, list 5/b.

- 22 SAFVET-BEG BAŠAGIĆ-REDŽEPAŠIĆ, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine. Od 1463. do 1850.*, vlastita naklada, Sarajevo, 1900., str. 184.
- 23 U predstavi blagajškoga kadije Saliha upućenoj bosanskom valiji 1734. godine navodi se kako su "Žuljevići iz Kamene, Milišići iz Kokorine, Dedići iz Kružnja, Memija Ivanišević iz nahije Dubrave i drugi," od kojih većina pripada u skupinu čifčija, odnosno radnika na feudalnim posjedima, stupili u službe alajbega, mustahfiza ili postali članovi tvrđavskih posada. Spomenuti izbjegavaju plaćati dio poreza, tako da sav teret poreznih obveza pada na leđa siromašne raje koja zbog toga bježi iz blagajškoga kadiluka. Kadija moli valiju da preko svoga povjerenika naplati od spomenutih ono što duguju. *Sidžil blagajškog kadije 1697. – 1793.*, list 5/b.
- 24 O bunama i ustanku sredinom 18. stoljeća više u: M. HADŽIJAHIĆ, "Bune i ustanak u Bosni...", str. 99-137. O seljačkim bunama u Bosanskom ejaletu te njihovim uzrocima više je studija napisao Avdo Sućeska. Izdvajamo neke od naslova: AVDO SUĆESKA, "Bune seljaka Muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću", u: *Zbornik radova*, I., Istorijski institut, Beograd, 1976., str. 69-100. ISTI, "Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću", u: *Godišnjak Društva istoričara*, XVII., Sarajevo, 1969., str. 163-207; ISTI, "O socijalnim i političkim pokretima bosanskih Muslimana u XVIII stoljeću", u: *Pregled*, god. LXXIV. (5), Sarajevo, 1984., str. 523-536.

godine bunu u Mostaru, zbog čega je krajem svibnja iste godine krenuo na Mostar. Mostarci su ga dočekali i ubili nekoliko ljudi iz njegove pratnje. Nakon toga događaja i pritužbi Mostaraca Porti o njegovu nasilnom ponašanju prema muslimanima, Kukavica je smijenjen s položaja bosanskoga namjesnika i ubrzo nakon toga smaknut.²⁵

Samovolja kadija, naiba i drugih predstavnika vlasti koji naplaćuju skuplje takse pri dodjeli timara i zeameta, te se služe lažima i bave radnjama koje su u suprotnosti sa zakonom i šerijatom postaje uobičajena pojava.²⁶ O raspoloženju stanovništva u Hercegovini 18. stoljeća govori bujuruldija bosanskoga valije od 23. muharema 1182. (lipanj 1768.) naslovljena kapetanu stolačke tvrđave i dizdaru, kojom ih obavještava "da su neke age i stanovnici, muslimani i raja, otkazali poslušnost i neće da pomognu izgradnju tvrđava u Bosni".²⁷ S obzirom na ratove koje Osmansko Carstvo vodi tijekom 18. stoljeća protiv Austrije, Rusije, Perzije, Crne Gore, a u kojima aktivno sudjeluje i muslimansko stanovništvo, razumljivo je njihovo nezadovoljstvo i

25 MULA MUSTAFA ŠEVKI BAŠESKIJA, *Ljetopis (1746 – 1804)*, prev. Mehmed Mujezinović, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987., str. 46; Usp. M. HADŽIJAHIĆ, "Bune i ustanak u Bosni...", str. 121-122. Mehmed-paša Kukavica u dva je navrata bio bosanskim namjesnikom (1752. – 1756. i 1757. – 1760.). O njegovu životu i djelu više u: ALIJA BEJTIĆ, "Bosanski namjesnik Mehmed paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni (1752 – 1756 i 1757 – 1760)", u: *POF*, 6-7, Sarajevo, 1956. – 1957., str. 77-114.

26 Kako je zbog zlouporaba i središnjica morala intervenirati, s Porte 1. zulhidžeta 1179. (svibanj 1766.) upozoravaju da svi svoje dužnosti trebaju vršiti u skladu sa šerijatom i zakonom ili će biti kažnjeni. *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179 – 1182. h. g./1765 – 1769. g. (regesta)*, obradio Hivzija Hasan-dedić, IC štamparija Mostar, Mostar, 2014., str. 51.

27 *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1141 – 1203 (1729. – 1789.)*, list 47/b. Stanovništvo je zbog ratnih okolnosti tijekom 18. stoljeća redovito moralo raditi na popravci ili izgradnji tvrđava na prostoru cijeloga ejaleta. Kadiluci su bili dužni osigurati određen broj konja, zidara i različitoga građevinskog materijala, a zbog radova radnici su po nekoliko mjeseci izbivali iz svojih domova. Majstorima i onima koji su prevozili građevinski materijal propisivana je skromna novčana naknada, no zbog učestalosti traženja i dužine trajanja radova ta je obveza bila prevelik teret za stanovništvo. Samo u razdoblju od 1765. do 1769. više od deset puta različitim je kadilucima naređivano slanje konja s robom i zidara koji su trebali raditi na opravci različitih tvrđava. *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179 – 1182. h. g./1765 – 1769. g.*, str. 49, 53, 80, 81, 87-88, 116; *Sidžil nevesinjskog kadije 1767. – 1775. godine (regesta)*, obradio Hivzija Hasan-dedić, Arhiv HNK/Ž Mostar, 2009., str. 39; *Sidžil blagajskog kadije 1702. – 1798.*, list 21/a; *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1141 – 1203 (1729. – 1789.)*, list. 17/a, 18/b, 78/b.

otpor. Osmanska je država bila uvučena u sukobe koji su zahtijevali ne samo vojni, nego i civilni angažman. Upravo je stanovništvu stavljena obveza da tijekom ratnih pohoda opskrbi vojsku potrebnim namirnicama ili joj osigura konačište, što je za podanike bio dodatni pritisak i njihov je položaj činilo još težim.²⁸

Do kraja stoljeća situacija se ne će značajnije promijeniti. Osman-sko Carstvo suočava se s novim prijetnjama i sukobima, a Bosanski ejalet i njegovo stanovništvo prepušteno je lokalnim upraviteljima. Ni u ratnim godinama nisu mogli računati na značajniju pomoć s Porte, tako da je muslimansko stanovništvo bilo prisiljeno svojim snagama braniti se od vanjskih napada. Kulminacija tih zbivanja bio je i austrijsko-osmanski rat (1788. – 1791.), poznat i kao Dubički rat, u kojemu su kod Dubice bosanski muslimani pružili jak otpor. Sklapanjem Svištovskoga mira 1791., nemiri su na prostoru Bosanskoga ejaleta za jedno izvjesno vrijeme prestali, ali potpuna sigurnost i mir bili su samo misaone imenice. Za cijelo to vrijeme hajdučke družine vrše prepade i pljačke, ne birajući svoje žrtve.

Hajdučko djelovanje i pokušaji vlasti da zaštite stanovništvo

Potpisivanje mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine nije označilo i prestanak hajdučkoga djelovanja, niti je na prostoru Bosanskoga ejaleta pa tako ni Hercegovine donijelo prijeko potreban mir. Hajduci i početkom 18. stoljeća nastavljaju sa svojim pljačkaškim akcijama, zbog čega su osmanske vlasti osiguravale putne pravce koji su bili najviše na udaru. Bosanski *muhafiz*²⁹ Halil-paša u bujuruldiji poslanoj 18. muharema 1114. (lipanj 1702.) kadijama Mostara i Blagaja, mostarskom kapetanu, blagajskom dizdaru te ostalim agama *nefera* naređuje da se svi moraju angažirati u zaštiti prolaza i klanaca na potezu od Mostara prema Sarajevu, kao i od Mostara prema Nevesinju, zatim od kule Lipeta do Nevesinja te "na putevima od strane

28 Bezbroy je primjera u kojima se na muslimansko i kršćansko stanovništvo stavlja obveza opskrbe ili konačenja vojske tijekom ratnih pohoda, ali i kulučenje. Tijekom sukoba s Crnom Gorom (1766. – 1769.) više je puta propisivano stanovnicima mostarskoga i drugih hercegovačkih kadiluka koliko hrane moraju osigurati pašinoj vojsci, a neke je naredbe zbog odugovlačenja odgovornih trebalo i više puta ponavljati. *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179 – 1182. h. g./1765 – 1769. g.*, str. 43-47, 54-55, 120-126.

29 *Muhafiz* ima više značenja. Najčešće je to zapovjednik posade u tvrđavi, ali od 18. stoljeća termin *muhafiza* koristi se i za pokrajinske namjesnike.

Počitelja, Imotskog, Duvna i na svim stranama desno i lijevo". Prolaze treba osiguravati do Mitrovdana,³⁰ a dužni su osigurati i dovoljan broj vojnika te neprekidno pratiti kretanje hajduka kako bi ih pohvatili. *Muhafiz* upozorava odgovorne da ukoliko hajduci i "dalje budu dočekivali svijet i pljačkali ga bićete pozvani svi na odgovornost i kažnjeni".³¹ Vjerojatno je ova naredba posljedica događaja koji su se malo prije toga dogodili u Prologu kod Ljubuškog. O tim događanjima saznajemo iz pisma bosanskoga valije Halil-paše koje je uputio mletačkom providuru Alvisu Mocenigu 1. lipnja 1702., a u kojem stoji kako Sinobadov sestrić i Vid Petrović iz Kosova (misli se na dalmatinsko Kosovo, op. a.) sa 60 hajduka u Prologu pljačkaju putnike te napadaju i ubijaju *nefere*. Također navodi kako su napali i porobili jedno selo u blizini Atlagića kuća.³² Iz pisma je vidljivo da spomenuta hajdučka družina nije prijetila Prologu jedan dan, nego su tu boravili jedno izvjesno vrijeme. Kako bi ponovo uspostavili kontrolu i sigurnost, odgovorni su morali reagirati, zbog čega je i uslijedila naredba Halil-paše o osiguravanju putova.

U izvorima nailazimo na jednu prazninu od 20-ak godina, pa je nepoznato koliko je ta mjera bila učinkovita i u kojoj je mjeri utjecala na smanjenje hajdučkih pohoda, ali ih zasigurno nije spriječila. Pljačke i prepadi na putovima bili su dio svakodnevice i svi koji su putovali s bilo kakvom robom ili dragocjenostima mogli su očekivati takvo što. Jedna od žrtava bio je i Deli-Osman, kojega su odmetnici napali na putu za Nevesinje i oteli mu konja s robom. Ne znamo kada se to točno dogodilo, ali hercegovački valija Rustem-paša već 3. sfera 1141. (rujan 1728.) šalje bujuruldiju kojom naređuje blagajskom naibu da slučaj ispita i pronađe odgovorne. Kako se napad dogodio dva sata udaljenosti od Blagaja, naređeno je da se krivce potraži u

30 Mitrovdan je praznik posvećen sv. Dimitriju, svecu kojega 26. listopada slavi Istočna i Zapadna Crkva. U Katoličkoj se Crkvi često obilježava uz ime Zvonimir (hrvatski kralj Zvonimir nosio je njegovo ime, Dmitar). Nakon što su mu relikvije iz Srijemske Mitrovice, gdje je pogubljen, prenesene u Solun, njegovo se štovanje proširilo na Istok. Više o svetom Dimitriju u: *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, ANĐELKO BADURINA (ur.), Sveučilišna naklada Liber – Kršćanska sadašnjost – Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1979., str. 203. Mitrovdan je također poznat kao hajdučki rastanak, dan kada se hajdučke družine raspuštaju i do proljeća prestaju s pljačkaškim akcijama.

31 *Sidžil blagajskog kadije 1698. – 1779.*, list 19/a.

32 BOŠKO DESNICA, *Istorija kotarskih uskoka (1684 – 1749)*, sv. II., Beograd, 1951., str. 375.

selima najbliže mjestu događaja: Kokorini, Kamenjoj i Vranjevićima. U svezi Deli-Osmana, Hasan čelebija Velagić i Husein Čusto tužili su stanovnike Vranjevića da je spomenutom Deli-Osmanu nestao konj kada je u svojstvu *mubašira* (državnog izaslanika) došao u njihovo selo, kao i da su mu odbili dati hranu.³³ Tužba nije datirana i ne donosi više podataka o samom slučaju, ali se vjerojatno radi o istom događaju. Bilo bi zaista nevjerojatno da istu osobu dva puta napadnu gotovo na istom mjestu. Sigurno da je Deli-Osman kao valijin čovjek od povjerenja bio meta jer su *mubaširi*, između ostaloga, imali zadatak prikupljati novac za izgradnju tvrđava, zbog čega su i bili u opasnosti od pljačkanja, ali nakon jednoga napada sigurno bi prilikom novoga putovanja poduzeo određene mjere sigurnosti.

Vjerojatno su ovi i slični događaji bili povod da već iste godine u prosincu (24. džumada) novi hercegovački valija Ahmed-paša kadijama Mostara, Blagaja, Nevesinja, Stoca i Cernice, kapetanima tvrđava od Mostara do Nikšića, te drugim vojnim zapovjednicima i uglednicima ponovi naredbu kojom im naređuje da na području navedenih kadiluka "pohvataju sve odmetnike" i zatvore ih u tvrđavama.³⁴ Ne znamo koliko su poduzete mjere bile učinkovite, ali iz daljnjih zapisa vidimo da hajduci postaju sve bezobzirniji i smioniji u svojim akcijama. Išli su tako daleko da su stanovništvu nametali terete, zbog čega je ono tražilo spasa u bježanju iz svojih domova i preseljenju u druge krajeve. O tome svjedoči naredba hercegovačkog kajmekama Ahmeda od 13. safera 1144. (kolovoz 1731.) kojom od kadija i kapetana tvrđava u Hercegovačkom sandžaku, te vojvoda, imama i drugih uglednih osoba traži da pohvataju sve hajduke koji po kasabama i selima "prave razne smutnje, opterećuju siromašnu raju sa traženjem protuzakonitih nameta koje oni ne mogu snositi" čime prisiljavaju raju da "napuštaju svoje domove i bježe".³⁵ Iako nisu navedena imena hajduka, ne treba isključiti mogućnost da se ovdje radi o muslimanskim hajducima, odnosno gradskoj mafiji koja je djelovala u gradskim i prigradskim naseljima, a koju spominje i Hrabak. Evo što on o tome bilježi: "Gradska mafija je često povezana sa prigradskim akterima, pa se i realizacija varoških organizatora ostvaruje van gradskog naselja".³⁶ Prema tome, ovdje se čak moglo raditi i o zajedničkoj

33 *Sidžil blagajskog kadije 1728. – 1732.*, str. 25.

34 *Isto*, str. 32.

35 *Isto*, str. 65.

36 B. HRABAK, "Hajdučija u Bosni i Hercegovini...", str. 286.

suradnji kršćanskih i muslimanskih hajduka, jer ni takvi nastupi nisu bili isključeni. U dokumentu nije precizirano o kakvim se nametima radilo, ali uz već postojeće koje je stanovništvo bilo dužno snositi, hajdučka potraživanja dodatno su pogoršavala položaj seljaka. Tome treba pridodati i bezobzirnost lokalnih moćnika koji su nezakonito potraživali novac, o čemu je već bilo govora. Osim toga, od 1717./1718. i 1719. godine Porta je donijela dvije porezne odredbe kojima se namjesnicima u pokrajinama odobrava ratna i mirnodopska pomoć za njihovo izdržavanje, a koje je opet moralo davati stanovništvo.³⁷ Osim tih obveza stanovništvo je također plaćalo *mubašira*, troškove njegova konačenja, troškove administracije, a prilikom putovanja valije stanovništvo je moralo popraviti sve putove, mostove i klance.³⁸ Uza sve navedeno, kao i druge ranije uvedene obveze koje je raja bila dužna izvršavati, nije ni čudo što spas traži u bježanju. Hajduci su i ranije stanovništvu nametali terete, tako da to nije bila novina koja se pojavila u 18. stoljeću. Tijekom Kandijskoga rata zabilježeno je da su hajduci 1658. godine svim selima do Gacka nametnuli danak koji su prikupljali u skupinama od po 10 do 12 ljudi. Oni koji bi se tome odupirali, bili su kažnjavani.³⁹ Očito je takva praksa nastavljena i u 18. stoljeću.

Naredba kajmekama Ahmeda iz 1731. godine nije se u potpunosti sprovela, jer već sljedeće godine, 13. zulhidžeta 1144. (lipanj 1732.), bosanski valija Ibrahim-paša šalje bujuruldiju kojom kadijama Mostara i Stoca, kapetanima i agama *nefera* naređuje da "bezuvjetno pronađu sve odmetnike koji pljačkaju svijet i čine mu razna nasilja" te da ih zatvore i kazne.⁴⁰ O kakvim se sve nasiljima radilo najbo-

37 F. KASUMOVIĆ, "O terminu taksit: nesklad izvora i literature", str. 66. U sidžilima se na više mjesta nalaze popisi sela i iznosi koje je svako pojedino mjesto moralo dati na ime ratne pomoći ili *seferiye* i mirnodopske pomoći, odnosno *hazariye*, koja je prikupljana u dvije rate. Događalo se da lokalni moćnici zlorabeći svoj položaj više puta traže spomenute poreze. Prema jednom dokumentu iz 1766. godine raja iz mostarskoga kadiluka uputila je arzulah, odnosno predstavku bosanskom valiji kojom se žale na naiba koji od njih potražuje zimski taksit, iako su ga oni ranije prikupili i predali valijinoj blagajni. Žale se da će se morati raseliti, ukoliko se naibu ne zabrani nezakonito potraživanje. *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179 – 1182. h. g./1765 – 1769. g.*, str. 34.

38 M. HADŽIJAHIĆ, "Bune i ustanak u Bosni..." str. 101.

39 VOJISLAV KORAĆ, *Trebinje II: period od dolaska Turaka do 1878. godine*, Zavičajni muzej, Trebinje, 1971., str. 104.

40 *Sidžili mostarskog kadije, fragmenti iz 1044 – 1207. h. god./1635 – 1793. godine (regesta)*, obradio Hivzija Hasandedić, Arhiv HNK/Ž, Mostar, 2011., str. 35.

lje pokazuje slučaj iz 1733. godine u jednoj kući na Radobolji, oko sat vremena hoda od Mostara (s obzirom na udaljenost od Mostara, vjerojatno se radi o Vrelu Radobolje u Iličima, op. a.). Zabilježeno je da su 16. dan ramazana 1145. (veljača 1733.) razbojnici Rado, Vukosav Vukčić iz Prhova, Nikola Vulić iz Crnča i Milosav iz Raštana opljačkali kuću Džafer-bega i Ali-bega Ziraizade i pritom ubili sedam članova kućanstva, a troje ranili. Razbojnici su uhvaćeni i zatvoreni, a bosanski *muhafiz* Abdulah-paša naređuje odgovornima u mostarskom kadiluku da "dobro ispituju ima li hajduka, da ih sve pohvataju i dovedu i predaju Bosanskom divanu radi izricanja zaslužene kazne".⁴¹ Nejasno je jesu li navedeni razbojnici bili članovi hajdučke družine, ali iz novih naredbi koje su uslijedile 6. i 14. ševala 1145. (ožujka 1733.), a u kojima se naređuje hvatanje odmetnika zbog zločina u Džafer-begovoj kući, daje se naslutiti da spomenuti razbojnici nisu djelovali samostalno i da su se neki od njihovih drugova još nalazili na slobodi.⁴² Osim toga, čini se da su bili u dosluhu i s vojnim predstavnicima. Nije bilo neuobičajeno da i vojni predstavnici potaknuti nepravdom ili osobnim interesima šuruju s razbojnicima. To pokazuje slučaj glavnoga age mostarske tvrđave Huseina i Ahmeda Lakišića, koje se optužuje za suradnju s hajducima. U ožujku iste godine (1733.) bosanski valija Abdulah-paša u dva navrata traži da se spomenuti dvojac privede na Bosanski divan zbog suradnje s odmetnicima. U prvoj bujuruldiji od 14. ševala 1145. upućenoj mostarskom kadiji, ajanu Hasanagi i drugim odličnicima, naređuje im da "bezuvjetno pronađu osam hajduka i Ahmedagu Lakišića i Huseinagu, glavnog agu mostarske tvrđave" te ih povezane dovedu na Bosanski divan. Nekoliko hajduka se također navode poimence. To su: Ivan Bojlo iz Mokrog, Matija Knezović iz Medvidovića, još jedan Ivan (prezime nije navedeno) i četvorica iz sela Međugorja, Planinice i Dobrog Sela, koji su okrivljeni zbog nasilja i pljačke koje čine stanovnicima sela nahija Blato i Brotnjo. Kako naređenje nije dalo očekivane rezultate, bosanski je valija četiri dana kasnije na iste adrese uputio novu bujuruldiju kojom im još jednom naređuje da spomenutu dvojicu pronađu i predaju Bosanskom divanu, jer "pomazu razbojнике i prave razne smutnje".⁴³ Ne znamo o kakvim se "smutnjama" radilo, niti kako je ova priča završila, jer se u sudskim zapisima više ne može pratiti. Teško je ustvrditi je li ova razbojnička

41 *Isto*, str. 37.

42 *Isto*, str. 37-38.

43 *Isto*, str. 38.

družina bila dio skupine koja je napala kuću Džafer-bega, ali ova-kve akcije u neposrednoj blizini Mostara, sjedištu kapetanije, nisu se mogle događati bez suradnje ili barem znanja onih koji su takva djela trebali sprječavati. Kako u sidžilima više ne nailazimo na ovaj slučaj, možemo samo pretpostaviti da su okrivljeni primjereno kažnjeni.

Feudalni pritisak, izrabljivanja i nepravde pogađali su jednako i kršćansko i muslimansko stanovništvo, što je dovodilo do zajedničkih pothvata i udruživanja koja su znala potrajati i nekoliko godina. Još krajem 17. stoljeća (1698.) odmetnici Stojan Ćosić iz Mokrog i Jakov Gerin iz Plužine udružili su se s Koski Mehmedom i Šabanom Havadžom iz kasabe Mostar i sprječavali naplatu *džizije* (glavarine). U dva su navrata početkom 18. stoljeća zajedno s "ruljom" napali *mehkemu* (sudnicu), a odbili su sudjelovati i u popravci mostarske tvrđave.⁴⁴ Ovo udruživanje i zajednički kršćansko-muslimanski pothvati bili su prije svega posljedica ratnih i poratnih okolnosti, ali iz naprijed izloženoga vidimo da ni kasnijih godina situacija nije bila bolja. Uza sva naređenja i nastojanja u suzbijanju razbojstava, ona se nisu mogla spriječiti. Intervencije Porte bile su u najmanju ruku mlake, a u prilog im nije išla ni sve izraženija feudalna anarhija i samovolja koja će sredinom stoljeća dovesti do višegodišnjih nemira koji ne će zaobići ni Hercegovinu.

Smjena bosanskoga valije Kukavice 1760. godine nije značajnije utjecala na sigurnost i smanjenje hajdučkih akcija. Osmanske su vlasti pokušavale zaštititi stanovništvo od nasilja, a odgovorne kazniti. Međutim, ti su pokušaji uglavnom ostajali bezuspješni, a ni izravne prijetnje s Porte upućene odgovornima nisu imale većega učinka. U bujuruldiji od 4. ševala 1176. (travanj 1763.), upućenoj odgovornim osobama u kadilucima (nije navedeno o kojim se točno kadilucima radi) jasno se ističe da je prva i osnovna dužnost ajana, zabiti i drugih službenika zaštita stanovništva i njihove imovine od napada odmetnika i hajduka. Od spomenutih se traži da u sporazumu sa stanovništvom pohvataju razbojнике i vezane ih pošalju na Bosanski divan. Također se napominje da ukoliko odmetnici ubuduće nastave s pljačkanjem i napadima na stanovništvo "biće kažnjeni zabiti, ajani i službenici i iz njihovih imetaka će se sva šteta naplatiti".⁴⁵ Ne znamo jesu li odgovorni za sigurnost i red kažnjeni, ali znamo da su hajduci i dalje nastavili po starom. To pokazuje bujuruldija bosanskoga

44 M. HADŽIJAHIĆ, "Bune i ustanak u Bosni...", str. 103.

45 *Sidžil blagajskog kadije 1698. – 1779.*, list 33/a.

valije od 25. zulkadeta 1177. (svibanj 1764.) kojom hercegovačkim kadijama i kapetanima od Mostara do Cernice, agama, zabitima, te ajanima vilajeta i službenicima naređuje da se s potrebnim brojem pandura osiguraju prolazi i opasna mjesta, kako bi stanovnike i putnike zaštitili od štete i nasilja koju im čine hajduci i odmetnici.⁴⁶ Tijekom sljedećih nekoliko godina upućeno je više naredbi i upozorenja odgovornima da se stanovništvo zaštititi od nasilja, hajduke pohvata i putovi osiguraju.⁴⁷ Često ponavljanje namjesnicima i vojvodama da im je osnovna uloga štititi raju i druge stanovnike od nasilja najbolji je pokazatelj koliko su ta naređenja i upute bili (ne)djelotvorni. Nisu pomagale ni intervencije s Porte, odakle su krajem muharema 1182. (lipanj 1768.) uputili ferman svim kadijama i zapovjednicima Rumelije u kojemu se po tko zna koji put naglašava da svim lojalnim podanicima treba osigurati mir, a nasilnike spriječiti u njihovu djelovanju i "odmah kažnjavati".⁴⁸

Unatoč poduzetim mjerama, sidžili bilježe nova hajdučka zlodjela. U bujuruldiji od 28. rebia II 1183. (kolovoz 1769.) zabilježeno je da su hajduci Miloš Čabak i njegov brat Mihajlo iz Lukovice,⁴⁹ kod Konjica ubili *čohodara* (vojni ili civilni službenik) Mehmeda. Bosanski valija Mehmed-paša naređuje nevesinjskom kadiji, ajanu i službenicima da uhvate spomenute hajduke i dovedu na Divan zbog suđenja. Znakovito je da se ubojstvo dogodilo samo nekoliko mjeseci nakon

46 *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1173 – 1250 (1760. – 1835.)*, list 77/a.

47 O nastojanjima suzbijanja hajdučije i zaštite stanovništva svjedoči i jedna bujurldija bosanskoga kajmekama Sejid Mehmeda iz 1767. u kojoj kadijama Mostara, Blagaja, Stoca, Ljubinja, ostatka Novog, Cernice, Foče, kapetanima, zabitima, ajanima vilajeta i službenicima naređuje da osiguraju klance i prolaze s potrebnim brojem muhafiza, jer će se "hajduci početkom proljeća odmetnuti u brda i početi dočekivati i pljačkati putnike". *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179 – 1182. h. g./1765 – 1769. g.*, str. 80. Slične naredbe izdane su i kasnijih godina. *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179 – 1182. h. g./1765 – 1769. g.*, str. 50, 125; *Sidžil nevesinjskog kadije 1767. – 1775.*, str. 27-28; *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1183 – 1201 (1769. – 1787.)*, list 20/a; *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1141 – 1203 (1729. – 1789.)*, list. 25/a, 78/a; *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1183 – 1201. (1769. – 1787.)*, list, 20/a; *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1173 – 1250 (1760. – 1835.)*, list 70/b, 75/b, 76/b; *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1113 – 1212 (1702 – 1798)*, list 34/a.

48 *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179 – 1182. h. g./1765 – 1769. g.*, str. 127-128.

49 U Hercegovini postoji mjesto Lukovice u općini Gacko, dok u Crnoj Gori postoji visoravan Lukavica, gdje su boravili katunari. Ovdje se vjerojatno radi o crnogorskoj Lukavici.

što je valija bujuruldijom od 27. zulhidžeta 1182. (svibanj 1769.) naredio kadijama Foče, Cernice, Nevesinja, Ljubinja, Mostara, Blagaja, muteselimu Hercegovačkog sandžaka, kapetanima, agama i drugim službenicima da "žive ili mrtve" pohvataju sve hajduke i odmetnike te ih po šerijatu kazne.⁵⁰ U dokumentima se nigdje ne spominje jesu li okrivljeni hajduci uhvaćeni i privedeni na suđenje. Pretpostavimo li da jesu, moguće je da su otkrili pomagače ili barem nagovijestili da su ih imali, a ne treba isključiti ni mogućnost da je vlasti netko drugi o tome obavijestio. Na to upućuje bujuruldija čehaje bosanskog valije Sulejmana od 1. redžepa 1184. (studeni 1770.), u kojoj stoji kako su obaviješteni da je *čohodara* ubio jedan Crnogorac, a ubojicu je netko od raje iz Nevesinja, gdje je bio došao, doveo do Konjica. Stoga se nevesinjskom kadiji, ajanu i službenicima naređuje da pohvataju sve hajduke i njihove jatake te ih ispituju.⁵¹ Iste godine kada je ubijen *čohodar* Mehmed, na dva sata udaljenosti od Konjica (vjerojatno negdje kod Jablanice, op. a.) napadnut je i opljačkan neimenovani *mubašir* kome su napadači oteli 2000 groša. Isprava ne donosi nikakvih drugih podataka o napadačima, osim da ih se privede "žive ili mrtve".⁵²

Hajduci nisu napadali samo bogate predstavnike vlasti. Njihovim žrtvama jednako su bili i oni najsiromašniji, na što upućuje zapis iz 1763. godine kada se uglednicima i vojnim službenicima naređuje da zaštite "sve stanovnike, nemoćne, siromahe, raju i putnike namjernike", ali isto tako da zaštite i osiguraju "njihova imanja i usjeve od odmetnika i hajduka".⁵³ Ovo nije jedini takav primjer koji pokazuje da hajduci ne biraju žrtve. Iz bujuruldije neimenovanog pošiljatelja iz 1780. godine upućene kadijama Nevesinja, Cernice, Blagaja, Stoca, ostatka Novog, Ljubinja i Konjica, između ostaloga stoji da na proljeće, kada hajduci i odmetnici počnu raditi zlodjela i "kada počnu napa-

50 *Sidžil nevesinjskog kadije 1767. – 1775.*, str. 45, 52. Prve vijesti o ubojstvu čohodara Mehmeda su od 12. rebia II 1183. (kolovoz 1769.), kada bosanski valija Silahdar Mehmed-paša naređuje kadijama Blagaja, Nevesinja, ajanu, zabiti i službenicima da pohvataju one koji su ubili čohodara Mehmeda kod Konjica. U ovoj se ispravi ne navode imena ubojica. *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1141 – 1203 (1729. – 1789.)*, list 35/b.

51 *Sidžil nevesinjskog kadije 1767. – 1775.*, str. 37.

52 *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1183 – 1201 (1769. – 1787.)*, list 2/a. Nepotpunu ispravu o istom događaju nalazimo i u sidžilu nevesinjskoga kadije, u kojoj se osim opljačkanoga iznosa i mjesta na kojem se prepad dogodio navodi i ime opljačkanog *mubašira*, Mehmedaga. *Sidžil nevesinjskog kadije 1767. – 1775.*, str. 11.

53 *Sidžil blagajskog kadije 1698. – 1779.*, list 33/a.

dati siromašnu raju i putnike i počnu im otimati imetak i ubijati ih", obavijeste Bosanski divan te u dogovoru sa stanovnicima pronađu i povežu odmetnike i njihove jatake kako bi ih se primjereno kaznilo.⁵⁴

Jamstvo i kazne kao mjere protiv hajduka i jataka

U kojoj su mjeri hajduci zadavali glavobolje osmanskim vlastima i koje je razmjere imala hajdučija još krajem 17. stoljeća govori jedan nedatirani dokument zabilježen u jednom od sidžila blagajnskoga kadije (iako se radi o nedatiranu dokumentu, po hercegovačkom valiji koji je izdao bujuruldiju znamo da se radi o kraju 17. stoljeća). Hercegovački valija Sejfulah-paša bio je primoran provesti novačenje vojnika kako bi se uspješno borio protiv hajdučije. Zbog toga je dolazio u Blagaj, gdje su za njega i njegovu svitu, ukupno 41 osobu, morali osigurati smještaj.⁵⁵ Nastojanja vlasti da spriječe hajdučiju često nisu bila uspješna. Zbog ozbiljnosti situacije pribjegavalo se pojedinačnom ili kolektivnom jamčenju, odnosno međusobnom obvezivanju stanovništva da će voditi računa o miru i sigurnosti na svome području, te sprječavati svako razbojstvo.⁵⁶ To je bila jedna od mjera koja je trebala pomoći u zavođenju reda, ali njezina učinkovitost nije uvijek bila na visokoj razini, barem kada je riječ o hajdučiji. Jamčenje ili *ćefilema*, kako se nekada navodi, često je propisivana i u dokumentima nailazimo na cijele popise stanovništva nekoga mjesta koji jamče jedni za druge. Ovdje izdvajamo samo ona jamčenja koja se izravno odnose na hajduke ili njihove pomagače.

Prvo takvo jamčenje u ovdje obrađenim dokumentima datira iz 1731. godine, kada bosanski valija Ahmed-paša u bujuruldiji od 15. džumada II 1143. (siječanj 1731.) hercegovačkom *mutesarifu*, kadijama Nevesinja, Blagaja, Stoca, Ljubinja, Cernice, ostataka Novog i

54 *Sidžil blagajnskog kadije 1697. – 1793.*, list 36/b.

55 *Sidžil blagajnskog kadije 1698. – 1779.*, list 12/a. Prema podacima koje donosi Bašagić, Sejfulah-paša bio je hercegovačkim namjesnikom od 1106., odnosno 1694. do 1695. godine. Točne datume vezivanja namjesnika Bašagić ne navodi. S. BAŠAGIĆ-REDŽEPAŠIĆ, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, str. 184. Sejfulah-paša postao je bosanskim namjesnikom 1114., odnosno 1702. godine. *Isto*, str. 180. Hasandedić je vjerojatno previdio da je Sejfulah-paša bio hercegovačkim valijom od 1694. godine, pa je zbog toga u naslovu prijevoda sidžila stavljena nešto kasnija godina.

56 Više o jamčenju u: AZRA GADŽO-KASUMOVIĆ, "Kolektivno i pojedinačno jamstvo, kefalet-defteri i registracije kefaleta u dokumentima u Bosni osmanjskog perioda", u: *Anali GHB*, 43 (35), Sarajevo, 2014., str. 5-50.

vojnim zapovjednicima, između ostaloga naređuje da gdje god da se pojave skupine hajduka, dužni su ih pohvatati i zatvoriti. Ukoliko se hajduci opet ne pokore, valija traži da mu se pošalje popis onih koji su za njih jamčili.⁵⁷ Na temelju tih popisa vlasti su računale da će jamci utjecati na smanjenje hajdučkih prepada, jer su u slučaju njihovih ponovljenih zlodjela jamci prvi bili na udaru. Na to upućuje i bujuruldija bosanskog valije od 11. safera 1181. (srpanj 1767.) upućena kadijama i vojnim zapovjednicima Hercegovačkog sandžaka u kojoj između ostaloga stoji sljedeće: "Naređuje vam se da u sporazumu sa sudom i posredstvom mubašira izvršite jamčenje svih stanovnika u svim mjestima i da u defter upišete sve generalije o licima koja jamče i za koje se daje jamčenje."⁵⁸ Iako izrijekom nisu spomenuti hajduci, naredba se posredno odnosila i na njih. Popisi su pokrajinskim vlastima davali saznanja o jamcima i onima za koje se jamči te su u slučaju ponovljenih razbojstava mogli reagirati i tražiti točno određenu osobu.

Jamčenja su vršena i među stočarima koji su štitili hajduke i pružali im utočište. U bujuruldiji od 13. muharema 1182. (svibanj 1768.) bosanski valija naređuje kadijama Stoca, Blagaja, Ljubinja, Cernice, Foče te drugim uglednicima da među stočarima s njihovih područja izvrše jamčenje, jer u svoje domove primaju hajduke i daju im hranu.⁵⁹ Znakovito je da se ne naređuje hvatanje ili kažnjavanje stočara, jer je taj naputak bio gotovo redovit u ukazima koji su se izdavali u cilju sprječavanja hajdučije. Hajduci su bježeći pred vlastima ili u potrazi za plijenom prelazili velike udaljenosti, a sigurna mjesta nalazili su upravo u kolibama stočara. To su im čini se bile polazne točke za njihove pljačkaške akcije, na što ukazuje bujuruldija bosanskog valije od 27. rebia II 1190 (lipanj 1776.). Prema tim podacima vidimo da su hajduci dolazili do pašnjaka Treskavice, Visočice, Kladova Polja i dalje, gdje su se skrivali u stočarskim kolibama.⁶⁰

57 *Sidžil blagajskog kadije 1728. – 1732.*, str. 51.

58 *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179 – 1182. h.g. / 1765 – 1769. g.*, str. 87. Ista se naredba nalazi u: *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1141 – 1203 (1729. – 1789.)*, list 34/a. Zbog nereda i pobuna odmetnici nisu previše marili za jamčenja, nego su i dalje nastavljali s nasiljima. Zbog toga se ponovo u dva navrata džumada I i II 1181. (listopad 1767.) naređuje jamčenje u kadilucima Hercegovačkog sandžaka. *Sidžil nevesinjskog kadije 1767 – 1775.*, str. 74-75.

59 *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1141 – 1203 (1729. – 1789.)*, list 31/a.

60 *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1113 – 1212 (1702 – 1798)*, list 40/b.

Jamčenja i druge poduzimane mjere nisu imale uspjeha. Iz bujuruldija koje su izdavane može se iščitati sva uzaludnost toga posla.⁶¹ Propisivale su hvatanje i kažnjavanje hajduka, te da se njih i njihove jatake veže čvrstim jamstvom, no nema naznaka da je sigurnosna situacija po pitanju hajdučije bila bolja. Različite su bile samo adrese na koje su naredbe upućivane. Jamčenja su omogućavala stanovništvu da se osigura od eventualnih optužbi, no vjerojatno je ono za većinu predstavljalo samo još jednu obvezu i tek privid sigurnosti.

Još u vrijeme Morejskoga rata kršćani su održavali veze s hajducima i obavještavali ih o zbivanjima na osmanskome području, a s njima su surađivali i oni kršćani koji su bili u osmanskoj službi.⁶² Slična prak-

61 Bosanski valija Silahdar Mehmed-paša bujuruldijom od 11. muharema 1184. (svibanj 1770.) upućenoj Sulejman-begu u Trebinju, kadijama Ljubinja, ostataka Novog, Cernice, Nevesinja, ajanima i zabitima naređuje da sve hajduke i odmetnike u njihovim kadilucima pohvataju "žive ili mrtve", te naglašava da hajduke i njihove jatake vežu čvrstim jamstvom. *Sidžil nevesinjskog kadije 1767. – 1775.*, str. 41. Već u rujnu iste godine 28. džumada II 1184., valija naređuje nevesinjskom kadiji, ajanu i zabitu da pohvataju sve hajduke jer su obaviješteni da se neka raja odmetnula, a druga im služi kao jataci. Također navodi "kod ostale raje provedite jamčenje (čefilemu)". *Sidžil nevesinjskog kadije 1767. – 1775.*, str. 36-37. Tri godine kasnije aga bosanskog odžaka Ali-čehaja uputio je 12. ševala 1186. (siječanj 1773.) bujuruldiju mostarskom kadiji, serdaru i drugim odgovornima kojom im naređuje da pohvataju hajduke i zlikovce koji se kriju po mostarskim i nevesinjskim selima. *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1141 – 1203 (1729. – 1789.)*, list 45/a. Bujuruldija bosanskog valije od 1. rebia II 1191. (svibanj 1777.) kadijama Fojnice, Visokog, Neretve, Konjica, Mostara, Blagaja, Stoca, Prozora i drugima "da očiste zemlju od odmetnika i onih koji po drumovima dočekuju putnike pljačkaju ih i biju". Također se navodi da se opasna mjesta osiguraju pandurima, te da "za sve jatake hajduka treba uzeti jamce (čefile)". *Sidžil blagajskog suda iz 1113 – 1212 (1702. – 1798.)*, list 50/b.

62 O suradnji kršćana s hajducima svjedoči jedna tužba mostarskih prvaka i drugih stanovnika protiv Ivana, sina Petrova i Jure, sina Marijanova iz Klobuka iz 1685. godine. Navedeni su optuženi da se sastaju s hajducima i "obavještavaju ih o događajima i prave razne smutnje". *Sidžili mostarskog kadije, fragmenti iz 1044 – 1207. h. god./1635 – 1793. godine*, str. 69. S hajducima je surađivao i Nikola Nonković, koji je u vrijeme Kandijskoga rata bio u osmanskoj službi i radio na osiguravanju reda i mira na osmanskome području. Međutim, za Morejskoga rata javlja se kao hajdučki serdar. VESNA MIOVIĆ-PERIĆ, "Svakodnevnica dubrovačkih pograničnih sela u doba hajdučije (Morejski rat 1684. – 1699.)", u: *Analiz zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, sv. 35, Dubrovnik, 1997., str. 23, bilj. 15. Osim Nonkovića zanimljiv je i slučaj harambaše Gruzice Vukovića iz Perasta, koji je od ljeta 1662., kako to navodi Hrabak, "bio i turski pandurski starešina i hajdučki četovođa protiv turskog režima". B. HRABAK, "Hajdučija u Bosni i Hercegovini...", str. 326.

sa nastavila se i kasnijih godina. Bez obzira na nevolje koje su hajduci nanosili kršćanima i činjenicu da su i njih jednako napadali, ipak su među njima nalazili svoje pomagače koji su im u zimskim mjesecima osiguravali smještaj i hranu. Pokrajinske su vlasti toga bile svjesne, te su odgovornima u kadilucima slali naredbe i naputke za poduzimanje odgovarajućih mjera protiv jednih i drugih. U gotovo svakoj naredbi ponavlja se da je vojno-administrativnim službenicima glavna dužnost osigurati red i mir, a da bi to postigli, usporedo s jamčenjima propisivalo se hvatanje i kažnjavanje hajduka i njihovih pomagača/jataka. Tako bosanski kajmekam Mehmed, safera 1186. (svibanj 1772.) naređuje da se propisno kazne hajduci i odmetnici koji pljačkaju putnike i stanovništvo u kadilucima Neretva, Konjic, Stolac, ali i njihovi pomagači, kako bi stanovnicima spomenutih kadiluka osigurali mir i sigurnost.⁶³ Uostalom, gotovo sve naredbe upućene hercegovačkim kadijama i kapetanima naglašavale su da se s hajducima i njihovim jatcima strogo postupaju. Izuzmemo li one naredbe u kojima se nalaže strogo kažnjavanje ili privođenje hajduka živih ili mrtvih, ni u jednom dokumentu nije navedena konkretna kazna za hajdučko djelovanje, osim ponekad naglašavanja da ih se kazni po šerijatu. Za one koji su živi privedeni pred Bosanski divan ne znamo kako su završavali. O njihovoj mogućoj sudbini naznake daje bujuruldiya bosanskoga valije Sirri Selim-paše iz 1201. (1787.) godine u kojoj se naređuje da odgovorni u kadilucima Konjic, Mostar, Blagaj, Stolac i Nevesinje "pronađu sve odmetnike i da njihove glave pošalju na bosanski divan".⁶⁴ Znakovito je da je ovdje izostavljena opcija *živi*, koja se u ranijim dokumentima redovito javljala. Jasno se ističe da se pošalju dokazi o njihovoj smrti. Premda izrijeком hajduci nisu spomenuti, posredno se ova naredba odnosila i na njih. Uzmemo li u obzir probleme koje su stvarali i nesigurnosti kojoj su doprinosili svojim djelovanjem, sigurno je da kazne nisu bile blage i da su privedeni hajduci mogli očekivati najstrožu kaznu. Isto tako, u opasnosti su bili i njihovi jatoci, koji su također kažnjavani zbog pomaganja hajducima. Iz dokumenata je nejasno jesu li kazne protiv jataka uistinu primjenjivane, ali to ne znači da se nisu sprovodile u djelo.

Posebnu pozornost privlači činjenica da su jatoci unatoč opasnosti od kazne kojom je prijetila osmanska država, ipak ostajali vjerni svojim odmetnutim sunarodnjacima, često rodbini i prijateljima. Mo-

63 *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1141 – 1203 (1729. – 1789.)*, list 38/a.

64 *Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1183 – 1201 (1769. – 1787.)*, list 55/b.

ramo se zapitati zašto to čine? Zašto svjesno riskiraju ne samo svoj život, nego i sudbinu svojih obitelji? Odgovor na ova i slična pitanja treba tražiti u određenoj bliskosti, krvnoj ili vjerskoj povezanosti s ljudima koji su se odmetnuli od vlasti i koji su u stalnoj smrtnoj opasnosti. Treba imati na umu da se većina hajduka odmetnula zbog teških socijalnih prilika ili učinjene im nepravde. Ostavljali su svoje obitelji svjesno riskirajući život i upuštajući se u jednu avanturu s neizvjesnim završetkom. Isto tako, ne treba zanemariti ni činjenicu da su hajduci usprkos svim razbojstvima koja su činili ipak dobrim dijelom bili kršćani i često su se i fizički obračunavali s vlastima zbog nepravdi koje su im činili. Sama ta činjenica ne opravdava njihova razbojstva, ali je bila dovoljna da steknu određene simpatije kod drugih kršćana koji su ih pomagali i štitili od vlasti. Ponašanje kršćana u velikoj je mjeri bilo uvjetovano njihovim društvenim položajem, te pravima i obvezama prema osmanskoj državi. Kršćani su i otprije, a posebno u 18. stoljeću, klasa nižega reda. Vlasti su im još na početku stoljeća propisivale način odijevanja kako bi se razlikovali od muslimana,⁶⁵ što je uz porezni pritisak i nezadovoljstvo koje su s pravom iskazivali bio dodatni motiv za odmetanje u hajduke ili suradnju s njima. Stoga ne čudi bujuruldija bosanskoga valije Muhamed-paše od 28. džumada II 1184. (listopad 1770.) upućena nevesinjskom kadiji, ajanu i zabiti u kojoj između ostaloga stoji kako su obaviješteni da se "neka raja odmetnula u hajduke a druga im opet pomaže i služe im kao jataci".⁶⁶ Hajduci, kao i većina raje, u predstavnicima osmanskih vlasti vidi povlašteni sloj, silnike koji ih ponižavaju, zlorabe svoj položaj i izrabljuju raju dovodeći je do krajnjih granica siromaštva. Stoga i ne čudi što mnogi prilaze hajducima ili surađuju s njima. Međutim, da bismo dobili što jasniju sliku o hajducima i njihovim pomagačima, potrebno je razmotriti i način na koji su se hajduci odnosili prema svojim sunarodnjacima. Kako to Miović-Perić navodi, hajduci su terorizirali svoje sunarodnjake i nametali im harač držeći se načela "tko nije s nama, taj je protiv nas".⁶⁷ Pretpostavimo li da su hajduci, vodeći se tim načelom, smatrali neprijateljima sve one koji su odbijali ili htjeli prekinuti suradnju s njima, čak i kad se radilo o članovima njihovih obitelji, suradnja jataka i njihova odanost hajducima dobiva jednu drugu dimenziju. Jataci su vjerojatno smatrali da im veća opasnost prijeti od hajdučke osvete nego kazne kojom je

65 E. PELIDIJA, *Bosanski ejalet...*, str. 18.

66 *Sidžil nevesinjskog kadije 1767. – 1775.*, str. 36-37.

67 V. MIOVIĆ-PERIĆ, *Na razmeđu*, str. 183-184.

prijetila osmanska država, tako da su radije (p)ostajali hajdučki pomagači nego im se suprotstavljali.

Unatoč svim nastojanjima i poduzetim mjerama, sigurnosti na putovima nije bilo. O tome svjedoči i iskaz Petra kalajdžije⁶⁸ od 3. safera 1204. (listopad 1789.), koji je pred kadijom u Zvorniku izjavio kako je tijekom boravka na području Blagajnskoga kadiluka njegov otac na putu između Rotimlje, Malog Polja, Hodbine i Vranjevića, ubijen i nestao. Također navodi da je otac uza se imao 600 groša, stoku i kalajdžijski pribor. Drugih pojedinosti o napadačima Petar ne navodi, osim da je i na njega pucano kada je išao tražiti oca.⁶⁹ Njegova izjava ne otkriva ubojicu/e, ali jasno pokazuje da sva nastojanja Porte te brojni dopisi i naređenja u kojima se nalaže zaštita putnika, stanovništva uopće, nisu imali uspjeha. Nesigurnost koja je vladala na putovima u 18. stoljeću prenijet će se i u 19. stoljeće. Podanicima nije preostajalo drugo nego se nositi s time onako kako su najbolje znali, jer ni lokalne ni središnje vlasti nisu uspijevale vratiti mir i sigurnost na putovima.

Zaključak

Društveno-političke prilike tijekom 18. stoljeća ukazivale su na svu slabost Osmanskoga Carstva, a samovolja lokalnih moćnika, porast redovitih i izvanrednih nameta, te brojne zlouporabe vladajućih struktura utjecali su na sve češće odmetanje u hajduke i otpor protiv vlasti. Muslimansko se stanovništvo još u 17. stoljeću diže i buni protiv vlasti, a pogoršanje njihova položaja u 18. stoljeću izazvat će nova nezadovoljstva i nemire. Bune muslimanskoga stanovništva svojom su snagom i razmjerima nadmašivale hajdučiju, ali mjere koje su vlasti poduzimale protiv pobunjenoga stanovništva u konačnici su dovodile do slamanja otpora i smirivanja pobuna. S druge strane, mjere središnjih i pokrajinskih vlasti protiv hajduka i njihovih pomagača nisu imale značajnijega uspjeha, što pokazuju brojni dokumenti u kojima se ukazuje na problem hajdučije i propisuju mjere za njezino sprječavanje.

68 Kalajdžija je zanatlija koji kalajem, odnosno kositrom premazuje bakreno posuđe.

69 *Sidžil blagajnskoga kadije 1697. – 1793.*, neoznačeni list između 67/b i 69/b.

Iako se hajdučija često prikazuje kao borba protiv osmanskoga ugnjetavanja, ovdje prikazana zlodjela, pljačke i nasilja koja su hajduci činili najzornije govore o pravoj prirodi hajdučkoga djelovanja. Hajducima su jednako prilazili kršćani i muslimani, a njihovim žrtvama bili su i bogati i siromašni. Na svaku hajdučku akciju vlasti su primjereno odgovarale, pri čemu se u uputama osmanskim uglednicima redovito naglašavalo da moraju zaštititi narod i raj u od nasilja odmetnika, a odgovorne za zlodjela privesti pravdi i primjereno kazniti. Međutim, nastojanja osmanskih vlasti u sprječavanju hajdučije bila su bezuspješna. Na putovima u Hercegovini 18. stoljeća nitko se nije mogao osjećati sigurnim, putnici i trgovci zbog eventualnih napada, hajduci i njihovi pomagači zbog kazni koje su im prijetile za učinjeno.

DIJANA PINJUH

University of Mostar
Faculty of Humanities and Social
Sciences
E-mail: dijana.pinjuh@ff.sum.ba

Original scientific paper
Received: 26 May 2018
Accepted: 9 April 2019

Brigandage in Herzegovina in the 18th century

Summary

Arbitrariness of the local persons in power, which became more evident during the 18th century, conflicts with external forces, increase of regular and special levies as well as abuse of governing structures endangered social position of the population. Tax and feudal pressure increased the number of brigands and robberies and other atrocities became a part of everyday life. Measures undertaken by the Ottoman authorities did not have any effect and bands of brigands disturbed and threatened the security with their activities through the entire 18th century. They had the support and protection among their concealers, whom were equally as brigands threatened by punishment for everything they did. Published and unpublished court transcripts (sidzili) gave various materials about the events in the 18th century and brigandage in Herzegovina and a clearer and more complete picture about brigands and their activities will be made on the basis of those materials.

Keywords: brigands; 18th century; Herzegovina; concealers; brigand activities.

Kroničari i povjesničari o prvom po imenu poznatom trebinjskom biskupu Ivanu

Uz 200-godišnjicu smrti posljednjega trebinjsko-
(mrkansko)ga biskupa Nikole Ferića

IVICA PULJIĆ
Neum
E-pošta: don.ivica.puljic@tel.net.ba

UDK: 262.3(497.6 Trebinje)
929 Ferić N.
Pregledni rad
Primljeno: 20. svibnja 2019.
Prihvaćeno: 19. lipnja 2019.

Sažetak

Sa sigurnošću je utvrđeno da je Trebinjska biskupija uspostavljena u drugoj polovici X. stoljeća i nije čudo što nam nisu očuvani ni dokumenti njezine uspostave ni imena njezinih prvih biskupa, jer su nam čak i imena vladara iz toga stoljeća slabo poznata. Kako se ove, 2019., godine navršava 200 godina od smrti posljednjega trebinjsko-mrkanskoga biskupa Nikole Ferića (1792. – 1819.), prigoda je da iznesemo što je legenda a što povijesna istina u raznim popisima o prvom njezinu po imenu navedenu biskupu Ivanu. U ovom prikazu iznosi se ono malo napisanoga o spomenutom prvom trebinjskom biskupu Ivanu o kome nalazimo vijesti u starim kronikama te ga se pokušava, s manjom ili većom vjerojatnošću, smjestiti u vrijeme njegova djelovanja.

Ključne riječi: Trebinjska biskupija; trebinjski biskup Ivan; Trebinje; Tribunija-Trebinje; Diokleja; Epidaurum; Dubrovnik; Bar.

U višestoljetnoj grčevitoj borbi između Dubrovnika i Bara za metropolitansko pravo nad biskupijama Gornje Dalmacije nastale su mnoge tradicije, brojni zapisi kroničara i nešto malo sigurno autentičnih izvora na čemu se temelje teorije brojnih starijih i novijih autora o ovome problemu.¹

I tekstovi dubrovačkih kroničara i pisaca, koji donose ime prvoga imenom navedena trebinjskoga biskupa Ivana, oslanjaju se na tekst Dukljaninova ljetopisa kome onda dodaju i u njegovo pisanje ugrađuju svoje spoznaje i nastavljaju dalje pisati povijest tamo gdje je Dukljanin stao. Spomenuti Dukljaninov spis znatno je stariji od njihova vremena, čak nekoliko stoljeća. Nastanak mu istraživači stavljaju u drugu polovicu XII. stoljeća, kada ga je na latinski preveo neki barski prelat, u novije se vrijeme misli da je to bio upravo barski nadbiskup Grgur Barski (1172. – 1194./1196.),² i nadopunio drugim kronikama³ te vlastitim dodatcima, uglavnom onim s prozirnim ciljem da se utvrdi pravo Bara na nadbiskupsko metropolitansko sjedište. To što se kroničari često međusobno ne slažu, svjedoči da im djela nisu jednostavni prijepisi nego da su prilično neovisni u pisanju, a možda čak pišu i na temelju različitih predložaka pa i izvora, na osnovi kojih donose vlastite zaključke. Uglavnom im je svima polazište Dukljaninov ljetopis pa je nužno pomno proučiti tekstove njegova ljetopisa da bi se moglo shvatiti ono što kroničari u njega umeću ili dodaju u određeno njegovo pripovijedanje. I tekstovi koji navode ime

1 O uspostavi i počecima Dubrovačke i Barske metropolije pišu odreda svi kroničari počevši od Dukljanina pa do kasnijih dubrovačkih pisaca. Ovdje od znanstvenih studija navodimo samo neke: MIHO BARADA, "Dalmatia Superior", u: *Rad JAZU*, 270, Zagreb, 1949., str. 93-113; DOMINIK MANDIĆ, "Osnutak dubrovačke metropolije", u: *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Rim, 1963., str. 266-283; STJEPAN KRASIĆ – SERAFINO RAZZI, *Povijest dubrovačke metropolije i dubrovačkih nadbiskupa*, Dubrovnik, 1999.; IVICA PULJIĆ, "Uspostava dubrovačke metropolije", u: NEDILJKO A. ANČIĆ (prir.), *Tisuću godina uspostave dubrovačke nadbiskupije*, Dubrovnik, 2001., str. 15-56; IVAN MARKOVIĆ, *Dukljansko-barska metropolija*, Zagreb, 1902.; IVAN JOVOVIĆ, *Iz prošlosti dukljansko barske nadbiskupije*, Bar, 2004.

2 EDUARD PERIČIĆ, *Sclavorum Grgura Barskog. ljetopis popa Dukljanina*, Zagreb, 1991., osobito str. 198-214; I. JOVOVIĆ, *nav. dj.*, str. 63-66, 221.

3 Ljetopis se u velikom dijelu slaže s tzv. *Hrvatskom kronikom* (koju V. Mošin donosi ispod teksta paralelno s Dukljaninovim tekstom i prijevodom na hrvatski). U samom djelu jasno se nazire i neka izgubljena trebinjska kronika (rodoslov) kao i životopis dukljanskoga vladara Ivana Vladimira. V. MOŠIN, *nav. dj.*, str. 33-34; I. JOVOVIĆ, *nav. dj.*, str. 35-40.

trebinjskoga biskupa zapravo su umetak u kraći Dukljaninov tekst u poglavljima XXVI. i XXVII., čije dijelove zato opširnije citiramo i to, olakšano razumljivije, na hrvatskom jeziku kako ih donosi izdanje Vladimira Mošina.⁴

Dukljanin u navedenim poglavljima opisuje kako je, nakon pogibije Časlava i raspada jake Raške države, došao iz progonstva iz Rima na prijestolje svojih otaca sin vladara Petrislava, unuk kralja Radoslava, imenom Pavlimir. Njega su, zbog izrazitih ratnih sposobnosti i uspjeha prozvali jednostavno Bello (ratnik). Obično se upravo spomenuti nadimak ovoga vladara poistovjećuje s navodom cara Konstantina Porfirogeneta kada piše o trebinjskom županu Krajini da je sin "trebinjskoga župana Belaja".⁵ Dukljanin za Belu Pavlimira piše da se razvio u "vrlo jaka i hrabra junaka, tako da mu u gradu Rimu nije bilo ravna" pa mu rodbina i drugi Rimljani promijeniše ime u Bello – Belimir jer je veoma volio ratovati.⁶ Zbog novonastalih neprilika u Rimu on se sa svojom rimskom rodbinom i pratnjom uputio preko Apulije u Dalmaciju i stigao u luku "koja se zove Gruž i Umbla". Dukljanin dalje doslovce kaže: "Kad su čuli banovi i župani u zemlji, da je došao Bello, unuk kralja Radoslava, obraduju se, a najviše narod slavenske zemlje; počеше priticati k njemu sa svih strana, naročito stanovnici tribunjskog okružja, koji dođu i s velikom počašću odvedu ga u Tribunju. Zatim dođu u Tribunju banovi, koji ga sa županima i satnicima primiše s poštovanjem i na dan Uzašašća Gospodnjeg postave ga za kralja."⁷ Nakon pobjede protiv Raške i drugih neprijatelja, došao je u jedan grad Tribunie te u njemu umro naprasnom smrću i sahranjen "s velikom počašću u crkvi sv. Mihaela u istom gradu".⁸ Kako je biskupija sve do danas pod zaštitom sv. Mihaela, to bi bio prvi spomen trebinjske katedrale. Dukljanin ne navodi tko je Belu Pavlimira ustoličio, a kako se obično krunjenje i ustoličenje vladara odvijalo i u crkvenom obredu, pretpostaviti je da je to učinio i u ovom slučaju neki trebinjski biskup jer je, prema samom Dukljaninu, Trebinjska biskupija već postojala (naveo ju je mnogo prije, u IX.

4 V. Mošin, *nav. dj.*, str. 69-72. Tekstove su s latinskoga preveli Stjepan Mencinger i Vjekoslav Štefanić.

5 Usp. izdanje: KONSTANTIN PORFIROGENET, *O upravljanju carstvom*, Dom i svijet, Zagreb, 2003., poglavlje XXXIV., str. 89, 280.

6 V. Mošin, *nav. dj.*, str. 69.

7 *Isto*, str. 71.

8 *Isto*, str. 72.

poglavlju, gdje govori o saboru "in planitie Dalmae" u vrijeme kralja Svetopeleka koga je obratio "muž Božji Konstantin, a kome je poslije papa Stjepan, kad ga je zamonašio, nadjenao ime Kiril",⁹ (sv. Ćiril je živio 826./827. – 869.). Navođenje Trebinjske i drugih biskupija u Dukljanskoj metropoliji,¹⁰ s pravom se pripisuje sastavljaču Dukljaninova ljetopisa da time utvrdi metropolitansko pravo nadbiskupa Bara, nasljednika tobožnje Dukljanske metropolije.

Spomenuti Dukljaninov tekst, kako je već rečeno, glavni je izvor dubrovačkim kroničarima u koga uklapaju i druge tradicije koje su im bile dostupne, a možda i neke autentične izvore, na kojima donose svoje zaključke ili domišljanja. Njihov tekst, u kome navode ime biskupa Ivana, koji je dočekaao vladara Belu Pavlimira u Gružu i kasnije ga ustoličio na Uzašašće u Trebinju, navodimo po vremenskom slijedu njihova života, jer za neke ne znamo godinu kada su dovršili svoje djelo.

1. Prvi spomen trebinjskoga biskupa Ivana nalazimo u dubrovačkoga pisca Ludovika **Tuberon** (Aloysius de Crieva, Cerva, Cervinus, Cervarius Tubero, 1458. – 1527.). Pišući o "Polimiru nadimkom Belo" koji se iskrcao u Gružu, kaže da je na tom mjestu radosno dočekan "a Joanne Tribuliensium Pontifice" i prvakâ kraljevstva te svečano odveden u grad Trebinje koji "eo tempestate pro captu Illyrico erat opulentum".¹¹ Iz ovoga dodatka Dukljaninovu tekstu koji je iz neke poznate dubrovačke tradicije ili izvora, Tuberon, osim imena trebinjskoga biskupa Ivana, donosi i važnu tvrdnju da je u to doba trebinjska oblast (Tribunija – Trebinje) bila glava Ilirika, tj. širega okružja.

9 V. MOŠIN, *nav. dj.*, str. 48-49. *Hrvatska kronika*, koja po svemu sudeći ima isti predložak s koga je Dukljanin prevodio na latinski svoje *Kraljevstvo Slavena*, zove to kraljevstvo kraljevstvom "Svetoga-puka", mudrog i dobrog Budimira. *Nav. dj.*, str. 49. Događaji se datiraju u oba djela vremenom sv. Konstantina-Konstanca (Ćirila) i pape "Stipana", što se teško može posve uskladiti.

10 V. MOŠIN, *nav. dj.*, str. 54.

11 "...Polimirus posteaquam in Dalmatiam navibus appulit, in portu qui, XIII. circiter ab urbe Rhacusa abest... se suosque exponit... una cum liberis, ac conjugibus in Illyricum proficiscentem sunt secuti. Eo loci a Joanne Tribuliensium Pontifice, Regnique Principibus, qui officii gratia obviam novo Regi frequentes progressi erant, laetis animis, summoque honore est exceptus, atque in Oppidum Tribulium, quod sane ea tempestate pro captu Illyrico erat opulentum, deductus, quo sibi cum insignibus Imperii de more acceptis Regnum iniret." LUDOVIK TUBERON, *Ludovici Cervarii Tuberonis comentaria suorum temporum*, Tipografija Caroli Antonii Occhi, Ragusii, 1834., knjiga I., str. 190-191.

2. Slično kao Tuberon piše i kroničar Nikša **Ranjina** (Nicolaus de Ragnina, 1494. – 1577. ili 1582.), također s nekim vlastitim zanimljivim opaskama, vjerojatno iz neke druge tradicije. Ranjina piše kako je spomenuti kralj posvećen na Uzašašće u Trebinju, a učinio je to epidaurski nadbiskup Ivan s trebinjskim biskupom,¹² kojemu on ne spominje ime. I on polazi od Dukljanina, ali se s njime ne slaže u pojedinostima: on kralja zove "...Radoslavo, ovvero Paulimiro cognominato" kome su Rimljani dali ime Bello, a bio je sin Stjepana sina kralja Radoslava koji je, prema Dukljaninu, zapravo Pavlimirov otac! Ne slaže se u tome ni s Tuberonom i to ne samo u imenu, nego i u ustoličitelju kralja: on naime piše da je kralja u Trebinju okrunio epidaurski nadbiskup Ivan s trebinjskim biskupom čije ime ne spominje. Kako u Epidaurumu nikada nije bilo nadbiskupa, a ni u Dubrovniku do kraja X. st. i pape Grgura V. (996. – 999.) kako slijedi iz bule pape Benedikta VIII. (1022. – 1024.) iz 1022., godine,¹³ može se zaključiti da je i u Ranjine trebalo biti riječi o trebinjskom

12 "...et in quel tempo essendo Raoslavo huomo valente et degno, lo fecero capitano dell'exercito loro. Dopo, constretto dalle preghiere delli suoi baroni, si maritò in una donna Romana di nobil prosapia, con la qual hebbe tre figliuoli, de quali ne moritero due di peste, et lo terzo restò nominato Stefano, et cognominato Petrislavo. Et re Radoslavo visse in gran vecchiezza, poi (*ha*) lassato l'anima a Dio, e (*fu*) sepellito honorevolmente alla chiesa di s. Giovanni Laterano. Poi la morte del quale pigliò el governo della militia suo fiolo Stefano, in loco paterno; quale poi, pigliato la moglie, hebbe uno fiolo, allo qual pose il nome Radoslavo, ovvero Paulimiro cognominato. Qual, poi la morte, governò la militia in loco paterno; e perchè grandemente si dilettava in guerra, per tal causa li Romani li imposero nome Bello, e per altro nome non lo volevano chiamar. Ciaslavo, Berislavo cognominato, maledetto dal suo padre re Radoslavo, cominciò regnare quest' anno in Bosna, et visse in gran vecchiezza. ..."

O ustoličenju Ragnina piše: "Radoslavo re, havendo costruito la città, o vero el castello, con tutti li baroni et signori si parti de li; et pervenuti in Tribunia, ivi honorificamente fu ricevuto, in ella festa della Ascensione, in re di Bosna da tutti. Fu consacrato, presente ivi lo arcivescovo Joanne Epidaurino collo vescovo di Tribunia, con tutti li bani, giupani, signori et altri principi di regno." Ragnina navodi i citat iz stihova kako su stanovnici Epidaura preselili i Ivana, koji je već bio nadbiskup prije rečenoga grada, u "urbs Ragusina". SPERATUS (NATKO) NODILO, *Annales Ragusini Anonymi item Nicolari de Ragnina*, u: *Monummenta spectantia Slavorum Meridionalium*, vol. XIV., Zagrabiae, 1883., str. 170, 174-175.

13 DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU (odsad: DADU), bečka skupina. JAKOV STIPIŠIĆ – MILJEN ŠAMŠALOVIĆ (sakupili i obradili), MARKO KOSTRENČIĆ (uredio), *Codex diplomaticus – Diplomatički zbornik*, I., (dalje: CD, I.) Zagreb, 1967., str. 61-62.

biskupu Ivanu. Zanimljivo je ovdje primijetiti kako ime Ivan upravo u ključnih prelata u ovim i drugim tradicijama na ovim širim prostorima izrazito dominira, i to do te mjere da se čini kako je riječ o istoj osobi! Posebno je to upadljivo u djelu, o kome će domalo biti riječ, talijanskoga dominikanca Serafina Razzia s naslovom *Narazioni o vero storia degli arcivecovi della Raugia* koji u samo nekoliko rečenica opisuje čak pet nadbiskupskih sjedišta¹⁴ i u svakome je od njih prvi nadbiskup Ivan! U početku piše kako je epidaurski nadbiskup Ivan izbjegao u Trebinje i tamo prenio ne samo sjedište nego i titulu nadbiskupije te u Trebinju boravio kao nadbiskup "godine mnoge". Tako bi Trebinje "kroz godine mnoge" bilo nadbiskupsko sjedište epidaurskoga nadbiskupa Ivana. Spomenuta nadbiskupska stolica u Trebinju zatim je jedno vrijeme bila upražnjena. Dalje piše kako je bugarski car poslije svoga pokrštenja, uz dopuštenje pape Nikole I. (858. – 867.), prenio spomenutu nadbiskupiju iz Trebinja u grad Diokliju.¹⁵ U popisima se tako redovito navodi i kao prvi dukljanski nadbiskup Ivan.¹⁶ Razzi dalje piše kako su Bugari i Grci u borbama razorili Diokliju pa se nadbiskup nastanio na školju Mrkan odakle je, zbog trajnih napada Saracena, dopuštanjem pape Benedikta V. (964.) prenio "dostojanstvo i naslov nadbiskupije" u Dubrovnik.¹⁷ Tako se

14 S. KRASIĆ – S. RAZZI, *nav. dj.*, osobito str. 95-112.

15 *Isto*, str. 110-111. "Quando, circa gli anni di Nostro Signore CCCCXL Raugia Vechia, o vero Epidaurò, città nobilissima, fu rovinata dai Goti, Giovanni epidaurino, che in quella resideva Arcivescovo, se ne fuggì in Tribunia, città così detta, in quella transferendo il titolo della sua chiesa, e l'Arcivescovado; e qui per molti anni dimorò. Essendo dopo istata dibellata e vinta la Rascia e la Bossina, con tutto l'aderente paese, della tiranida degli infedeli e scismatici, restò detta Chiesa certo tempo senza Pastore alcuno". "L'anno dopo 863 al tempo di Papa Niccola primo, essendosi convertito alla fede cattolica lo Imperatore di Bulgaria, con assenso di detto Papa fu transferito l'Arcivescovado di Tribunia alla città di Dioclia." S. KRASIĆ – S. RAZZI, *nav. dj.*, osobito str. 111.

16 DANIELE FARLATI – JACOBO COLLETI, *Illyrici sacri*, VII., Venetiis, 1817., str. 6; KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ, *Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji – Cerkev v Jugoslaviji 1974.*, Zagreb, 1975., str. 645; I. MARKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 187; I. JOVOVIĆ, *nav. dj.*, str. 221.

17 "...e finalmente intorno all'anno 980, per la rovina eziandio di Dioclia, fatta da i Bulgari e da i Greci, l'Arcivescovo, che era in quel tempo, mutando la stanza sua, se ne venne prima alla picciola isola ò vero scoglio di Mercana, luogo vicino ad Epidaurò, sedia antica. Ma conoscendo poscia che quivi non istava sicuro, per le rovine, e danni, i quali continuamente facevano i Saracini, scorrendo con i loro legni per tutto l'Adriatico mare, lasciato lo scoglio predetto de Mercana, venne ad habitare in Raugia nova, città fortificata e si-

i prvi dubrovački nadbiskup zove opet Ivan! Doista u popisu epidaurskih prelata navodi se kao posljednji nadbiskup Ivan, a u popisu dubrovačkih opet je prvi nadbiskup Ivan!¹⁸

3. Treći spomen trebinjskoga biskupa, također na temelju Dukljanina te neke dubrovačke tradicije, donosi gore spomenuti učen talijanski dominikanac **Serafino Razzi** (1531. – 1611. ili 1613.) koji je u Dubrovniku boravio od 1587. do 1598. godine. Bio je to vrlo učen i plodan pisac, (napisao je 149 djela od kojih je znatan broj tiskan).¹⁹ Njegovo izvješće kao stranca (talijanskoga dominikanca) svakako je posebno zanimljivo, jer je podatke za svoje pisanje našao u Dubrovniku. U djelu *La storia di Ragusa* (koju on zove Raugia) također spominje prvoga po imenu poznatoga trebinjskog biskupa Ivana iz vremena vladara Bele Polimira (Pavlimira). I on počinje s Dukljaninovima opisom kako je Polimira, kada se iskrcao u Gružu, dočekaio trebinjski biskup Ivan s barunima i odveo u Trebinje gdje su ga učinili kraljem.²⁰

4. Dubrovački kroničar i povjesničar Džono **Rastić** (Junius Resti 1669. ili 1671. – 1735., treba ga razlikovati od istoimenoga dubrovačkog pjesnika koji je živio 1755. – 1814.) za razliku od Ranjine spominje trebinjskoga biskupa imenom Ivana (kao i Tuberon i Razzi) koji je dočekaio Polimira Belu u Gružu.²¹

cura, et eleggendo in quella la sua habitazione, con autorità del Sommo Pontefice Benedetto V, transferi in essa la degnità et il titolo dell'Arcivescovado." S. KRASIĆ – S. RAZZI, *nav. dj.*, str. 111.

18 D. FARLATI – J. COLETI, *Illyrici sacri*, VI., Venetiis, 1800., str. 35-36; K. DRAGANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 241. Usp. i SERAFINO RAZZI, *Povijest Dubrovnika*, na hrvatski preveli Iva Grgić i Stjepan Krasić, tekst margina prevela Anamarija Paljetak, Dubrovnik, 2011., str. 273-281.

19 S. KRASIĆ – S. RAZZI, *nav. dj.*, str. 77-82. Vidi i popis djela: S. RAZZI, *nav. dj.*, str. 273-281.

20 "Quiui per tanto sbarcato Polimiro, fu da Giouanni Vescouo Tribuliense, e da i primi baroni del regno i quali per cagione d'honore, e di beniuolenza quivi erano venuti ad incontrarlo, condotto à Tribulio, in detta Città, secondo il costume di quel regno, vnto, e creato Re di Bossina, e di certa parte della Dalmazia." S. RAZZI, *La storia di Ragusa (Istoria di Raugia)*, Dubrovnik, 1903., str. 15. Autor grad zove "Raugia", a Trebinje "Tribulio", *nav. dj.*, nenumerirana stranica iza str. LII, kao i na str. 15.

21 "Dopo qualche tempo Polimiro Belo, d'un' altra linea dei re de' Slavini, e per linea materna romano, nipote di Radoslavo, re parimente de' Slavini, il quale, scacciato a Roma, dove, dopo morta la prima, prese la seconda moglie di nazione romana, con la quale ebbe un figliuolo per nome Petrislavo, padre di Polimiro Belo: costui, ammazzato già Gotislavo, in una battaglia, senza discenden-

Mavro **Orbini** (Marino Orbini, 1563. – 1614.), ne spominje biskupa Ivana, te za razliku od Dukljanina koji piše da je kralj Pavlimir "dok je ulazio u jedan grad Tribunjski" umro naprasnom smrću te ga pokopaše "u crkvi sv. Mihaela u istom gradu", on kaže "kad se zateknu u Trebinju pokosi ga iznenadna smrt te ga sahraniše tamo u crkvi sv. Mihaela".²²

Povijesna znanost u svim vrstama izvora traži zrnice istine pa i u konfuznim kronikama u kojima su najčešće ipak istinita imena vladara, geografski nazivi i sl., ali je vrlo teško razlučiti istinu od legende i vlastitih domišljanja njihovih pisaca. Traži se doista studiozna i vrlo zahtjevna provjera na temelju autentične izvorne građe.

Prvo poznato ime trebinjskoga biskupa, Ivana, susrećemo dakle u trojice, a njegov spomen, ali bez imena, u istim okolnostima i u četvrtoga dubrovačkog pisca-kroničara. To samo po sebi govori da ne bi trebalo olako prelaziti preko njegova imena u popisima trebinjskih biskupa.²³

za, per ricuperar l'avito regno, chiamatovi anche da'Slavini, per le dissensioni tra loro nate, si pose in cammino, conducendo seco tutti li Slavini, discendenti di quelli che col suo avo Radoslavo s'eran ritirati a Roma. Pervenne in Puglia, dove imbarcatosi, con prospera navigazione arrivò nel porto di Gravosa, ora comunemente detto di Santa Croce, lontano da Ragusa un miglio in circa e capace di grossissima armata. Quivi fu incontrato, e ricevuto con ogni sommissione, da Giovanni vescovo di Tribunio, e da alcuni primati del suo regno, che vennero incontrar il propiro principe. I Ragusei gli fecero buona accoglienza, col che acquistarono e benevolenza e confidenza appresso la sua persona. Entrato Polimiro, colla comitiva condotta da Roma, e con quelli che vennero incontrarlo, nel proprio regno, fu ricevuto da tutti con applauso." NATKO NODILO, "Chronica ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451 – 1484)", u: *Monumenta spectantia Historiam Slavorum meridionalium, Scriptores*, vol. II., Zagrabiae, 1893., str. 25.

22 "...trovandosi a Trebine , fu oppresso da subita morte et ivi sepolito nella chiesa di san Michele Arcangelo..." FERDO ŠIŠIĆ, *Letopis popa Dukljanina*, Beograd, 1928., str. 322; MAVRO ORBINI, *Kraljevstvo Slavena*, Franjo Šanjek (prir.), prevela Snježana Husić, Zagreb, 1999., str. 281-282. Godine 1629. "stjepanski" biskup Dominik Andrijašević piše da se u crkvi sv. Petra u Zavali vide grobovi mnogih prvaka, a među njima i jednoga kralja Dalmacije zvanog Pavlimir. KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ, "Tobožnja 'Stjepanska biskupija – Ecclesia Stephanensis' u Hercegovini", u: *Croatia sacra*, IV., 1934., str. 53. U novije je vrijeme Snježana Vasilj u Zavali otkrila i jedan veoma zanimljiv grob koji svakako predstavlja značajnu osobu, ali je nažalost opljačkan pa se može samo reći da je osoba bila od velike važnosti. SNJEŽANA VASILJ, "Arheološki lokalitet Crkvina u Zavali, Općina Ravno. Revizija istraživanja iz 1957. godine", u: *Hercegovina*, Mostar – Zagreb, 4 – 2018., str. 49-86.

23 Biskupa Ivana ispušta npr. K. DRAGANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 390, dok ga navodi D. FARLATI – J. COLETTI, *nav. dj.*, VI., str. 288-290, te BAZILIJE PANDŽIĆ, "De dioecesi tribuniensis et mercanensi", u: *Studia Antoniana*, 12, Rome, 1959., str.

Važno je napomenuti također da mu se ime veže i uz povijesne osobe. Trebinjskoga vladara imenom Belo nalazimo ne samo u Dukljanina i dubrovačkih kroničara nego i među vladarima koje navodi spis cara Konstantina Porfirogeneta²⁴ kada piše o Trebinju (Travunji). Kroničar Ranjina u svome opisu spominje, samo malo prije ovoga vremena, i drugu povijesnu osobu, vladara Časlava čija je vladavina bila oko 933. – 950. godine.²⁵ Osim Dukljanina, Ranjine i dr., što je osobito važno, o Časlavu piše i njegov suvremenik, pisac car Porfirogenet.²⁶

Trebinjska je biskupija doista utemeljena nekada u drugoj polovici X. stoljeća, što je dokazano,²⁷ pa ovdje o tomu nije potrebno pisati. Bilo je to u vrijeme kada je trebinjska oblast sa svojim vladarima igrala glavnu ulogu u Tribuniji i okolnim kneževinama, kako piše Tuberon i kako se zaključuje na temelju izgubljena "Trebinjskog rodoslova",²⁸ ili kronike, sastavnice Dukljaninova ljetopisa. Zbog prekida odnosa s dalmatinskim gradovima i njihovim biskupijama tada je Trebinje, kao nekada Nin u Hrvatskoj i Ston u državi Mihaela Viševića, postalo biskupsko sjedište, vjerojatno opet, kako papa Lav VI. (928.) piše za Nin "probitate temporum".²⁹ Trebinje je, naime, udaljeno samo dvadesetak km zračne linije od Dubrovnika. Barani su u sporu s Dubrovnikom za metropolitansko pravo tvrdili da se trebinjska oblast prostirala sve do dračke provincije, a da je jurisdikcija Dubrovačke biskupije bila samo do brda nad gradom.³⁰

Dakako i u Dukljanina pa onda i u kroničara znanost otkriva mnoge netočne tvrdnje. Prije svega nisu nikada postojale metropolije u Epidaurumu niti u Diokleji. Epidaurum je, kao obična biskupija prema

83. O njemu usp. i IVICA PULJIĆ, "Prva stoljeća trebinjske biskupije", u: IVICA PULJIĆ (prir.), *Tisuću godina trebinjske biskupije*, (Studia vrhbosnensia, II.), Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1988., str. 66.

24 Usp. K. PORFIROGENET, *nav. dj.*, poglavlje XXXIV., str. 89, 280.

25 O Časlavu usp. KONSTANTIN JIREČEK – JOVAN RADONIĆ, *Istorija Srba*, I., Beograd, 1981., str. 114-116; VLADIMIR ČOROVIĆ, *Istorija Srba*, I., Beograd, 1989., str. 98-101 i dr.

26 K. PORFIROGENET, *nav. dj.*, str. 86-88.

27 I. PULJIĆ, "Prva stoljeća trebinjske biskupije", str. 52-57.

28 V. MOŠIN, *nav. dj.*, str. 33; E. PERIČIĆ, *nav. dj.*, str. 37.

29 CD, I., str. 39.

30 "...ciuitas Ragusa nihil plus habet facere et non extenditur iurisdiccio, nisi vsque ad montem qui situs est ante ciuitatem Ragusinam". TADIJA SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, IV., Zagreb, 1906., str. 482-483.

papinskim pismima, dočekaio seobu naroda.³¹ U spisima sabora iz 925. i 928. godine Epidaurska se biskupija direktno ne spominje, ali je očito da biskupije Kotora i Dubrovnika nastoje spasiti legitimitet svoga postojanja oslanjajući se na njezino nasljedstvo.³² Biskupi Dubrovnika i Kotora trebaju sada pravedno podijeliti tu jedinstvenu biskupiju!³³ Tvrdnja da je epidaurski ("nad")biskup izbjegao u Trebinje, kako piše Razzi, nije logična. Steče se dojam da Razzi ovdje iznosi dubrovačku tvrdnju u borbi za metropolitansko pravo s Barom. (Ne može biti njegova osobna tvrdnja, jer on je stranac i piše, kako sam kaže, na temelju onoga što je čuo i pročitao u Dubrovniku!) Ta stvorena dubrovačka tradicija tvrdi da je Dubrovnik zapravo nasljednik ne samo epidaurske nego i dukljanske "metropolije". Epidaurski nadbiskup Ivan je, naime, ponio sa sobom naslov epidaurskoga nadbiskupa u izbjeglištvo u Trebinje. Odatle je taj epidaurski nadbiskupski naslov prenesen u Diokleju, odakle ga je, opet nadbiskup Ivan, ponio u novo izbjeglištvo preko Mrkana u Dubrovnik. Tako je, prema toj tvrdnji, konačno taj stari naslov epidaurskoga "nadbiskupa" završio u Dubrovniku gdje se transformirao u naslov dubrovačkoga nadbiskupa pa Bar tu nema pravo ništa tražiti! Prvi biskup Mrkana spominje se tek 1322. godine.³⁴ Domalo doznajemo da je riječ o trebinjskom biskupu Nikoli.³⁵

Neodrživa su i pripovijedanja o vremenu uspostave nadbiskupija. Dubrovnik je 928. godine samo biskupija, a sjedište crkvene metropolije postao je tek u vrijeme pape Grgura V. (996. – 999.), kako se vidi iz bule pape Benedikta VIII. iz 1022. godine, iako je zove epidaurskom (Pitavritana).³⁶ Vlastitu nadbiskupiju za svoju državu tražio

31 ANTE ŠKEGRO, "The Dioecese of Epitaurum – Ecclesia Epitauritana", u: *Histria Antiqua*, 18/2, Pula, 2009., str. 203-216.

32 Usp. IVICA PULJIĆ, "Biskupije gornje Dalmacije na splitskim saborima 925. i 928. godine", u: *Hercegovina*, 4, Mostar, 2018., str. 31-47.

33 "VIII. De episcopis Ragusitano et Catharitano, quorum mani(fe)ste una sedis dignoscitur, ipsam diocesim equa lance inter se diuidant ita, ut si unus dicte ecclesie pastor obierit, donec ordinetur episcopus residens ipsius ecclesie ecclesiasticarum curam geret." *CD*, I., str. 24.

34 *Monumenta ragusina, Libri reformationum*, I., u: *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, X., Zagreb, 1879., str. 73, 102.

35 DADU, sig. 12, ser. I, No 2, f. 56; MARIJAN SIVRIĆ, "Oporuke biskupa trebinjsko-mrkanske biskupije od 14. do 18. stoljeća", u: *Hercegovina*, 24, Mostar, 2010., str. 80; B. PANDŽIĆ, *nav. dj.*, str. 17, osobito bilj. 4. (Zabunom je godina 1326. zapisana kao 1236.).

36 Bula se čuva kao najstariji dokument u Dubrovačkom arhivu (bečka skupina, bez broja) i druga je (sačuvana) papinska bula pisana na pergameni. Više je puta objavljivana. Usp. *CD*, I., str. 61-62.

je od pape Grgura VII. (1073. – 1085.) i dukljanski vladar Mihael, kako se vidi iz papina odgovora kojega je 1078. poslao Mihaelu: dobio je kraljevsku krunu ali ne i nadbiskupiju u svojoj zemlji sa sjedištem u Baru o čemu predlaže raspravu između Splita, Dubrovnika i Bara. Nadbiskupiju je za svoje kraljevstvo uspio dobiti tek njegov nasljednik kralj Bodin 1089., ali od protupape Klementa III. (Wiberta, 1080. – 1100.).³⁷ Uspostava dviju metropolija za biskupije Gornje Dalmacije početak su višestoljetne borbe ova dva grada za metropolitansko pravo, ali i temelj pisanja svih kroničara o tobožnjim nadbiskupijama u Epidaurumu i Diokleji pa ih u tom svjetlu treba i razmatrati!

Ipak treba reći opet da su i kronike, ljetopisi i tradicije u nekoj mjeri, višoj ili manjoj, povijesni izvori druge ruke. Naime, kada npr. neki samostan svoje pravo na određeni posjed oslanja na falsificiranu ispravu, ipak u njoj ima prilično istine: oslanja se na sigurnu i tada svima poznatu povijesnu osobu kao donatora, u isto vrijeme siguran je dokaz da postoji i taj samostan kao i navedeni posjed o komu je riječ... Upitno je samo je li doista taj vladar darovatelj ili mu se to pripisuje... Tako je i u tvrdnjama kroničara zemljopisno nazivlje nedvojbeno, a i vladarska i biskupska imena su u velikoj mjeri povijesne osobe, dok sve drugo treba primiti s velikim oprezom.

Zaključak

Nekoliko dubrovačkih pisaca i kroničara spominje ime trebinjskoga biskupa Ivana koji je tako prvi imenom poznati trebinjski biskup. Međutim, kako ipak nije riječ o izvorima prve ruke, ne mogu se s punom sigurnošću ove vijesti uzeti kao sigurne. Ipak, okolnosti u kojima biskupa toga imena, i to više kroničara spominje, svaki s nekim svojim vlastitostima pa u ponečemu i različitostima, govori da nije riječ o pukom prepisivanju. Osim toga, njihove se vijesti dobro uklapaju u vremenski okvir i okolnosti druge polovice X. stojeća, kada je Trebinjska biskupija sigurno utemeljena, pa bi se njihovo pisanje i ime biskupa Ivana moglo bez imalo ustručavanja navoditi u popisima trebinjskih biskupa.

37 MILAN ŠUFFLAY, *Acta et diplomata Albanae illustrantia*, I., Vindobonae, 1913., str. 21; E. PERIČIĆ, *nav. dj.*, u prilogima iza str. 273; I. JOVOVIĆ, *nav. dj.*, str. 237-240.

Chroniclers and historians about the first known Trebinje Bishop Ivan

On the occasion of the 200th anniversary of death of the last Trebinje-Mrkan Bishop Nikola Ferić

Summary

It was determined for sure that Diocese of Trebinje was established in the second half of the 10th century, and it is not strange that neither the documents related to its establishment nor the names of its first bishops were preserved, because even the names of rulers from that period are hardly known. Since in this year, 2019, is the 200th anniversary of death of the last Trebinje-Mrkan Bishop Nikola Ferić (1792-1819), it seems convenient to reveal what is a legend and what is historical truth in different lists about its first Bishop mentioned by name. Namely, few writers and chroniclers from Dubrovnik mentioned the name of Trebinje Bishop Ivan, who is therefore the first Bishop of Trebinje known by the name. However, since those are not firsthand sources, these news cannot be taken as true for sure. Nevertheless, circumstances in which the bishop of that name is mentioned by many chroniclers, say that this is not mere rewriting. Moreover, their news fit well in the time framework and circumstances of the second half of the 10th century when Trebinje Diocese was established for sure. Therefore, their writing and the name of Bishop Ivan could be mentioned in the lists of Trebinje bishops without any reservation.

Keywords: Trebinje Diocese; Trebinje Bishop Ivan; Trebinje; Tribunija-Trebinje; Diokleja; Epidaurum; Dubrovnik; Bar.

Zločinačka narav komunizma

JURE KRIŠTO
Zagreb
E-pošta: jukristo@gmail.com

UDK: 329.15(091)"191/198"
321.64(091)"191/198"
Pregledni rad
Primljeno: 26. ožujka 2019.
Prihvaćeno: 21. svibnja 2019.

Sažetak

Središnja preokupacija komunističkih vođa jest revolucija, mržnja i osveta, uz lažno obećanje promijenjenih i poboljšanih uvjeta života. Stoga komunizam proizvodi smrt i obiluje zločinima, jer je u svojoj biti okrenut prema zlu. On je također sustav osmišljen za ekstremnu kontrolu ljudskoga duha i propisivanja načina mišljenja. Dolaskom na vlast u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, komunisti su ponovili sve ono što su njihovi uzori, od Lenjina do Staljina ranije radili u carskoj Rusiji i od 1922. u Savezu Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR). Katolička Crkva posvećuje posebnu pozornost žrtvama toga bezbožnog, nehumanog i protucivilizacijskog sustava i njihovu žrtvu želi istaknuti kao svjedočenje za Boga, vjeru, osobne ideale, zajedništvo svetih i kao zalag za stvarnu bolju budućnost svijeta.

Ključne riječi: komunizam; ideologija, klase; zločini; mržnja na vjeru; progoni; Crkva; žrtve; mučenici.

Uvod

Hrvati su svjesni činjenice da su komunisti koji su predvodili partizane tijekom borbi za osvajanje vlasti i još više nakon pobjede u ratu počinili mnogobrojne zločine nad suprotstavljenim vojnicima i civilima. Nisu Hrvati u tome iznimka, jer je to iskustvo i mnogih drugih naroda koji su došli pod komunističku vlast. No, ono što nas ovdje zanima može se izraziti u dva pitanja. Prvo, ima li u marksističkoj/komunističkoj ideologiji ičega što je nužno usmjereno na činjenje zločina, na proizvodnju žrtava? Drugo, s obzirom da su vjernici bili osobita meta komunističkoga nasilja, jesu li zločini nad vjernicima plod osobite mržnje na vjeru? Ako je odgovor na drugo pitanje potvrđan, postoji visok stupanj vjerojatnosti da je među mnogobrojnim žrtvama toga sustava bilo svjedoka kršćanske vjere, tj. mučenika.

Bitne teze komunizma

Otac marksizma¹ bio je Karl Marx (1818. – 1883.), koji zbog svoga židovskoga podrijetla nije u Njemačkoj mogao postati profesor filozofije, pa je postao novinar. U vidu posebna pogleda na svijet napisao je svoje glavno djelo *Das Kapital* (1867.). Bila je to, kako je u podnaslovu naznačeno, "Kritika političke ekonomije", zamišljene u tri sveska, od kojih je Marx izdao samo prvi, a njegov prijatelj Friedrich Engels (1820. – 1895.) posthumno izdao je druga dva (1883.). Tijekom boljševičke revolucije u Rusiji i nakon uspostave boljševičkoga sustava, njezin vođa Vladimir Iljič Uljanov (1870. – 1924.), poznatiji pod pseudonimom Lenjin, unio je neke novine u marksističku teoriju, tako da se komunizam od tada identificira kao marksizam-lenjinizam.

Temeljne postavke marksističke filozofije proizvod su dvaju pristupa – dijalektičkoga i historijskoga materijalizma. Očito je da je temeljna postavka Marxove filozofije materijalizam. Zbog toga u njegovu

1 O marksizmu postoji, dakako, preobilna literatura, kao što postoji i obilje interpretacijskih modela njegove filozofije i povijesne uloge. Za potrebe ovoga članka usredotočio sam se na kratki sažetak najvažnijih ideoloških postavki te na posljedice koje iz toga proizlaze. Za malo sustavniju, ali ipak kratku, prezentaciju toga, vidi: J. KRIŠTO, "Komunizam kao ideologija i politički program", u: MILE BOGOVIĆ – JOSIP DUKIĆ – JURE KRIŠTO – MATE RUPIC – MILJENKO STOJIC (ur.), *Hrvatski mučenici i žrtve iz vremena komunističke vladavine*. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 24. i 25. travnja 2012., Glas Koncila, Zagreb, 2013., str. 40-58.

obzorju nije bilo ni metafizike ni spekulativne filozofije, nego samo usredotočenost na empiriju.²

Marx, međutim, i svoj materijalizam promatra u dijalektičkom procesu. Materija je podložna uzročnim i determinističkim zakonima, ali posjeduje više od mehanističkih kvaliteta. Materija se razvija u sve kompleksnije oblike koji u određenome trenutku nakon napetosti i sukoba prelazi u kvalitativno drukčiji oblik. Materija je tako slična društvu koje također unutarne suprotnosti i sukobe razrješuje revolucionarnim skokovima.³

S obzirom na te temeljne pretpostavke, Marx je bio protivnik svakoga oblika religije ili nadnaravnosti. Drugim riječima, jedna od bitnih karakteristika marksizma jest *ateizam*. Sa sigurnošću se može reći da je Marx najprije bio ateist, a potom analitičar društva.⁴ Marxov ateizam nije plod racionalnoga razmišljanja ili filozofskoga sustava, nego apriorni stav da religija, Bog, zagrobni život, raj i pakao ne mogu biti racionalno opravdani. Oni su proizvodi društvenih nepravednih odnosa i nužno će nestati kada se društveni odnosi promijene.⁵ Ideja o Bogu i religija u temelju su čovjekova samo-otuđenja; tek će kasnije Marx ustvrditi da je privatno vlasništvo čovjekovo temeljno otuđenje koje uvjetuje i otuđenje u religiji i Bogu. Marx je svoje shvaćanje religije sažeo u često citirani – i nerijetko pogrešno razumljeni – slogan: "Religija je uzdah potlačenog stvorenja, duša nesmiljena svijeta, kao što je i duh bezdušnih prilika. Ona je opijum naroda".⁶

Možda su u Marxovu sustavu važniji rezultati historijskoga materijalizma. U vremenu u kojem je živio nije mu bilo teško uvidjeti da postoje sustavni, inherentni uzroci nepravde i korupcije u društvu. Njegov prijatelj, vlasnik tekstilnih tvornica Friedrich Engels u svo- me djelu *Položaj radničke klase u Engleskoj* (1884.) detaljno je opisao svu bijedu tvorničkih radnika (*proletera*). U kratkome nacrtu obri- sa budućega komunističkog društva *Manifest komunističke partije*

2 H. B. ACTON, "Dialectical Materialism", u: *The Encyclopedia of Philosophy*, sv. 1 i 2, New York, 1967., str. 389-397 (389).

3 NEIL MCINNES, "Marxist Philosophy", u: *The Encyclopedia of Philosophy*, sv. 5 i 6, New York, 1967., str. 174.

4 JACQUES MARITAIN, *Cjeloviti humanizam*, Zagreb, 1989., str. 53, bilj. 1.

5 N. MCINNES, "Marxist Philosophy", str. 173-176 (174).

6 KARL MARX, "Prilog kritici Hegelove filozofije prava", u: KARL MARX – FRIEDRICH ENGELS, *Rani radovi* (ur. Predrag Vranicki), Zagreb, 1989., str. 90-134 (91).

(1848.) za potrebe grupice Komunistička liga, Marx i Engels opisali su kapitalizam kao sustav gospodarenja u kojemu je jedna klasa – "buržoazija" – vlasnik sredstava za proizvodnju, dok je radnička klasa – "proletarijat" – samo dodatak stroju i predmet eksploatacije.⁷ Buržoazija zadržava svu moć i svu vlast u društvu sredstvima osobite ideologije, izgrađene tako da služi interesima vladajuće klase. Problem s ideologijom je taj da i izrabljivani radnici postanu uvjereni u ono što mu ona posreduje i da misle da su takvi odnosi dobri i nepromjenjivi (to je, po Marxu, "pogrješna svijest").

Religija je, smatrao je Marx, jedan od moćnih sredstava posredovanja te svijesti; religija je ta koja "opija čovjeka", jer ga poučava da je njegovo stanje Božja volja. Marksisti su vjerovali da je Marx prozreo u bit svakog idealizma, uključujući i religijski: "Marx je dao teorijsku osnovu, da se konačno skine tajna s toga izvora duhovnih i materijalnih profita svih vrsta idealizama i religija. Ako se čovjekovo mišljenje razvija u suglasnosti s njegovim praktičkim preobražavanjem prirodne i društvene stvarnosti, onda je čovjek sam i stvaralac sama sebe. Najviši oblik postojanja prirode ima konkretno objašnjenje u ljudskoj praksi".⁸

Da bi se ta svijest i s njome stanje proletarijata promijenilo, sredstva za industrijsku proizvodnju moraju prijeći iz ruku pojedinaca u kolektivno vlasništvo, kako bi koristilo svima, tj. u prvome koraku u vlasništvo države.⁹

Da bi se, pak, sve to ostvarilo, nužno je da proletarijat svrgne buržoaziju s vlasti i tako kapitalizam ustupi mjesto komunizmu. Po sebi je razumljivo da se tako velik društveni obrat ne može dogoditi redovitim putem, sredstvima koja su do tada bila poznata i primjenjivana u svijetu, nego se moraju primijeniti izvanredna sredstva, a to je revolucija, nasilje. To je bit komunističke ideje "klasne borbe". On zapravo znači da je svijet, društvo "zasnovano na nasilju". Buržoazija nasilno drži proletarijat pod kontrolom, a potonji se može osloboditi samo nasiljem, tj. revolucijom.¹⁰ U tom smislu Marx i Engels bili su

7 *Komunistički manifest*, August Cesarec, Zagreb, 1972.

8 PREDRAG VRANICKI, "Predgovor prvom izdanju", u: KARL MARX – FRIEDRICH ENGELS, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1989., str. 5-38 (28).

9 *Encyclopaedia britannica*, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/129104/communism> (23. 2. 2012.).

10 *Uputa o nekim aspektima "Teologije oslobođenja"*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2003., str. 31.

izravni: "Komunisti s prezirom odbijaju prikrivati svoje poglede i namjere. Oni otvoreno izjavljuju da se njihovi ciljevi mogu postići samo nasilnim obaranjem čitavog dosadašnjeg društvenog poretka. Neka vladajuće klase drhte pred komunističkom revolucijom. U njoj proletari nemaju izgubiti ništa osim svojih okova. A imaju dobiti čitav svijet."¹¹ Lenjin već 1914. piše: "Suština naše zadaće jest (...) težnja za preoblikovanjem rata u građanski rat", koji je i sam samo "produžetak, razvitak i prirodno naglašavanje rata među klasama".¹² Lenjin je to primijenio u odnosu na bogate seljake (kulake) u ruskoj revoluciji kada je upućivao: "Treba da služite kao primjer, 1) Objesiti (kažem objesiti tako da ljudi to vide) najmanje 100 kulaka, bogataša, poznatih krvopija; 2) Objaviti njihova imena; 3) Dočepati se svega njihova žita; 4) Identificirati taoce, kao što smo to naznačili u jučerašnjem brzojavu. Učinite to tako da na okolnih stotinu milja ljudi vide, drhte, znaju i da sebi kažu oni ubijaju i nastaviti će ubijati kulake žedne krvi. Pošaljite mi brzojav da ste primili i izvršili ove instrukcije. Vaš Lenjin. PS. Nađite najokrutnije ljude".¹³

Iako se, dakle, marksizam može promatrati kao svojevrsni napor za mijenjanje svijeta, štoviše za razrješenje nekih njegovih nedostataka, poput nemogućih uvjeta radničkoga života, to je pokušaj na apsolutan način – putem *uništenja* uzročnika zla u svijetu. Zato je nasilje logična posljedica temeljnih pretpostavka komunističke ideologije. Ne čudi stoga da su već Lenjin i Lav Davidovič Bronstein, također poznatiji po pseudonimu Trocki (1879. – 1940.) uveli pojam "klasnoga rata" kao permanentne revolucije.¹⁴ U tom projektu proleterske revolucije ne postoji dvojba o tome da klasni neprijatelj mora biti uništen, jedino legitimno pitanje komunističkih revolucija jest koje sve skupine treba uvrstiti u klasne neprijatelje. Glavni nositelji "buržoazije", tj. vlasnici sredstava za proizvodnju, po definiciji su klasni neprijatelji, ali revolucija je definirala i druge društvene skupine klasnim neprijateljima, poput bogatijih seljaka ("kulaci"), svećenika i drugih predstavnika vjerskih organizacija ili Crkava ("popovi") i čla-

11 KARL MARX – FRIEDRICH ENGELS, *Manifest komunističke partije*, Marksistički centar, Split, ²1975.

12 Citirano u: ALAIN DE BENOIST, *Komunizam i nacizam. 25 ogleda o totalitarizmu u XX. stoljeću (1917. – 1989.)*, Zagreb, 2005., str. 42.

13 NICOLAS WERTH, "Država protiv svojeg naroda. Nasilja, represije, teror u Sovjetskom Savezu", u: *Crna knjiga komunizma – zločini, teror, represija*, Zagreb, 1999., str. 40-279 (80); autor se referira na Državni arhiv Ruske Federacije.

14 *Isto*, str. 286.

nova vjerskih skupina koji su odaniji pregaoci za vjeru ("klerikalci") te veletrgovaca, trgovaca i kamataru (Židovi). Sve te zasebne skupine svrstane su u kategoriju "narodnih neprijatelja". Čak su i neki narodi bili označeni kao po naravi proturevolucionarnima, primjerice Kozaci¹⁵ i Hrvati.¹⁶

Lenjin, koji je pripadao revolucionarnome krilu – Boljševicima Ruske socijalno-demokratske radničke stranke, nije se slagao s Marxom da će se revolucija dogoditi spontano. U knjizi iz 1902. *Što činiti?* (Čto delat'), Lenjin je naučavao da revoluciju treba poticati, a nju bi morala predvoditi partijska avangarda radikaliziranih intelektualaca. Lenjin nije imao povjerenja u radničku klasu i u njezinu sposobnost da revolucionarno mijenja svijet. Tu je ulogu morala preuzeti Partija koja mora educirati i voditi mase izgubljene u "pogrješnoj svijesti" i nesposobne da se brinu same za sebe. Diktaturu proletarijata, dakle, treba zavesti Komunistička partija, ali i unutar Partije mora postojati jezgra (Centralni komitet) koji usmjerava partiju i održava njezinu gorljivost.

Potrebno je ukazati na još jednu važnu i bitnu posljedicu komunističkih temeljnih postavki ateizma i klasne borbe, a to je poimanje etike i morala. Osim ateizma i klasne borbe, poništenje moralnosti posljedica je Marxove i Engelsove radikalne relativnosti; nema istine i nema laži – sve može biti i ovako i onako.¹⁷ Ako nema duha, ako nema Boga, ako nema transcendencije, nema ni apsolutnoga morala, ako nema apsolutnoga dobra, put je otvoren prema apsolutnome zlu.¹⁸ Uistinu, zbog radikalnoga materijalizma i ateizma te zbog ideje klasne borbe kao pokretača povijesti, komunizam je morao završiti u nijekanju moralnosti i morala i otvoriti put u zločinjenje, nerijetko izuzetno brutalno. Lenjin je u govoru na Trećemu sveruskom kongresu Ruske lige mladih komunista 2. listopada 1920. objasnio da komunisti odbacuju etiku i moral, jer ne vjeruju u Boga. Naime, bio je uvjeren da buržoazija izvodi etiku i moral iz Božjih zapovijedi, a kako komunisti "ne vjeruju u Boga" i, k tome, "znaju" da kler i

15 Centralni komitet KPSS naredio je 24. siječnja 1919. da Kozaci budu "iskorijenjeni i fizički likvidirani svi do jednog", A. DE BENOIST, *Komunizam i nacizam*, str. 47.

16 [VILKO RIEGER], "Karl Marx o – Hrvatima", u: *Hrvatska smotra*, sv. II., 1934., str. 14-16.

17 FRIEDRICH ENGELS, *Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije*, Zagreb, 1947.

18 *Uputa o nekim aspektima "Teologije oslobođenja"*, str. 31.

buržoazija govore o Bogu samo radi svojih izrabljivačkih interesa, ne prihvaćaju ni etičke i moralne norme.¹⁹ Komunistički ideolozi svoje etiku i moral na odnose među klasama, što znači na isključivo materijalni uzrok. Stoga je u istome govoru Lenjin mogao reći: "Mi kažemo da je naš moral potpuno podređen interesima klasne borbe proletarijata. Naš je moral izveden iz interesa klasne borbe proletarijata".²⁰ S time u vezi korisno je podsjetiti na često citirani tekst iz *Crvenoga mača (Krasnji Meč)* 1919., glasila koje je izdavala po zločinima poznata sovjetska tajna služba Čeka:²¹ "Naš moral nema pretihodnice i naša humanost je apsolutna jer počiva na novome idealu. Naš je cilj razoriti svaki oblik ugnjetavanja i nasilja. Nama je sve dopušteno, jer mi smo prvi koji dižemo mač ne da bismo podčinili rase i učinili ih robovima, nego da bismo oslobodili čovječanstvo njegovih veriga ... Krv? Neka krv teče kao voda. Neka krv zauvijek zaprlja barjak crnoga pirata koju vijori buržoazija i neka naš barjak bude zauvijek okrvavljen".²²

U svojoj knjizi o osnivanju prve sovjetske tajne policije Čeke 1917., Martin Ivanovič Lazis (1888. – 1938.) svjedoči da je ta služba bila osnovana kada se pojavila opasnost za vlast Sovjeta. U njezinu imenu stajala je naznaka da joj je zadaća sprječavanje kontrarevolucije i sabotaze. Njezini čelni ljudi (Feliks Dzeržinski, Ivan Ksenofontovič Ksenofontov, Vasilij Kuzmič, K. A. Peterson, Jakov Kristoforovič Peters, D. G. Jevsejev i Valentin Andrejevič Trifonov) istaknuli su da su njezine zadaće spriječiti i najmanje naznake kontrarevolucije i primijeniti najdrastičnije mjere tako da svi potencijalni prekršitelji znaju da se o njima sve zna i da će biti najdrastičnije kažnjeni za najmanje

19 Dijelovi Lenjinova govora dostupni u prijevodu na engleski, na: <http://leninist.biz/en/1962/CM206/Lenin-The.Tasks.of.the.Youth.Leagues>

20 *Pravda* br. 221, 222 i 223, od 6. i 7. listopada 1920., str. 5; <http://marx.org> in 1997, marxists.org 1999.

21 Čeka ("Črezvičajnaja komisija" – Izvanredno povjerenstvo) naziv je za tajnu policiju u vrijeme uspostave Sovjetskog Saveza. Čeku je osnovao Vladimir Ilič Lenjin dekretom iz prosinca 1917. Za prvoga ravnatelja postavljen je bio Feliks Dzeržinski. Čeka je bila glavno oružje u borbi protiv stvarnih i izmišljenih političkih protivnika Lenjinove politike. Pogubila je između 100 i 250 tisuća ljudi iz svih slojeva ruskoga društva: aristokrata, radnika, seljaka, umjetnika, svećenika itd. Čeka se 1922. transformirala u novu tajnu službu GPU (*Gosudarstvenoe političeskoe upravlenie* – Gospodarsko-politička uprava), a kasnije će iz nje redom nastajati NKVD, NKGB, MGB i KGB.

22 Citat se može naći na različitim internetskim stranicama; moj prijevod s engleskoga.

naznake proturevolucionarne aktivnosti i ponašanja.²³ Odmah nakon osnivanja Čeke, Trocki je izjavio: "U manje od tjedan dana teror će poprimiti vrlo nasilnički oblik, poput onoga koji se dogodio za vrijeme Velike Francuske revolucije". Boljševička je revolucija uvelike nadmašila osude na smrt carske Rusije, jer dok je između 1825. i 1917. carski režim dosudio 6321 smrtnu presudu, Lenjinov je režim, nakon samo pet mjeseci vlasti u ožujku 1918. pobio već 18.000 osoba. Lenjin je 26. lipnja 1918. pisao Grigoriju Jevsejeviču Zinovjevu (rođenjem Hirsch Apfelbaum: 1883. – 1936.): "Kada se prijeđe na djela, valja odlučno udariti masovnim nasiljem i nad sovjetskim zastupnicima".²⁴

Boljševički vođe osnovali su i prve logore. Upravitelj Čeke, Feliks Edmundovič Dzeržinski (1877. – 1926.), naredio je 31. kolovoza 1918. deportaciju "svakog pojedinca koji se usuđuje i na najmanju promidžbu protiv sovjetskog režima". Dekret kojim se pokreće stvaranje koncentracijskih logora objavljen je 10. rujna 1918. u listu *Izvestia*. Trocki je objašnjavao da se "pitanje kome će pripasti vlast neće otkriti u člancima Ustava, već uporabom svih oblika nasilja". Godine 1921. već je bilo sedam koncentracijskih logora u kojima su uglavnom bile žene i starci. Njih 65 izbrojano je 1923., kada je već ubijeno gotovo dva milijuna protivnika.²⁵

Kolikogod se navedene izjave zbog količine i intenziteta brutalnosti čine nevjerojatnima i kolikogod izgledale kontradiktorne, one vrlo dobro oslikavaju i komunistički svjetonazor i politički program. Humanost, čovjekoljublje, po definiciji je izraz poštovanja i ljubavi, a nikako okrenuto nasilju i prolijevanju krvi. "Oslobađanje čovječanstva njegovih veriga" po definiciji ne može biti u potpunosti dovršeno u povijesti te "dizanje mača" i prolijevanje krvi, i to "u potocima", može biti samo sebi svrhom, što je komunizam dosljedno i opetovano dokazivao. Apsurd je veći po tome što su vođe boljševičke revolucije, a kasnije će to biti osobina svih komunističkih revolucija, svoje provođenje "najdrastičnijih mjera" i najbrutalnijega nasilja prikazivali kao ostvarivanje povijesne pozitivne uloge. Već spomenuti autor članka o osnivanju Čeke izjavljivao je: "Ne ratujemo mi protiv bilo koje osobe posebno. Iskorjenjujemo buržoaziju kao klasu. Ne tražite u istrazi

23 MARTIN LATSIŠ, "Two Years of Struggle on the Internal Front in 1920.", <https://alphahistory.com/russianrevolution/latsis-formation-of-cheka-1920/>

24 A. DE BENOIST, *Komunizam i nacizam*, str. 42.

25 *Isto*, str. 42-43.

dokumente i dokaze o onome što je optuženi počinio (...) Prvo pitanje koje mu valja postaviti jest kojoj klasi pripada".²⁶

Kada se marksizam ogoli do svoje srži, pokazuje se kao simplificirana doktrina čija primjena nužno proizvodi radikalnu arbitrarnost i uništenje mnogih. Tumačenje svijeta rezervirano je za one koji ga revolucionarno, tj. nasilno, mijenjaju. Tako promijenjen svijet podložan je, dakako, novoj ocjeni i to ponovo onih koji su pozvani revolucionarno ga mijenjati. Tu je korijen i logično opravdanje Lenjinove teze da revoluciju vode osviješteni intelektualci, ali i među njima samo oni koji ispravno shvaćaju njezine dosege i nužnost njezina daljnjega provođenja. Tu smo u začaranome krugu koji nužno vodi do diktature, ne klase proletarijata nego uskoga kruga svjesnih revolucionara i u konačnici do jednog jedinog Diktatora.

Odnos marksizma prema religiji i kršćanskim Crkvama

Istaknimo samo ono što su komunistički priznati autoriteti rekli o njihovom odnosu prema religiji i kršćanskim Crkvama. Osim teoretskih, za njih postoje dva praktična razloga zbog kojih se otvoreno bore protiv religije. Bore se protiv Crkve koja propovijeda nauk koji oni smatraju propagandom za držanje masa u neznanju i vjerskom ropstvu, a drugi razlog je taj što je zbog toga djelovanja Crkve među radništvom prisutna velika količina predrasuda.²⁷ Ono što je zanimljivo jest to da komunistički teoretičari nisu ignorirali činjenicu da se buržoazija borila protiv religije, a da oni dovršavaju ono što je ona započela, ali nije privela kraju. Zato komunisti primjenjuju drastične mjere kako bi onemogućili Crkvu da provodi kontra-revoluciju. Pod parolom razdvajanja Crkve i države, komunisti su oduzeli Crkvi sav imetak i oplijenili sve zaklade.²⁸

Uistinu, u državama u kojima je vladala marksističko-lenjinistička ideologija odnos prema religiji i kršćanskim Crkvama nije ostao samo na izraženu ateizmu, nego je poprimio izričite protuvjerske naboje koji su narasli do mržnje i fizičke eliminacije vjernika i religijskih ustanova i struktura. No, i mržnja i svjesno poticanje na nju ima

26 Citirano u: A. DE BENOIST, *Komunizam i nacizam*, str. 47.

27 NIKOLAI IVANOVICH BUKHARIN – YEVGENI ALEKSEYEVICH PREOBRAZHENSKY, "The ABC of Communism", <https://www.marxists.org/archive/bukharin/works/1920/abc/11.htm>

28 *Isto*.

svoje izvorište u zahtjevu za revolucionarnim mijenjanjem svijeta, jer je ono ostvarivo brutalnom eliminacijom buržoazije. Raspirivanje mržnje pripravn je čin radikalnoga uništenja buržoazije. Lenjin je bio svjestan toga kada je 1922. godine svoje protivnike izjednačavao sa životinjama. Naime, ako uvjeriš rulju da su "neprijatelji" životinje, i to one najgrđe, cilj uništenja tih je osiguran. Manualni radnik koji je postao utjecajan marksistički pisac, Maksim Gorki (rođenjem Aleksej Maksimovič Pješkov: 1868. – 1936.), u tome je bio još izričiti: "Klasna mržnja mora se njegovati organskim odbijanjem neprijatelja, kao nižega bića. Osobno sam uvjeren da je neprijatelj doista inferiorno biće, izrod u tjelesnom, ali i u moralnom smislu".²⁹

Komunisti su iskazivali obilje mržnje prema kršćanstvu. U vrijeme proturevolucije u Rusiji i suočen s prosvjedima vodstva pravoslavne Crkve, Lenjin je odlučio upotrijebiti nametnutu glad za konačno uništenje Ruske pravoslavne crkve. Krajem veljače 1922. vlada je objavila dekret kojim se Crkvi oduzimaju sve dragocjenosti i stavljaju u fondove Centralne komisije za pomoć gladnima.³⁰ U pismu članovima Politbiroa 19. ožujka 1922., objašnjavajući iskoristivost pobune pravoslavnih vjernika i svećenstva u Suji za financijsko osnaženje Partije, Lenjin je poručivao: "Mi moramo, kolikogod to koštalo, prisvojiti to blago od nekoliko stotina milijuna zlatnih rubalja (možda čak i nekoliko milijardi!). Sve se to može uspješno ostvariti samo sada. [...] Zato, dolazim do kategoričkog zaključka da je došao čas za najodlučnije i najnemilosrdnije uništenje najcrnjega svećenstva, s takvom brutalnošću da se toga sjećaju desetljećima".³¹ Lenjin zatim daje prijedlog praktične izvedbe plana i ističe da je cilj "pogubljenje i strijeljanje izvjesnog broja svećenika". Lenjin je zaključio svoje pismo riječima: "Što veći broj predstavnika reakcionarnog svećenstva i reakcionarne buržoazije bude pogubljen, to bolje za nas. Moramo smjesta dati lekciju svim ljudima te vrste da više desetljećima ne pomisle na bilo kakav otpor".³²

29 Citirano u: A. DE BENOIST, *Komunizam i nacizam*, str. 47.

30 N. WERTH, "Država protiv svojeg naroda", str. 132.

31 *Isto*, str. 133.

32 *Isto*, 134. Crkveni izvori govore o 2691 svećeniku, 1962 redovnika (kaluđera) i 3447 redovnica, ubijenima tijekom 1922. godine.

Jugoslavenski komunisti prema vjernicima i službenicima u Katoličkoj Crkvi

Stanje u kojem se našla Katolička Crkva neposredno nakon rata opisali su hrvatski katolički biskupi u svojoj poslanici vjernicima 20. rujna 1945.³³ Odmah nakon preuzimanja vlasti komunisti su zabranili sve katoličke organizacije, ukinuli su sve odgojno-obrazovne i karitativno-humanitarne ustanove u okrilju crkvenih redova, mnogi samostani časnih sestara, kao i biskupijske i župne zgrade, djelomice ili u cijelosti oduzete su i dane na korištenje drugima, vjerska pouka bila je dopuštena samo u crkvenim prostorima, agrarnom reformom te konfiskacijom i nacionalizacijom Crkvi je oduzet velik dio zemljišta i drugih posjeda, a svećenici na župama opterećivani su prekomjernim porezima, većina škola i učilišta za spremanje svećeničkih kandidata bila je zatvorena ili pred zatvaranjem, zabranjen je gotovo sav vjerski tisak. Uveden je sustav doušništva, tako da su svi svećenici bili pod neprestanom paskom.

Najveći je problem bilo masovno i sustavno ubijanje svih koji su bili percipirani kao mogući protivnici komunističkome sustavu. Srž politike Komunističke partije Jugoslavije bilo je svrstavanje svih nekomunističkih stranaka, političkih opredjeljenja, ideologija i vjerovanja – ukratko, svih koji nisu bili na njihovoj strani – u kategoriju "narodnih neprijatelja" prema kojima treba primijeniti najoštrije mjere osvete i fizičke eliminacije.³⁴ U tomu im je na ruku išla i politika Saveznika prema neprijateljskim vojskama. Još tijekom rata, u Londonu je 20. listopada 1943. ustanovljena Međunarodna komisija za ratne zločine, a sve su saveznice bile potaknute na osnivanje svojih nacionalnih komisija. Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) ustanovilo je Zemaljsku komisiju za ratne zločine (ZKRZ) već 30. studenoga 1943. Odmah nakon rata, bile su ustanovljene komisije na razini mjesta, općina i kotareva, tako da ih je u jeku njihovih aktivnosti u Jugoslaviji bilo 1574. Utjecajni ljudi u komisijama, mahom članovi Partije, nerijetko su krojili optužnice po

33 IVAN MUŽIĆ, *Pavelić i Stepinac*, Split, 1991., str. 161-175; JURAJ BATELJA, *Blaženi Alojzije Stepinac – svjedok Evanđelja ljubavi*, knj. I.-III., Zagreb, 2010., knj. III., str. 253-279.

34 DUŠAN BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ*, Zagreb, 1985., str. 52; LEON GERŠKOVIĆ, *Dokumenti o razvoju narodne vlasti*, Beograd, 1948. (Zagreb, 1983.), str. 266; ZAVNOH, *zbornik dokumenata 1945.*, Zagreb, 1985., str. 304.

mjeri osobnih razmirica, zlopamćenja, zavisti, osvete i ideoloških i/ili političkih očekivanja.³⁵

Jugoslavenski komunisti uspostavljali su i druge institucionalne poluge za uništenje "narodnih neprijatelja". Osvajanjem većih teritorija tijekom rata, osnivali su "narodnu vlast" formaliziranu u "Narodnim odborima", u kojima je Komunistička partija imala potpunu kontrolu. Prema uzoru organizacija u Sovjetskom Savezu, Josip Broz, zvani Tito u Drvaru je 13. svibnja 1944. potpisao dokument o osnivanju Odjeljenja za zaštitu naroda (OZN-a) kao obavještajne i kontraobavještajne službe, koja je trebala igrati glavnu ulogu u pronalaženju i eliminiranju "narodnih neprijatelja".³⁶ Toj su obavještajnoj agenciji pridodane i vojne postrojbe Korpusa narodne obrane Jugoslavije (KNOJ), što je uvelike osnažilo njezinu represivnu učinkovitost. U isto vrijeme, 24. svibnja 1944., uspostavljeni su i Vojni sudovi, koji su komunistima služili za kakvo-takvo legalističko pokriće procesa eliminacije "narodnih neprijatelja".³⁷ Tako ustrojen represivni institucionalni sustav bio je ojačan sustavom doušništva, uhićenja, zatvora, logora, suđenja, osvetničkih kažnjavanja te pojedinačnih i masovnih likvidacija bez ikakvih suđenja.³⁸

Nakon završetka rata, tako ustrojen represivni sustav bio je moćno sredstvo u rukama Komunističke partije Jugoslavije s kojim je mogla uspostaviti posvemašnju kontrolu nad političkim procesima te eliminirati ili onemogućiti bilo kakvu oporbu. Obračunala se s pripadnicima vojnih formacija hrvatske vojske (Hrvatskih oružanih snaga, sastavljenima od domobrana i ustaša) te mnogobrojnim civilima koji su se zajedno s vojskom povlačili prema područjima koja su već bila u rukama Saveznika, a oni ih na prijevaru vratili partizanima/komunistima. Zatim je preko mnogobrojnih komisija za ratne zločine ubila ili zatvorila mnoge neistomišljenike, a osnivanjem logora započela "idejni preodgoj". Samo tijekom ostatka 1945. godine

35 ZDENKO RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, Zagreb, 2006., str. 56-71.

36 Vidi: WILLIAM KLINGER, *Teror narodu. Povijest Ozne, Titove političke policije*, Zagreb, 2014., str. 107-112; JOSIP JURČEVIĆ, *Bleiburg. Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Zagreb, 2005., str. 241.

37 *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, ZDRAVKO DIZDAR i dr. (prir.), Slavonski Brod, 2005., dok. br. 1, str. 35-42.

38 Vidi: "Predgovor", u: *Partizanska i komunistička represija*, ZDRAVKO DIZDAR i dr. (prir.), str. 15-22; J. JURČEVIĆ, *Bleiburg. Jugoslavenski poratni zločini*, str. 302-338.

nakon završetka rata, Vojni sudovi izrekli su 5484 smrtne kazne.³⁹ Sve je to obavljeno u ozračju straha i nesigurnosti, dodatno poticanima sveprisutnom propagandom.⁴⁰ Crkva je obično prikazivana kao "profašistička", "klero-fašistička", "protunarodna" i "reakcionarna". Dosljedno, viša crkvena hijerarhija i kler optuživani su za suradnju s okupatorom, za širenje mržnje i nesloge među narodima i vjerama te za poticanje i sudjelovanje u ratnim zločinima.⁴¹ Osvrćući se na osude svećenika na kaznu smrti, katolički je episkopat 20. rujna 1945. u poslanici vjernicima istaknuo da je "poštena i nepristrana javnost u pravu, da osporava ovim smrtnim osudama svećenika najbitniju vlastitost sudske presude, a to je pravednost".⁴² Biskupi su zanijekali komunistima da su takvo sudovanje i takve osude vršene "u ime naroda": "Nespojivo je naime s naravnim kršćanskim osjećajem pravde, koji je vrlo budan u našim vjernicima, da se izriče smrtna osuda zato, što je netko drugoga političkog mišljenja, a nije inače počinio nijednog drugog zlodjela".⁴³ Biskupi nisu digli svoj glas samo zbog svećenika, nego i zbog "drugih tisuća i tisuća, vaših sinova i vaše braće, koji su kao i oni osuđeni na smrt, a da nisu mogli dati svoje obrane, kako je dozvoljava svaka kulturna država".⁴⁴

39 VLADIMIR GEIGER, "Žrtve i mučenici Drugoga svjetskog rata i poraća u Hrvatskoj", u: *Hrvatski mučenici i žrtve iz vremena komunističke vladavine*. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 24. i 25. travnja 2012. godine, Zagreb, 2013., str. 107-126 (119).

40 BILJANA KAŠIĆ, "Značajke partijske ideologije u Hrvatskoj (1945. – 1948.)", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 23/1991., br. 1-3, str. 246; KATARINA SPEHNJAK, "Uloga novina u oblikovanju javnog mnijenja u Hrvatskoj 1945. – 1952.", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 25/1993., br. 2-3, str. 166; IDEM, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske*, Zagreb, 2002.; BERISLAV JANDRIĆ, "Tisak totalitarne komunističke vlasti u Hrvatskoj u pripremanju montiranog procesa zagrebačkom nadbiskupu Alojziju Stepincu (1946.)", u: *Croatica christiana periodica*, 47, 2001. Za područje Šibenske biskupije i Zadarsku apostolsku administraturu, vidi: ANTE SKRAČIĆ, "Šibenska biskupija u poraću do smrti biskupa Banića", u: *Sedam stoljeća Šibenske biskupije*. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Šibenska biskupija od 1298. do 1998., Šibenik, 2001., str. 463-480.

41 *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, JOŽA HORVAT – ZDENKO ŠTAMBUK (priř.), Zagreb, 1946.; VIKTOR NOVAK, *Magnus crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, 1948.

42 *Pastirsko pismo katoličkih biskupa Jugoslavije, izdano s općih Biskupskih konferencija*, Zagreb, 20. rujna 1945., citirano, u: JURAJ BATELJA, *Blaženi Alojzije Stepinac svjedok Evanđelja ljubavi*, knj. III., str. 270.

43 *Isto*, str. 270-271.

44 *Isto*, str. 271.

Suđenja su u jednakoj mjeri bila usmjerena na slanje poruke građanstvu o novim temeljnim vrijednostima i vjerovanjima te o posljedicama za one koji ih ne prihvate ili odbace. Te uvide potvrđuju formulacije u optužnicama koje se ponavljaju poput mantre. Optuženi su proglašavani krivima mahom za slabljenje "narodnooslobodilačke borbe" ili vojske, koja se bori za "bratstvo i jedinstvo" jugoslavenskih naroda, te za suradnju s neprijateljem, te da je također njihovo djelovanje usmjereno na slabljenje "narodnooslobodilačke borbe". Manje-više svi su bili proglašavani izdajicama (kvislinzima), narodnim neprijateljima, kolaboracionistima i sl. Komunističke vlasti u Jugoslaviji primijenili su i postupak prema svojim neprijateljima za koji su katolički biskupi primijetili da je "neobičan", a to je da su s grobova ustaša i njemačkih vojnika poskidale križeve i sva druga obilježja te grobove sravnile sa zemljom do brisanja svakoga traga njihova postojanja.⁴⁵

Iznimno je zanimljivo i znakovito kako su jugoslavenski komunisti pisali o zločinima sovjetske Crvene armije na području Srbije 1944. godine. Evo početka jednoga članka (u izvornoj verziji): "Riječ će biti o amoralnim i zločinačkim postupcima pripadnika Sovjetske armije, od časa njihovog stupanja na tle Jugoslavije pa do odlaska. Po divljaštvu, primitivizmu i nekulturnosti, takvi postupci su prevazišli sve do sada poznate u istoriji i daleko su za sobom ostavljali vojnike Ivana Groznog, Petra Velikog i druge. I fašističke, svakako".⁴⁶ Autor je bio major Jugoslavenske narodne armije. Naravno, to je bilo objavljeno 1953., u vrijeme kada je u Titovoj Jugoslaviji još vladala ljutnja zbog Staljinova isključenja Jugoslavije iz komunističkoga bloka. Vrijedno je istaknuti i objašnjenje toga ponašanja: "Ovdje su u pitanju masovna zločinstva, čitav jedan sistem ratne kriminalistike, rijetkosti u međunarodnom ratnom pravu... I što je najvažnije, sve se to čini pod firmom socijalizma, s pozivanjem na Lenjina i Oktobar; sve se to vrši u ime – proletarijata!"⁴⁷ Titovi vojnici se zasigurno nisu ništa drukčije ponašali.

45 *Isto*, str. 276.

46 RADIVOJE JOVANOVIĆ, *Ubijeni ljudski obziri: zločinstva crvenoarmejaca u Jugoslaviji*, Sarajevo, 1953., str. 7.

47 *Isto*, str. 16.

Umanjivanje zločinačkoga svojstva komunizma i relativiziranje komunističkih zločina

Unatoč nedvojbenim teoretskim postavkama marksističko-lenjinstičke doktrine i velikoga broja zločina komunističkih vlasti na svim područjima na kojima je bila uspostavljena, lijevo orijentirana intelektualna elita na Zapadu nije problematizirala tu ugrađenu sklonost komunizma na zločinjenje. Tek nakon pada komunizma u Sovjetskom Savezu i istočnoeuropskim zemljama započela je diskusija, i polemika, o zločinačkoj naravi komunizma i o usporedbi u tom smislu komunizma s nacionalsocijalizmom. Tomu je mnogo pridonijelo objavljivanje knjige *Crna knjiga komunizma* u Francuskoj, koja je prevedena na mnoge jezike.⁴⁸ Njezin se utjecaj dijelom može pripisati činjenici da ju je uredio bivši maoist Stéphane Courtois, što sugerira da joj se sadržaj ne može pripisati možebitnoj tendencioznosti tradicionalno protukomunistički raspoloženih pisaca. Valja ipak istaknuti da se morao ispuniti taj uvjet kako bi kritika komunizma i njegovo uspoređivanje s nacizmom postalo "dozvoljeno". Knjiga je potaknula rasprave i polemike ponajprije među francuskim intelektualcima što je imalo velik odjek, budući da je upravo u Francuskoj postojala jaka filo-komunistička intelektualna tradicija, koja je žestoko udarila na samu tezu da su nacionalsocijalizam i komunizam usporedivi glede počinjenih zločina. Filo-komunisti su upotrebljavali argument, koji se kasnije mogao čuti i u Hrvatskoj, da je komunizam po svojim intencijama humanizam, koji je krenuo po zlu, dok je nacionalsocijalizam zlo u svojoj intenciji.⁴⁹ Njihovi su argumenti višeslojni, od toga da je komunizam od početka privlačio ljude zbog ideala zajedništva, jednakosti među ljudima – dakle, humanizma, do toga da njegovi zločini

48 STÉPHANE COURTOIS et al., *Le livre noir du communisme – Crimes, terreur, répression*, Paris, 1997. U zemljama bivše Jugoslavije objavljeni su prijevodi u Hrvatskoj (*Crna knjiga komunizma – zločini, teror, represija*, Zagreb, 1999.) i u Bosni i Hercegovini (*Crna knjiga komunizma – zločin, teror, represija*, Sarajevo, 1999.). Iscrpan i vrlo dobar prikaz knjige objavio je i prije prijevoda na hrvatski NEVEN ŠIMAC, "Crna knjiga komunizma", u: *Crkva u svijetu*, 33/1998., br. 3, str. 276-294. Prikaz te knjige objavio je također JURAJ BATELJA, "Značenje i poruke 'francuske' i 'hrvatske' Crne knjige", u: JURAJ BATELJA (prir.), *Crna knjiga o grozovitostima komunističke vladavine u Hrvatskoj*, Zagreb, 2000., I. dio, str. VII.-XXV. Iz toga je jasno da je u poslijeratnoj Hrvatskoj, vjerojatno 1946., objavljena knjižica nepoznatog autora s naslovom *Crna knjiga*, vidi: *Isto*, str. 1-51.

49 Opširnije: A. DE BENOIST, *Komunizam i nacizam*, str. 33 i dalje.

nisu bili od početka predvidljivi, dok je nacizam motiviran mržnjom i njegovi su zločini bili predvidljivi.⁵⁰ Prema tim teorijama, Staljinovi zločini predstavljaju perverziju komunizma, dok su Hitlerovi izravna posljedica nacističke ideologije, zadojene mržnjom; nacizam je po naravi zločinački, dok je to marksizam grješkom, zato što je nešto pošlo ukrivo. Takva se opravdanja propagiraju unatoč priznanju da su posljedice komunističke diktature više od 100,000.000 mrtvih.

Odgovor na takve argumente sadržan je u izreci da je dobrim nakanama popločan put u pakao. Protiv je svake razumske logike argument da je ubijanje s dobrom nakanom, pa i onda ako se tvrdi da je to zbog boljitka svijeta, opravdano ili manje zlo od ubijanja s jasnom nakanom da se to želi. Štoviše, veći je zločinac onaj koji tvrdi da čini zločine radi visokih ideala od onoga koji je žrtva pogrješne savjesti. Tako je veća odgovornost onih koji obećavaju dobro, svijetlu budućnost, nestanak klasnih razlika i sl., a siju oko sebe smrt. I Crkva je danas svjesna da je veći grijeh onih koji propovijedaju Radosnu vijest i pri tome nanose zlo nemoćnima i nebranjenima, nego onih koji svoje postupke ne umataju u dobre nakane.

Filo-komunisti i nekadašnji članovi komunističkih partija nude varijacije na te argumente. No, iz onoga što je ovdje obrazloženo, ne može se govoriti o marksizmu kao o humanističkom projektu koji je u nekom trenutku, zbog vanjskih okolnosti, otišao ukrivo, nego je nasilje ugrađeno u sam sustav kao neizostavan čimbenik. Ne može se govoriti o dobrome Lenjinu i zločestome Staljinu u smislu da je Staljin iskrivio Lenjinov nauk, jer je u sam sustav koji je pokretao i jednoga i drugoga ugrađeno nasilje i zločin.⁵¹

Osim toga, ideje komunističkoga besklasnog društva i nacističke čiste rase kvalitativno su iste utopijske zablude koje nastoje ostvariti ideološke ciljeve eliminacijom "loših" klasa i "loših" rasa.⁵² Ponovo je jasno da je zločin u temeljima komunističke ideologije. Kao što smo vidjeli, u tome su Marx i Engels bili izravni: "njihovi se ciljevi mogu postići samo nasilnim obaranjem čitavog dosadašnjeg društvenog poretka".⁵³

50 *Isto*, str. 33-34.

51 *Isto*, str. 42 ss.

52 *Isto*, str. 46-47.

53 K. MARX – F. ENGELS, *Manifest komunističke partije*, Marksistički centar, Split, 1975.

Također smo vidjeli kako je Lenjin preporučivao vješanje bogatih seljaka (kulaka) kao primjer drugima.⁵⁴

Iako su se mnogi zaustavljali na promatranju marksizma kao napora za mijenjanje svijeta, štoviše za razrješenje nekih njegovih nedostataka, poput nemogućih uvjeta radničkoga života, previđalo se – namjerno ili nenamjerno, nije toliko važno – da je to pokušaj na apsolutan način, tj. putem *uništenja* predmnijevana uzročnika zla u svijetu.

Ima među komunistima i njihovim suputnicima pokušaja da se nasilje koje je pratilo sva komunistička nametanja vlasti od sovjetske prorevolucije u Rusiji do danas objašnjava ratnim ili nekim drugim izvanjskim okolnostima.⁵⁵ Komunisti bivše Jugoslavije svoje nasilje opravdavali su, i danas ga još opravdavaju, štoviše hvale, time što tvrde da je bio odgovor na ustaško nasilje. I autori *Crne knjige komunizma* posezali su za tradicijom ropstva i nasilja u Rusiji kako bi objasnili izvor tako velika i sveobuhvatna komunističkoga terora.⁵⁶

No, ako se dobro razumije logika komunističkoga svjetonazora, nasilje, i to obilno, njegov je logičan ishod.

Bivši komunisti i filo-komunisti nisu zasigurno posvećivali nimalo pozornosti analizi komunističke ideologije nekoliko Papa, napose enciklici pape Pija XI. *Divini Redemptoris* od 19. ožujka 1937. koja je bila upravljena upravo onima koji su se zanosili komunizmom. Papa je u svjetlu katoličkoga nauka i filozofske tradicije ukazao na bitna svojstva komunističke ideologije i upozorio na to da komunizam primjenom nasilja nadvisuje sve dotadašnje progone protiv Crkve.

U podlozi komunizma, iznosi Papa, leži ideja lažnoga spasenja, koje bi trebalo ostvariti pseudo-ideal pravednosti, jednakosti i bratstva u radu. S druge strane, u komunističkoj ideologiji prisutan je svojevrsan pogrješan misticizam, koji zavodi i zanosi mnoštvo varavim obećanjima.⁵⁷ Središnja teza Papine enciklike jest u tome da je ko-

54 N. WERTH, "Država protiv svojeg naroda", str. 40-279 (80); autor se referira na Državni arhiv Ruske Federacije.

55 Za raspravu o objašnjenju nasilja kao odgovor na povijesne prilike, vidi: A. DE BENOIST, *Komunizam i nacizam*, str. 41-44.

56 N. ŠIMAC, "Crna knjiga komunizma", str. 285.

57 Encikličko pismo pape Pija XI. "Divini Redemptoris" o bezbožnom komunizmu, u: *Katolički list*, Zagreb, 88/1937., br. 14, str. 161-164; br. 15, str. 173-177; br. 16, str. 185-186; br. 17, str. 197-199 i br. 18, str. 209-212; (dalje: *Divini Redemptoris* i br. u enciklici na koji se bilješka odnosi) ovdje br. 8.

munistička ideologija na kojoj se temelji njegovo djelovanje protivna naravnome zakonu, onomu što zdrav ljudski um zaključuje, ako nije iskvaren kojekakvim pogrješnim i lažnim pretpostavkama, poput onih na kojima počiva ta ideologija. U komunizmu je ponajprije pogrješna slika o čovjeku: "[...] komunizam čovjeka lišava njegove slobode, duhovnoga osnova moralnog djelovanja".⁵⁸ Iz toga slijedi lišavanje ljudske osobe dostojanstva, prirodnih prava, prirodno postojanje hijerarhijskih odnosa među ljudima i stvarima i postojanje autoriteta, postojanje privatnoga vlasništva i sl.⁵⁹ Umjesto privatno zagovara se kolektivno vlasništvo i rad za zajednicu, a – kako je to protiv ljudske prirode – vlast bi imala prava prisiliti radnike i sve druge osobe da rade u smislu tih ciljeva.⁶⁰

Ukratko, Papa zaključuje da komunizam nudi neko novo "evanđelje" za spas i izbjavljenje, dok zapravo nudi "sustav, pun pogrešaka i sofizama, koji je u suprotnosti i sa razumom i sa božanskom objavom", komunizam nudi sustav koji "ne priznaje pravo podrijetlo prirode i cilj države, koji negira prava ljudske osobe, njegovo dostojanstvo i slobodu".⁶¹ Za razliku od liberalizma koji je prethodio i pripravo put komunizmu, komunizam je otvoreno protiv "svemu onome što je božansko" (2 Sol 2,4) pri tome po prvi put u povijesti primjenjuje razna sredstva prisile i zločina.⁶²

Papa je odgovorio i na pitanje koje se postavlja još i danas, a to je zašto je komunizam ipak privlačan i zavodljiv. To je zato što nudi laka i prijeka rješenja, uz prešućivanje stvarnih ciljeva i metoda njihova postizanja.⁶³ Hrvatski katolički pisci i aktivisti između dva svjetska rata kratko su zaključili da je riječ o prijevari, u koju se lako upadne i kasnije teško priznaje.⁶⁴

58 *Divini Redemptoris*, br. 10.

59 *Isto*.

60 *Isto*, br. 11.

61 *Isto*, br. 14.

62 *Isto*, br. 22-23.

63 *Isto*, br. 15 i drugdje.

64 Među inima, spominjem sljedeće autore: FRANJO ŠANC, D.I., "Na izvorima dijalektičkog materijalizma", u: *Život*, 18/1937., br. 9-10, str. 420-433; IVAN KORSKY, "Katolička crkva kao historijska činjenica pobija dijalektički historijski materijalizam", u: *Život*, 18/1937., br. 9-10, str. 444-451; DR. O.[TON] KNEZOVIC, "Križa ruske crkve", u: *Katolički list*, br. 51, 23. 12. 1926.; DR. N.[IKOLA KOLAREK], "Previranja i krize borbenog ateizma", u: *Katolički list*, br. 16, 18.

Marksističkom idejom o klasnoj borbi nerijetko su bili oduševljeni i površni teolozi, primjerice zagovornici "teologije oslobođenja". Ne čudi stoga što im je Uputa Zbora za nauk vjere, kojoj je predsjedao hrvatski kardinal Franjo Šeper (1905. – 1981.), o teologiji oslobođenja tumačila značenje pojma klasne borbe: "Taj je pojam i danas prožet tumačenjem koje mu je dao Marks pa se dosljedno ne može smatrati istoznačnicom, koja ima samo empirički doseg za 'zaoštreni društveni sukob'".⁶⁵ Neki su teolozi mislili da mogu od marksizma preuzeti analizu svijeta i društvenih odnosa, ne prihvaćajući marksistički ateizam. Crkva je odbacila takvo stajalište, jer "U logici marksističke misli 'analiza' se ne može odvojiti od *prakse* i od poimanja povijesti s kojom je *praksa* povezana. Tako je analiza instrument kritike a kritika je pak samo jedan momenat (sic) revolucionarne borbe. To je borba klase proletarijata i ima svoje povijesno poslanje. [...] Dosljedno tome, samo onaj koji *sudjeluje* u toj borbi može provoditi ispravnu analizu".⁶⁶ U Uputi o nekim aspektima "teologije oslobođenja", vatikanski Sveti Zbor za nauk vjere ukazao je na riječi upozorenja pape Pavla VI. da se ne može izabrati marksistička analiza društvenih problema bez prihvaćanja ideologije na koju se ta analiza naslanja.⁶⁷ Marksistička analiza počiva isključivo i radikalno na materijalnim odnosima te ako se prihvaća ta analiza ujedno se prihvaćaju i ideološke pretpostavke na kojima počiva. Ista Uputa o "teologiji oslobođenja" prepoznaje postojanje više struja u marksizmu koje se

4. 1935.; DR. N. K. [NIKOLA KOLAREK], "Ofenziva Komunističke Internacionalne", u: *Katolički list*, br. 4 do br. 15, 23. 1. 1936.; -nk- [NIKOLA KOLAREK], "Fides intrepida", u: *Katolički list*, br. 6, 10. 2. 1938.; -nk- [NIKOLA KOLAREK], "Vođe francuske Pučke fronte u zatvoru", u: *Katolički list*, br. 48, 28. 11. 1940.; VIGILANS [IVO LENDIĆ], "Budite budni! Stojimo pred požarom!", u: *Luč*, 32/1936.-37., br. 2. Za Lendićeve polemike s marksističkim piscem Miroslavom Krležom, vidi: IVO LENDIĆ, *Katolicizam i kultura. Eseji, članci i polemike*, Biblioteka Hrvatska katolička baština 20. stoljeća, knjiga 8, (ur. Božidar Petrač), Glas Koncila, Zagreb, 2008., str. 255-318; RYS [I. BOGDAN], *Kominternina (Komunistička internacionala)*, Zagreb, 1934.; *Komunisti u Hrvatskoj*, Zagreb, 1936.; *Nova Španjolska*, Zagreb, 1937.; *Svjedočanstva o Rusiji*, Zagreb, 1937.; *Španjolska u krvi i plamenu*, Zagreb, 1937. O raspravama katoličkoga tiska o građanskome ratu u Španjolskoj i o ulozi komunista, vidi: J. KRIŠTO, "Odjek građanskoga rata u Španjolskoj (1936. – 1939.) u Hrvatskoj", u: *Časopis za suvremenu povijest – Spomenica dr. Jere Jareba*, 40/2008., br. 3, str. 1033-1044.

65 Uputa o nekim aspektima "Teologije oslobođenja", str. 27.

66 Isto, str. 30.

67 Isto, str. 26-27. Uputa se referira na encikliku pape Pavla VI., *Octogesimo adveniens*, 34: AAS (1971), str. 424-425.

međusobno znatno razlikuju, ali ne ostavlja dvojbe da "ukoliko su i dalje marksističke, one ostaju vjerne osnovnim postavkama koje su nespojive s kršćanskim poimanjem čovjeka i društva. U tom sklopu pojedine formulacije nipošto nisu neutralne, nego zadržavaju značenje što su ga poprimile u izvornom učenju marksista".

Zaključak

Iz analize riječi i djela njegovih otaca, marksizam se predstavlja kao snop obećanja o promjeni odnosa u društvu, zapaljivih slogana, nerealnih koncepcija o čovjeku i društvu te brutalan obračun s pogrješnim klasama, religijskim ljudima i organiziranim Crkvama, ukratko sa svim neistomišljenicima. Središnja preokupacija komunističkih vođa jest revolucija, mržnja i osveta, uz lažno obećanje promijenjenih i poboljšanih uvjeta života. Stoga komunizam proizvodi smrt i nevolju, jer je u svojoj biti okrenut prema zlu. On je također sustav osmišljen za ekstremnu kontrolu ljudskoga duha i propisivanja načina mišljenja.

Ishodi primijenjena komunizma očekivani su kada se ima u vidu njegove temeljne filozofske pretpostavke. Radikalna ateizam i poimanje svijeta kao odnos materijalnih datosti te poimanje društva kao predatorski odnos buržoazije i proletarijata koji se može i mora prevladati jedino revolucijom i masovnim uništenjem protivnika, neminovno proizvodi mnogo nasilja, jednom riječi zla. Odsutnost Boga i pomanjkanje potrebe razlučivanja dobra i zla također otvara vrata samouvjerenju nekolicine o svome apsolutnome autoritetu. Komunizam je u praksi uvijek izdvajao uski krug samozvanika koji je odlučivao o tome što je najbolje za one koji nisu bili dio te izabrane skupine (Partije) i koji je preventivno nastojao eliminirati potencijalne političke protivnike.

U nauku Katoličke Crkve komunizam predstavlja pogrješno poimanje čovjeka, pogrješnu koncepciju ljudskoga društva, pogrješnu analizu ljudskih odnosa i pogrješno razumijevanje povijesti. I budući da je komunizam sveobuhvatan sustav, svjetonazor, Crkva je i na službenoj razini isticala da ga ne može prihvatiti niti dijelom, nego ga mora odbaci u cijelosti.

Dolaskom na vlast u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, komunisti su ponovili sve ono što su njihovi uzori, od Lenjina do Staljina, ranije radili u Rusiji. Komunizam se još jedanput potvrdio kao sustav s inherentnim predispozicijama za gušenje slobode i slobodne misli i drastičan potiratelj svih unaprijed prokazanih segmenata društva.

Stoga je razumljivo da upravo Katolička Crkva posvećuje posebnu pozornost žrtvama toga bezbožnog, nehumanog i protucivilizacijskog sustava i da njihovu žrtvu želi istaknuti kao svjedočenje za Boga, vjeru, osobne ideale, zajedništvo svetih i kao zalog za stvarnu bolju budućnost svijeta. Pomaganjem osvjetljavanja okolnosti njihova mučeništva, članovi te Crkve u hrvatskome narodu samo ispunjavaju svoj dug prema tim žrtvama.

JURE KRIŠTO
Zagreb
E-mail: jukristo@gmail.com

Review article
Received: 26 March 2019
Accepted: 21 May 2019

Criminal Nature of Communism

Summary

In the word analysis and acts of its fathers Marxism is represented as a bundle of promises on the change of relations in society, flammable slogans, unrealistic conceptions of a human and society and brutal reckoning with the wrong classes, religious people and organized Churches or in short with all the dissidents. Central preoccupation of all communist leaders is revolution, hate and revenge with false promise to offer changed and improved living conditions. Thereby communism produces death and trouble, since it is turned to evil. It is also a system designed for extreme control of the human spirit and prescribing the way of thinking.

If we take into consideration its basic philosophical assumptions outcomes of the applied communism are expected. Radical atheism and considering world as a relation of material realities as well as considering society as a predatory relation of bourgeoisie and proletariat which can be and has to be overcome only by revolution and massive destruction of opponents, inevitably produce a lot of violence or evil. Absence of God and lack of need for distinguishing good and evil gives the self-confidence to a couple of people regarding their absolute authority. In practice communism always isolated a tight group of those who decided what the best was for those who were not a part of that selected group (Party) and who endeavored to eliminate potential political opponents.

As far as Catholic dogma is concerned, communism represents a wrong understanding of a man, wrong concept of the human society, wrong analysis of human relations and wrong understanding of the history. Since communism is a comprehensive system, world view, the Church officially pointed out that it could not accept it any part, it must reject it completely.

Having come into power in Croatia and Bosnia and Herzegovina, communists repeated everything their role models, from Lenin to Stalin, had done before in Russia. Communism was confirmed one more time as a system with inherent predispositions for suppressing freedom and free ideas and as a suppressor of all in advance denounced segments of the society.

Therefore it is understandable that Catholic Church pays special attention to the victims of that godless, antihuman and anti-civilizational system and that it wants to point out their sacrifice as witnessing for God, religion, personal ideals, communion of holy persons and as a pledge for a really better future of the world. Helping to shed light on the circumstances of their martyrdom, members of that Church in Croatian people only fulfill their debt towards those victims.

Keywords: communism; ideology; class; crimes; hatred; persecution; Church; victims; martyrs.

Turcizmi u časopisu *Kršćanska obitelj* (1900. – 1904.)

DRAŽENKO TOMIĆ
Sveučilište u Zagrebu
Učiteljski fakultet
E-pošta: drazenko.tomic@ufzg.hr

UDK: 811.163.42'373.45
008(497.6)"1900/1904"
Pregledni rad
Primljeno: 25. listopada 2018.
Prihvaćeno: 9. travnja 2019.

Sažetak

Turcizmi – riječi turskoga, arapskoga, perzijskoga i grčkoga podrijetla, orijentalizmi – prisutni su u hrvatskim (posebno štokavskim) govorima kao posljedica geografskih, povijesnih i kulturoloških dodira s turskim jezikom. Rad prije svega promatra danas manje frekventne, pa i sasvim arhaične turcizme i egzotizme, koji su bili u uporabi među katoličkim seoskim pučanstvom na početku dvadesetoga stoljeća. Ogledni primjerak je bosansko-hercegovački, mostarski, mjesečnik *Kršćanska obitelj*, poučni i zabavni list za hrvatski katolički puk, a ujedno i glasilo hrvatskih seljačkih škola, koji su uređivali i tiskali hercegovački franjevci (1900. – 1920., 1938. – 1944.). Sa stajališta lingvističkih istraživanja valja ukazati na činjenicu da ovaj časopis počinje izlaziti dvadesetak godina nakon što je Austro-Ugarska zaposjela Bosnu i Hercegovinu (1878.) i da se ovdje promatra prvo petogodište časopisa, tj. dok ga uređuje Radoslav Glavaš, st. (1867. – 1913.). Turcizmi se najviše pojavljuju u pripovijetkama iz života na selu. Pronađeno ih je 167 i nekolicina riječi za koje nije sigurno podrijetlo, što je s ponavljanjima do najviše 0,05 % ukupnoga broja svih riječi u časopisu. S obzirom na vrstu riječi, prevladavaju imenice (88 %), a s obzirom na materiju na koju se odnose, pre-

težno su riječi vezane uza stanovanje i privredu (21 %), vojsku i administraciju (18 %) te različite apstraktne riječi (37 %). Sama prisutnost tuđica u časopisu pokazuje kako uredništvo jeziku ne pristupa čistunski, a njihova nevelika brojnost i uz riječ napisan i prijevod upućuju na svijest urednika da su to ipak strane riječi.

Ključne riječi: hrvatski jezik; turcizmi; štokavsko narječje; *Kršćanska obitelj*.

1. Uvod

Jezičnom posuđivanju doprinose izvanjezični (fizički i kulturni kontakti između govornika dvaju jezika – pa u tom slučaju supostoje i domaća i strana riječ) i unutarjezični razlozi (leksičke praznine, tj. nepostojanje leksema za neki segment izvanjezične zbilje). U našem slučaju, višestoljetna izloženost turskome jeziku, religijski razlozi, pa i izostanak izravnoga administrativnog nametanja toga jezika (za razliku npr. od mađarizacije i germanizacije u sjeverno-hrvatskim krajevima) rezultirali su brojnim orijentalizmima, posebno u svim štokavskim govorima.¹

U ovome radu koristi se termin *turcizam* – kao kulturno-povijesni i civilizacijski pojam – nerijetko se govori i o *orijentalizmima*, terminu koji se također rabi u lingvističkoj praksi. Namjera je dati do znanja da turcizmi nisu samo turske riječi nego i arapske, perzijske, mongolske, grčke i druge, a dio tuđica iz spomenutih jezika zaživio je na ovim prostorima i prije osmanlijskih osvajanja. Te riječi orijentalnoga kulturnog konteksta, prilagođene pravilima turskoga jezika,

1 Jedan od rijetkih kulturnih pregaoca koji se zalagao protiv turcizama bio je Matija Antun Relković (1732. – 1798.) slavonski jezikoslovac, književnik i prosvjetitelj. Njegov središnji spjev je *Satir iliti divji čovik* (1762.) u kojem, u popularnom obliku, donosi moralne pouke i pragmatične savjete za gospodarsku i duhovnu obnovu zemlje te između ostaloga i stav o turskom jezičnom naslijeđu. EKREM ČAUŠEVIĆ, "Turci u Satiru Matije Antuna Relkovića", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 47-48, 1999., str. 67-84; EKREM ČAUŠEVIĆ, "Turkološke marginalije o Relkovićevu Satiru", u: *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća, radovi sa znanstvenog skupa u povodu 200. godišnjice smrti* [ur. Dunja Fališevac], Zagreb – Davor, Poglavarstvo općine Davor – Filozofski fakultet, 2000., str. 233-243.

bivaju posredovane turskim jezikom drugim narodima gdje se opet modificiraju u skladu s pravilima dotičnoga jezika.

Kao izvor turcizama u vrijeme njihova posuđivanja poslužili su rumelijski dijalekti turskoga jezika iz 15. st., a koji se razlikuju od maloazijskih dijalekata na temelju kojih je izgrađen suvremeni turski standard (ponajviše je prisutan istanbulski govor anadolijskoga dijalekta). Otud je dosta teško istraživati semantičke pomake (derogacija, amelioracija, suženje i proširenje značenja) koji se redovito događaju u semantičkom jezičnom posuđivanju jer gotovo da nije poznato da postoji naš stručnjak koji bi dobro poznao taj stari turski dijalekt i koji bi mogao raditi takva istraživanja. No na jednaku poteškoću nailaze sva istraživanja koja se bave dijakronijskim semantičkim pomacima.²

Tragovi interferencije turskoga i hrvatskoga jezika prisutni su na leksičkoj razini hrvatskoga jezika, ali bilo je utjecaja i na fonološkoj i na tvorbenoj razini. Na fonološkoj razini turcizmi su potpomogli učvršćivanju glasova *f*, *h*, *dž* u hrvatski fonološki sustav. Sama fonološka prilagodba turcizama nije bila teška jer turski jezik ima 29 fonema.³ Na tvorbenoj razini pojavilo se nekoliko produktivnih sufiksa: *-lija* (Sarajlija, Maglajlija), *-li* (obrazli, merakli, rahmetli), *-luk* (bezobrazluk, pasjaluk), *-džija* (buregdžija, provodadžija, bundžija, samardžija) i drugi.⁴ Na morfološki i sintaktički ustroj hrvatskoga jezika turski jezik nije značajno djelovao zbog tipološke razlike tih dvaju jezika: turski je u skupini aglutinativnih jezika, a hrvatski u skupini flektivnih jezika.

Uza spomenuto, Osmanlije donose sa sobom i brojne izvanjezične realije nepoznate domaćem stanovništvu. Vidljivo je to posebice u islamskoj kulturi i religiji (*džamija*, *imam*, *ulema*, *Bajram*), kulinarstvu (*ćevap*, *sarma*, *pita*, *rahatlokum*, *baklava*) i vojnoj terminologiji (*top*, *bedem*, *barut*). Mnogi turcizmi su ili potisnuli stare slavenske riječi, germanizme ili neke staroromanske europeizme ili su ravnopravni s njima. Vrljić navodi Pranjkovićevo mišljenje da u hrvatsko-

2 Iako su preuzete od Osmanlija, zbog razvoja jezika, današnji Turci ih ne koriste (peškir, npr.). O tom, npr. EKREM ČAUŠEVIĆ, "The Turkish Language in Ottoman Bosnia", The Isis Press, Istanbul, 2014., str. 248.

3 JOSIP BAOTIĆ, "Orientalizmi u govoru starosjedilaca Bosanske Posavine", u: *Književni jezik*, 23, Sarajevo, 2012., str. 50-64 (52).

4 STOJAN VRLJIĆ, "Prijevodni ekvivalenti hrvatskih turcizama u njemačkom i ruskom jeziku", u: *Filologija*, 38-39, Zagreb, 2002., str. 275-286 (275).

me jeziku ima oko deset tisuća orijentalizama,⁵ dok ih je za usporedbu u poljskom jeziku samo tridesetak.⁶

Turcizmi se dobro čuvaju u mnogim frazemima raširenima po cijelom području hrvatskoga jezika. Kako za frazeme vrijedi pravilo da su njihove sastavnice nepromjenjive, stilska obilježenost turcizma tu nimalo ne smeta. Vranić i Zupčić donose popis takvih frazema koji su prisutni ne samo u štokavskom, nego i u čakavskom i kajkavskom narječju, kao: *Ni mi po čefu* (kajk.), *Biti pun para*, *Nije beg cicija*. (čak.), *Odrišit kesu* (čak.), *Pripovedati Markove konake* (kajk.), *Pušiti kak Čifut*⁷ (kajk.).⁸ U kajkavskom narječju očuvao se npr. turcizam *tabor* u značenju *rat*. Stariji stanovnici i ne govore drugačije nego tako.⁹

Valja napomenuti da su mnogi turcizmi koji su dio norme srpskoga i bošnjačkoga standardnog jezika u hrvatskome jeziku stilistički obojene riječi i služe za modalnu jezičnu uporabu, a posebice u nekim štokavskim područjima, kao npr.: *komšija*, *pare*, *sokak*, *džukela*, *đubre*, *džumbus*, *fukara*¹⁰ i druge... Takvih je stilski obojenih riječi znatno više u srpskome jeziku (npr. *burazer*). Kod muslimanskoga stanovništva mnogo turcizama koristi se za terminologiju srodstva (*amidža / stric*, *daidža / ujak*, *teza / teta*, *babo / otac*, *inđa / zaova* i drugi),¹¹ ali

5 S. VRLJIĆ, *nav. dj.*, str. 275 prema: IVO PRANJKOVIĆ, "Hrvatski u kontaktu s orijentalnim jezicima", u: *Behar*, Zagreb, 1992.

6 *Arbuz* "lubenica", *bakalie* "poslastic", *bazar*, *buzdygan* "buzdovan", *chałwa* "alva", *cybuch* "plamenik", *czaprak* "sedlo", *dywan*, *haracz*, *horda*, *jogurt*, *jasyr* "ropstvo", *jarmulka* "kapica", *kaftan*, *kawa*, *kawior* "kavijar", *kobierzec* "tepih", *kołpak*, *kołczan* "tobolac", *makata* "tapiserija", *ogier* "ždrijebac", *surma* "truba", *tabun* "stado", *torba*, *turban*, *tytoń* "duhan". STANISLAV STACHOVSKY, *Fonetyka zapozyczen osmansko-tureckich w języku serbsko-chowrackim*, Ossolineum, Wrocław, 1973.

7 U ispitanim kajkavskim govorima *Čifut* nije pogrdan naziv za Židova, nego znači Turčin. ĐURO BLAŽEKA, *Rječnik preloške skupine govora međimurskoga dijalekta*, Učiteljski fakultet, Zagreb, 2018.

8 SILVANA VRANIĆ – SANJA ZUBČIĆ, "Turcizmi u frazemima hrvatskih govora", u: *Filologija*, 60, Zagreb, 2013., str. 103-145.

9 Đ. BLAŽEKA, *Rječnik preloške skupine...*, str. 712.

10 Posuđenica se udomaćila u hrvatskome jeziku (roman Ivana Aralice) zbog poklapanja korijena riječi s poznatim vulgarizmom i njegovim različitim konotacijama. U turskom jeziku radi se samo o sirotinji.

11 Iscrpan rad o toj temi: MARTA BJELETIĆ, "Turcizmi u srpskohrvatskoj terminologiji srodstva", u: *Južnoslavenski filolog*, 51, Zagreb, 1995., str. 203-221.

i na komunikaciju i priložnu uporabu.¹² Općenito, velik broj turcizama lokalizama je izgubljen.

Autor je rezultate istraživanja u prvim trima godištim časopisa *Kršćanska obitelj* izložio u radu "Turkish Loan Words in the Bosnian-Herzegovinian Magazine 'Kršćanska obitelj' (1900. – 1902.)" na 13th International Balkan Education and Science Congress, 6.-8. 9. 2018., Edirne (Turska). Metodologija, razrada i zaključak objavljeni su u pripadajućem zborniku kongresa (7,6 kartica teksta). Zatim je istraživanje prošireno na još dva godišta časopisa kako bi se obuhvatila godišta koja je uređivao Radoslav Glavaš (1900. – 1904.). Na stručnoj i znanstvenoj pomoći u oblikovanju ove znatno proširene verzije rada autor zahvaljuje prof. dr. Đuri Blažeki, hrvatskome dijalektologu.

2. Časopis *Kršćanska obitelj*

Kršćanska obitelj, poučni i zabavni list za hrvatski katolički puk. Izdaju učitelji franjevačkog bogoslovnog sjemeništa. Izlazi 10. svakog mjeseca, ciena na godinu 3 krune, tekst je koji stoji na naslovnici svakoga broja ovoga mjesecnika u prvom periodu njegova izlaženja. Od 1916. godine *Kršćanska obitelj* postaje službeno glasilo hrvatskih seljačkih škola pod nadzorom hercegovačkih franjevaca¹³ pa list ubuduće prati rad seljačkih škola i podupire ih, donoseći izvješća o njihovu stanju i podatke o njihovu napretku, ali i smjernice za učinkovitije djelovan-

12 Đuro Blažeka pronalazi mnogo takvih turcizama u govorima sjeverozapadne Bosne. Iz još neobjavljenoga rada dozvolom istraživača ovdje se navode tri priloga koji se odnose na lagano ograđivanje od vjerojatnosti da je istina ono što se govori:

– *àsle adv. zaista; vjerojatno*: Ma čula sam jâ tò òdnjekud, àsle si mi tî tò rëko?

– *kuđója adv. navodno, tobože*: Öna je kuđója završila njëkve škòle, al je l to išta – nije ništa.

– *zórli adv. doista, s velikim intenzitetom*: Vàni je zórli lèdeno, zavéži štà oko kírsta.

Vrijedan je i Baotićev spomenuti dijalektološki rad iz 2007. gdje govori o orijentalizmima u govorima starosjedilaca bosanske Posavine. U tom istraživanju autor je pronašao velik broj turcizama koji su u tom dijalektu doživjeli fonološke i semantičke promjene svih vrsta u odnosu na one oblike i značenja koja se smatraju uobičajenima u dosadašnjoj literaturi.

13 "Hercegovački provincijal O. fra David Nevistić o našem listu", u: *Kršćanska obitelj*, god. 17, br. 12, Mostar, 1916., str. 283-286.

je. U prvom broju zacrtani pravac *Kršćanska obitelj* zadržala je sve do zadnjeg broja (studeni, 1944.).¹⁴

Mjesečnik *Kršćanska obitelj* izlazio je od 1900. (I.) do 1920. (XXI.*) i od 1938. (XXI.) do 1944. (XXVII.) godine i tiskan je u Mostaru u franjevačkoj Hrvatskoj dioničkoj tiskari. U 27(28) godišta izlaženja objavljeno je 9.094 različite jedinice (337 po godištu, 28 po broju) na 6.751 stranici (bez omota). Uzimajući u obzir da je dio njih objavljivan u nastavcima, ukupno je objavljeno oko 10.500 jedinica (388 po godištu, 32,5 po broju). List je zaključivan većinom od 23. do 26. dana u mjesecu. Otisnut je crnom tintom postojane kvalitete, a iznimno u svečarskim prigodama javlja se i tisak u boji. Tekst je složen u dva stupca. Rubrike koje sadrže vijesti i umjetničke osvrtne tiskane su sitnijim i gušće složenim slovima. Papir je nešto lošije kvalitete tijekom Prvoga svjetskog rata. Starija godišta (do 1920.) otisnuta su na ukupno 4.604 stranice, koje je najviše uređivao A. Majić 1.344 (29 %), potom V. Vasilj 1.180 (26 %), R. Glavaš 1.092 (24 %), S. Musić 792 (17 %) i D. Nevistić 196 (4 %) stranica. Dimenzije ovih godišta *Kršćanske obitelji* su 24,7x17 cm.

Promidžba *Kršćanske obitelji* obavljala se na razne načine. Prvi broj svakoga godišta slan je na različite adrese, pa ako se on ne bi vratio uredništvu, nastavilo se slati i druge brojeve. Zatim, sigurno najučinkovitiji način je bio raspačavanje lista preko župnih ureda i škola. Uredništvo nastoji potaknuti župnike da se učinkovitije odazovu pozivu za nalaženjem što više pretplatnika. Konačno, po različitim naseljima postojali su i povjerenici koji bi nalazili pretplatnike i raspačavali list. List se financirao pretplatom i, kako to obično biva, imao je problema s naplatom pretplate. Stalno inzistiranje urednika na pretplati potaknuto je prije svega dugovanjima koje je *Kršćanska obitelj* imala kod *Hrvatske dioničke tiskare* kojoj je uprava Lista usluge plaćala mjesečno (barem poslije 1912. godine). List je jedno vrijeme donosio plaćene oglase. Moguće da je izlaženje lista sufinancirala uprava Hercegovačke franjevačke provincije.

Urednici su svjesni da se najveći broj čitatelja regrutira iz seljačkoga staleža, pa stavljaju naglasak na odgoj i obitelj, koji su opet povezani s nacionalnom i vjerskom pripadnošću. Takva orijentacija časopisa diktira njegov sadržaj: nagovori, primjeri, pjesme, pripovijetke i vijes-

14 DRAŽENKO TOMIĆ, *Kršćanska obitelj*, sv. 1, Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar, 2001.

ti. Tri četvrtine građe u *Kršćanskoj obitelji* čine društvene znanosti (26,3 %), religija (24,3 %) i književnost (23,3 %). Oko 8 % ukupnoga materijala su pripovijetke, ali zanimljivo da niti jedna nije napisana na ikavici. Najčešće spominjani toponim je Mostar (čak petina svih spomenutih). *Kršćanska obitelj* obiluje izvanrednim književnim djelima, te nekim aktualnim informacijama, ipak se uočava nedostatak ilustracija. *Kršćanska obitelj* u prvom vremenu izlaženja ima 126 različitih ilustracija. To su 6,3 ilustracija po godištu (0,5 po broju) dok kasnija *Kršćanska obitelj* ima u prosjeku deset puta više ilustracija.

Sagledavajući jezik *Kršćanske obitelji*, bitno je spomenuti činjenicu da su *Kršćansku obitelj* uređivali i većinu priloga pisali profesori bogoslovnoga učilišta u Mostaru. Svi su oni nastojali što bolje njegovati hrvatski jezik. Na više mjesta napominju da dopisničke priloge prepravljaju i prilagođuju suvremenim pravopisnim normama, izuzev ako je autor inzistirao da jezik ostane nepromijenjen. U prvom periodu izlaženja *Kršćanske obitelji* uočavamo kako izostaje pisanje *jata* kao *ije*, taj se dvoglas piše kao *ie* (*vrieme*, *ciena*). Vidimo da pravopis naginje korijenskom načelu, npr. *sdušno*, *ženitba*. Za fonem *đ* upotrebljava se digram *gj* (megju = među). Grafem *đ* se prvi put javlja 1917. godine u imenu Đuro Damaska.¹⁵ Promjene u pravopisu mogu se pratiti i u imenima rubrika: rubrika *Viestnik* od 1910. postaje *Vijesnik*, da bi 1914. godine u I(XV.) postala *Vjesnik*. Veliku jezičnu promjenu učinio je urednik A. Marić nakon jezične reforme koju je provela Zemaljska vlada BiH 1912. godine.¹⁶

Prvi urednik časopisa *Kršćanska obitelj* bio je o. fra Radoslav Glavaš st. (Drinovci, 28. 11. 1867. – Humac, 20. 7. 1913.). Studirao je teologiju u Italiji i Austriji. Predavao je dogmatiku na teologiji u Mostaru, bio biskupov tajnik i kapitularni vikar Mostarske biskupije. Napisao je nekoliko knjiga i surađivao u brojnim časopisima. *Kršćansku obitelj* uređivao je od 1900. do 1904. Imajući pred očima vrlo visok postotak nepismenih nastoji "... list tako udesiti kako u rasporedu tako i u rasponu štiva da bi što više koristio jednostavnom [tj. priprostom] puku."¹⁷ Osmislio je koncepciju lista koja će gotovo nepromijenjena

15 "Akademičko sijelo zbora franj. bogoslova 'Bakule' u Mostaru", u: *Kršćanska obitelj*, god. 18, br. 1-2, Mostar, 1917., str. 24.

16 "Nešto o pravopisu u hrvatskom jeziku", u: *Kršćanska obitelj*, god. 13, br. 11, Mostar, 1912., str. 259.

17 "Prijateljim na molbu i uvaženje", u: *Kršćanska obitelj*, god. 1, br. 2, Mostar, 1900., str. 34.

ostati do 1920. godine. U Glavaševoj *Kršćanskoj obitelji* formativni prilozi slijede katoličko učenje, ne nedostaju crtice iz života katoličkih svetaca, pripovijetke imaju izrazitu moralnu poruku, u svakom broju pojavljuje se pokoja pjesma, gotovo da nema slagarskih pogrješa. Nedostaci se uočavaju prije svega u "Viestniku": gotovo da nema vijesti iz Hercegovine – izuzev možda vijesti o biskupu fra Paškalu Buconjiću – a opet gotovo u svakom broju pojavljuju se vijesti iz svijeta, a posebno događanja u svezi progona katolika u Francuskoj. Ilustracije su vrlo rijetke.

Glavaš dosljedno provodi jezično-pravopisna pravila svoga vremena. Koliko je u tom bio dosljedan pokazuje i osvrt Veljka Obradova na Glavaševu knjigu *Život i rad fra Rafe Barišića* (1900.): "... sve liepo okitio u knjigu, čistim hrvatskim jezikom začinio, da je milota čitati. U nas se danas piše svakako, nateže se s našim milim jezikom i tamo i amo. A fra Radoslav je napisao ovu knjigu onakvim živim i čistim jezikom kao što se može samo u nas, u Hercegovini naći, koji nismo natrunjeni još tuđinštinom [vjerojatno germanizmima]." Rečeno se može vidjeti i u Glavaševu nastupnom članku u prvom broju prvoga godišta časopisa (uz opasku da u njemu na dva mjesta nalazimo glagol "nijetiti").¹⁸

Kako doznajemo iz časopisa, urednik Glavaš u prosincu 1904. pobolijevao je pa je zbog toga prosinački broj kasnio. Uredništvo priopćava da je dotadašnji urednik zbog drugih dužnosti (tajnik biskupa Buconjića) uređivanje lista prepustio fra Davidu Nevistiću.¹⁹ On uređuje samo jedno godište (1905.) i u potpunosti slijedi Glavaševu koncepciju lista, s manjim promjenama u rubrikama časopisa i nešto više vijesti o događanjima u Hercegovini.

U *Kršćanskoj obitelji* ovdje izloženi turcizmi povezani su s katoličkim seoskim življem. Valja uz ovo spomenuti i pretežno blagonaklon stav uredništva *Kršćanske obitelji* prema muslimanima. Taj stav je osjetan u osvrtu Antuna Hangija na knjigu *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini* (Mostar, 1900.) tiskane upravo u nakladi franjevačke tiskare:

[To je knjiga] ... koja se bavi životom i običajim naše po krvi braće muslimana... Treba priznati istinu, da među mnogim, izvan Bosne

18 RADOŠLAV, GLAVAŠ, "Naš zadatak u sadanje vrijeme", u: *Kršćanska obitelj*, god. 1, br. 1, Mostar, 1900., str. 2-7.

19 "Našim čitateljim", u: *Kršćanska obitelj*, god. 5, br. 12, Mostar, 1904., str. 200.

*i Hercegovine, vladaju i sada mnoge presude proti nama Bošnjacim i Hercegovcim, osobito proti našim muslimanim, što je sve na štetu naše narodne hrvatske stvari, a možemo stalno reći i naše katoličke vjere, jer se time stavljaju velike zaprieke međusobnom približivanju. Kućni i domaći život i običaji naših muslimana jesu u svojoj suštini stari hrvatski običaji, istina, [pod] uplivom islama, kao što i kod kršćana [pod] uplivom kršćanstva, u mnogo čem preinačeni. I danas možda, da se nigdje niesu tako čisto sačuvali stari hrvatski običaji kao u begovskim kućam. Ova će knjiga mnogo doprinieti, da panu mnoge prosude, da se jednoplemena braća bolje upoznadu, i međusobno se uzljube, te zajednički uzrade na dobro naše mile domovine Hrvatske.*²⁰

3. Metodološka polazišta u leksikografskome opisu turcizama iz časopisa *Kršćanska obitelj*

U ovome istraživanju nisu obuhvaćene riječi koje su se u potpunosti udomaćile u standardnome jeziku (usvojenice, poput *čarapa, bubreg, čamac, ćelav, čekić, mušterija*), nego manje frekventni turcizmi koji su vezani za pojedina narječja ili pokrajine, npr. *taze, fišek, hava, harman, insan, haber*, i druge, što je Škaljićeva četvrta skupina turcizama.²¹

U članku navedeni turcizmi izdvojeni su pomnim čitanjem tekstova. Moguće da je pri tom poslu neka riječ preskočena. Nije posebno bilježena učestalost pojavljivanja turcizama u tekstovima, nego su uvijek bilježeni novi turcizmi. Uza svaku riječ nalazi se i popratni tekst kao i mjesto gdje je riječ pronađena: godište, broj i stranica. Popratni tekst nije svaki put preuzet s mjesta gdje se dotični turcizam prvi put pojavio, nego s mjesta čiji popratni tekst najbolje tumači značenje turcizma, uz nastojanje da tekstovi budu što raznolikiji.

Natuknički se leksemi bilježe u kanonskom (citatskom) obliku: imenice u nominativu jednine, glagoli u infinitivu...), i onda kada se u tekstu ne nalaze u tim oblicima. Riječ je pisana onako kako se bilježi

20 "Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini", u: *Kršćanska obitelj*, god. 2, br. 3, Mostar, 1901., str. 63; sličan zanos prisutan je i u povelikom osvrtu na knjigu *Hrvatske narodne ženske pjesme (muslimanske)* Mehmeda Dželaludina Kurta. – r –, "Hrvatske narodne ženske pjesme (muslimanske)", u: *Kršćanska obitelj*, god. 4, br. 1, Mostar, 1903., str. 14.

21 ABDULAH ŠKALJIĆ, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1985., str. 16.

u rječniku, ali nije pisan naglasak riječi. U popratnom tekstu vidi se izvorni oblik riječi. Značenje riječi uglavnom je navedeno prema Anićevu Rječniku (1991.), a ako riječi tamo nema, onda prema Škaljiću (1985.) te nekoliko riječi prema Klaiću (1990.).²² Prema Klaiću navedeni su izvorni (turski i drugi) oblici riječi. Izdvojene su i neke riječi koje nisu zabilježene u trima odabranim jednojezičnim rječnicima.²³

22 VLADIMIR ANIĆ, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi liber, Zagreb, 1991.; BRATOLJUB KLAJĆ, *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1990. Još treba spomenuti i *Rječnik posuđenica iz turskog jezika* Milana Nosića (Maveda, Rijeka, 2005.) koji u ovom radu nije iscrpnije konzultiran, ali i čitav niz s ovom temom povezanih članaka. IVAN ESIH, *Turcizmi, rječnik turskih, arapskih i perzijskih riječi u hrvatskom književnom jeziku i pučkom govoru s pregledom nove turske abecede i slovnice*, Vlastita naklada, Zagreb, 1942. (pre-tisak: Ex libris, Zagreb, 2010.); EKREM ČAUŠEVIĆ, "Türkische Sprichwörter aus Bosnien (Turkish Proverbs from Bosnia)", u: *Materialia Turcica*, 19, 1998., str. 63-68; EKREM ČAUŠEVIĆ, "Miloš Mandić i njegov rječnik turcizama (o prvome rječniku turcizama u povijesti turkologije)", u: *Hrvatska i Turska. Povijesno-kulturni pregled* [ur. Katica Jurčević – Ozana Ramljak – Zlatko Hasanbegović], Srednja Europa – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2016., str. 85-92; IRINA BUDIMIR, *Leksik hercegovačke periodike na prijelazu iz XIX. u XX. st. Doktorski rad*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2014.; MARTA ANDRIĆ, "Turcizmi u seoskom govoru Slavonije", u: *Migracijske i etničke teme*, 19, 2003., 1, str. 17-27; DALIBOR BULJAN-KLAPIRIĆ, *Turcizmi u govoru i narodnim pjesmama Imotske krajine*, Udruga "Raosovi dani", Imotski, 2001.

23 ČEVT *m* kraj – ... putnici, prosjaci, i svak znade za Jozinu kuću, a kako i ne će, ta nema je sjegurnije na našem četvu (kraju). (II,9,177); ČERA ž boja lica – ... svakomu se čini, spava, ni malo mu se nije promienula čera. (II,4,87); ČERUBAH *m* – ... a lijevom rukom igraše se jednom krugljom od finog jantara (čerubaha). (II,4,76); ČIRPO *m* golač – Vazda sam bio jedan čirpo. (II,5,103); HREK *m* panj – goručega hreka (II,10,193), poštenoga hreka (III,2,40); MOLUĆ *m* – Sam naš car ima kabanicu, a svi ostali kukuljicu, pa da se oni kozar, jadna im majka, s molućem (velikom vlasti) izbiju. Mislio i Moskov našega cara dobiti, al je pokušao pilav, kad mu nije bio još varen!!! (II,10,197); NASPLOH *pril.* neprestano – Ali našem je milokrvnom gazdi jadno to zdravkanje i živkanje, jer je nasploh postavao razdraženiji, tuplji i nesnosniji. (I,8,157); PEDIPSATI *mučiti* – Stavljan u haps i na različite načine pedipsan. (III,4,64), *Pedipsat ih...* (III,1,4-6); PEŠTER *m* pećina – Ništa mu nije išlo za rukom, ipak n[ij]e htio uvidjeti, da je tu prst božji zbog njegove dobre i plemenite supruge. S peštera je u pešter jurio. Ona je počela osjećati oskudicu... (III,12,207); PLAHO *pril.* velikim intenzitetom – Prisutni se presenetili, slušajući takvu molitvu, a prenuli od straha, kad je ustao Petar i rekao im, da ga je plaho zaboljela glava, a to baš dopuštenjem božjim istina bila. (II,5,105); ŠKAMBAS *m* vrsta drvene posude – Masla pritopna u škambasu... (III,2,37); TOKORSEM *pril.* na silu – Bjemu me tokorsema na nekoliko mjeseci spremili u višu školu, ali nesreća htjede, pa ne ostah u njoj evo ni punu godinu dana, nego moradah započete nauke prekinuti.

U zagradama zbog lakšega čitanja teksta pretežno donosimo samo ono značenje iz leksikografske literature koje je potvrđeno u priloženom tekstu.

4. Analiza turcizama u *Kršćanskoj obitelji*

Pregledano je prvih pet godišta časopisa, 1900. – 1904. U njima se nalazi 763 različita naslova (I. god. 163, II. god. 162, III. god. 156, IV. god. 133, V. god. 149) na 1092 stranice teksta (I. god. 236, II. god. 248, III. god. 216, IV. god. 192, V. god. 200) s cca. 529.900 riječi (I. god. 115.000, II. god. 121.000, III. god. 107.000, IV. god. 90.000, V. god. 96.900). Pronađeno je 167 različitih turcizama i nekolicina riječi za koje nije sigurno podrijetlo. To je 0,03 % svih riječi u časopisu, a ako se uzmu u obzir i višestruka ponavljanja nekih riječi, moguće najviše oko 0,05 %. Značenje otprilike polovice riječi napisano je prema Anićevu rječniku, a ostatak prema Škaljićevu rječniku. Uz nekoliko iznimki, sve riječi se nalaze u Klaićevu rječniku.

Pronađeni turcizmi najviše se pojavljuju u pripovijetkama koje se bave zgodama iz života na selu, kao npr.: u 14 nastavaka pripovijetke Đure Džambasa "U tuđu dobru dobra nije, pa sto ti zapisa", u 8 nastavaka niza "Rane obitelji" i u drugim pripovijetkama, njih ukupno 43 pripovijetke u prva tri godišta časopisa (1900. – 1902.). Veljko Obradov (Ante Jukić) u istim godištimu u 6 svojih pjesama ima pokoju takvu riječ, ali i u 4 pjesme drugih autora. Petnaest članaka sadrži te riječi, kao i 9 različitih vijesti. U naknadno obrađenom četvrtom i petom godištu (1903. i 1904.) turcizama je znatno manje, pa i onih čija je učestalost pojavljivanja u prošlim godištimu bila nešto veća. Razlog tomu je što četvrto i peto godišta gotovo niti nemaju pripovijetke s hercegovačkoga sela. Valja istaknuti kako se dio turcizama iz četvrtoga godišta (1903.) pojavljuje u tekstu u nastavcima "Štiva iz sv. Pisma" autora I. Lekića gdje on prepričava poznatije zgode iz Staroga Zavjeta dodajući da radi prema "... najposljednjem prievodu Karadžića i Daničića..."²⁴

(III,8,143); TUBOK *m* prvi grumeni tek zgrušenog mlijeka – *Jutarnjega cida mlieka tubok*. (II,11,213); USAPITI uspuhati, oznojiti – *Majka i jedinica kći usapile se*. (II,9,173); ZA UHAR dobro je, vrijedno je – ... *nego da je posiedila jedino od brige za Vaš narod, i takodjer odlučena za dobro duhova, i za uhar crkvi*. (III,5,91), *Svaki njegov vjernik, kao i svaki Hrvat, zavapit će Bogu, da nam ga još dugo i dugo požive na uhar vjere i hrvatske domovine, kojem se uzkliku i mi iz srдца pridružujemo*. (IV,5,78)

24 I. LEKIĆ, "Štiva iz sv. Pisma", u: *Kršćanska obitelj*, god. 4, br. 1, Mostar, 1903., str. 5.

Prema vrsti pronađeni turcizmi su pretežno imenice (47,88 %). Imenice i druge vrste riječi sklanjaju se prema pravilima hrvatske gramatike. S obzirom na materiju na koju se odnose, riječi se mogu grupirati u skupine među kojima se ističu one koje su vezane uz građevine, kućni inventar, stočarstvo i zemljoradnju (35,21 %), vojne izraze i državnu administraciju (30,18 %), različite apstraktne riječi (62,37 %), i manje skupine riječi (40,24 %).

Škaljić upozorava da se nemuslimani, kad su u pitanju turcizmi, u izgovoru riječi znatnije od muslimana udaljavaju od izvorne riječi koja je preuzeta od Turaka ili preko Turaka, osobito u zamjeni č i ć, izgovoru glasa h,²⁵ i njegovoj hipertrofiji, kao npr.: "Iz dosada navedenoga jasno je, da to djelo pripomoći trpećim dušam u čistilištu, Bogu je *vehoma* ugodno, a i nam samim u velike koristno."²⁶ "Hvala Bogu, nije mu onaj naduti poručnik ništa *nahuditi* mogao, jerbo je bio na sreću Ferdinu k drugoj regimenti premješten, te se je tako Ferdo pomoćju božjom riešio te sotone i *hudobe*."²⁷ Udaljavanje od izvorne riječi tiče se ne samo oblika, nego i značenja riječi, pa i njihove učestalosti ovisno o bosansko-hercegovačkoj regiji u kojoj se koristi. Kod mnogih riječi došlo je do semantičkih pomaka, a često su značenja u rječnicima i drukčije opisana.

Turcizmi koji su pronađeni u *Kršćanskoj obitelji* ponekad imaju u zagradi napisan svoj ekvivalent na hrvatskome jeziku, kao što je čest slučaj u pripovijetki "U tudjem dobru dobra nije pa sto ti zapisa". Npr.: "Jozo se oslonio na Ivu, mladjega, ali i pametnijega, neka on sam čališi (nastoji) za obadvojicu, da čim prije zapise dobiju."²⁸ U nekim slučajevima turcizam se nalazi u zagradi, kao: "Donesite čvrsta platna (*beza*) i jamite voska..."²⁹ (Ovdje je *bez* vrsta platna, a ne platno općenito.) Postoje slučajevi gdje se jedan turcizam tumači drugim, prisutnijim u govoru, kao: "Tko znade, čija će biti, a možda će je biti i za *badavat* (*džaba*), ako dodju Niemci."³⁰

25 A. ŠKALJIĆ, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, str. 20.

26 DAVID NEVISTIĆ, "Dušni dan", u: *Kršćanska obitelj*, god. 5, br. 11, Mostar, 1904., str. 168.

27 S. M., "Uskrna jaja", u: *Kršćanska obitelj*, god. 5, br. 2, Mostar, 1904., str. 28.

28 GJURO DŽAMBAS, "U tudju dobru dobra nije, pa sto ti zapisa", u: *Kršćanska obitelj*, god. 3, br. 7, Mostar, 1902., str. 117.

29 GJ. DŽAMBAS, "U tudju dobru...", u: *Kršćanska obitelj*, god. 3, br. 4, Mostar, 1902., str. 70.

30 GJ. DŽAMBAS, "U tudju dobru...", u: *Kršćanska obitelj*, god. 2, br. 10, Mostar, 1901., str. 197.

Ponegdje se posuđenica iz nekoga neorijentalnog jezika nastoji pretvoriti u orijentalizam. Tako, riječ *arija* (tal. *zrak*) piše se kao *harija*: "Nu nigdje ništa na ovom bielu svijetu, do mojih deset nokata svega, a ti na najzadnjem času veliš, nati, pa odklen, zar iz *harije* božje?"³¹

5. Zaključak

Tijekom ovoga istraživanja pokazalo se kako prvo petogodište mjesčnika *Kršćanska obitelj*, urednika Radoslava Glavaša, sadrži nevelik broj turcizama, ostatak povijesne i prostorne izloženosti turskom jeziku. Te riječi, za koje je utvrđeno da su značenjski pretežno imenice i da su vezane uza stanovanje, vojsku, administraciju i različite apstraktne riječi, pojavljuju se najčešće u pripovijetkama kako bi se što vjernije oslikala atmosfera hercegovačkoga sela. Neke od njih su se i donedavno mogle čuti u govornom jeziku starijega hercegovačkog hrvatskog življa.

Prisutnost tuđica u časopisu *Kršćanska obitelj* upućuje na zaključak kako urednik i njegovo uredništvo (profesori bogoslovnoga učilišta u Mostaru) jeziku ne pristupaju čistunski, nego s nastojanjem da se riječ – pa bila ona i strana – upotrijebi primjereno okružju u kojem se rabi. S druge strane, nevelika brojnost spominjanih tuđica, kao i to što se nerijetko uz njih bilježi i adekvatna standardizirana zamjena (prijevod), upućuje na činjenicu kako su odgovorni u časopisu bili itekako svjesni da se radi upravo o stranim riječima koje, iako zanimljive pa i vrijedne u lokalnom govoru, nisu ono najvrjednije u tom govoru, nego tek odjek tragičnih povijesnih okolnosti.

31 Gj. DŽAMBAS, "U tuđu dobru...", u: *Kršćanska obitelj*, god. 2, br. 5, Mostar, 1901., str. 103.

DRAŽENKO TOMIĆ
University of Zagreb
Faculty of Teacher Education
E-mail: drazenko.tomic@ufzg.hr

Review article
Received: 25 October 2018
Accepted: 9 April 2019

Turkish loan words in the magazine *Kršćanska obitelj* (1900 – 1904)

Summary

Turkish loan words – the words of Turkish, Arab, Persian and Greek origin, i.e. orientalisms – are present in Croatian (especially *Štokavian*) speeches as a result of geographical, historical and cultural contacts with the Turkish language. The paper analyses today less frequent and quite archaic Turkish loan words and exoticisms that were used by Catholic village people at the beginning of the 20th century. The sample copy for the research was the Bosnian-Herzegovinian, monthly magazine *Kršćanska obitelj* (*Christian Family*) from the city of Mostar, an educational and entertainment magazine for the Croatian Catholic people and a periodical of Croatian peasant schools that was edited and printed by the Herzegovinian Franciscans (1900 – 1920 and 1938 – 1944). From the point of view of the language research, it should be noted that the starting point of the publishing of this magazine dates back to twenty years after the beginning of the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina (1878) and that paper analyses the first five years period of the publishing of the magazine, i.e. the period when it was edited by Radoslav Glavas, sr. (1867 – 1913). Most Turkish words appear in the stories of the village, a total of 167 words, what is 0.05 % of the total number of words in the magazine. Regarding the word classes most of them are nouns (88%) and regarding the matter words are mostly referred to buildings and economy (21%), army and administration (18 %), and different abstract words (37 %). Turkish words in the magazine testify that the editor has a pluralistic spirit and their not insignificant number and translation written besides the word show that the editor knows that these are strange words.

Keywords: Croatian language; Turkish loan words; Štokavian dialect, *Kršćanska obitelj* (*Christian Family*).

Prilog:

Turcizmi zabilježeni u trima odabranim
jednojezičnim rječnicima

adet *m* (*tur.* adet) običaj, navika, navada – *Ilija, čovjek stara kova, držao se starinskog adeta, pa nije mario ni za kakve novotarije, te se je u njega skupilo sve što je pribrano i izabrano.* (I,7,137)

alčak *m* (*tur.* alčak) nevaljalac, mangup, prefrganac, vragoljan – *I onaj halćak (lopov) malo se nasmije i pogleda u zemlju.* (III,7,120), (II,6,120)

alem *m* (*tur.* alem) dijamant – *Velebna mis'o alemova sjaja, odsjev njezin vasionom spaja...* (I,1,1), *Dvadeset ljeta, što na Tvojoj glavi, / Zlatna mitra rodu našem sjaji / I u mitri tri alema sjajna: / Tvog života djela veličajna...* (I,3,37), (I,4,62), (I,11,197), (II,8,146), (II,11,205) i drugdje.

alka *ž* (*tur.* halka) manji obruč od kovine – *Čim je halka na vratima dvorišta zakucala, a vrata se naglo otvorila, naglo je i ona onaj napisani listak u njedrice spremila...* (III,7,109)

amanet *m* (*ar.* emanet) ono što se ostavlja nekome na čuvanje – ... *koji od velikoga Boga u pohranu svoju primiše najsvetiji i najuzvišeniji amanet, naime, dušu svoga djeteta...* (I,2,24), (II,7,140), (II,11,205), (III,12,201) i drugdje.

aršin *m* (*tur.* aršyn) zajednički naziv različitih mjera za dužinu – *Majka joj osnovala, navila, uvela i odpočela, a onda nju za stan sjela i dala čunjak u ruke, odrediv joj, koliko ima otkati aršina beza, dok se ona sa kćerkom iz sela vrati.* (II,8,161), ... *on gradi zapise duge od dva aršina (1 i pol metar) tko godj ih nosi, svakim se dobrom ponosi.* (III,4,73) i drugdje.

asli *pril.* (*ar.* asli) sigurno, upravo, zaista, vjerojatno – *Koza k'o koza, ona je hasli (možda) gjavlji hajvan, pa se svakuda vere – popela se na jedan okresan dub, te brsti mladu dubovinu.* (III,4,71)

ašarija *ž* (*tur.* išaret fişegi) raketa, vatromet – *U predvečerje palili se kriesovi i ašarije se bacale u vis, a mužari neprestano gruvali.* (II,8,166)

avlija *ž* (*tur.* avlu) dvorište – *Zaniela se u crne misli, te nije ni čula kako su se otvorila polagano njezina avlijska vrata i kako je tiho pokucao i unišao u sobu siedi svećenik.* (I,3,52)

azur *m* (ar. azur) nebesko plavetnilo, ultramarin – boja, modrina – *Zar čarna opet pojavi se zvijezda / Na azur-nebu prošlosti nam davne? / Zar slavulj-ptica prenula se s gnijezda, / Da rodu priča uspomene slavne?* (V,12,185)

babo *m* (tur. baba) otac – *Otac ga mazi, pa on materi okreše: ne ću eto, mene će babo braniti!* (I,10,187), *Ako kloneš – posvjetur se s njima / Za tvog srдца kod njih melem ima, / Sladak melem iz babine ruke...* (II,11,205)

badava *pril.* (tur. bad + hava) bez učinka, uzalud – *Današnjim psovačim zabadava sve opomene, zabadava sve kazne, koje očito stižu ove ljude, ipak oni nastavljaju svoj posao.* (III,1,8), (II,10,197) i na više mjesta drugdje.

bajagi *pril.* (tur. bajagy) tobože, kao da – *Oni se drže bajagi načela kršćanstva, ali znadu cieniti i usvojiti tečevine novoga vremena, i prilagoditi se novom duhu.* (I,1,3)

balčak *m* (tur. balčak) dio mača u koji je usađeno sječivo – *I navali četa na dušmane klete, / Na balčaku sjaju krunice im svete, / I pobjedi vraga... a za spomen svietu / Na razboju crkvu podigoše svetu...* (I,10,181)

basamak *m* (tur. basamak) stepenište, stepenice, stube – *Strvne sluge bacile prosjaka / Kamenitih preko basamaka. Pred kapijom stade prosjak gol.* (II,8,146) i drugdje.

bašča *ž* (tur. bahče) zemljište pored kuće na kojem se uzgaja povrće, cvijeće – *Jednom sam sjedio za pivnim stolom u bašči (vrtu) u društvu njeke obitelji sa dvjema malim djevojčicama.* (II,3,54), (III,9,159)

baška (tur. baška) napose, odvojeno, rastavljeno, svako za se... – *Jednim su rezana uda na obaška, počam od nožnih prstiju pak do stegana, i onda od ručnih prstiju do prsiju, i tako od celog tiela ostajao samo osječak.* (II,3,34)

baškaluk (tur. baskalik) odvojeno življenje – ... *prije [smrti otac ga je] iskao, da se izpovjedi, a on ne htjeo otić po misnika – nego ga još ružio, pa bacio u baškaluk, tu je umro – bez svega: sad mu se ukazuje u vatri sjedeć, i goreć još mu se keseć ruga.* (I,10,192)

bataliti (tur. batal) pokvariti, srušiti, upropastiti – *Ma prije su slušali, a? – iz budžaka će siedi Ivan, a drugi begenisaše njegove rieči, – već danas obatališe se uz 'došlje', k'o oni ne poznaju ni Boga ni starijeg!* (I,10,187)

bedevija ž (*tur.* bedevi – beduhin) kobila arapske pasmine, jak teretni konj – ... *a veli, bijaše zor junak Ali beg, be nije ga bilo u svoj carevini, a što imadjaše bedeviju... ma... nije puno rastavila od Markova šarina.* (I,10,186)

beg *m* (*tur.* bej) plemićki naslov u Otomanskom Carstvu... – *Da se u noći ne bi od šta prepala, spavala je s begovicom i begom u istoj sobi.* (II,8,161) i drugdje.

begenisati (*tur.* begenmek) odobriti, odobravati, povlađivati – ... *a drugi begenisaše njegove riječi...* (I,10,187) *Dragi moj kume, eto ja sam obišao tvoj novi stan i begenatim ti. Nuder mi kaži, ja mislim da te je zapao gotov, preko tri hiljade i po.* (II,11,213)

beharati (*tur.* behar) biti u cvatu – *Malo mu koja po glavi i bradi beharala, pa ne bi rekao, da bi mu ime djed priličilo, a ipak, bio je djed, i to ne po izgledu, nego po drugom.* (II,5,104)

belaj *m* (*tur.* bela) nesreća, muka, jad, neprilika – ... *pa od belajluka iz daljine vrisnu: 'A... a... a... braćo, kakav se ono po blatu valja'...* (I,8,157), *Medjuto belaj natenta jednoga dječaka, da uzme jedno pile u ruke, da ga na rukama bolje razgleda.* (V,3,46)

beli pril. (*tur.* belli) sigurno, zaista – ... *eto smo ih mi beli učili kako valja slušati, pa jok...* (I,10,187)

ben ž (*tur.* ben) budala, luda, bedak – *Od istog stabla Kainova bijaše ljudi gorostasnih pod imenom giganta, oholi, bednasti i veliki usilnici, po primjeru i današnjih usilnika, koji misle, da Boga i neima, a kamo li da im što može učiniti, kako i oni ludo misliše...* (IV,3,39), *Beno benasta! kriknula sestra sva izvan sebe i da će van. Al Mate skoči ko ris...* (II,1,13)

beričet *m* (*tur.* bereket) dobar urod, bogat prinos, dobra ljetina, izobilje – ... *što imam najpošlje, ono malo zemlje u kršu, ali krš je krš, riedko da u njemu ima beričeta (obilnosti). Ponese, pa smetne, udri suša, odnesi vjetar, obi krupa i nema, pa nema...* (II,10,196) *Opet vam velim, u srce to primite, pak će vami doista blago biti, jer će vas vaš otac nebeski sa svakom srećom i beričetom obdarivati...* (V,6,96)

bešika ž (*tur.* beşik) kolijevka – *I dobri mladić, umoran, zaprašen otirao rukom krupan znoj sa čela. I opet mu do ušiju dopre glas. A glas bijaše mek, nježan, sladak, sladj i od glasa majke nad bešikom.* (V,7,112)

bez *m* (*tur.* bez) pamučno platno domaće izrade – *Donesite čvrsta platna (beza) i jamite voska...* (III,4,70), (II,8,161)

bezbeli pril. (tur. besbelli) sigurno, zaista – *Bezbeli, da ima o svakim čovjek, štogod pripovjedati...* (II,3,50)

birdem pril. (tur. birden) odmah, odjednom – ... *znao je svašta na ovome svijetu, birdem (dapače) i šta car večera.* (III,7,116)

borija ž (tur. boru) truba – ... *čuje se dalje neg vojnička borija (trublja)...* (I,12,223)

bostan m (tur. bostan) vrt, bašča – *U njegov cvatu tri ruže rumene, / U bostanu brižljivo gojene; / Sličje ruže ko cviet jedne grane, / Nerazcvale, već tek razpupane.* (IV,2,27)

busija ž (tur. pusu) zasjeda – *Odleže za kradju u hapsu i nikako se dozvati, – najpotlim dočeka iz busije nekog trgovca, ubije ga i oglobi – a sud ga odsudi na vješala.* (I,10,187) (busen, reg. = žbun)

čališiti (tur. čališkan) raditi, truditi se, marljiv biti – *Jozo se oslonio na Ivu, mladjega, ali i pametnijega, neka on sam čališi (nastoji) za obadvojicu, da čim prije zapise dobiju.* (III,7,117), *Svakako čališi (nastoj) da ti dade one rimske moći, koje fra Pile ima pa ih nosi nad bolestnika, i odma ozdravi.* (II,12,243)

čara ž (tur. čare) spas, lijek, pomoć – *Unidjem s Miškom u kuću, tamo stara kuharica, čara Mara, skupila se kod ognjišta, metnula ruke na oči ječi i ljuto plače.* (II,4,87)

čemer m stanje gorčine; gorčina, jad, tuga – *Oko dakle velika je stvar, jer kako i u narodnoj pjesmi siromah prosjak jadikuje: 'mene vode tudje ruke', tako je potresljiva, da ti duh čemeri.* (I,4,64)

česma ž (tur. češme) ograđen i ozidan izvor uređen tako da voda u mlazu slobodno pada – ... *a po njima [sobama] se pusta svila zlatom prepletana prolila, prozračne i ukusnim finim česmam rashladjene, iz kojih je sama ružičasta voda sukljala, te podižući se u sitnu kišu opet se sva u dragocijenjene školjke slivala.* (II,1,9)

čibuk m (tur. čubuk) probušeni šuplji drveni štap... – *Gusti dim iz čibuka vijao se u koloturima izpred njihovih očiju i gubio se je u ništavilo i mnogi sravnije ljudski život onom dimu i uzdahnuše nad svojim potomstvom, koje ne shvaća kratkost života i da ga valja dobro upotrebiti i koje ne zna, da ljudski život traje samo jedan čas, da čovjek započme umirati čim se rodi, prva grobna raka svakom nam je bešika!* (I,7,139), (II,4,87), (III,7,117)

čik *uzv.* (tur. čyk) poziv na rvanje ili neko natjecanje – *Pop ih liepo čik na mejdan, ne na nož ni na pušku oli sablju, već na svetinju i molitvu.* (III,5,89)

čirak *m* (tur. čyrakman) svijećnjak – *On htjede, da svećenici budu po propisu sv. Pavla apoštola umjereni, čisti, triezmeni, milosrdni, ljubezni, znani u zakonu božjem i crkvenom, da su dostojni biti u sredini puka, kao svieća u čiraku, da mogu ljude podučavati, svojim znanjem, njihove pameti prosvjetljivati i svojim kriepostima srca puka na pobožnost pobudjivati.* (V,4,59)

čivija *ž* (tur. čivi) drveni ili željezni klin... – *Po tom spopadoh samu pušku s čivije, turnuh u nju oštar fišek, pa najopreznije otvorih vrata, a da se ne bi čulo moje libanje, na prstima sam gamizao, dok sam se izvukao pred kuću.* (III,9,160)

čust *prid.* (tur. čust) hitar, givak, spretan, okretan – *Gle – govoraše tihim glasom žena ugljareva – kako je njezino odielo čusto i kovrčasto, kako je izvezeno i šarovito. – Nu, nu, pogledaj rukave, – gle, molim te, kako su na njima naslikane ptičice. – A, ah.* (V,1,15)

čage *s* (tur. kjagat, kjagyđ) papir, hartija – ... *poteže iz nutarnjeg, džepa u kaputu kolik za dva prsta širok četverouglast komadić čageta...* (III,7,125), (III,8,142)

ćebe *s* (tur. kebe) pokrivač bez postave – *Van iz ćebeta, prevarili smo popa! ali se drug ne diže.* (V,7,113)

ćeif *ž* (tur. keijif) volja – *Učitelju to nije baš išlo po ćeifu.* (IV,4,50)

čilim *m* (tur. kilim) debela prostirka istkana u orijentalnom stilu – *Ne misli, djevojčice, da je sretan, tko šeće mramornim odajama po čilimima svilenim!* (V,9,145)

ćorav *prid.* (tur. kör) slijep... – *Jedni vratili zajmeno, ali je naš sviet brate u tomu gluh i ćorav, kad ište, stotinu ih: lalo mile, zajmiš li mu, više ga ne vidjaš, s tog se pravo veli, kao što je fra Paško znao reć: Podaj rukam, pa traži nogam.* (II,3,50), (I,12,221) i drugdje.

ćorda *ž* (tur. kard) turska zakrivljena sablja... – *Navalila četa sa svih strana bjesna / Na kršćansku vojsku, a sred klanca tjesna / Svjetlucaju ćorde, junak redom pada, / Junak kroči naprjed, al' i mr' jet se nada, / Za krst častni past će i rado umr' jet će. / Al' prevrnut vjerom ne može i ne će...* (I,10,181)

ćošak *m* (tur. köşe) istaknut, nadnesen dio kuće – *Čula nekakav šušanj u šljivi, što no granam zakrilila ćošu i prozor naše sobe.* (III,9,160), *Na*

sred sobe gola gvozdena postelja. na njezine četiri čoše (ugla) gore četiri svieće – nad glavom mu veliki križ. (II,4,87)

ćulah *m* (tur. külah) kapa od valjane vune – *Znat će on, pošto je Musa jarca derao – hoće on, da se s carem bije – djelišanum, puknut će mu ćiferica (glava), pa će mu ostati pust ćulah. (II,10,197)*

ćutuk *m* (tur. kütük) panj, glupa osoba – *Kad žito pozobaše, gle dječijeg udivljenja: skoči pievac na jedan ćutak, mlatnu debelim krilima, razkorači se, otegnu šijom, te grabovim grlom zaori svoju davoriju... (V,2,32)*

dagara *ž* (tur. tagar) posuda u koju se stavlja žeravica... – *Na dvoru puhalo, a po malo i snježilo, a stari Ilija prinio dagaru s vatrom, pa u odaji bijaše dosta toplo i ugodno. (I,10,186), (I,7,137)*

daira *ž* (tur. daire) sabiranje i sazivanje džinova (demoni) – *Ima ih pa ga šalje i u Konjic k nekomu glasovitomu odži, koji svašta znade ko duboki mudrac, on skupi dajiru (sazove gjavle, nečiste duhove), ako ti on ne pomogne drugi neće, to mora biti s gjavlje strane. (III,4,73)*

dernek *m* (tur. dernek) sajam, zbor vašar, skup... – *Bože moj, kod fra Paške vaviek dernek (puno svieta), ovi pita za ovo, oni opet za ono, to se znade, svaki ima svoju nezgodu. (II,3,50), Sunce svakud ogranulo, a oni pod Mosor, sa svih strana vrvi sviet, taman ko na dernek (trgovište), staro, mlado, ćoravo, sakato, ima ih i bolestnih, pa ih na konjim gone. (III,7,117)*

divaniti (tur. divan) besjediti, govoriti, razgovarati... – *Divanilo se i o ovom i o onom, dok će domaćin Ilija navrnuti govor na pravo, pa će... (I,10,187)*

dolaf *m* (tur. dolap) nepomičan ormar s policama, pričvršćen uza zid ili uzidan u zidu – *Prvi put pred svetim ostacim (moćim) muke Isusove, koji se nalaze u dolafu svete Veronike... (II,1,16); Nikad prazan njegov dolaf (škrinjica)... (II,3,50)*

dost *m* (tur. dost) prijatelj – *... imat ćeš što čuti, bio moj veliki dost (prijatelj). (II,3,50)*

dušek *m* (tur. düšek) madrac – *Ne dao joj se plač zastaviti, te ustane begovica i uzme je k sebi u dušek. Eto, tako su je pazili i milovali. Bog zna, koliko bi vremena i dokle u njih ostala, da joj ne poručiše svaku u Sarajevsko polje, kako je sramota i radi mrtva otca, da se ona savija po turskim kućama, gdje ostaje bez krsta, vjere i molitve. (II,8,161)*

džaba pril. (*tur.* džaba) besplatno, badava... – *Zar, ti džaba guliš tabane, baš kao i ja ovdan. Vidim, bolje si plaćen, nego ja, u tebe sve sami žutaci dukati, a u mene samo koja pleta...* (III,8,139)

džambas m (*tur.* džanbas) prepređenjak, varalica – *Ja ko stari džanbaš u tomu, odmah mu moju duhan kesu ponudim, u koju moj drug strpa svoju lulu...* (II,3,49)

džebana ž (*tur.* džeba) municija, oružana sprema – *Na putu pripoviedao šperac, kako se cesar bio s nekim drugim kraljem na moru, kako su oni potopili puno brodova i svieta puno, zarobili silnu džebanu i obranili zemlju od neprijatelja, a on sam bio tute vojnikom, i to tako strašno i veliko pripovieda, da drugo niesu znali njih dvojica odgovoriti, već – Ahh a-ihh iih.* (III,7,116)

dželat m (*tur.* džellâd) krvnik – ... *na samotnoj obali rijeke Tiberi dokončavaše se jedna žrtva. Liktori i dželati (krvnici) bijahu tamo dovukli povorku mladjih i starijih žena, kojima se je na licu neobično veselje čitalo.* (II,7,136)

Džele Šanuhu *uzv.* (*ar.* galla šanuhu) uzvik kojim se popraća Božje ime – *Znat će on, pošto je Musa jarca derao – hoće on, da se s carem bije – djelišanum, puknut će mu ćiferica (glava), pa će mu ostati pust ćulah.* (II,10,197)

džezva ž (*tur.* džezve) metalna posuda s drškom za kuhanje kave – *Vrlo stopanica Kata pristavila u odžaku džezvu – e, k'o na sielu, valjalo je popiti kahvu...* (I,10,186)

džidža ž (*tur.* džidži) igračka za djecu, zvečka; imitacija pravog naki-ta – *Liepe kose je najbolje dobro razplesti, očešljati, uplesti u pletenice i oko glave jednostavno omotati ih, kako je u nas običaj niz ledja pustiti, ali ne vezati o njih kojekakve praporce i džidže, a pritom pako ne trebaš pomoći ničije, nego sama sebi možeš učiniti.* (III,11,187)

džigerica ž (*tur.* džiger) jetra – *Već je minulo 10 mjeseci, da je bio teško obolio u jetri (džigaricam).* (V,9,146)

đemija ž (*tur.* gemi) lađa, brod – *Sa svih strana svieta k njemu dolazi i lipo priko mora u djemijam (lagjam, parobrodim) znadu za nj i u Amerikam (Americi).* (III,5,88)

đerdan m (*tur.* gerdanlyk) ogrlica – *Kao mirisni oblak obavija tvoje tielo tanka biela oprava osuta šarnim cviećem, gjerdani bisera i dragog kamenja svjetlucaju na labudjem ti vratu...* (II,8,149)

đulistan *m* (*tur.* gülüstan) ružičnjak – ... a zlatna kosa prosula zlatne niti po legjima – izgledaš kao mirisna ruža iz firdusova gjulistana. (II,8,149)

eglendisati (*tur.* eglenmek) razgovarati – ... ta sgodniji je čovjek kad se malko pokriepi, lakše je onda inglendišati (zabavljati se u razgovoru). (III,1,13)

(e)vala *uzv.* (*tur.* ejvallah) tako je, (*tur.* vallah, vallahi) bogme, bogami; baš, e baš ... – Evala im, dobro su uradili, pecljivo odgovori F..., ja ne imam, da ih za što ukorim, reče i vrata mu u lice zatvori. (I,8,153) Tko će to moje kućane uvjeriti, ne će, valah, da dušu pustim, ta oni su me i prije načerali, da trljam od nemila do nedraga. (III,2,37), (I,10,187) i drugdje.

fajda *ž* (*tur.* faide, fajda) korist – Tako su htjeli njezini roditelji. Ona se je opirala i protivila, i plakala i tužila se, ali nije bilo fajde. Oni bili zatukli čavo u glavu, pa puklo, kud puklo. Bog im prostio... ama niesu dobro uradili. (III,12,204), Nema hvajde duše gubiti, oni su mi bili namjesto otca i majke. Ja ih se kao takovih vazda sjećam s najvećom blagodarnosti... (III,7,125), (I,8,153), (II,1,10), (II,9,177), (III,8,135)

findžan *m* (*tur.* findžan, fildžan) šalica za crnu kavu – U jednoj sobi igrali se momci i djevojke findžana i pjevali, a u drugoj sobi oko dagare posjedali stariji ljudi, pripoviedali o koječem, a najviše o starom vaktu. (I,7,137)

fišek *m* (*tur.* fišek) patrona – Po tom spopadoh samu pušku s čivije, turnuh u nju oštar fišek... (III,9,160)

fukara *ž* (*tur.* fykara, fukara) siromašni svijet, sirotinja – Kad mu švabica znade pogadjati, neka mu pogodi bez novaca, to ona znade, gdje ima novaca u zemlji, i neka ih iskopa, a ne guli jadne fukare (siromahe) i bezplatno dobro čini svomu bližnjemu. (III,9,157), No talijanaškoj fukari nije bilo do mira, nego su zviždanjem napali na čestitog dostojanstvenika. (III,9,167)

gajtan *m* (*tur.* gajtan) predena ili platnena vrpca... – ... svoje dukate dobro zavezao u voštenu kesu, pa na svileni gajtan objesio, o vratu, metnuo u njedra pod pas... (III,6,105)

gurbetluk *m* (*tur.* gurbet) skitnja uz prosjačenje – ... tko bi se mogao nadati, da mogu gospoda doći u te haljine i taki gurbetluk (nevolju), ta izgledati, ko kakov naš kopač ili nadničar. (III,3,57)

(h)ele(m) *konj.* (*tur.* hele) kako mu drago, kako već bude, bilo kako bilo – *Ele, šta ću ti duljiti, kontali ga fratri najtežega na pari.* (II,3,50)

hajvan *m* (*tur.* hajvan) živinče, životinja – *Ako se vas hajvan smakne ili bolest sama od sebe mine – i tomu je pomogao zapis.* (III,9,155)

halaliti (*tur.* halal) oprostiti se uz blagoslov – *Poruči mi fra Paško, moj brat, da odmah k njemu dodjem, jer je teško bolestan, da se brat-ski halalimo.* (II,4,87)

han *m* (*tur.* han) konačište orijentalne gradnje... – *'Okreni se i priedji samo preko puta, eno ti veliki han', pokazujuć mi ga rukom.* (III,7,126), *Još ćeš ti nadam se jeftinije proći, nego odrasli ljudi. Handžija je vrlo pogodan. Ne precjenjuje ni čovjeka, koji ima, a kamo li da će precieniti jednog dječaka putnika.'* (III,8,141)

handžar *m* (*tur.* handžer) dug kriv dvosjekli nož – *Hoću Rade – ona mu se klela: / I prije bih, ali niesam smjela, / Danas hoću, evo handžar ljuti / I odmah se do majke uputi, / U srdce ga majčici zadjeni, / Za amanet donesi ga meni, / Za uzdarje srdca materina / Privinut ću mojim te grudima / Drhtnu Rade, sgrabi handžar ljuti / Lahkim skokom k majci se uputi...* (III,12,201), *Nad glavom im prietiše handžari...* (II,11,206)

haps *m* (*grč.* hapto, *tur.* hapisane) zatvor – *Više puta bude stavljan u haps i na različite načine pedipsan, pa po tom višebrojnim kaznam podlegao je, pa radi toga isti njegovi drugovi zamrziše ga, dok napokon, radi velikih prekršaja vojne uprave i nemoralnog ponašanja, bude stavljen pod ozbiljni sud...* (III,4,64) i drugdje.

haran *prid.* (*grč.* haris, *tur.* od *ar.* stid) vrijedan, valjan, čestit – *Ljubec svoje, u tudje ne tiči, i med braćom bit će vječnog hara...* (III,2,39), (I,2,22)

harčiti (*tur.* hardž) potrošiti – *Predbacio mu je, koliko je došle za njega poharćio, dočim susjed za svoga, ni treći dio.* (IV,5,67)

hasniti (*tur.* haszon) koristiti – *Njoj reći, i ako vidjaše, da ga voli, nije hasnilo, jer njezini roditelji morali su prvi rieč čuti.* (II,12,232), *Što hasni sva svjetovna dobra posjedovati, ako se ne imade ova nebeska, vječna dobra?* (V,4,57), (I,4,63)

hasura *ž* (*tur.* hasyr) rogožina, prostirka od rogožine – *Godine 1219. sv. Franjo sabire redovnike u samostan Porciunkula, da obdržaje drugu obću skupštinu, koju prozvaše sbor hasura, jer buduć se sabralo mnoštvo redovnika i ne moguć stati u samostan, biše prisiljeni od hasura načiniti prebivalište.* (V,1,8)

hatar *m* (*tur.* hatyr) ljubav, volja, želja – *Niesu svi pisci plemeniti i poštteni u životu mnogi drugo čine i misle, a drugo pišu, mnogi za hator novca podaju komadu papira svoju dušu, čast i poštenje.* (II,8,148), (II,11,212)

hava *ž* (*tur.* hava) zrak – *Ma baš je tako – Nikola će – eno onomadne pošo malo da uhvatim have.* (I,7,138)

hazna *ž* (*tur.* hazine, hazne) blagajna, riznica; blago – *Svak veli, daj fra Paško, daj fra Paško, ko da je u fra Paške carska hazna (blagajna), a niko neće ono zajmljeno da vrati...* (II,3,50)

hećim *m* (*tur.* hekim) liječnik – *Bio veliki ećim (liečnik), znao je od svake bolesti izliečiti, a kako i ne će, kad je znao svakoj travi ime i od koje je bolesti...* (II,3,50)

hefta *ž* (*grč.* heptá) sedmica, nedjelja dana – *Svake efte piše mu sam papa makar po jednu knjigu, u kojoj ga liepo pozdravlja...* (III,5,88), (II,12,242)

hem *konj.* (*tur.* hem) i, a, pored toga, usto – *Vidite, hem, brkat, hem bradat, pa da ste me i češće vidjali, zaboravi se, a kamo li ciglo jednom i to uz put, a još, kad je to bilo, ja se slabo i sjećam.* (III,7,123)

herav *pril.* (*tur.* egri) krivo, nakrivo – *Ko što otac, tako i djeca na sebe crnu svilu udarili, klobučice na hero, a o prsluk svaki po zlatan lanac objesio.* (II,9,173)

hesabiti (*tur.* hesab) računati; misliti, smatrati – *Daj malo prosjaku, Ciganinu, agi, fratru, caru, i potroši se, što ne bi ni esabio (mislio).* (II,10,196), *U što godj pogleda ima – živoga i mrtvoga, da nema konta ni esaba (bez mjere i računa), vazda više osvane, nego omrkne, ajde mu ti sad govori u torbu?* (II,9,177)

hrsuz *m* (*tur.* hırsız) lopov, kradljivac – *Ne bilo djevojke u selu, koju zaprosio nije, dapače znao je istodobno i sa tri, četiri ašikovati. Pravi lopov, hrsuz, ništarija. Djevojke suj v e to znale, tako da u njegovoj odsutnosti znale bi ga u sprdnju uzimati...* (II,12,232), (I,5,87) i drugdje.

hućum *m* (*tur.* hüküm) presuda, suđenje – *Šimun potuži komšiju na učumet (sud) i odrede mu, – da plati junca njegov komšija. – jer se Šimun zakleo baš na sudu, da ga je njegov komšija ukro, – zaklao i uzeo za meso 45 forinti.* (III,9,156)

ibrik *m* (*tur.* ibrik) bakrena posuda – *Čulo se još, kako je neki drugi beg, kad je išla s ibrikom na vodu, nagovarao, da se poturči, a ona na to plakala i potužila svom begu...* (II,8,161)

ićindija *ž* (*tur.* ikindi) treća dnevna molitva po propisima islama – *Dan se uzimlje ili naravni od po noći do po noći, ili crkveni od predvečerja (ićindije) do sutrašnjega mraka.* (II,3,58)

imaret *m* (*tur.* imaret) javna dobrotvorna kuhinja – *Turski imareti (kuhinje za siromake), koji većinom ovise o pojedinim džamijam, danomice nahranjuju do 80.000 siromaka.* (I,12,236)

insan *m* (*tur.* insan) čovjek, osoba – *Hvala ti, Bože, svakakva ti ima danas isana (čeljadi) na ovome svijetu, a najviše hrdjava...* (III,3,57)

jabandžija *m* (*tur.* jaban) stranac, tuđin – *Tu se voze jabandžije (gosti, tuđjinci), prijatelji – namirnici, putnici, prosjaci, i svak znade za Jozinu kuću...* (II,9,177)

jafta *ž* (*tur.* jafta) grupa sela koja pripadaju jednoj manjoj općini – ... *zar ne znaš da no spada pod Tasovčičku japtu...* (I,1,12)

japundže *s* (*tur.* japyndžak) vrsta kabanice, omotač, zavoj – *Vidio sam da mi je od boli i glada umrijeti u ovoj japužmi...* (V,11,172)

jazuk *m* (*tur.* jazyk) šteta – *Bolan Ivo, taman je jazuk (šteta), što nisi i ti fratar, kad znadeš tako liepo pripoviedati i svjetovati!* (III,8,141)

jok *uzv.* (*tur.* jok) ne, nije, nema – ... *to je baš ono zlo, jedno kara, a drugo pogovara, jedno bije, a drugo miluje, jok, to ne valja!* (I,10,187), (I,10,187), (III,4,71)

kabuliti (*tur.* kabul) pristati na nešto, usvojiti nešto – *Jozo se vratio kući kiseo i nezadovoljan – ne bi ukabulio, što ne nosi zapisa, da si mu osedlana konja poklonio...* (II,12,242)

kadifa *ž* (*tur.* kadife) baršun, samt – *On obiknut po gavanskoj sili, / A navičan kadifi i svili, / Pa smišljao, gdje, će para naći / Da bi moga starom stazom poći.* (IV,2,28)

kahar *m* (*tur.* kahyr) žalost, tuga, briga – *Crven plamen nebo liže, / Narod bjesni, viče, kara, / Tu vojnici kroče bliže, / A tam' kuća red izgara.* (V,10,149)

kail *pridj.* (*tur.* kail) sporazuman, spreman, voljan – *Jeste li kail, a?* (I,10,188)

kaiš *m* (*tur.* kayiř) remen – *Diete, dok je maleno, pa te nešto ne poslušā, a ti za kajiř, da ga izmlatiř, a iz budžaka će stopanica: Nemoj Nikola!* (I,10,187)

kalaus *m* (*tur.* kylavuz) putovođa, vodič, poseban ključ kojim se može otključati svaka brava – *Sluga poslušā svog gospodara i ode*

premda u tudju zemlju, gdje drugog nema vodje ni kalauza do Boga svog... (IV,10,150)

kamdžija ž (*tur.* kamčy) jahački korbač – *Ošine ga i podbode kandžijom, prodrma ga, odkrije, a drug mu ležao uistinu mrtav; dočim je on sav drhta u smrtnome strahu, da se to i njemu ne dogodi.* (V,7,113)

kašika ž (*tur.* kašik) žlica – *Plaću žene, nabrajajući stotinu nejednakih, i da će im ostati djeca bez kašike mlieka. Sada svak vidi, jest nešto – nesreća je, pa bila ona u lievom kolu ili u desnom volu.* (II,11,221)

katil m (*tur.* katil) ubojica, krvnik – ... *taman ko katil (ubojica) od ubijenog.* (II,5,102)

kavga ž (*tur.* kavga) oštar sukob, svađa, prepirka – *Na medjašici u njivi uz kuću bijaše trešnja, prije su je zajedno obirali i dielili, pa nikad kavge, a ove godine u malo da ne bi mrtve glave s te trešnje.* (II,12,229)

kidisati (*tur.* iz grč. kindyneúo) žrtvovati, upropastiti, ne požaliti, pregorjeti – ... *spomenike ne samo sviet na divnijim mjestim podigao, nego još ondje, gdje na njih zub zle godine kidisati ne može, naime u svojim srcim...* (I,5,88)

konak m (*tur.* konak) noćenje, jednodnevno putovanje – *Moli prosjak – posmjeh bogataša / Uz zvek mukli napunjenih čaša / Ko da veli: skin mi se sa vrata / Sto konaka daleko ti vrata!* (II,8,146) *Svi dreče od puste muke, ko kad im se užaren sindžir (lanac) objesi o vratu, da se nikakva hudoba ne smije blizu primaknuti, makar na sto konaka (sto dana hoda) blizu.* (III,7,120), (II,12,224) i drugdje.

kovrdžav prid. (*tur.* kivircik) kuštrav, kudrav – ... *kako je njezino odielo čusto i kovrčasto, kako je izvezeno i šarovito.* (V,1,15)

kurtaristati (se) (*tur.* kùrtala) spasiti (se), izbaviti (se), osloboditi (se) nekoga – *Vidio sam po deset na nekoj čeljadi, pa opet ne mogu, da se kutarišu (oslobode) od svojih nezgoda i muka.* (III,1,14), (III,2,37)

mahala ž (*tur.* mahalle) dio grada, naselje, zaselak – *I opet se skupiše na sielo u djeda Ilije Milića. Baš svi redom, koji i sinočke bijahu, još dva, tri pribranija došla iz druge mahale.* (I,10,186)

mal m (*tur.* mal) imovina, imetak, stoka, blago – *Je li ti potreba, izmamit ćeš mu oli para oli ljekarija, ili šta ti treba i što ti je drago; gdje sreća, tu i nesreća, gdje je mala, tu je i zijana (šteta).* (II,3,51)

marama ž (*tur.* mahrama) dio ženske odjeće – *Pošlje te knjižnikove propovjedi ostadoše svi nešto pokunjeni – jedni vele onako i nije*

drugčije, drugi opet ni najmanje ne vjeruju – sviet, ko sviet, ko će nje-mu mahrama (rubaca) natkati? (III,5,88)

marifetluk *m* (*tur.* marifet) lukavština, šala, psina – *E -umovaše Ili-ja – pa nije brate svemu ni tudjin kriv. Istina Bog, oni unieše njakih adeta i marifetluka, što ih mi ne imadijasmo, ama opet smo i mi krivi! (I,7,138)*

maša *ž* (*tur.* maša) hvataljka za žar... – *Sjednuv moj budući drug, te lulu svoju potegne iza vrata, zaviri u nju, potegnu maše, malo garnu, te će mi smijuć se: – Je li ti liep duhan, daj da prokušam... (II,3,49)*

mehana *ž* (*tur.* mej + hane) gostionica – *Na podne stigli sva trojica u jednu mehanu (birtiju, butigu, krčmu, kako li se sve ne zovu), tu bio jedan drugi čovjek taman od Mosora... (III,7,116)*

mejdan *m* (*tur.* mejdan) boj, dvoboj, duel – *Pop ih liepo čik na mejdan, ne na nož ni na pušku oli sablju, već na svetinju i molitvu. (III,5,89)*

melem *m* (*tur.* melhem) ljekovit pripravak za vanjsku upotrebu – ... *jeli ti muka, skokni do fra Paške, on za čas načini melem (ljekariju) i eto te opet zdravijeg neg si bio. (II,3,51), ... uvijek dobro pogodjen-im duševnim liekom i melemom za rane i mane čovječje nutarnjosti. (II,10,203)*

meteriz *m* (*tur.* meteris, metris) opkop od zemlje, rov, šanac – ... *što je prije moguće, još iz malenih nogu, biva dok još u kolievci zvezde hvata, i zlatne sanke sniva, morali bi se roditelji starati, da preteču ogromne meterze (nasipe) svakom zlu, onoj mladjahnoj duši postavljati... (I,3,40)*

mosur *m* (*tur.* masura) duguljast oblik koji nastaje topljenjem snijega na krovovima, ledenica – *I mlinarova mlinica bijaše se ušutila, a slapovi na rječici bijahu se smrznuli, te višahu mosuri niz hridine poput greda, – sve bijaše tiho i mirno ciela narav, priroda bijaše u mrtvom snu, – nema sada naizmjeničkih posjeta, svak se bijaše zbog leda priliepiti uz svoju peć. (V,6,93)*

mukajet *prid.* (*tur.* mukajjed) zainteresiran, pažljiv, obazriv – *Jednom ukrade majčin jedinak drugom djetetu pisaljku, majka je to saznala, pa ni prekorigi ga, a nekmo li opomenuti, drugom ukrade ovo, trećem ono, ele se djetetu oslašćalo krasti, mati ni mukajet, već ga i dalje mazi i miluj: Dobro, moje zlato! (I,10,187), Nadodju i milosrdne sestre, da ga pomalo sprema i nagovore na pokoru, ali on ni mukajet. (V,10,158) – ni mukajet – obično znači: 'ni riječi'*

mukte prid. (tur. muft, müft) badava, besplatno – *Šta mene briga, što oni mukte (uzalud) tupe zube, kad mi ništa učiniti ne mogu.* (III,7,121)

odžak m (tur. odžak) dimnjak... – *Vrlo stopanica Kata pristavila u odžaku džezvu – e, k'o na sielu, valjalo je popiti kahvu...* (I,10,186)

para ž (tur. od ar. bara) novac... – *Jesi li čuo, kako meni opsova vjeru, kad mu ne dadoh para, a tebi ludu pamet, što mu toliko zlata sasu u džep i malo mu se činjaše, ta ko će lakomca napuniti, da si mu i sto dukata ponudio još bi koji put zaiskao.* (III,8,139) i drugdje.

paša m (tur. paša) naslov visokih vojnih i civilnih dostojanstvenika u Turskom carstvu... – ... *stariji si, pa znadeš bolje varati; još i konja jašiš, k'o kakav pašalija. Ovo malo moje kukavice u sitnižu htjede mi ona babasta popina izmamiti.* (III,8,139)

pazar m (perz. bazar) kupovina i prodaja... – *Kad bih ja i manje prima nego pop za zapise, ne bi ništa drugo radio, već zapise gradio, nu onda bi mi trebalo dati dušu na pazar (trgovinu), dosta novca, ali duša ode u pakao za vazda...* (III,8,139)

pilav m (tur. pilâv) gusto kuhana riža s pilećim ili ovčijim mesom... – *Sam naš car ima kabanicu, a svi ostali kukuljicu, pa da se oni kozar, jadna im majka, s molućem (velikom vlasti) izbiju. Mislio i Moskov našega cara dobiti, al je pokušao pilav, kad mu nije bio još varen!!!* (II,10,197)

pusatli prid. (tur. pusat) oboružan – ... *jedno plavo momče srednjega struka, ali dosta okoprčno – i on pusatli (oboružan): nož, velika puška dvocievka...* (III,7,116)

rahat prid. (tur. rahat) zadovoljan, spokojan, miran, raspoložen... – *Sto mala i imanja za paru, kad čovjek nema svoga pravoga rahatluka (zadovoljnosti) u svomu srcu.* (II,9,177), *On se vrati u kuću te se učini rahat.* (I,10,191)

refena ž (tur. herifane) zajednički trošak ravnomjerno raspoređen... – *Još došlo novaca u kesu, nek ima, za potrebe i za revene (putnog troška). Može se tako trofiti, da ti nešto zapane na putu pod jeftinu cieniu...* (II,12,242)

sanduk m (tur. sandyk) drveni kovčeg ili škrinja – *Unidjosmo u sobu, otvorismo jedan sanduk (škrinju), nešto prtenila i još štogod čoheno izderano...* (II,5,102)

sebetli prid. (tur. sebeb, sebeb) sretne ruke – *Svakako treba, da fra Pile zapiše zapis – on je sebetli ruke (sretne).* (II,12,242)

seiz *m* (*tur.* sejis) konjušar – ... išao s Omer pašom na Crnu goru, on bio seiz uz starog Ali bega Vileića, a veli, bijaše zor junak Ali beg... (I,10,186)

sepet *m* (*tur.* sepet) koš od šiblja – Mlada, liepa Cerničanka prolazila mostom, noseći pun koš (*krto, sepet*) raznih stvari, što ih je na Rieci nakupovala. (V,7,114), ... a osobito joj živo u pameti ostalo, kako je negdje preko mosta između Skoplja i Travnika drečala u sepetu, a jedan je od Arnauta, što su tuda išli, plašio, da šuti, jer će je inače baciti u vodu. (II,8,161)

sindžir *m* (*tur.* zendžir, zindžir) lanac – Svakako, dug ostaje dug, nikad mu ne će sindžir s vrata dok se god neoduzi. (II,3,51), Sindžiri (*lanci*) mu na nogam i rukam zveče... (I,12,226), Vise na srebrenom sindžiru (*lancu*)... (III,1,13), (III,7,120)

sofra *ž* (*tur.* sofra) okrugli stol za kojim se jede sjedeći na madracima, stol za kojim se objeduje – Gospodski je obet priredio. / Svakim blagom sofru učinio. / Pa uz čašu skupocjena pića / Gostio se nad razkošjem pića. (II,8,146)

šajka *ž* (*orjen.*) naoružan riječni brod na vesla – S toga hrli sad na lakoj šajci / K Zemlji svetoj, našeg Spasa majci... (I,4,63)

šalvare *ž. pl. t.* (*tur.* šalvar) dugačke i vrlo široke hlače, nogavica skupljenih oko gležnja... – Još onakoga ne vidje Jozo u šarvaram (*šarvalam*), znao bi i misu i prodiku reći, kako je mudar, samo da je fratar. (III,7,116)

šešana *ž* (*tur.* šeš – šest) vrsta duge puške... – ... te vazda na vrat na nos za svojom vižladi, da često nije znao, kamo idje, pokraj samoga groblja više puta žurio iz svoje šešane ili golice, kad se je i sveta misa govorila, tako, da su sami misari to dobro mogli čuti. (I,12,221)

šiljte *s* (*tur.* šilte) vuneni četverokutni dušek za sjedenje... – Na meko šiljte u pročelju sjede ujak, a ostali se poredaše oko njega i propitaše se bratski i kršćanski za zdravlje. (I,10,186)

taksirat *m* (*tur.* taksir) nesreća, zla kob – Još mu koja žena ili cura neito kriomice šapće, pa mu turi u šaku pletu ili čarape i živu preporuku, neka i njoj donese lapis, ta svak ima svoju potrebu, svak je štono vele, duian taksiratu (*nonadnjoj*). (III,2,38)

taman *pril.* (*tur.* taman) ... upravo, baš... – Bolja našega oka domaćega [duhana] nego taman tri kile, ovoga ljutuma, što se gubice od njega prište. (II,9,176), Utaman mu tumačili dokle će doći, utaman mu sko-

rašnje upropašćenje obitelji predočivali, za sve to nije on niti najmanje hajao. (II,8,151) i drugdje.

tapija *ž* (tur. tapu) ovjerena isprava o vlasničkom pravu na nekretnine – *A ma kako, bolan ne bio, – odpovrnu Jozo, – vidiš da je tamam na mrginju, nije ni moja ni tvoja na samo, već obojice ujedno. – A jok – evo tapija, – a ti stisni pa uberi još, pa i crvljivu. (II,12,229)*

tarhana *ž* (tur. tarhana) izdrobljeno tijesto na mrvice u obliku zrnaca i osušeno, od čega se pravi istoimena čorba – *Kad čuje otac gvardijan svu tu čudnu taru, skanu i ne satkanu, da se je Jozo ipak sjetio, odkle ga je to čapa čapila. Vrlo mu bude drago ta njegova dobra odluka i pohvali mu to posljedne, a živo pripeli, da se odsele čuva tudjega ko vatre. (III,9,158)*

teferič *m* (tur. teferrüdž) zabava i gozba u prirodi – *Bez sumnje bijaše ovo prvi put, prva prigoda, da su dječica za malo časaka, u smihu i teferiču, naučila se mnogim i korisnim stvarima. (V,9,143)*

tefter *m* (tur. defter, tefter) bilježnica, registar, protokol... – *... opet otvorismo drugi, tamo opet nešto, ko i u prvom, nekakvih kartušina, tefterina nekakve sitnarije, al para jok! (II,5,102)*

tokmak *m* (tur. tokmak) malj, bat... – *... popala ga voda, oznojio se, kao da najtežim tokmakom (maljem) tuče u najtvrdju živicu stienu, sve curkom znoj niza nj curi... (III,7,119)*

trampa *ž* (tur. trampa) razmjena dobara bez novca – *O sretnih nas ako u svih ljudi budu sve razmjene, kupovanja i prodavanja tako poštena, kao što je vaša današnja trampa bila poštena. (V,8,124)*

tuč *m* (tur. tunč) bronca – *... najmladji sudac od 12 sudaca vrhovnog papinskog sudišta čita glasno na vratim, zvanim od tuča (bronca), papinu bullu u latinskom i talijanskom jeziku. (I,2,29)*

ulak *m* (tur. ulak) glasnik, glasonoša, teklić – *Ali poslati ulaci mu ne znadoše drugo kazati, nego da sam Esav idje susresti ga sa četiri stotine svojih oboružanih ljudi (IV,12,180)*

vakat *m* (tur. vakit, vakyt) kraće vremensko razdoblje – *Nego, ljudi moji, od šta vakat, od toga vrijeme, dobrahno je zanoćilo, valja i kući doći, pa ćemo se i opet što prije sastati... (I,7,139), (I,7,137), (II,10,196) i drugdje.*

zaira *ž* (tur. zahire) hrana, namirnice – *Ja ne grdim svetih rieči, najljepša zaira (jelo) može biti u koritu, pa tko će ju onda okusiti? (III,8,140)*

zejtin *m* (*tur.* zejtin) maslinovo ulje, ulje uopće – *Jedni nose popu nekakve male bočice, kao ljudski palac, nešto u njima žuto, rek bi, da je zejtin (ulje), što li je, nose nekakvu travku, koja nečim žestoko zaudara (miriše, vonja).* (III,7,117)

zeman *m* (*tur.* zeman) vrijeme u velikom odsjeku – *Možda su pomagali zapisi u stari zeman (doba), dok nisu ljudi bili opaki kao sada, nu sada ne mogu pomoći.* (III,4,72) *On je držao kod sebe na školanju jednog dječaka, koji po zemanu izidje na glasu mudrosti isto kao i on.* (V,4,68)

zera *ž* (*tur.* zerre) sićušni dijelić, trunčica – *Opet kad zaklinje gusine na drveću – odmah se stanu komuštrati, pa u jednu zeru pocrkaju – tako crve ili što drugo.* (III,5,89)

zijan *m* (*tur.* zijan) šteta, kvar, gubitak – *Je li ti potreba, izmamit ćeš mu oli para oli ljekarija, ili šta ti treba i što ti je drago; gdje sreća, tu i nesreća, gdje je mala, tu je i zijana (šteta).* (II,3,51)

Utjecaj koaliranja Hrvatske seljačke stranke sa srpskim radikalima na izborne rezultate 1927. u Bosni i Hercegovini

IVICA GLIBUŠIĆ
Sveučilište u Mostaru
Filozofski fakultet
E-pošta: ivica.glibusic@ff.sum.ba

UDK: 324(497.6)"1927"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 6. svibnja 2019.
Prihvaćeno: 21. svibnja 2019.

Sažetak

U radu se na temelju neobjavljenoga arhivskog gradiva i literature govori o izbornim rezultatima Hrvatske seljačke stranke (HSS) na oblasnim i skupštinskim izborima 1927. na prostoru Bosne i Hercegovine. Koaliranje HSS-a sa srpskim radikalima u Bosni i Hercegovini ostale hrvatske političke stranke i disidenti HSS-a dočekali su kao pogodan trenutak da se smanji utjecaj HSS-a među Hrvatima. Hrvatska pučka stranka (HPS), uz pomoć dijela svećenstva Katoličke crkve, najavljivala je pobjedu upravo kroz isticanje HSS-ova sudjelovanja u vlasti sa srpskim radikalima, odustajanje od republikanizma te priznavanje Vidovdanskoga ustava uz optužbe da se Stjepan Radić bori protiv katoličke vjere. Vodstvo HSS-a, dobivši informacije s terena o mogućem osipanju članstva i smanjenju podrške na izborima, primijenilo je agresivniju kampanju obilazeći svako mjesto s potencijalnim svojim biračima kroz utemeljenje novih stranačkih ograna. Unatoč sukobu s dijelom svećenstva Katoličke crkve na prostoru BiH te sabotiranjem stranačkih aktivnosti od srpskih radikala i državnih vlasti te hrvatskih stranaka koje su činile oporbu, HSS je ipak ostvario pobjedu među Hrvatima, odnosno dobio je

većinsku podršku i na oblasnim i na skupštinskim izborima uz osjetno smanjenje broja glasača, ali s osvojenim brojem mandata Radić nije politički ugrožen, a HSS je i dalje bio vodeća hrvatska stranaka na prostoru Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: Hrvatska seljačka stranka; Hrvatska pučka stranka; Stjepan Radić; izbori; agitacija; oblast; skupština; srpski radikali.

Uvod

Dok je Stjepan Radić bio u zatvoru,¹ trajala je intenzivna aktivnost drugih članova stranke na približavanju vladajućem režimu kako bi se postigao dogovor o njegovu puštanju na slobodu, zatim verifikacija zastupničkih mandata i zaustavljanje represije prema stranci. Članstvo i simpatizeri stranke na terenu nisu bili upoznati s pregovorima koje je vodio uži dio vodstva tako da je većina članstva vijest o političkom zaokretu dočekala s nevjericom. Pavle Radić je kao predsjednik Hrvatskoga seljačkog kluba,² u ime vođe Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS) Stjepana Radića 27. ožujka 1925. u Narodnoj skupštini pročitao izjavu u kojoj se priznaje stanje definirano Vidovdanskim ustavom s dinastijom Karađorđevića na

1 Pašić – Pribićevićeva Vlada donijela je 23. prosinca 1925. odluku da se Zakon o zaštiti države primijeni i na Hrvatsku republikansku seljačku stranku te da se provede uhićenje vodstva stranke. Odlučeno je da se raspuste sve organizacije HRSS-a. Zabranjeni su svi zborovi, konferencije i rad stranke te izlaženje njezinih novina i publikacija. Provođenje odluke odgođeno je zbog božićnih blagdana, a njezina provedba započela je na Novu godinu 1925. Uhićeni su svi članovi vodstva osim Stjepana Radića koji se skrivao u skloništu u Seljačkom domu u Zagrebu. Otkriven je i uhićen 6. siječnja 1925. Usp. HRVOJE MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 1999., str. 178.

2 Hrvatsko narodno zastupstvo (narodni zastupnici HRSS-a i Hrvatske zajednice) na zasjedanju u Zagrebu 4. ožujka 1925. zaključilo je da će u Narodnoj skupštini u Beogradu činiti poseban parlamentarni klub koji će se zvati Hrvatski seljački klub. Za predsjednika toga kluba izabran je Pavle Radić, za potpredsjednika Ivica Lorković, a za tajnike su birani Nikola Precca i Albert Bazala. Vidi: RUDOLF HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Školska knjiga, Zagreb, 1992., str. 244.

čelu. Stranka mijenja ime u Hrvatska seljačka stranka (HSS).³ Hrvatska pučka stranka (HPS) optužila je Radića da je iznevjerio svoj program, pa i onaj koji je utanačio s blokovskim strankama, odnosno da je poput Svetozara Pribićevića postao unitarist i centralist, a sve bez znanja zastupnika Hrvatskoga seljačkog kluba i bez odobrenja hrvatskoga naroda. Nadalje, optužuju ga za narušavanje dobrih odnosa s Katoličkom crkvom i Rimom radi uspostave jedne vjere.⁴ Objašnjavajući svoj zaokret Radić kaže da stranka koja ima na trima izborima većinu unutar hrvatskoga biračkog tijela treba sudjelovati u vlasti i u donošenju važnih političkih odluka a ne svoju politiku bazirati samo na deklaracijama, programima i oporbenom djelovanju. Smatrao je kako su Hrvati predugo u oporbi i da se to stanje mora promijeniti.⁵ Posebno je bila znakovita konstatacija koju je Radić izrekao pred Trumbićem, koji ga je kritizirao zbog približavanja radikalima: "Moraš gaziti i u govornima kada nema drugog načina da dođeš do svog cilja".⁶ Ulazak Stjepana Radića u Vladu⁷ Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS) bio je politički manevar kako bi učvrstio svoju stranku nakon teških progona. Iako su mnogi tada smatrali da je njegov sporazum sa srpskim radikalima političko

3 H. MATKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 191. Usp. IVICA GLIBUŠIĆ, "Reagiranje Hrvata iz Bosne i Hercegovine na Radićevo približavanje srpskim radikalima", u: *Motrišta – Časopis za kulturu, znanost i društvena pitanja*, 83-84, Mostar, 2015., str. 69.

4 "Kad vjetrogonja narod vodi...", u: *Narodna sloboda*, 37, Mostar, 18. rujna 1925., str. 1.

5 Objašnjavajući svoj zaokret Radić kaže: "Stranka koja ima pored tri izbora većinu, ona se ne može jednostavno zadovoljiti programom, deklaracijama, izjavama ona je dužna, i to su svi od nas zahtijevali, da sudjeluje u vladi. Što je onda bilo najpotrebnije, ona je dužna primiti se parlamentarnog rada ako je to moguće. 75 godina mi smo Hrvati u opoziciji netko je morao biti na vlasti. A tko je to bio? ovakvi kakvi se sada tamo (u opoziciji) krevelje. I ja sam kazao. Gospodo, ako mi ostanemo i dalje u opoziciji mi ćemo se odučiti stvarati, mi ćemo se priučiti samo prigovarati. Opasno je to za stranku i za narod, da izgubi svaki doticaj sa vlašću i odgovornošću..." LJUBOMIR ANTIĆ, "Hrvatska federalistička stranka", u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 15, No. 1, Zagreb, 1982., str. 181.

6 *Isto*, str. 168.

7 Pregovori oko suradnje i ulaska u Vladu Kraljevine SHS intenzivirani su nakon verifikacije radićevskih mandata. Pavle Radić započeo je službene pregovore s Pašićevim radikalima 2. srpnja 1925., a osim njega na tom sastanku u izaslanstvu HSS-a bili su Benjamin Šuperina i Nikola Nikić. Usp. H. MATKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 197.

samoubojstvo, ipak se na kraju pokazalo da je Radić jakom stranačkom promidžbom uspio uvjeriti Hrvate i dio muslimana u BiH da je taj njegov čin bio neophodan. Radić je kao državni ministar⁸ uvelike radio na promidžbi svoje stranke i seljačke ideje za izbore 1927., a tu je promidžbu upravo temeljio na sukobljavanju sa svojim koalicijskim partnerom Narodnom radikalnom strankom (NRS).⁹ Previ- ranja u vodstvu HSS-a u BiH dolaze u središte zanimanja, posebice kada je riječ o sukobljavanju Nikole Nikića i Stjepana Radića te dru- gih protivnika Radićeva pravca političkoga djelovanja.

Oblasni izbori u Bosni i Hercegovini

Pripreme za izbore 1927. u BiH, a posebno u Mostarskoj oblasti, bile su oštrije nego na prethodnim izborima. HPS se nadao da će napada- jući Radića i HSS zbog koalicije sa srpskim radikalima hrvatsko pu- čanstvo u Bosni i Hercegovini uglavnom prijeći na njihovu stranu. Tako je HPS na naslovnici *Narodne slobode*, stranačkoga glasila za Hercegovinu, Hrvatima uputio poziv da na sljedećim izborima ne glasuju za Radića navodeći kako on i radikali već godinu i pol vlada- ju zemljom, zajednički dogovaraju činovništvo, određuju poreze i cijenu duhana. Posebno se napadaju HSS-ovi prvaci u Mostarskoj oblasti – Bariša Smoljan i Nikola Precca. HPS u svojoj kampanji pro- tiv HSS-a konstantno ističe da je Radić prišao Starokatoličkoj crkvi, što je protivno interesima katolika u Hercegovini.¹⁰ Kada je riječ o

8 Pregovori HSS-a i NRS-a rezultirali su 14. srpnja 1925. potpisivanjem do- kumenta pod nazivom *Akt sporazuma narodne radikalne stranke i Hrvatske seljačke stranke*. Na osnovi propisanoga sporazuma Nikola Pašić podnio je ostavku ali istovremeno dobio mandat za sastavljanje nove vlade. Dana 18. srpnja 1925. formirana je radikalsko-radićevska vlada u kojoj su bila četiri predstavnika HSS-a: Pavle Radić – ministar agrarne reforme, Benjamin Šupe- rina – ministar pošta i brzjava, Nikola Nikić – ministar šuma i ruda te Ivan Krajač – ministar trgovine i industrije. HSS je dobio i tri mjesta državnih pod- tajnika, a Stjepan Radić ulazi u Vladu na mjesto ministra prosvjete 18. stude- nog 1925. Usp. R. HORVAT, *nav. dj.*, str. 299.

9 Usp. I. GLIBUŠIĆ, *nav. dj.*, str. 71.

10 *Narodna sloboda* (glasilo HPS-a) navodi da je Jozo Jukić, jedan od glavnih Radićevih pobornika u Brotnju, poslao simpatizerima HSS-a jedan paket sa starokatoličkim brošurama i pismom u kojem, između ostaloga, piše: "Vi ste sigurno čuli o našem narodnom crkvenom pokretu, a ja ti po želji šaljem neko- liko knjižica i letaka da ih razdijeliš među naše ljude iz kojih ćete uvidjeti po- redak i upravo hrvatske starokatoličke crkve s rimokatoličkom. Čim vas bude

Radićevim stavovima o Katoličkoj crkvi, oni se mogu povezati kao plod političke borbe protiv dijela katoličkoga svećenstva koje je podržavalo HPS kao izravnoga konkurenta za hrvatske glasače. Često su te izjave bile kreirane prema dnevnopolitičkim potrebama i glasačima koji ga slušaju.¹¹ Osim stranačkih novina nema dodatne potvrde o organiziranom sudjelovanju HSS-ovih predstavnika na širenju Starokatoličke crkve u Mostarskoj oblasti. Nakon ulaska u vlast Radić je u svojim istupima nagovještavao smjer svoga političkog djelovanja. To se odmah vidjelo na prvom Radićevu javnom političkom nastupu kada je kao ministar prosvjete u Subotici 16. siječnja 1926. istaknuo da su porezi u državi preveliki i da ih nije u stanju podnijeti Vojvodina a kako će onda siromašna područja kao Bosna i Hercegovina te Dalmacija koje su gospodarski slabije razvijene a ovise o poljoprivredi.¹² Svjestan teškoga stanja u stranci Radić se nakon ulaska u vlast odlučio na provođenje jače izravne kampanje među stanovništvom Bosne i Hercegovine i južne Dalmacije. Nakon boravka u Subotici oputovao je u Sarajevo, a nakon toga kroz Hercegovinu u Dubrovnik. Radić je tijekom 1926. u Bosni i Hercegovini boravio pet puta, a sve s ciljem kako bi konsolidirao stranku i učvrstio svoje članstvo. Pri njegovu dolasku u Bosnu i Hercegovinu dočekuju ga stranački ljudi u Brodu, Derventi, Doboju, Maglaju, Zavidovićima, Žepču, Zenici, Lašvi, Visokom, Sarajevu, Mostaru i drugim mjestima.¹³ Dana

barem 10 pristaša, izaberite privremeni odbor koji neka stupi sa našim odborom u dopisivanje, za dalje upute i informacije o ovom se obrati i na zauzetne poslanike na Barišu Smoljana i Preccu, koji će vam, uvjeren sam, lijepih uputa dati, tim prije jer su oni o tom dosta čuli u Ministarstvu vjera pa bi Vam dosta mogli pomoći osobito za osnutak hrvatske starokatoličke župe u Brotnju." "Hrvati Hercegovci", u: *Narodna sloboda*, 4, Mostar, 20. siječnja 1927., str. 1.

- 11 Jedan od Radićevih stavova o osnivanju nacionalne crkve: "Znate po mom mišljenju je klerikalizam tolika opasnost, da se naš hrvatski narod neće nikada pravo sliti sa srpskim, dok se Hrvati ne oslobode Rima i to posvema. Ne mogu Hrvati u pravoslavlje – to nije potrebno, jer bi tu bile odmah velike i jake kontrakcije. Ali ja sam uvijek o tom razmišljao, da bi trebalo stvoriti hrvatsku crkvu, nezavisnu od Rima, nacionalnu. Možda će vremenom biti moguće upotrebiti za to starokatoličku hrvatsku crkvu". ZLATKO MATIJEVIĆ, *U sjeni dvaju orlova*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2005., str. 214.
- 12 R. HORVAT, *nav. dj.*, str. 302. Usp. FRANKO MIROŠEVIĆ, "Radićevi govori u Dalmaciji 1926.", u: *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU*, 50, Zadar, 2008., str. 290.
- 13 "Svečani pohod predsjednika HSS u Herceg Bosnu i Dalmaciju", u: *Dom*, 5, Zagreb, 3. veljače 1926., str. 1.

31. siječnja 1926. Radić stiže u Sarajevo i svojim nastupima pokušava pridobiti muslimansko stanovništvo za podršku svojoj stranci i politici govoreći kako je potrebno gradove u Bosni i Hercegovini učiniti središtima privrede. Pri tome se osvrnuo na geografsko jedinstvo Bosne i Hercegovine i Hrvatske rekavši kako su "Hrvati iz Dalmacije i Slavonije obuhvatili Bosnu u naručju s lijeva i desna".¹⁴ Na putu prema Dubrovniku Radić je imao javne nastupe u Mostaru, Čapljini i Gabeli. U Mostaru je priređen svečani doček na željezničkoj stanici na kojemu je nazočilo više stotina ljudi. Na javnom nastupu u Mostaru osudio je zapostavljanje Hrvata govoreći kako ih nema u vlasti a niti u državnim organizacijama koje su imale svoje ispostave na lokalnoj razini. Radić navodi: "Vidite u Bosni nema ni jednog velikog župana Hrvata, a u Beogradu ni jednog direktora". Mostarsko javno obraćanje bilo je naznaka velike konfrontacije sa srpskim radikalima i mogućnost prijevremenih izbora. Objašnjavajući svoj ulazak u vlast Radić je istaknuo kako bit vlasti nije ministarska fotelja nego "izvršavanje teške domovinske zadaće". Smatrao je da je i za Srbe, zbog mira i napretka u zemlji, dobro provođenje jednakopravnosti za sve narode. Radić navodi: "Ako ležeš pod Srbinom, pregazit će te, ali ako ustaneš poljubit će te".¹⁵ Nakon toga održao je i javni nastup u Čapljini gdje je, osim Hrvata, bio nazočan i velik broj muslimana. U svome govoru opovrgnuo je, kako se navodi, da je Pašić sporazum s HSS-om morao potpisati, dodavši da je razlog potpisivanja toga sporazuma taj što je uvidio da se silom ne može vladati.¹⁶ Nakon Čapljine Radić je stigao u Dubrovnik gdje je pred crkvom svetoga Vlaha održao govor pred članstvom i simpatizerima HSS-a istaknuvši da se državom ne može upravljati odozgor (centralistički), a niti silom kundaka i pušaka. Prema Radićevu mišljenju jedino je rješenje uvođenje "seljačke demokracije".¹⁷ Radić je i na ovome skupu objašnjavao razloge ulaska u vlast odnosno sporazum s radikalima. Cilj je, navodi Radić, da se Hrvati slobodno razvijaju i da ostanu ono što jesu, vjerojatno aludirajući na težnje velikosrpske politike da se katolici u Dubrovniku izjasne po nacionalnosti Srbima, a Dubrovnik postane tzv. srpska Atena. Za Srbe Radić kaže da su Srbi, i da ih Hrvati najviše vole kada kažu da su Srbi. Radić nastavlja: "mi njih najvolimo kad

14 R. HORVAT, *nav. dj.*, str. 305. Usp. F. MIROŠEVIĆ, *nav. dj.*, str. 291.

15 F. MIROŠEVIĆ, *nav. dj.*, str. 291.

16 *Isto*.

17 *Isto*, str. 292.

nam kažu da su Srbi. Čim počnu "jugovati" mi velimo da su počeli "ludovati", jer se bojimo prevare. Oni će govoriti da su Jugoslaveni a ipak će srbovati. Mi hoćemo čiste račune. Vi Srbi, a mi Hrvati. Jugoslaveni možemo biti u pravoj Jugoslaviji zajedno s Bugarima".¹⁸ Nakon boravka u Dubrovniku Radić se ponovno vraća u Čapljinu pa u Ljubuški. U Čapljini je govorio o potrebi pravednije raspodjele novca, uređenju države, a posebno je napao ministra financija Milana Stojadinovića da se ne brine o seljacima i njihovim potrebama a vodi računa o ruskim migrantima. Objašnjavajući razlog ulaska u Vladu, Radić ističe da je to bila potreba kako radikali ne bi radili što hoće.¹⁹ Nakon boravka u Čapljini održao je govor u Ljubuškom pred 5000²⁰ ljudi, a nakon toga nastavio put prema Lovreću, Dugopolju, Dicom i Imotskom.²¹ U *Narodnoj slobodi* od 20. siječnja 1927. u tekstu "Hrvati Hercegovci" upućen je poziv da se na izborima za oblasne skupštine (23. siječnja 1927.) izjasne odobravaju li tadašnje stanje i upravu ili ne odobravaju. Napadi su upereni protiv NRS-a i HSS-a koji zajednički vladaju državom.²² U istom broju *Narodne slobode* u tekstu "Hrvatski seljački narode" Radića i HSS optužuje se da su pogazili svoja obećanja vezana za seljačku republiku. Glasače se upozorava da ne zaborave 27. ožujka 1925., kada je HSS kukavički priznao velikosrpski "Vidovdanski ustav" i time premoć Srba nad Hrvatima.²³ *Narodna sloboda* tvrdi da sve više Hrvata odstupa od Radića i prilazi HPS-u, a samoga Radića optužuju za tri grijeha: nametanje tereta narodu, pokušaj prodavanja katoličke vjere i izbacivanje križeva iz škola.²⁴ Radić, svjestan napada od hrvatskih oporbenih stranaka i dijela katoličkoga svećenstva, u svome govoru u Imotskom napada socijaliste i druge "koji ne vjeruju u Boga i ne priznaju narodnost". Posebno naglašava kako treba vjerovati u Boga i da su zločinci oni koji kažu da će ih on privesti na pravoslavlje.²⁵ Na ovaj način, u izravnom obraćanju narodu, Radić je demantirao optužbe koje su ga do-

18 *Isto*, str. 293.

19 *Isto*, str. 294.

20 Rudolf Horvat navodi da je na skupu bilo oko 10.000 ljudi. Vidi: R. HORVAT, *nav. dj.*, str. 306.

21 F. MIROŠEVIĆ, *nav. dj.*, str. 295.

22 "Hrvati Hercegovci", u: *Narodna sloboda*, 4, Mostar, 20. siječnja 1927., str. 1.

23 *Isto*.

24 "Izborna kretanje", u: *Narodna sloboda*, 49, Mostar, 1926., str. 2.

25 F. MIROŠEVIĆ, *nav. dj.*, str. 295.

vodile u sukob s Katoličkom crkvom i vjernicima katolicima. U cilju predizborne kampanje, novine su kao udarne vijesti objavljivale one o prelasku pojedinaca ili stranačkih odbora HSS-a u pojedinim mjestima u HPS. U novinama *Sloga* objavljen je članak s naslovom "Hercegovački Hrvati prelaze radikalnoj Stranki", gdje stoji kako mnoga hrvatska sela prelaze NRS navodeći primjer sela Stubica u srezu Ljubuški, koji pristupaju toj stranci ali ostaju "dobri katolici".²⁶ Takvi stavovi bili su zastupljeni kod srpskih političara koji su zastupali velikosrpski program. Negira se postojanje hrvatske nacije ali se daje pravo izjašnjavanja vjeroispovijesti.²⁷ Također, u novinama *Sloga* objavljen je članak pod naslovom "Organiziranje N.R.S. u Šurmancima" u kojemu stoji kako je ta stranka u Čitluku i Rakitnu ostvarila zapažen rad na primanju novih članova u svoje redove.²⁸ U tekstu pod naslovom "Agitacija g. S. Radića po Hercegovini", zamjera se Radiću na kampanji u Hercegovini u kojima je isticao da su Srbi podjarmili Hrvate, a posebno na javnim skupovima u Konjicu i Mostaru.²⁹ Kada je riječ o objavljivanju masovnoga prelaska Hrvata u NRS ili neku drugu stranku, to je bila strategija vođenja kampanje kako bi se i druge potaknulo da učine isto. Međutim sami rezultati na terenu bili su zanemarivi. Najveća posljedica Radićeve olako provedene politike i njegovih nekontroliranih ispada, navodi HPS, jest da su se hrvatski zastupnici razjedinili u dva tabora. Radić je htio rascjepkati radikale, a to se dogodilo njegovoj stranci. Izražava se bojazan koliko će zastupnika Nikola Nikić³⁰ povući za sobom, a to bi značilo samo

26 "Hercegovački Hrvati prelaze radikalnoj Stranki", u: *Sloga*, 41, Mostar – Dubrovnik, 14. kolovoza 1926., str. 1.

27 ANTE NAZOR, "Kontinuitet velikosrpske ideologije kao uzrok rata u Hrvatskoj 1990-ih", u: *Vukovar '91. – istina i/ili osporavanje (između znanosti i manipulacije)*, Zbornik radova, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb – Vukovar, 2013., str. 38.

28 "Organiziranje N.R.S. u Šurmancima", u: *Sloga*, 41, Mostar – Dubrovnik, 14. kolovoza 1926., str. 2.

29 "Agitacija g. S. Radića po Hercegovini", u: *Sloga*, 46-47, Mostar – Dubrovnik, 25. studenog 1926., str. 1.

30 Unutar HSS-a dogodile su se podjele. Skupina okupljena oko Nikole Nikića, ministra HSS-a, nije se slagala s Radićevim političkim djelovanjem. Nikić je bio povezan s dvorom i radikalskim političarima što je poticalo njegove ambicije za važnijom ulogom u državnoj politici. Na sjednici Hrvatskoga seljačkog kluba 7. srpnja 1926. isključen je iz stranke. Već 12. srpnja u skupštini sa svojom skupinom osniva disidentski Klub Hrvatske seljačke stranke. Nikić podnosi ostavku na ministarsko mjesto 7. listopada 1926. Od potpisivanja

slabljenje hrvatskih pozicija, a dala bi se prilika Pašiću da bez smetnje i dalje provodi svoju velikosrpsku politiku.³¹ Radićevo približavanje radikalima HSS-ove pristaše u Hercegovini dočekale su s nevjericom. Postavljalo se pitanje o opravdanosti žrtava zbog potpore Radiću. Svojim aktivnim radom HSS-ovo hercegovačko vodstvo za kratko je vrijeme uspjelo spriječiti potpuno rasulo unutar stranke. Unatoč takvim događanjima, HPS nije iskoristio trenutak HSS-ove slabosti kako bi privukao sve razočarane u Radićevo politiku što će se pokazati i na sljedećim izborima. Odnosi u HSS-u poljuljani su, a Nikić je gradio svoju promidžbu izjavljujući da će na osjetljivom terenu Hercegovine omogućiti sadnju tri milijuna strukova duhana više od dotadašnje sadnje.³² Radić je još 21. lipnja 1926. u Sarajevu izjavio da više ne računa na Nikića i njegovu skupinu. Unatoč dobroj promidžbi u liberalnom hrvatskom glasilu *Jugoslavenski list*, Nikić nije bio dobro prihvaćen kod članstva HSS-a u Bosni, ali je u Zenici, Travniku, Busovači i Sarajevu imao potporu pojedinih župnika koji su bili nezadovoljni odnosima Stjepana Radića prema ulozi Katoličke crkve u javnome životu. Međutim, to nije dalo rezultata jer je Radić dobio veliku potporu prilikom posjeta središnjoj Bosni.³³ Previranja u HSS-u dala su naslutiti da će sljedeća predizborna kampanja biti oštra. Bilo je potrebno stranku učvrstiti na samome terenu što bi se trebalo postići temeljitijim radom stranačkih ogranaka. Kotarska organizacija je 19. travnja 1926. u Čapljini održala izvanrednu skupštinu HSS-a na kojoj su nazočili i izaslanici iz istočnoga dijela Hercegovine. Jednoglasno je zaključeno da se pozdravi predsjednikov rad na suzbijanju korupcije i da mu se ukaže apsolutno povjerenje u vođenju hrvatskoga seljačkog naroda, a osuđen je izdajnički rad Nikole Nikića, Tome Kovačevića i njihovih istomišljenika. Tadašnju kotarsku organizaciju u Čapljini predstavljali su tajnik Salem Metiljević i predsjednik Mijo Jakiša. Potpora Stjepanu Radiću i HSS-u stigla je i iz konjičke kotarske organizacije, od predsjednika Stjepana Anđelića te tajnika Stjepana Jurića. U isto vrijeme kada su unutar HSS-a nastale

sporazuma s radikalima u Narodnoj skupštini smanjio se broj zastupnika HSS-a: 1925. istupilo je 11 zastupnika, a 1926. još osam zastupnika. Usp. H. MATKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 210-211.

31 "Pastirsko pismo presvj. mostarskog biskupa A. Mišića", u: *Narodna sloboda*, 5, Mostar, 1926., str. 1.

32 TOMISLAV IŠEK, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u BiH do zavođenja diktature*, Svjetlost, Sarajevo, 1981., str. 263.

33 *Isto*.

podjele, Radiću je stigla potpora od ljubuške kotarske stranačke organizacije,³⁴ a potom i od šest organizacija broćanskoga kraja, a osuđeni su izdajnički koraci pojedinih zastupnika. Brzrojave potpore potpisali su Jozo Jerkić i Stojan Džogić.³⁵ Radi popravljivanja stanja na terenu među svojim pristašama, HSS je tijekom 1926. krenuo u veliku kampanju učvršćivanja stranke za oblasne i skupštinske izbore. Osnivane su nove organizacije HSS-a, a radilo se i na učvršćivanju postojećega stanja u već formiranim organizacijama. Tako je u Ravnom 25. srpnja 1926. održana HSS-ova skupština koju je otvorio Boško Burić, a sudjelovao je Nikola Precca koji je govorio o hrvatskom seljačkom pokretu i seljačkom programu te o narodnom sporazumu između Hrvata i Srba. Posebno je napadao policijske zapovjednike koji su zajedno sa žandarmerijom i dalje terorizirali hrvatski narod. U Ljubinj u je izabran stranački mjesni odbor, a zastupnik Nikola Precca je 6. srpnja 1926. središnjici podnio izvješće o radu stranke u kotaru Ljubinje. U izvješću se potvrđuje da je u kotaru, u kojemu su na prošlim izborima dobili oko 1000 glasova, osnovana još jedna stranačka podružnica.³⁶ Zbog neslaganja s radom Radića i kasnijim njegovim izlaskom iz Vlade, HSS su počeli napuštati zastupnici i državni službenici a među njima jedan od najutjecajnijih bio je Nikić koji je svojim radom pokušao destabilizirati HSS u Bosni i Hercegovini.³⁷ Nakon Radićeva putovanja u Bosnu i Hercegovinu i Dalmaciju došlo je do burne reakcije u Beogradu i to zbog iznesenih stavova na javnim okupljanjima, pa je 2. veljače 1926. održana sjednica radikalskoga kluba na kojoj je Radić optužen za hrvatski nacionalizam. Radikali smatraju da je Stjepan Radić odstupio od izjave koju je Pavle Radić dao u Narodnoj skupštini ocijenivši da Radić već sada vodi predizbornu kampanju.³⁸ Osim radikala, tisak u Srbiji također je napao Radića zbog njegovih istupa. Hrvatski je tisak o navedenim događanjima drugačije izvješćivao. Tako je primjerice zagrebački Jutarnji list 3. ožujka 1926. pisao kako nema ništa sporno u

34 "Brzrojavi i pismene izjave povjerenja predsjedniku HSS", u: *Dom*, 16A, Zagreb, 22. travnja 1926., str. 2-3.

35 "Brzrojavi i pismene izjave povjerenja predsjedniku HSS", u: *Dom*, 17, Zagreb, 28. travnja 1926., str. 17.

36 "Iz Hrvatske seljačke stranke", u: *Dom*, 31, Zagreb, 4. kolovoza 1926., str. 4.

37 SUZANA LEČEK, "Problem gradske (samo) uprave u Slavanskom Brodu 1918. – 1941.", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 1/2013., Zagreb, str. 20.

38 R. HORVAT, *nav. dj.*, str. 307. Usp. F. MIROŠEVIĆ, *nav. dj.*, str. 296.

Radićevim govorima po Bosni i Hercegovini i Dalmaciji.³⁹ Očito je Beograd bio iznenađen podrškom koju je Radić dobio na svome putovanju i zagovaranju novih izbora za koje radikali nisu spremni a koje je Radić priželjkivao. Kako bi razjasnio svoje nastupe u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji, odnosno iznesene stavove koji su se odnosili na uređenje države i općenito odnos vlasti prema narodu, Radić je 10. veljače 1926. došao u Beograd. Prije toga (4. veljače 1926.) Pavle Radić je Nikolu Pašića upoznao s putovanjima Stjepana Radića po Bosni i Hercegovini i Dalmaciji. Također, u međuvremenu je u radikalnim krugovima dogovoreno i da se razgovara s Nikolom Nikićem koji je primljen u audijenciju kod kralja 7. veljače 1926.⁴⁰ Na sastanku u Beogradu 7. veljače Radić je Pašiću razjasnio poruku svojih govora u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji a posebno onaj u Sarajevu o opredjeljivanju muslimana.⁴¹ Stjepan Radić je napravio vješt manevar pa je u svome stranačkom glasilu *Dom* istaknuo da su ga druge novine krivo interpretirale kada je riječ o javnim istupima u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji. Bura oko njegovih govora nije se brzo stišala jer je uslijedila sjednica Ministarskoga savjeta 13. veljače 1926. na kojoj se Radić očitovao i otklonio dvojbe koje su se pojavile u javnosti. Rezultat toga je odluka Ministarskoga savjeta o objavljivanju teksta sporazuma HSS-a i radikala od 14. srpnja 1925.⁴² Vlada je bila uzdrmana ne zbog Radića koliko zbog otkrivene zloporabe u državnim nabavkama u koje je bio umješšan sin Nikole Pašića, što je rezultiralo padom Vlade radikalno-radićevskoga sporazuma. Pašić je 4. travnja 1926. odstupio, a novu Vladu formirao je Nikola Uzunović koji je obnovio radićevsko-radikalnu koaliciju.⁴³ Međutim, unatoč novoj Vladi i pokušaju smirivanja stanja u državi Radić je nastavio napadati centralizam iako je bio dio vlasti, a posebno je bio oštar na skupu u Pakracu 11. travnja 1926. kada je napao radikalske ministre

39 F. MIROŠEVIĆ, *nav. dj.*, str. 297.

40 *Isto*, str. 298.

41 Nakon sastanka s Pašićem, Radić je iznio svoje tumačenje govora u Sarajevu: "Bitno je u mojem govoru u Sarajevu bilo, da se bosanski muslimani moraju konačno opredijeliti za Hrvate ili Srbe. Jugoslavenstvo to je jedan švindl (varka), kojim se kod nas koriste svi anacijonalni elementi. Nema direktnog prijelaza u Jugoslavenstvo. Mi smo Srbi, Hrvati i Slovenci, pa je to jedan put, kojim se treba opredijeliti. U interesu cijele države, da se Bosna i Hercegovina kulturno i ekonomski ojačaju. U Hercegovini sam vidio toliko sirotinje i nezasažene bijede". R. HORVAT, *nav. dj.*, str. 308.

42 R. HORVAT, *nav. dj.*, str. 308. Usp. F. MIROŠEVIĆ, *nav. dj.*, str. 299.

43 F. MIROŠEVIĆ, *nav. dj.*, str. 300. Usp. R. HORVAT, *nav. dj.*, str. 309-313.

zbog bahatosti, bogaćenja, pri tome posebno ističući potrebu borbe protiv korupcije. Ubrzo nakon toga formirana je nova vlada bez Stjepana Radića.⁴⁴

HSS-ova kotarska organizacija u Mostaru je 1. kolovoza 1926. održala redoviti sastanak kojemu su nazočili izaslanici 33 mjesne organizacije i narodni zastupnik Dervo Hadžioman. Na sastanku je izražena potpora Stjepanu Radiću te prihvaćeni zaključci Hrvatskoga seljačkog kluba od 7. srpnja 1926., a koji su se odnosili na isključivanje Nikole Nikića i osudu njegove privatne politike. Bariša Smoljan izvijestio je središnjicu stranke u Zagrebu o održanom sastanku mjesne organizacije u Mostaru na kojemu je izabran novi odbor.⁴⁵ Izaslanici 14 mjesnih organizacija iz okolice Širokoga Brijega održali su zajednički sastanak kojim je predsjedao Marko Zovko, tajnik mjesne organizacije Mokro, koji je naglasio da Nikić vodi posebnu protuhrvatsku i protuseljačku politiku i da je zbog toga isključen iz stranke. Na sjednici je dogovorena reorganizacija mjesnih odbora. Na Trebinji, u ljubinjском kotaru, također je osnovana organizacija HSS-a, a skupštinu je vodio Nikola Precca koji je tada obišao poplavljena područja Popova polja, evidentirao štetu i ministru poljoprivrede i voda uputio predstavku da se stradalim seljacima priskoči u pomoć.⁴⁶ Umjesto oslabljen, zbog koalicije s radikalima, HSS je pred izbore 1927. nastupio još snažniji. Unatoč propagandi koju je vodio HPS, došlo je do priključenja dijela članstva Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO) HSS-u, što je bio još jedan prilog jačanju HSS-ove pozicije u Mostarskoj oblasti.

U učvršćivanje stranačkih redova na bosanskohercegovačkom terenu i pridobivanje novih članova uključio se i sam Stjepan Radić koji je održao tri velike skupštine – u Travniku, Zenici i Žepču. Radić je u svome govoru u Travniku istaknuo važnost sudjelovanja žena u javnom životu. "Mi smo u Hrvatskoj metnuli žene na prvo mjesto jer su one to i zaslužile", naglasio je Radić i ukorio muslimane da još vode begovsku politiku u odnosu prema ženama. U Zenici se također zalagao za angažiranje žena u politici i javnome životu naglašavajući: "A još napose pozdravite sve naše drage žene građanke i seljanke,

44 R. HORVAT, *nav. dj.*, str. 308-313. Usp. F. MIROŠEVIĆ, *nav. dj.*, str. 306.

45 "Iz Hrvatske seljačke stranke", u: *Dom*, 36, Zagreb, 8. rujna 1926., str. 4.

46 "Sastanak mjesnih organizacija okolice Široki Brijeg", u: *Dom*, 30, Zagreb, 1926., str. 5.

napose naše muslimanke kojih ovdje nema.⁴⁷ Zastupnik Hadžioman izvješćivao je da politika HSS-a među muslimanima dobro kotira, ali samo u onim kotarima i selima u kojima su se u posljednje vrijeme, od ujedinjenja Spahine s Davidovićevom političkom opcijom, održavale stranačke aktivnosti (u mostarskom, stolačkom i nevesinjskom kotaru). Hadžioman ističe da su muslimani u nedoumici i ne znaju kojoj bi se stranci priklonili te je među njima potrebno razviti intenzivnu stranačku promidžbu jer će se u protivnom prikloniti Spahi i demokratima. Unatoč čvrstoći stranačkih redova, Hadžioman upozorava da će zbog nevjerojatne bijede i siromaštva odaziv birača biti slabiji nego na prošlim izborima. Također, rad drugih političkih stranaka, a naročito Pučke, usredotočen je na mostarski i ljubuški kotar. Slab otkup duhana i nečovječno postupanje uprave monopola glavni su aduti u predizbornom agitiranju. Iako su te poteškoće slo-mile i srpsko pučanstvo, HPS-ovci prelaze preko toga i svoje napade usmjeravaju na HSS.⁴⁸

Radićevi protivnici među hrvatskim političkim strankama radili su na promidžbenoj kampanji kako bi HSS optužili za izdaju zbog koaliranja sa srpskim radikalima. Nikola Mandić i Niko Popović 10. prosinca 1926. održali su sastanak s uglednim Hrvatima i franjevcima u Fojnici s ciljem, kako je naglasio Mandić, osnivanja Nikićeve stranke i njezino jačanje u fojničkom kotaru. Mandić je osudio rad Stjepana Radića "koji Hrvatima donosi više štete nego koristi" te je predložio utvrđivanje liste za oblasnu skupštinu nakon čega su jednoglasno izabrani Andrija Alaupović i Ivo Lovrić. Iako je Mandić predlagao da se zamjenici izaberu iz Busovače i Kreševa, ipak je trebalo čekati suglasnost fra Silvija Frankovića, župnika u Busovači, koji je bio i predsjednik novoosnovane Nikićeve stranke.⁴⁹ Stjepan Radić nazvao je 29. prosinca 1926. u *Domu* Nikolu Krešića "odmetnikom i dušmaninom HSS-a". Također, i Hakija Hadžić osuđuje Nikića i smatra ga najvećim neprijateljem HSS-a kojemu je jedini cilj cijepanje hrvatskih glasova.⁵⁰ HSS u završnoj fazi priprema za izbore

47 "Seljačka politika izmiruje sve naše narodne elemente u Bosni da ju učini glavnim izvorom našeg narodnoga bogatstva", u: *Dom*, 32, Zagreb, 11. kolovoza 1926., str. 1-3.

48 "Sastanci u Hercegovini", u: *Dom*, 3, Zagreb, 1927., str. 3-4.

49 ARHIV BOSNE I HERCEGOVINE (dalje: ABiH), VELIKI ŽUPAN SARAJEVSKE OBLASTI (dalje: VŽSO), POV., 1927., 240, f. 31r i f. 32r.

50 ABiH, VŽSO, POV., 1927., 240, f. 127r-143r.

dodatno je potaknuo aktivnost svojih predstavnika na lokalnoj razini na prostorima Bosne i Hercegovine. Svim HSS-ovim kotarskim organizacijama 29. studenoga 1926. upućena je obavijest da su izbori za oblasne skupštine raspisani za nedjelju, 23. siječnja 1927. Od 4. do 20. prosinca 1926. trebalo je postaviti kandidacijske liste, a sve kotarske organizacije morale su održati svoje sjednice 5. ili 8. prosinca, a najkasnije 12. prosinca 1926. Na oblasnim izborima u Bosni i Hercegovini HSS je predložio zajednički nastup s JMO, a usuglašeno je da će se zajednički nastupi dogovarati prijateljski te da će HSS prihvatiti suradnju gdje god zajednički istup osigurava veći zajednički uspjeh. Taj zajednički nastup HSS-a i JMO-a, prema mišljenju Stjepana Radića, trebao bi Bosnu i Hercegovinu izvesti iz zapuštenosti i omogućiti joj pravo na gospodarski i prosvjetni razvoj.⁵¹ Zastupnik HSS-a Dervo Hadžioman posjetio je stolački i dio mostarskoga kotara gdje se upoznao s teškim životom tamošnjega pučanstva. Na tom je putu održao 15 sastanaka, a uslijedio je članski preustroj, što je dovelo do pristupanja lokalnoga stanovništva HSS-u. Meho Rahić iz Bivoljeg Brda, kod Domanovića, pod utjecajem je Derve Hadžiomana iz JMO-a pristupio HSS-u. Promidžbeni sastanak održan je u Lokvama, selu u kojem nije bilo HSS-ove podružnice i u kojem nitko nije na prošlim izborima glasovao za HSS. Nakon toga Hadžioman je održao sastanak i u Crnićima gdje su im se pridružili i predstavnici Aladinića, a među nazočnima je bio i velik broj muslimana. Prema pisanju novina *Dom*, čapljinski su muslimani prešli u HSS. Peti sastanak održan je u Stocu, a potom u Borojevićima i Pješivcu. Na sastancima su se seljaci tužili na progone i nepravde koje im čini ured za otkup duhana. Sljedeći sastanak održan je u Gnjištima, a uslijedili su u Višićima, Dračevu, Doljanima, Čeljevu, Staroj Gabeli te u Čapljini i u Trebižatu u Hrvatskoj čitaonici gdje je osuđena Nikićeva politika i politika njegovih istomišljenika. Treba reći da je Trebižat u to vrijeme bio jedno od najnaprednijih hercegovačkih mjesta – imao je čitaonicu, djelovao je tamburaški i pjevački zbor te limena glazba, a mještani su se okupljali oko društva "Hrvatski seljački sokol". HSS-ovci iz Trebižata na sastanku su izrazili privrženost stranačkoj politici Stjepana Radića. Nakon Trebižata održan je stranački sastanak u Ljubuškom gdje se raspravljalo o stanju u tom kotaru. Sastankom u Ljubuškom završila je promidžbena kampanja u tom dijelu Mostar-

51 "Svim kotarskim organizacijama Hrvatske Seljačke Stranke", u: *Dom*, 49, Zagreb, 4. prosinca 1926., str. 1.

ske oblasti.⁵² HSS-u su pristupili i muslimani nevesinjskoga kraja koji su 12. prosinca 1926. potpisali izjavu da napuštaju JMO i pristupaju HSS-u. Izjavu je potpisao 81 musliman.⁵³

Rezultati oblasnih izbora

Prema "Vidovdanskom ustavu", država je bila podijeljena na oblasti koje su se dalje dijelile na manje administrativne jedinice – kotareve i općine. Svaka oblast mogla je imati najviše 800.000 stanovnika. Kralj je 26. lipnja 1922. donio Uredbu o podjeli zemlje na oblasti prema kojoj je država podijeljena na 33 oblasti, no Uredba se počela provoditi tek 1926., a oblasni su izbori raspisani za 23. siječnja 1927. Vodstvo HSS-a je najavljene lokalne izbore shvatilo kao provjeru njegove pozicije u narodu koja će odrediti orijentaciju njihove politike prije sljedećih skupštinskih izbora, jer nezadovoljstvo naroda zbog suradnje s Radikalnom strankom bilo je očito.⁵⁴ U predizbornoj agitaciji prvaci HSS-a otvoreno istupaju protiv centralizma i posrbljivanja Hrvata što glasačima daje znak da se HSS vraća svojoj staroj politici.⁵⁵

Prema priopćenju Ministarstva unutarnjih poslova, na izborima za oblasne skupštine u svim oblastima HSS postigao je ukupno 264 mandata, a disidenti šest. U Bosni i Hercegovini najviše mandatnih mjesta HSS je dobio u Travničkoj oblasti (11), u Mostarskoj oblasti dobio je 11, u Banjolučkoj šest, u Tuzlanskoj pet i Sarajevskoj tri mandata.⁵⁶ HSS je ukupno u Bosni i Hercegovini osvojio 36 mandata.⁵⁷ Bariša Smoljan izvijestio je stranačku središnjicu da je HSS u čitavoj Mostarskoj oblasti dobio 19.000 glasova.⁵⁸ Na nekoliko primjera možemo vidjeti izraženu podršku politici Stjepana Radića u Hercegovini. Tako je primjerice, na biralištima u Sovićima i Gorici, u ljubuškom kotaru, od ukupno 913 glasača, glasovalo 828, od toga

52 "Organizacija HSS u Hercegovini i težak život tamošnjeg naroda", u: *Dom*, 34, Zagreb, 1926., str. 4-5.

53 "Pristup nevesinjskih muslimana", u: *Dom*, 2, Zagreb, 12. siječnja 1926., str. 3.

54 H. MATKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 213.

55 *Isto*, str. 214.

56 *Isto*, str. 215.

57 Usp. H. MATKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 215. Usp. R. HORVAT, *nav. dj.*, str. 331. Usp. T. IŠEK, *nav. dj.*, str. 280.

58 "Najvažniji rezultati županijskih izbora", u: *Dom*, 4, Zagreb, 1927., str. 3-4.

je 781 birač glasovao za HSS i 45 za HPS.⁵⁹ Oblasni odbor iz Tihaljine, kotar Ljubuški, gdje su glasovala četiri sela: Tihaljina, Puteševica, Borajna i Dragićina, imao je ukupno 867 glasača od kojih njih 211, zbog lošega vremena i udaljenosti biračkoga mjesta, uopće nije izišlo na izbore. Mnogi birači nisu mogli glasovati zbog netočnih podataka u biračkim popisima. Od 656 birača koji su pristupili izborima HSS je dobio 609 glasova.⁶⁰ Tijekom tih izbora vladajući je režim, slično kao i prije, raznim oblicima prisile pokušao izboriti pobjedu svojih stranaka. Dvadesetak dana prije oblasnih izbora počelo je nasilje. Protiv HSS-ovih pristaša podiže se svojevrsna hajka – uhićeno je više čuvara izbornih kutija, zabranjivana je HSS-ova promidžba, krivotvoreni su izborni rezultati. U izvješću Hrvatskoga seljačkog kluba u vezi izborne korupcije i strahovlade prosvjeduje se da su u biračkim odborima imenovani ljudi slabe ili nikakve izobrazbe, ljudi s kojima radikali mogu lako manipulirati. Mnogi su se HSS-ovci ponovno našli u zatvoru, izborni zapisnici i izborni rezultati krivotvoreni su.⁶¹ Izborne zloporabe nisu bile evidentne samo u Bosni i Hercegovini, nego i u Srijemu i u Dalmaciji. Zbog toga je HSS odlučio od predsjednika vlade Nikole Uzunovića i ministra unutarnjih poslova Bože Maksimovića, zatražiti da se kazne svi oni koji su prije i za vrijeme izbora postupali protuzakonito. Stjepan Radić je negirao pisanje beogradskih novina da je HSS u Bosni i Hercegovini izgubio dio svojih pristaša, navodeći da je HSS u Bosni i Hercegovini dobio 37 oblasnih mandata, a na zajedničkim listama s JMO-om četiri mandata. HSS je, ističe Radić, sveukupno osvojio 41 mandat, što je za samo šest mandata manje od radikala koji BiH često proglašavaju čisto srpskom, pa čak i izrazito radikalskom zemljom.⁶² Unatoč dobrim rezultatima u Bosni i Hercegovini, HSS nije bio zadovoljan izbornim rezultatima koji bi, prema Radićevoj ocjeni, bili još bolji da nije bilo nasilja i prijevара. Zbog takvih postupaka vladajućega režima Radić je uložio prigovor Narodnoj skupštini u Beogradu da bi 28. siječnja 1927. ministri, članovi HSS-a, izišli iz vlade. Nakon toga HSS je u Narodnoj skupštini ponovno postao oporbena stranka iako je u nekim krajevima i u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj imao većinsku vlast. Do povlačenja ministara došlo je nakon predizbornoga i izbornoga

59 *Isto*.

60 "Oblasni odbor u Tihaljini", u: *Dom*, 5, Zagreb, 1927., str. 4.

61 "HSS zastupnici protiv izborne korupcije", u: *Dom*, 5, Zagreb, 1927., str. 1.

62 R. HORVAT, *nav. dj.*, str. 331.

terora.⁶³ Bio je to kraj HSS-ove koalicije s radikalima, pa u novoj vladi, formiranoj 1. veljače 1927., više nije bilo HSS-ovih predstavnika. Uz HSS u oporbi su bili Davidovićeви demokrati, Samostalna demokratska stranka (SDS), JMO i HSS-ovi disidenti okupljeni oko Nike Nikića.⁶⁴

Nakon izbora sve su se oblasne skupštine bile dužne sastati 23. veljače 1927., a obvezu sazivanja sjednica imao je najstariji skupštinski zastupnik. Ako se sjednici odazove trećina zastupnika, slijedi polaganje prisege na vjernost kralju, ustavu, narodu i zakonu, a nakon toga tajnim se glasovanjem biraju predsjednik, potpredsjednik i trojica tajnika. Prema uputama o radu oblasnih skupština, isti dan u poslijepodnevним satima mora biti sazvana druga sjednica na kojoj se biraju tri odbora – za proračun i financije, za oblasne uredbe te za molbe i pritužbe. Odbori se biraju na mandat od četiri godine. Ustavom i zakonskim aktima definirane su mjerodavnosti velikoga župana koji, kao predsjednik vrhovne državne vlasti, ima ovlasti usporedno sa skupštinom, ali ne i iznad nje – veliki župan može predlagati, ali bez skupštinske suglasnosti ne može donositi odluke.⁶⁵

Radić je, nakon iznimno dobrih rezultata na izborima, iznio prijedlog da se svih šest oblasti u Bosni i Hercegovini spoje u jednu što je naišlo na oštru osudu Srba koji su bili apsolutno protiv toga.⁶⁶ Postignuti rezultati na oblasnim izborima dali su jasan signal HSS-u da se, ukoliko žele zadržati postojeće stanje i ostvariti još bolje rezultate na izborima, moraju još aktivnije uključiti u promidžbenu kampanju za skupštinske izbore. Srpske stranke izražavale su nezadovoljstvo oko formiranja oblasnih vlasti u onim oblastima gdje nisu ostvarile zapažen rezultat. Tako su predstavnici Srba izrazili negodovanje što su u formiranoj Oblasnoj skupštini u Mostaru 23. veljače 1927. ostali bez utjecaja. Optužbe su iznijete zbog toga što Srbi nisu ušli ni u jedan Oblasni odbor, a sve se nalazi u Radićevim rukama.⁶⁷ Također

63 BOSILJKA JANJATOVIĆ, *Politički teror u Hrvatskoj, 1918. – 1935.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002., str. 87.

64 H. MATKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 216.

65 "Oblasna skupština pravi je gospodarski i kulturni socijalni sabor", u: *Dom*, 7, Zagreb, 1928., str. 1.

66 "Oblasna skupština u Mostaru", u: *Sloga*, 6-7, Mostar – Dubrovnik, 26. veljače 1927., str. 1.

67 *Isto*.

i predstavnici HPS-a nisu bili zadovoljni postignutim rezultatima. *Narodna sloboda* objavila je članak pod naslovom "Komunikej zajedničara" u kojem su zajedničari napali Radića zbog suradnje i dogovora da se zajednički bore kako bi Hrvatska dobila svoj sabor, bana, gospodarsku i prosvjetnu samoupravu. Međutim, Pavle Radić je već 27. ožujka 1925. u Narodnoj skupštini dao izjavu kojom prihvaća sve principe radikalne politike. Ta je izjava dana bez odobrenja seljačkoga kluba i zbog toga najavljuje da će se dogoditi rascjep među radićevcima, kojega će svakoga dana sve više napuštati zastupnici ili članovi.⁶⁸

Predizborna kampanja za skupštinske izbore 1927.

Odbor Narodne skupštine, prema članku 7. Izbornoga zakona, sastao se 22. lipnja 1927. u Beogradu i odredio početak izbornih aktivnosti. Izborni su se popisi i ovaj put radili prema popisu pučanstva iz 1910., pa se u Bosni i Hercegovini biralo 48 zastupnika, u Hrvatskoj i Slavoniji 66, u Srbiji 114, u Dalmaciji 16, u Sloveniji 25, u Crnoj Gori sedam, u Vojvodini 34, u Zagrebu dva, u Beogradu dva, a u Ljubljani jedan. U Bosni i Hercegovini je banjolučki okrug birao 10, bihački šest, mostarski sedam, sarajevski i travnički također po sedam i tuzlanski 11 zastupnika.⁶⁹

Nakon HSS-ova prijelaza u oporbu političko stanje u zemlji je za vladu Kraljevine SHS postalo sve složenije jer je uz HSS stvorena jaka oporbena koalicija. Radiću se ukazala mogućnost za suradnju s drugim građanskim grupacijama u Hrvatskoj i Srbiji.⁷⁰ Kako bi se stanje u zemlji promijenilo, bilo je potrebno raspisati nove izbore. Vukičevićeva vlada je za 11. rujna 1927. raspisala nove skupštinske izbore, a Radić je optimistično najavljivao da će dobiti 100 narodnih zastupnika u Banskoj Hrvatskoj, Bosni, Dalmaciji, Sloveniji i Vojvodini, očekujući kako će dobiti i nekoliko mandata u Makedoniji i Srbiji.⁷¹ Pavle Radić, u govoru u prostorijama društva Trebević 16. svibnja 1927., ističe kako Srbi nikako ne shvaćaju da u ovoj zemlji vlast imaju

68 "Komunikej Zajedničara", u: *Narodna sloboda*, 17. srpnja 1925., str. 2.

69 "I ovi izbori provest će se po popisu pučanstva od godine 1910.", u: *Dom*, 28. Zagreb, 1927., str. 3.

70 B. BOBAN, "O osnovnim obilježjima 'seljačke države' u ideologiji Antuna i Stjepana Radića", u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 13, Zagreb, 1980., str. 69.

71 H. MATKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 226.

Hrvati, Slovenci i Srbi, a ne samo Srbi. Posebno se osvrnuo na štetnu politiku bivših HSS-ovaca ustvrdivši da su radikali kupili Nikića koji radi za njihove interese, a ne za hrvatske.⁷² Policijska direkcija za Bosnu i Hercegovinu u izvješću za kolovoz 1927. navodi kako je Krnjević 20. kolovoza 1927. u Alipašinu Mostu istaknuo da se HSS ne će kandidirati za izbore u Makedoniji jer to ne daju radikali. Napadnut je i Pavao Radić zbog njegova javnog rada navodeći: "A mi nismo sprečavali kada je dr. Milan Srškić dolazio fratrima u Fojnici na ručak a niti dr. Lazu Markovića kada je u Čitluku uz pomoć fratara agituje među katolicima a fratrima se revanširaju dodjelom ordena".⁷³ Na promidžbenom plakatu HSS-a upućen je poziv u sarajevskom okružju da se podrži lista čiji je nositelj dr. Juraj Krnjević, glavni tajnik HSS-a iz Zagreba, a za kotar Fojnica Stijepo Relota.⁷⁴ Izvršni odbor HSS-a utvrdio je 6. srpnja 1927. nositelje kandidacijskih lista u Bosni i Hercegovini. Nositelji lista po izbornim okruzima bili su: Krnjević za sarajevski okrug, Šutej za tuzlanski, P. Radić za banjolučki, Ivan Čelan za travnički, Dervo Hadžioman za bihački i August Košutić za mostarski. Tijekom predizborne kampanje Stjepan Radić je u dva navrata bio u Bosni s ciljem popravljanja ugleda HSS-a. Krajem srpnja 1927. održao je predizborne govore u Bosanskom Brodu, Modranu, Plehanu i Derventi, a krajem kolovoza iste godine u Banjoj Luci. U svojim predizbornim govorima Radić je kritizirao rad vlade.⁷⁵ U sarajevskom okrugu objavljen je promidžbeni letak namijenjen katolicima i muslimanima Hrvatima čiji je tekst završavao usklikom "Vjera u Boga i seljačko-radnička sloga!"⁷⁶ Također, objavljen je letak pristaša HSS-a u Hercegovini s nositeljima lista, na čelu s Augustom Košutićem.⁷⁷ HSS je 21. kolovoza 1927. održao skup u Kiseljaku, nakon toga u Busovači, a potom u Fojnici. Zbor je u Fojnici otvorio predsjednik kotarskoga odbora Stjepan Pecirepa. Potom je Krnjević nastojao govoriti o djelovanju Stjepana Radića, no među okupljenima našli su se i nezadovoljnici koji su, podržani fratrima, ometali njegov govor. Uslijed toga došlo je do verbalnoga sukoba između fra Vijeke Kulijera i Krnjevića. Fra Vijeko je dobio

72 ABiH, VŽSO, POV., 1927., 234.

73 ABiH, VŽSO, POV., 1927., 2342.

74 ABiH, VŽSO, POV., 1927., 1803.

75 Z. MATIJEVIĆ, *nav. dj.*, str. 179-180.

76 ABiH, VŽSO, POV., 1927., 1823, (*Letak HSS-a*).

77 ABiH, VŽSO, POV., 1927., 1083, f. 53.

da se predstavnici HSS-a "bore samo za svoj džep", a Krnjević mu je na to odgovorio da "među svećenstvom ima lopova".⁷⁸ U prepirku se uključuju i ostali franjevci, potpomognuti narodom, te žandari prekidaju zbor kako bi se izbjegli fizički sukobi. Jedna je skupina klicala "Živio Radić!", a druga "Živio Papa!"⁷⁹ U Kreševu je istoga dana zbog mlade Mise jednoga franjevca bilo okupljeno 2000-3000 seljaka iz fojničkoga i konjičkoga kotara, te je HSS zakazao zbor za 17 sati kako bi iskoristio veliku nazočnost lokalnoga stanovništva. Doznajući za zbor, aktivisti Hrvatske pučke stranke, udruženi s aktivistima Narodne radikalne stranke, tumačili su okupljenima da je potrebno bojkotirati taj HSS-ov skup pa su sudionici proslave napustili grad oko 16 sati. Krnjević je s pratnjom došao u Kreševo, ali ga je dočekalo samo oko 50 ljudi. U razgovoru s njima Šutej je istaknuo da je "danas jasno da su se ujedinili radikali i Korošćevi pučkaši franjevci".⁸⁰ U Lepenici (Kiseljak) na Homoljskoj čupriji u rujnu 1927. održan je zbor NRS-a na koji je došao Ivan Pavičić iz Sarajeva, u pratnji Nike Popovića. Iako je na tom prostoru zanemariv broj stanovnika koji su se izjašnjavali Srbima, ipak je uz pomoć njihovih simpatizera među Hrvatima došlo do promidžbenih sastanaka te stranke. Pavičić je govorio o potrebi zajedništva Hrvata i Srba u jednoj stranci optuživši Stjepana Radića da je vodio štetnu politiku za Hrvate. Iznio je nekoliko optužbi protiv Radića spominjući njegovo zatvaranje, priznanje ustava i borbu za "fotelje".⁸¹ NRS je održao politički zbor u Polju kod Kreševa 4. rujna 1927. Zbor, na kojemu je bilo oko 1000 ljudi, većinom katolika iz okolnih mjesta, otvorio je Ivo Malenica, koji je potom dao riječ ministru Milanu Srškiću. Na skupu se pozivalo na jedinstvo Hrvata i Srba, a napadala se politika Stjepana Radića. U ime radikala u Kreševu je govorio Ivo Pavičić⁸² kao Hrvat, a u Fojni-

78 ABiH, VŽSO, POV., 1927., 1810, f. 137r-143r.

79 ABiH, VŽSO, POV., 1927., 1810, f. 137r-143r.

80 ABiH, VŽSO, POV., 1927., 1810, f. 137r-143r.

81 ABiH, VŽSO, POV., 1927., 1810, f. 3.

82 Nakon atentata na hrvatske zastupnike u Narodnoj skupštini sarajevski odvjetnik Ivo (Ivica) Pavičić napustio je Narodnu radikalnu stranku. Nakon njegova istupa NRS napustio je još jedan dio Hrvata iskazavši nezadovoljstvo odnosom beogradskoga režima prema Hrvatima. Pavičić je bio aktivan član radikalne stranke, 1926. optužio je sarajevskoga biskupa Ivana Šarića kako brani Hrvatima da postanu članovi NRS-a, a također da je biskup izrazio nezadovoljstvo zbog njegova teksta u listu *Sloboda* koji govori o tome da Hrvati trebaju postati članovima NRS-a, okarakterizirajući ga protivnim interesima Hrvata katolika. Vidi: ABiH, VŽSO, POV., 1926., 557.

ci, Kraljevoj Sutjesci i Kreševu također franjevci, osuđujući politiku Stjepana Radića.⁸³ U srpnju 1927. Radikalna je stranka interno radila na prikupljanju novih pristaša iz redova HSS-a. Tako su u Kreševu na promidžbi kod domaćega pučanstva za prelazak u Radikalnu stranku radili Niko Ban i Frano Martinčević, a u Fojnici braća Trogranić. Također, u Općini Rostovo postao je sve primjetniji prelazak Hrvata u tu stranku.⁸⁴

HPS je u Brestovskom – kotar fojnički, u okviru promidžbene kampanje, održao politički skup 8. rujna 1927. Iz sačuvanoga dokumenta saznajemo sljedeće. Osim franjevaca iz Fojnice na taj su zbor došli i predstavnici HPS-a iz Sarajeva. Poslije Božje službe, oko 12 sati, nedaleko od crkve zbor je otvorio fra Emilijan Miličević, gvardijan franjevačkoga samostana iz Fojnice, koji je u govoru istaknuo kako je HPS jedina katolička stranka koja štiti interese katoličkoga svijeta, a iz mnoštva se čulo klicanje Stjepanu Radiću. Potom je riječ uzeo fra Vijeko Kulijer iz Fojnice koji je osudio politiku Stjepana Radića ustvrdivši da su vjera i politika povezane. Prema njegovu navodu, franjevci koji se bave vjerom, moraju se baviti i politikom, a vođa Hrvata mora biti dobar katolik, što Radić nije jer je uvijek napadao Crkvu i Papu. Također, fra Vijeko je istaknuo da je Radić zatvarao katoličke škole te da je napustio svoj politički program, odnosno odrekao se republikanstva. Prilikom spominjanja imena Stjepana Radića iz mnoštva se klicalo: "Živio!"⁸⁵ HSS je u Kraljevoj Sutjesci održao zbor na kojemu su govorili Krnjević i Šušnjić. Zboru, održanom nakon Mise, nazočilo je oko 1500 ljudi. Iz dokumenta saznajemo kako je Krnjeviću, za vrijeme njegova govora, jedan od franjevaca dobio: "Gdje ti je republika?" Krnjević je nastavio s govorom, ali se onda javio svećenik Divić: "Što ne vičeš Krnjeviću – živjela republika?" Budući da je došlo do verbalnoga sukoba i naguravanja svećenstva, pučanstva i pristaša HSS-a, zbor je raspušten.⁸⁶

Svećenstvo, posebice franjevačko, aktivno je sudjelovalo u predizbornim kampanjama kako za oblasne, tako i za skupštinske izbore. Tako fra Mijo Čujić iz Duvna 10. veljače 1927. piše provincijalu o aktivnoj ulozi u politici fra Šime Ančića koji se kandidirao za oblasne izbore na

83 ABiH, VŽSO, POV., 1927., 1810, f. 65.

84 ABiH, VŽSO, POV., 1927., 2342, f. 64.

85 ABiH, VŽSO, POV., 1927., 1810, f. 5.

86 ABiH, VŽSO, POV., 1927., 1810, f. 20.

listi HSS-a. Prema njegovu pismu, ostali župnici toga dekanata nisu aktivni u političkom smislu jer su uz HSS-ovu bile samo liste radikala i muslimana. Fra Mijo dalje naglašava kako je upoznao fra Šimuna da, prema kodeksu, ne može biti kandidiran ni ući u skupštinu te od provincijala traži upute o daljnjem postupanju.⁸⁷ Sudjelovanje svećenstva bilo je još izraženije tijekom skupštinskih izbora. Domaći tisak nije štedio franjevce pa se stoga fra Dane Zubac žalio u Beograd 26. veljače 1927. ističući da to sve potječe "iz kuhinje radićevaca i izvjesnih bezvjernika u Mostaru".⁸⁸ HPS je na oblasnim izborima ostvario iznimno loše rezultate pa su franjevci iz Hercegovine tražili način kako svoje kadrove postaviti na činovnička mjesta. Fra Dane u pismu upućenom fra Dominiku Mandiću traži da se na hrvatska činovnička mjesta imenuju Hrvati od povjerenja, a ne radićevci, te predlaže da se nađu novi ljudi, a ako ih nema u Hercegovini, ima ih u Sarajevu ili drugim kotarima i općinama Bosne i Hercegovine: "Što oni depolitizirani u Sarajevu rade? Razgovorite se i javi mi što i koga predlažete pa ćemo onda štošta proturati. Samo ne predložite Nuića i slične, jer ne ću da se maknem. Pisao sam Žarku da ispitajte što bi se moglo moliti za Hercegovinu iz područja poljoprivrede, građevine i sve politike. U dogovoru s našim ljudima tražite osobito za one seoske vijećnike koje su dale naše kuglice za HSS. Dr. Korošec i njegovi se ljute na nas što nijesmo kod oblasnih izbora izvukli bar dva poslanika. Radi toga je postao malo nepristupačan."⁸⁹ Fra Dane se čudi Slovencima koji su samo prigovarali HPS-u i franjevcima zbog loših rezultata na izborima a izostala je njihova konkretna pomoć.⁹⁰ U Hercegovini je 21. travnja 1927. napisan proglas Hrvatima kojega su, kako se navodi, potpisali svi važniji ljudi u Mostaru, svećenici i političari. U tom proglasu govori se o padu morala, upućuje se na Papin poziv kršćanskim narodima da se udruže i organiziraju na vjerskom i moralnom temelju, bez obzira na političko opredjeljenje. Također se navodi da se Katolička akcija pod imenom Katoličkoga narodnog saveza počela provoditi i u hrvatskom narodu te da je ta organizacija posve nepolitička.⁹¹ Dane su upute za provođenje Katoličke akcije u pojedinim župama, a poslao ih je biskupijski odbor Katoličke akci-

87 ARHIV HERCEGOVAČKE FRANJEVAČKE PROVINCIJE U MOSTARU (dalje: AHFPM), SPISI PROVINCIJE (dalje: SP), sv. 71, 1927., f. 88.

88 AHFPM, SP, sv. 73, 1927., f. 13.

89 AHFPM, SP, sv. 73, 1927., f. 16.

90 AHFPM, SP, sv. 73, 1927., f. 17.

91 AHFPM, SP, sv. 73, 1927., f. 287.

je u Mostaru.⁹² HPS je 1. kolovoza 1927. uputio dopis Biskupskom ordinarijatu Mostar u kojemu traži da se fra Dominiku Mandiću iz Mostara i don Marku Zovki, župniku iz Ravnoga, prema crkvenim propisima dade dopuštenje za kandidiranje na sljedećim izborima. Naime, oni su 31. srpnja 1927. na skupštini izaslanika HPS-a iz cijele Hercegovine jednoglasno izabrani za nositelje liste u mostarskom okrugu.⁹³ U Hercegovini je HPS vodio izbornu kampanju s ciljem diskreditiranja Radićeva HSS-a. Prigovarali su Radiću da je vodio neprincipijelnu politiku navodeći njegovu suradnju s radikalima i istupe protiv Katoličke crkve. *Narodna sloboda* pisala je da su zbog pogrješne HSS-ove politike mnogi radićevci, pa i cijele organizacije, prelazile u HPS. Takvu je odluku o prelasku u HPS 15. svibnja 1927. donijela i HSS-ova organizacija iz Hašljana – ljubuški kotar, s objašnjenjem da je HPS zaštitnik hrvatskih i katoličkih prava. Tijekom predizborne kampanje nije bila rijetkost da na lokalnim vjerskim proslavama dođe i do sukoba između HSS-ovaca i HPS-ovaca. Tako je na Spasovo, 26. svibnja 1927., u Čapljini došlo do sukoba između članova orlovske i sokolske organizacije. Troje je ljudi izbodeno nožem, a policija nije željela intervenirati protiv Sokola.⁹⁴ *Narodna sloboda* navodi kako se Hrvati sve više odlučuju za HPS navodeći primjer iz Dobriča gdje je održan povjerenički sastanak na kojemu je odlučeno da će se gotovo čitav odbor Radićeve stranke pridružiti HPS-u.⁹⁵ Svi ovi navodi o prelasku članstva iz jedne stranke u drugu mogu se smatrati promidžbenom kampanjom jer su ih sami rezultati izbora demantirali. U svojoj kampanji HSS je naglašavao slabu zastupljenost Hrvata na važnim pozicijama u vlasti. Nikola Precca govorio je o muslimanskom i hrvatskom pitanju u Bosni i Hercegovini. Velik problem bilo je školstvo jer su većinu učiteljskih i ravnateljskih mjesta popunjavali Srbi.⁹⁶ Pavle Radić, na stranačkom sastanku HSS-a u Varešu, koji se 26. svibnja 1927. održao u prostorijama Hrvatskoga pjevačkog društva "Zvijezda", govorio je protiv klerikalizma, socijalizma, komunizma i liberalizma koji šteti seljačkom pokretu. Prilikom njegova izlaganja protiv klerikalizma reagirao je upadica-

92 AHFPM, SP, sv. 73, 1927., f. 289.

93 AHFPM, SP, sv. 73, 1927., f. 67.

94 "Čitava Radićeva organizacija prelazi u Hrvatsku Pučku Stranku", u: *Narodna sloboda*, 21, Mostar, 28. svibnja 1927., str. 1.

95 "Hrvati, izbornici", u: *Narodna sloboda*, 33, Mostar, 20. kolovoza 1927., str. 1.

96 "Govor seljačkih zastupnika u proračunskoj raspravi u Beogradu", u: *Dom*, 13, Zagreb, 1927., str. 5.

ma mjesni župnik Pavlović kojemu je Radić dobacio: "U Istri se satire ime hrvatsko pod okriljem Svete Stolice i oca Pape." Svi nazočni su to prihvatili negodujući prema župniku Pavloviću. Budući da nije dobio riječ, župnik Pavlović je na polasku dobacio Radiću: "Izdajice slobodnog republikanskog programa, izdajice vjere, izdajice naroda i nacije jer i hrvatsko ime hoćete da izbrišete s površine."⁹⁷ Hakija Hadžić napao je svećenstvo kazavši kako ima dokaza da su s oltara zadirali u političke stvari te preporučuje da se Crkva drži po strani kada je riječ o političkim stvarima.⁹⁸

HSS nije prepuštao ništa slučaju nego je još aktivnije nastavio s propagandom među Hrvatima i muslimanima. Narodu su objašnjavali da radikali ne će ispuniti svoja obećanja tako da se ne zavaravaju prelascima u tu stranku. Posebice je u mostarskom kotaru promidžba bila pojačana. Održani su sastanci u Lisama i Mokrome kojima se odzvalo više od 100 ljudi. Iznijevši program rada stranke, seljačkoga kluba i seljačkoga zastupstva, izabrani su članovi mjesnih odbora. U Mostaru je 1. rujna 1927. objavljena HSS-ova izborna lista, a za Hercegovinu nositelji lista August Košutić; za kotar Mostar Nikola Precca, Ljubuški Bariša Smoljan, Stolac Dervo Hadžioman, Konjic – Nevesinje Ilija Škobić, Lubinje – Trebinje Vide Burić, Gacko – Bileća Ivan Buconjić.⁹⁹ Da s podjelama unutar hrvatskoga političkog bića nije bilo gotovo, potvrdili su i izbori 1927. Naime, na tim izborima pojavio se i novi hrvatski blok, u kojem su se nalazile tri hrvatske političke stranke: HSP (frankovci), Trumbićev HFSS i Bućev HSRS. Lista HB-a u Mostaru potvrđena je 5. kolovoza 1927. s nositeljem Zvonimirom Bjelovučićem. Također, i u drugim se dijelovima BiH pojavila ta lista na izborima. Nositelj liste u banjolučkom izbornom okrugu bio je A. Trumbić. Cvitan Spužević suprotstavljao se HSS-u osnovavši Hrvatsku narodnu zajednicu (HNZ), a S. Janković, jedan od bivših vođa HTS-a, pokušao je u Bugojnu u srpnju 1927. osnovati novu stranku pod nazivom Hrvatska narodna stranka.¹⁰⁰ Međutim, taj njegov potez nije naišao na odobravanje kod lokalnih Hrvata. Nikola Nikić se na tim izborima kandidirao u tuzlanskom izbornom okrugu, kao negdašnji član HTS-a koji je smatrao da će veliki dio članstva HSS-a stati na njegovu stranu. Na izborima se pojavila i Nezavisna hrvatska se-

97 ABiH, VŽSO, POV., 1927., 1015, f. 18.

98 ABiH, VŽSO, POV., 1927., 1015, f. 18.

99 ABiH, VŽSO, POV., 1927., 1803.

100 Z. MATIJEVIĆ, *nav. dj.*, str. 180-181.

ljačka stranka, što je kod Hrvata povećalo zbunjenost za koga glasovati, jer glasovanjem za više stranaka doći će do umanjenja snage vodećih političkih stranaka koje su okupljale hrvatske glasače. HPS je na izbore odlučio izići samostalno. Kada je riječ o drugoj najjačoj hrvatskoj stranci u BiH, HPS-u, objavljeni su i njihovi nositelji lista: za Mostarsko okružje Dominik Mandić, Banjalučko okružje Janko Šimrak, Travničko okružje Josip Stipančić, Sarajevsko okružje također Josip Stipančić, Tuzlansko okružje Marijan Bosančić.¹⁰¹

Stanje u Hercegovini nije bilo potpuno mirno što svjedoče i brojne pritužbe građana na postupanje seoskih glavara koji su u HSS-u. Teško je reći je li se radilo o promidžbi ili stvarnim prekršajima budući da u policijskim izvješćima s terena nema navedenih prigovora. Iz Lipna je 7. kolovoza 1927. upućen dopis poglavaru sreza mostarskoga: "Sad je kod nas starješina Ivan Brkić, koji nije izabran narodnom voljom nego su ga radićevci kada su bili na vlasti postavili za komesara. Komesar Brkić drži da mu je bitno propagirati radićevštinu. Ni jedan od drugih partija nije siguran za imetak jer ne će da prijavljuje nasilnike. Tako se za oblasnih izbora dogodilo da je Radićeva mlađarija napala kuću Marijana Raspudića, Martina Miletića i Ivana Miličevića. Pa ni to nije prijavljeno. Širi dezinformacije tko nije radićevac da će mu se zabraniti sadnja duhana. Kod zadnje podjele kukuruza nastupao je posve stranački u korist radićevaca. Kod duhanskih dozvola pristran je bio na štetu ovih koji nisu radićevci". Pismo su potpisali Ivan Miličević, Ilija Nakić i Marijan Raspudić.¹⁰² Također, iz Kruševa je upućen dopis 8. kolovoza 1927. poglavaru sreza mostarskoga, u kojemu se govori protiv glavara Stanka Gabrića iz Kruševa. U dopisu je navedeno kako se Gabriću ne bi smjelo dati da vodi selo ni pečat u vrijeme izbora, te ga se optužuje da je prilikom fizičkoga sukoba u Čitluku, gdje je ubijen jedan čovjek Stanko Gabrić, predvodio povorku Krivodoljana kod Marinčića kuća (u nekim izvješćima se navodi Marinčića mahala). Sumnja se da napadi na kuće ljudi koji nisu u HSS-u ili ne simpatiziraju tu stranku dolaze u njegovoj organizaciji. Osim toga, navedene su i optužbe kako je ukinuo sadnju duhana nekim mještanima jer nisu bili radićevci, a kod podjele kukuruza bio je pristran.¹⁰³

101 ABiH, VŽSO, POV., 1927., 1810. Usp. Z. MATIJEVIĆ, *nav. dj.*, str. 180-181.

102 AHFP, sv. 77, 1927., f. 82.

103 AHFP, sv. 73, 1927., f. 83. Prema pisanju *Narodne slobode*, tučnjave i nereda počinje i vodi skupina koja se naziva *Hrvatski sokol*, a u službi je radićevaca.

Nezadovoljstvo među pristašama i vodstvom HPS-a u Hercegovini nakon loših rezultata na oblasnim izborima nije prestajalo ni u kampanji za nove skupštinske izbore. To je vidljivo u prepisci između don Ilije Tomasa, fra Dominika Mandića i Žarka Vlahe tajnika HPS-a u Mostaru. Pojavljuje se ideja da se protiv velikih stranaka osnuje blok malih stranaka pod imenom "hercegovački blok", koji bi se suprotstavio HSS-u i srpskim radikalima, te da se to objavi u glasniku HPS-a. Tražio se žurni pristanak fra Dominika Mandića kako bi se prijedlog uputio vodstvu HPS-a u Zagreb. Znakovito je da u svom pismu koje je naslovio prijateljima i istomišljenicima don Ilija Tomas nagovještuje kako slijedi još jedna borba za parlamentarne izbore. Osvrćući se na prošle oblasne izbore, don Ilija se pita što se postiglo dosadašnjim radom kada nije ostvareno gotovo ništa; imali su na protivničkoj strani Radića i sve ih je pobijedio, a obećavalo se kako će se ostvariti 12 zastupnika. Također, Tomas upućuje kritiku kako su propali zbog nesloge i da je potrebno osnovati blok malih stranaka i disidenata. Posebno se zamjera vodstvu HPS-a što stavlja neke ljude na liste a koji to nisu zaslužili jer su radili protiv HPS-ovih katolika.¹⁰⁴

Nepravilnosti na izborima od općinskih oblasnih pa i prošlih skupštinskih bile su velike. HSS je često upućivao pritužbe na pripremu izbora, biračke popise i samu provedbu izbora jer se radilo na njihovu štetu. Neregularnosti su opsegom bile tolike da je HSS tražio poništenje izbora u potpunosti ili djelomično. Zbog prošlih iskustava u stranci su se pribojavali da će se ponoviti neregularnosti koje bi mogle znatno utjecati na konačan rezultat izbora. Problemi su se pojavili s izbornim listama jer su neki birači izbrisani, a za koje se očekivalo da bi mogli stati uz oporbu. Zastrašivanje stanovništva provodilo se prema ustaljenoj matrici o povećanju poreza, mogućnostima otkaza na što su bili najosjetljiviji državni činovnici i namještenici zaposleni u upravi, željeznici i slično. Na izborima se varalo i na način da su izborne iskaznice tzv. fantomske iskaznice, od ljudi koji više nisu živjeli na određenom mjestu, davane protivnicima HSS-a.¹⁰⁵

Na svetkovinu svetoga Blaža u Marinčića mahali u Čitluku, iako je svećenik molio da se narod nakon Mise ne okuplja, dogodio se izgređ – iz vatrenog su oružja ranjene dvije osobe, a više ih je ozlijeđeno. "Krvavi teror radićevaca u Čitluku", u: *Narodna sloboda*, 6, Mostar, 7. veljače 1927., str. 1.

104 AHFP, sv. 73, 1927., f. 94.

105 S. LEČEK, *nav. dj.*, str. 19.

Uspjesi hrvatskih stranaka na skupštinskim izborima 1927.

Prema biračkom popisu Bosna i Hercegovina imala je 548.581 birača, od toga ih je glasovanju pristupilo 406.555. Za HSS, odnosno (Narodnu seljačku stranku – privremeni naziv) NSS, glasovao je 70.801 glasač što je bilo dovoljno za dobivanje osam zastupničkih mandata. Radić je dobio dva mandata manje u odnosu na izbore 1925. godine. Sve ostale hrvatske političke stranke i samostalni kandidati osvojili su zanemariv broj glasova.¹⁰⁶ Analizirajući podatke o broju birača od 1920. do 1927., uočava se konstantni porast. Tako je 1920. godine Bosna i Hercegovina imala 472.237 birača, 1923. – 488.498 birača, 1925. – 515.884 birača i 1927. – 548.271 birač.¹⁰⁷ U Bosni i Hercegovini se nije povećavao broj birača kao u drugim pokrajinama, ali je on ipak bio svakim izborima malo veći.¹⁰⁸

Skupštinski izbori 11. rujna 1927. prošli su mnogo mirnije nego prethodni. Iako je HSS izgubio značajan broj glasova i mandata u odnosu na skupštinske izbore 1925. ili 1923., i na ovim je izborima bio pobjednik na području Hrvatske te u mnogim mjestima Bosne i Hercegovine. Razlog smanjenja podrške HSS-u može se smatrati koaliranje s radikalima nakon prošlih skupštinskih izbora.¹⁰⁹ Na izbore 11. rujna 1927. u cijeloj državi izišla su 2,294.352 birača, a svoje biračko pravo iskoristilo je 63 % svih upisanih osoba. Radikali su dobili 734.122 glasa, od toga vladini radikali 505.735, a njihovi disidenti 228.487, HSS je dobio 381.370 glasova, Davidovićeви demokrati 375.789, Samostalna demokratska stranka 202.127, zemljoradnici 140.426, Slovenska ljudska stranka 139.932, JMO 128.335, HB 48.626, Njemačka stranka 48.032, Nezavisni radnici (komunisti) 42.865, socijalisti 23.477, Republikanska stranka 5.907, Mađarska stranka 4.232, a razne manje skupine dobile su 12.094 glasa. Pad Radićeva HSS-a nije se toliko očitovao u broju ostvarenih mandata, koliko u broju dobivenih glasova. Dok je 1925. Radićeva stranka dobila 545.466 glasova, 1927. ta se brojka spustila na 381.370. Svakako treba naglasiti da su izbori 1927. prošli daleko mirnije i s manje političkih pritisaka nego oni 1925. kada su Radićeve pristaše bile pod stalnim

106 Z. MATIJEVIĆ, *nav. dj.*, str. 180-182.

107 *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Narodna skupština kraljevine SHS, Beograd, 1928., str. 15.

108 *Isto*, str. 16.

109 B. JANJATOVIĆ, *nav. dj.*, str. 89.

progonima. Dakle, Radića je 1927. ostavilo 164.096 glasača. U Bosni i Hercegovini je s 83.387 glasova Radićeva stranka pala na 68.512. Slično je bilo i s radikalima koji su 1925. osvojili 142 mandata, a 1927. svega 112.¹¹⁰ Usprkos svim promjenama svoje politike, Stjepan Radić je i na tim izborima uspio održati dominaciju u hrvatskom biračkom tijelu. On je program svoje stranke pokušao približiti i srpskim, i makedonskim, i crnogorskim seljacima što i opravdava naziv Narodna seljačka stranka. No, kad je pokušao postaviti svoje kandidate u Srbiji i Makedoniji, silom su ga spriječile pristae velikosrpske politike.¹¹¹ Na izborima za Narodnu skupštinu 11. rujna 1927. na prostoru Bosne i Hercegovine ostvareni su sljedeći rezultati: mostarski izborni okrug imao je 72.038 glasača od kojih je glasovalo 55.037, i to 18.425 za HSS, 10.643 za JMO, 10.154 za službenu radikalnu listu, 5.885 za radikalske disidente, 3.936 za HPS (nositelj liste fra Dominik Mandić), 3.405 za listu Špire Solde, 1.740 za listu Vasilja Grdića, a 117 za listu Zvonimira Bjelovučića; za narodne zastupnike s liste HSS-a izabrani su August Košutić, Nikola Precca i Bariša Smoljan; tuzlanski izborni okrug imao je 121.589 glasača, a glasovalo ih je 89.713, i to 38.342 za JMO, 24.872 za Radikalnu stranku, 11.949 za zemljoradnike, 8.004 za HSS, 3.152 za listu Miloša Savičića, 1.044 za listu Marijana Bosančića, 338 za listu Mate Špionjaka, a 280 za listu Nikole Nikića; HSS je dobio jedan mandat koji je pripao Đuri Basaričeku; u sarajevskom izbornom okrugu bilo je 85.975 glasača od kojih je glasovalo 65.840, i to 30.992 za JMO, 19.465 za Radikalnu stranku, 6.765 za zemljoradnike, 6.295 za HSS; HSS nije dobio nijedan mandat; u bihaćkom okrugu HSS također nije dobio mandat; banjolučki izborni okrug brojio je 118.786 glasača, od kojih je glasovalo 88.213, i to 21.920 za zemljoradnike, 21.705 za Radikalnu stranku, 13.903 za JMO i Davidovićeve demokrate, 13.543 za HSS, 10.432 za Samostalnu demokratsku stranku; s liste HSS-a izabran je Pavle Radić; u travničkom je izbornom okrugu od 87.143 glasača glasovalo njih 60.940, i to 20.312 za HSS, 16.253 za JMO, 15.245 za Radikalnu stranku, s liste HSS-a izabrani su Ivo Čelan i Karlo Glaić.¹¹² S obzirom na izborne rezultate, HSS je, unatoč smanjenju broja glasača, izrazio zadovoljstvo svojim uspjehom. Uspoređujući broj zastupnika iz Bo-

110 R. HORVAT, *nav. dj.*, str. 352.

111 DRAGOSLAV LJUBIBRATIĆ, *Buđenje Hercegovine*, Sreski odbor Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata u Mostaru, Mostar, 1966., str. 33.

112 R. HORVAT, *nav. dj.*, str. 358-359.

sne i Hercegovine prema izbornim rezultatima iz 1923., 1925. i 1927. godine, evidentan je pad HSS-ove popularnosti. Birači su Radićevo koaliranje s radikalima kaznili na izborima. Unatoč jakom isticanju Radićeve približavanja Beogradu, HPS nije ni na tim izborima, kao ni na prethodnim, postigao značajniji uspjeh. Da je HSS unatoč koaliranju s NRS, imao znatnu potporu u Bosni i Hercegovini svjedoče izborni rezultati prema kojima je u Bosni i Hercegovini dobio osam mandata. Ako analiziramo izborne rezultate nekoliko posljednjih izbora može se zaključiti da je postojalo stabilno glasačko tijelo. Tako je HSS na izborima 1923. u BiH ostvario devet mandata, 1925. deset i 1927. osam.¹¹³ Nakon izbora i Radićeve pobjede u Hercegovini, HPS-ovo glasilo *Narodna sloboda* oštro je napadalo HSS optužujući ga da provodi teror nad Hrvatima koji nisu uz njih. Te novine su optužile HSS-ovce da su u Hercegovini prijetili svima koji su bili protiv njih navodeći primjer u Grabu, Drinovcima i Sovićima gdje su glasove namicali prijetnjama da će zapaliti kuće svima onima koji ne glasuju za Radića.¹¹⁴ Na naslovnoj stranici objavljen je tekst u kojem se govori da radićevci teroriziraju lokalno pučanstvo. Pošteđen nije ostao ni ljubuški ni bekijski kraj, a isto je i s Brotnjom i okolicom Mostara. HPS i HSS-ovi disidenti doživjeli su težak poraz na skupštinskim izborima izgubivši podršku Hrvata na prostorima Bosne i Hercegovine. Zahvaljujući izbornim rezultatima u Bosni i Hercegovini, HSS je i dalje ostao stranka s apsolutnom podrškom hrvatskoga glasačkog tijela i u javnom životu je s pravom mogla zastupati interese Hrvata na prostoru Bosne i Hercegovine.

Zaključak

Koaliranje Hrvatske seljačke stranke s Narodnom radikalnom strankom nakon izbora 1925. godine odrazilo se smanjenjem podrške hrvatskih glasača na oblasnim i skupštinskim izborima 1927. godine na prostorima BiH. Stjepan Radić, izlaskom iz koalicije s radikalima i pojačanom izbornom promidžbom, uspio je umanjiti negativne učinke ulaska u vlast i očuvati jedinstvo stranke unatoč odlasku dijela uglednih članova HSS-a. Hrvatska pučka stranka uz pomoć dijela svećenstva Katoličke crkve nastojala je prikazati Stjepana Radića i njegovu politiku kao vrlo štetnu za hrvatske nacionalne interese. Ra-

113 *Isto.*

114 "Napredujemo i napredovat ćemo", u: *Narodna sloboda*, 37, Mostar, 17. rujna 1927., str. 1.

dića se optuživalo za izazivanje podjela unutar Katoličke crkve, zatim za zatvaranje katoličkih škola te dodvoravanje srpskim radikalima, odustajanjem od republikanizma i priznavanjem Vidovdanskoga ustava. Unatoč tim optužbama, kada je riječ o hrvatskom biračkom tijelu unutar BiH, HSS je uspio ostvariti pobjedu na oblasnim izborima. S obzirom na postavljena očekivanja u broju mandata HPS je doživio težak poraz. HSS je u pripremi za skupštinske izbore pojačao kampanju s ciljem zadržavanja potpore glasačkoga tijela koju je imao na oblasnim izborima. Sami izbori pokazali su smanjenje podrške HSS-u u odnosu na izbore 1923. i 1925. godine. U konačnici HSS je na prostoru BiH ostvario novu pobjedu unutar hrvatskoga biračkog tijela i tako nastavio dalju političku borbu za poboljšanje položaja Hrvata i muslimana na području BiH. Hrvatske stranke koje su vodile svoju kampanju na isticanju Radićevih negativnosti u političkom djelovanju, doživjele su potpuni poraz na skupštinskim izborima. Da je HSS imao znatnu potporu u BiH svjedoče izborni rezultati prema kojima je 1923. godine ostvario devet mandata, 1925. deset, a 1927. osam. Privremeno koaliranje s radikalima nije ugrozilo dominaciju HSS-a unutar hrvatskoga biračkog tijela na prostoru BiH.

IVICA GLIBUŠIĆ
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
E-mail: ivica.glibusic@ff.sum.ba

Original scientific paper
Received: 6 May 2019
Accepted: 21 May 2019

Influence of the coalition of Croatian Peasant Party with Serbian radicals on the 1927 election results in Bosnia and Herzegovina

Summary

The paper deals with the results of the Croatian Peasant Party (HSS) in the 1927 regional and parliamentary elections in the area of Bosnia and Herzegovina. The paper is based on the unpublished archive materials and literature. Other Croatian political parties and dissidents of HSS in Bosnia and Herzegovina welcomed the coalition of HSS with the Serbian radicals as a suitable moment to decrease influence of HSS among Croats. Croatian People's Party (HPS) and a part of Catholic Church clergy announced the victory through emphasizing HSS involvement in the authorities with Serbian radicals, giving up on republicanism and recognizing the Vidovdan Constitution with accusations that Stjepan Radic fought against Catholic religion. Having received information on possible dispersion of members and reducing of support in the following elections, HSS leadership used more aggressive campaign visiting every place with potential voters and establishing new party branches. Despite the conflict with a part of the Catholic Church clergy in B&H and the fact that Serbian radicals, state authorities and opposed Croatian parties sabotaged their party activities, HSS won among Croats. They got the majority support both in the regional and parliamentary elections with significantly decreased number of voters, therefore Radic was not politically endangered with the number of mandates he got and HSS was still the leading Croatian party in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Croatian Peasant Party; Croatian People's Party; Stjepan Radic; elections; agitation; region; parliament; Serbian radicals.

Korespondencija između Dominika Mandića i Josipa Hamma u Arhivu Hercegovačke franjevačke provincije

MARINA BEUS

Sveučilište u Mostaru
Filozofski fakultet
E-pošta: marina.beus@ff.sum.ba

DIJANA KORAC

Sveučilište u Mostaru
Filozofski fakultet
E-pošta: dijana.korac@ff.sum.ba

UDK: 94(497.6)(044)"1951/1965"

929 Mandić D.

929 Hamm J.

Pregledni rad

Primljeno: 26. siječnja 2019.

Prihvaćeno: 9. travnja 2019.

Sažetak

U rukopisnoj ostavštini jednog od najpoznatijih hercegovačkih franjevaca, povjesničara Dominika Mandića nalazi se i njegova korespondencija s uglednim hrvatskim slavistom Josipom Hammom, a koja je nastala u razdoblju od 1951. do 1965. godine. Sadržaj ove korespondencije daje uvid u njihovu suradnju u znanstveno-istraživačkome radu, te donosi promišljanja ove dvojice znanstvenika o pojedinim temama koje su bile predmet zajedničkoga znanstvenog interesa. U pismima se također spominju imena nekih tadašnjih uglednih znanstvenika ali i neki segmenti iz njihova privatnoga života.

Ključne riječi: Dominik Mandić; Josip Hamm; korespondencija; znanstvena istraživanja.

Uvod

U rukopisnoj ostavštini fra Dominika Mandića (1889. – 1973.),¹ koja se nalazi u Arhivu Hercegovačke franjevačke provincije,² čuvaju se pisma, razglednice i telegrami koje su u drugoj polovici 20. stoljeća izmijenili ovaj poznati hercegovački franjevac i povjesničar s uglednim hrvatskim slavistom Josipom Hammom (1905. – 1986.).³ Naime, radi se o ukupno 18 pisama, a osim njih sačuvane su i četiri razglednice te tri brzojava,⁴ čiji sadržaj doprinosi boljem poznavanju njihova života i znanstvenoga rada u razdoblju komunističke Jugoslavije. Njihova korespondencija datira iz razdoblja od 1951. do 1965. godine. U početku njihova dopisivanja Mandić je boravio u Rimu, a krajem 1951. godine odlazi u Chicago gdje ostaje sve do svoje smrti 1973. godine. Hamm je do 1960. godine bio profesor slavenske filologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, kada odlazi u Beč gdje djeluje također kao profesor slavenske filologije te voditelj Katedre za slavistiku. Posebno treba istaknuti njegovu ulogu (zajedno sa Svetozarom Rittigom i Vjekoslavom Štefanićem) u obnavljanju krčke Staroslavenske akademije 1948., odnosno osnivanju Staroslavenskoga instituta 1952. godine. Njihova su pisma opsegom od jedne do tri stranice a pisana su s obostranim velikim poštovanjem i u prijateljskome tonu. Sva pisma imaju jasne vremenske oznake a izuzetke nalazimo u nekim

1 O Dominiku Mandiću više u: BAZILIJE PANDŽIĆ, *Životopis dr. fra Dominika Mandića*, OFM, ZIRAL, Chicago, 1994.; ROBERT JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM – Franjevačka knjižnica Mostar, Mostar, 2011., str. 236-238.

2 Mandićeva ostavština (broji oko 35.000 dokumenata), prema njegovoj oporučnoj želji, čuva se u Arhivu Hercegovačke franjevačke provincije, a povjesničarima je dana na uvid prilikom organiziranja znanstvenoga skupa povodom 50. obljetnice njegove smrti, nakon čega je izišao i zbornik radova. O tome više: ROBERT JOLIĆ (prir.), *Dr. fra Dominik Mandić (1889. – 1973.). Zbornik radova sa znanstvenoga simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM – Franjevačka knjižnica Mostar – Hrvatski institut za povijest, Mostar – Zagreb, 2014.

3 Osnovni podatci: "Hamm, Josip", u: *Hrvatska enciklopedija* (dalje: HE), IV., Zagreb, 2002., str. 454-455. Više o njegovu životu i znanstvenom radu u: ALOJZ JEMBRIH (ur.), *Josip Hamm i njegovo djelo. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 100. obljetnice rođenja Josipa Hamma*, Zagreb, 2.-3. prosinca 2005., Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2007.

4 U navedenoj korespondenciji Mandić je pošiljatelj 10 pisama, a u ostalih 8 pisama te 3 brzojava i 4 razglednice je adresat.

razglednicama i telegramima. No, po njihovu sadržaju može se približno odrediti i vrijeme njihova nastanka.

Cjelokupna korespondencija Mandić – Hamm donosi, prije svega, podatke o međusobnoj podršci i razmišljanjima ove dvojice znanstvenika o temama koje su bile predmet zajedničkoga znanstvenog interesa, ali iz nje se također može vidjeti i jedan krug uglednih znanstvenika s kojima su obojica komunicirali te neki segmenti iz njihova privatnog života. Podatci iz njihove korespondencije mogu dopuniti dosadašnje spoznaje vezane uza život i rad ove dvojice znanstvenika ali također mogu biti od koristi u daljnjem proučavanju različitih tema vezanih uz ovo razdoblje hrvatske povijesti.

Sadržaj pisama

Kako je spomenuto, korespondencija između ova dva znanstvenika trajala je, s kraćim prekidima, od 1951. do 1965. godine. Njihov prvi susret dogodio se najvjerojatnije 1951. godine za vrijeme Hammova boravka u Italiji, pri čemu je važnu ulogu imao Svetozar Rittig.⁵ Na takav zaključak upućuje brzojav od 3. travnja 1951. kojim Rittig javlja Mandiću da Hamm "putuje u srijedu" i da će mu se javiti u Rimu.⁶

Nakon susreta u Rimu, Josip Hamm upućuje 19. svibnja 1951. (na tri stranice) pismo Mandiću u kojemu se najprije ispričava što se nije ranije javio, pojašnjavajući potanko kako su u pitanju bili zdravstveni problemi u njegovoj obitelji. Sljedeći navodi pisma kazuju kako Hamm planira uskoro ponovni odlazak u Italiju kako bi obavio "ono, za što sada nije bilo vremena", navodeći kako je "prof. Giannelli" (je)

5 Osnovni podatci: "Rittig (Ritig), Svetozar", u: *HE*, IX., Zagreb, 2007., str. 372.

6 O Hammovu boravku u Rimu saznajemo i iz brzojava kojega je 3. travnja 1951. Mandiću uputio Svetozar Rittig, a koji mu javlja da Hamm "putuje u srijedu" i da će mu se javiti u Rimu. ARHIV HERCEGOVAČKE FRANJEVAČKE PROVINCIJE (dalje: AHFP), *Mandićeve ostavština*, sv. 4, mapa 3, f. 576.

7 Ciro Giannelli (1905. – 1959.), skriptor Vatikanske knjižnice i profesor na Sveučilištu u Rimu. Gianelli je zajedno s dubrovačkim filologom Milanom Rešetarom priredio dubrovački ćirilski molitvenik iz 1512. godine. MILAN REŠETAR – ĆIRO ĐANELI (priř.), *Dva dubrovačka jezična spomenika iz XVI. vijeka*, Srpska kraljevska akademija. Posebna izdanja, knj. CXXII., Filozofski i filološki spisi, knj. 32, Beograd, 1938., str. LX+109 (ćir.). Dubrovački ćirilski molitvenik je prvi ćirilicom tiskan katolički molitvenik koji je sačuvan u tri primjerka (jedan se nalazi u Parizu, drugi u Washingtonu a treći u Oxfordu). Prema primjerku iz Pariza, koji je najpotpuniji, u novije vrijeme tiskana je

mišljenja, da bi u Napulju moglo biti naših stvari, samo bi trebalo sustavno pregledati njihov trezor".⁸

Hamm piše kako je usprkos navedenim problemima nastojao ispoštovati sve što su se dogovorili. Naime, predao je naliv pero "Monsignoru"⁹ koji je bio "vrlo tronut, kada sam mu predao Vaš dar".¹⁰ Osim Svetozara Rittiga, u ovome pismu spominju se i profesori Antun Barac, Stjepan Ivšić, Mirko Deanović i Petar Skok, kojima je Hamm prenio Mandićeve pozdrave.¹¹ No, najveći dio ovoga pisma odnosi se na knjige koje je Hamm obećao nabaviti Mandiću. Riječ je o pet svezaka Hrvatske enciklopedije te Rječniku, za koje je, usprkos navedenim problemima, našao vremena i uložio napor da dođe do njih. O problemima oko nabave ovih knjiga Hamm piše:

"Kod Enciklopedije, od koje se s dobrim vezama još i mogu nabaviti četiri prva sveska /nova/, teško je s petim sveskom, koji je doštampan neposredno pred slom, tako da je jedva 100 primjeraka uvezano, a ostalo je kasnije uništeno, pa je spomenuti svezak prava bibliofilska rijetkost, i nema je ni naš Rektorat, ni Dekanat, ni prof. Barac, Ivšić itd. itd. Zato mi je još više bilo stalo, da ga za Vas nabavim, i nabavio sam ga, pa dok Vam pišem ove retke, svih je pet svezaka već na putu k Vama. Nadam se, da ćete biti zadovoljni / premda sam omotnice morao isposuđivati od znanaca, jer ih nije bilo/ i da ćete ih s ponosom moći pokazivati Talijanima, jer kada sva iziđe – naša Enciklopedija ne će ništa zaostati za njihovom.

knjiga: ANICA NAZOR (ur.), *Hrvatski ćirilički molitvenik 1512. (u povodu 500. obljetnice izlaska Molitvenika)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Nacionalna i sveučilišna knjižnica – Matica hrvatska, Zagreb, 2013. O ovoj knjizi pisali su: STJEPAN DAMJANOVIĆ, "Najstarija hrvatska ćirilicom tiskana knjiga", u: *Vijenac*, 520, Zagreb, 2014., str. 13-15; IVAN BOTICA, "Iz riznice hrvatske ćirilične baštine", u: *Slovo*, 64, Zagreb, 2014., str. 250-253.

8 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 4, mapa 3, f. 237. Već u sljedećem pismu Hamm će Mandiću iznijeti plan svojih znanstvenih istraživanja u Italiji.

9 Radi se o Svetozaru Rittigu koji se spominje u još nekoliko njihovih pisama.

10 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 4, mapa 3, f. 237.

11 "Jednako Vam mnogo zahvaljuju za pozdrave gg. prof. Barac, Ivšić, Deanović i Skok, koji Vas svi iskreno i duboko poštuju. S prof. Skokom sam i jučer o Vama razgovarao". AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 4, mapa 3, f. 237. Osnovne podatke o ovim uglednim hrvatskim znanstvenicima vidjeti: "Barac, Antun", u: *HE*, I., Zagreb, 1999., str. 606; "Ivšić, Stjepan", u: *HE*, V., Zagreb, 2003., str. 230-231; "Deanović, Mirko", u: *HE*, III., Zagreb, 2001., str. 46; "Skok, Petar", u: *HE*, IX., Zagreb, 2007., str. 831-832.

Rječnik sam također nabavio i poslat ću ga za koji dan. Uspio sam dobiti primjerak, koji je bio nabavljen za Predsjedništvo Akademije / odn. kupila ga je Znanstvena knjižnica Akademije; Predsjedništvo nije imalo nijednog primjerka vezana u kožu, a meni su ga dali samo zato, što i sam surađujem u Rječniku, odn. radim na njegovu nastavljanju. Prof. Novak, koji je također pokrenuo sve i sva da dobije jedan komplet, nije ga dobio, isto tako ni prof. Deanović/. Odjel za jezik i književnost priredio je za štampu cijelu XII i XIII knjigu i nada se, da će uskoro dovršiti i preostale četiri, tako da će to veliko djelo naše leksikografije u dogledno vrijeme biti potpuno. / A propos, u ovih 11 knjiga, koje Vam šaljem, sadržano je 50 svezaka; 51. i 52. svezak već su izašli, a cijela XII knjiga imala bi izaći u idućoj godini. Meni je Akademija, odn. Znanstvena knjižara Akademije obećala, da će i ostale knjige za me / odn. za Vas/ dati uvezati isto onako kako je uvezano i tih 11/."¹²

Vežano uza spomenute knjige Hamm naglašava kako mu je teško "odvajati se od ovih knjiga: ni ja naime nemam pete knjige Enciklopedije, a i moj Rječnik je i danas neuvezan i dijelom iskidan. Zato, razumjet ćete, da ih ovdje ne bih dao nikomu", a njemu ih šalje jer zna "da će doći u ruke čovjeku, koji će ih znati cijeliti onako, kako one to zaslužuju".¹³

Da je Mandić naručio još neke knjige vidi se iz sljedećega navoda u pismu:

"Što se tiče djela, koja predstavljaju obvezu Staroslavenske akademije prema Vama, mogu Vam javiti, da će se i tu uskoro početi sa slanjem / iz Ljubljane su već dobili popis djela, koja se mogu nabaviti; to isto zatraženo je i iz Beograda, a Monsignor je sam na sebe uzeo da govori s glavnim tajnikom prof. Kostrenčićem, da bi se za tu svrhu dobila i što potpunija izdanja naše Akademije/."¹⁴

Nakon toga, Hamm napominje kako će se potruditi nabaviti mu, ako ikako bude mogao, i druge knjige koje mu budu potrebne.¹⁵ Na kraju Hamm piše kako Mandiću u ime svoje supruge "kojoj sam nejednom govorio o našim motivima u Vašoj crkvi i zgradi Generalizije," šalje "album s snimkama nekih naših krajeva, tek toliko, kao sitni darak iz

12 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 4, mapa 3, f. 237-238.

13 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 4, mapa 3, f. 238.

14 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 4, mapa 3, f. 238.

15 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 4, mapa 3, f. 238.

Domovine", te pozdravlja njega i ostale franjevce u Rimu i zahvaljuje na svemu.¹⁶

Iste godine 11. srpnja Hamm ponovo piše Mandiću. U ovome pismu najprije govori o knjigama koje su prema dogovoru on i S. Rittig trebali poslati D. Mandiću. Ovdje saznajemo da je Hamm poslao Mandiću "i Enciklopediju i Rječnik", a da će uskoro biti tiskan "Katalog izdanja naše Akademije znanosti, pa će tada i Monsignor, koji Vam je, kako čujem, već poslao popise ljubljanskih i beogradskih izdanja, moći započeti sa slanjem knjiga, kojima će se namiriti materijalna strana izdataka za moj put u travnju, i stvoriti kakva takva podloga za kasnije naše potrebe".¹⁷

U ovome pismu Hamm također Mandića upoznaje s radom na Staroslavenskoj akademiji,¹⁸ navodeći kako uza sve poteškoće čine "nešto, što će ipak ostati trajno". Tekst glasi:

"Mi smo upravo ovih dana završili ekscerpiranje glag. misala /Ed. Pr./ i sada pristupamo obrađivanju, iza kojega će slijediti štampanje rječnika, prvoga te vrste u našem glagolizmu, koji će jednako služiti i Crkvi i nauci, a bit će tako sastavljen, da će dobro poslužiti kod redakcije Mrtvačkog misala i dopunskih misa, koje nedostaju Vajsovu misalu iz god. 1927.

Na glagoljaškom skupu, koji je ovih dana održan u Pazinu u Istri, bilo je govora o tome, da se u dogledno vrijeme pristupi redigiranju brevijara hrvatske recenzije za potrebe naših glagoljaša, jer je zaista nezgodno, da se oni i danas od nevolje služe brevijarima iz god. 1791, koji su sasvim u znaku ruske recenzije. Doduše, s jedne strane se govorilo, kao da Sv. Stolica – navodno – ne bi bila nesklona da u našim specifičnim prilikama dopusti i uvođenje književnoga jezika / današnjega/ što bi, naravno, glagolanje jednim zamahom učinilo anahronizmom – ali ja sve nekako u to sumnjam, i ne mislim, da bi do toga moglo skoro doći. Zato smo u Starosl. akademiji odlučili ipak – bez obzir na bilo što – ovih dana započeti s ekscerpiranjem glag. brevijara, da bismo tako dobili historijski rječnik, u kojem će u glavnim obrisima

16 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 4, mapa 3, f. 238-239.

17 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 4, mapa 3, f. 295.

18 Na čelo Staroslavenske akademije 1948. godine imenovan je Svetozar Rittig, na čiji je prijedlog Akademija 1952. godine postala Staroslavenski institut, a od iste godine počinje izlaziti časopis *Slovo* i *Radovi Staroslavenskog instituta*. "Staroslavenski institut", u: *HE*, X., Zagreb, 2008., str. 225.

biti okupljeno naše leksičko blago od prvih početaka naše pisane riječi do Marulića. Tako će, ako glagoljašima i ne bude potreban novi brevijar, bar naša nauka, a po njoj i naša kulturna povijest dobiti nešto, što nam je u historijskim naukama vrlo nedostajalo. U tu svrhu ekscerpirat će se i isporučiti – prema sadašnjem planu – građa iz 9 brevijara / od kraja XIII do kraja XV vijeka, među njima i onaj, koji se kao Illirico 5 nalazi u Vaticanu. Tamo do godine bit će nam jamačno potrebne fotografije toga kodeksa / zasada imamo 5 fotografiranih kodeksa, koji za taj posao dolaze u obzir, već ovdje u Zagrebu.

Tako, kako vidite, ipak i pored svih teškoća, pokušavamo nešto učiniti, nešto, što će ipak ostati trajno."¹⁹

U daljnjem tekstu Hamm pojašnjava Mandiću svoje planove oko godišnjega odmora i svoga znanstvenoga istraživanja. Naime, iz pisma saznajemo kako je planirao tri tjedna odmora provesti s obitelji u Lošinj gdje će "nastojati spojiti utile cum dulci: pregledati tamošnja glagolitica / kojih je uza svu italianizaciju ostalo desetak različitih rukopisa/ i prokontrolirati tamošnji dijalekat, koji je već ranije bio obrađivan".²⁰ Nakon toga Hamm je planirao ići u Italiju, iskazujući žaljenje u pismu što nije uspio ranije "temeljito pregledati njihovu zbirku rukopisa, među kojima, kako me i drugi uvjeravaju, ima i naših stvari. Zato bih na svaki način htio to popraviti ..." Hamm je planirao i u Firenzi napraviti popis književne baštine prof. Rešetara, pa stoga moli Mandića da mu pomogne realizirati to putovanje. Napominje kako bi Mandiću osim već poslanih knjiga poslao i druge koje bude poželio. Hammov je plan bio krajem kolovoza ili početkom rujna doći u Italiju zajedno sa suprugom, koja bi mu, kako navodi, mnogo pomogla pa bi se mogao "mirnije posvetiti svojem radu". Hamm napominje kako svoju molbu upućuje "bez znanja Monsignora Rittiga", kojega također planira moliti za pomoć oko dobivanja putovnice za svoju suprugu i vize za njega. U istom pismu Hamm navodi kako je na glagoljaškom skupu u Pazinu od S. Rittiga čuo kako Mandić planira u kolovozu odlazak u SAD.²¹

Na navedeno pismo Mandić odgovara 9. kolovoza 1951. iz Montecatini Terme gdje je planirao ostati još pet dana.²² Na početku navodi kako zbog priprema za put u SAD nije mogao ranije odgovoriti na

19 AHFP, *Mandićeve ostavština*, sv. 4, mapa 3, f. 296.

20 AHFP, *Mandićeve ostavština*, sv. 4, mapa 3, f. 296.

21 AHFP, *Mandićeve ostavština*, sv. 4, mapa 3, f. 296.

22 AHFP, *Mandićeve ostavština*, sv. 4, mapa 3, f. 346.

Hammovo posljednje pismo, te je čekao da stigne "Vasa pošiljka Akademskoga rječnika" kojeg je kao i Hrvatsku enciklopediju pohranio u knjižnicu za Hercegovačku franjevačku provinciju, u koju planira ostaviti i ostale knjige koje mu Hamm bude poslao. Mandić nadalje piše: "Na racun tih knjiga voljan sam Vam iz fonda hercegovačke provincije omogućiti zeljeni boravak u Italiji, Vama i Vasoju gdi supruzi. Bit će mi drago da Vam na ovaj način pomognem u Vasem znanstvenom radu i nastojanju. Dakle, racunajte na me i slobodno dogijte u Italiju".²³ Iz pisma također saznajemo da je od Rittiga dobio "popise knjiga Slovenske i Srpske akademije" te da čeka "novi cijenik Hrvatske akademije" kako bi mogao naručiti sve ono što smatra potrebnim i korisnim. U pismu također navodi kako još nije dobio vizu za SAD te će ga Hamm, po svemu sudeći, susresti kada dođe u Italiju.²⁴

Hamm se ponovo javlja Mandiću pismom od 13. rujna iste godine (nakon što mu je poslao telegram), ispričavajući se što piše rukom.²⁵ U pismu pojašnjava probleme s dobivanjem vize, te se žali kako je ispitate stalno odgađao misleći kako će dobiti vizu, te ih mora održati sljedeći tjedan kako bi mogao mirno ići na put. No, "više od ispita" kako navodi, brine ga Mandićev odlazak u SAD jer bi mu bilo žao ako se ne susretnu u Rimu. Napominje kako će Mandiću ponijeti "nekoliko vrijednih izdanja" te da mu javi ukoliko želi da mu još nešto ponese. U pismu ga obavještava i o zdravlju S. Rittiga, navodeći kako je bio u Rogaškoj Slatini i da se sada dobro osjeća, te mu šalje "odulje pismo i poruke", ponavljajući kako se nada da će u Rimu imati priliku izraziti mu "Monsignorovo" i njegovo "odano poštovanje" te pozdrave "koje Vam najugledniji predstavnici našeg kulturnog života šalju".²⁶

U sljedećem pismu (20. rujna 1951.) Hamm obavještava Mandića da su gotove vize "tako da sada, zahvaljujući Vašoj dobroti, nema nikakve zapreke da krenemo na put" navodeći kako je upravo primio ovu

23 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 4, mapa 3, f. 346.

24 Na samom kraju uručuje i "pozdrav i postovanje Preuz. gosp; Ritigu i Vasoju gdi supruzi". AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 4, mapa 3, f. 346.

25 "PS. Oprostite što pišem rukom, ali želio bih Vam ove retke poslati neposredno iza brzjava, koji sam uputio danas". AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 4, mapa 3, f. 379. U Mandićevoj ostavštini sačuvan je i brzjav s istim nadnevkom (13. rujna 1951.), u kojemu stoji: "radi talijanske vize prisiljeni odgoditi polazak do prvoga". AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 4, mapa 3, f. 380. Također, Hamm je još 4. rujna 1951. uputio brzjav Mandiću kojim mu javlja da čekaju vize i da će javiti polazak. AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 4, mapa 3, f. 575.

26 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 4, mapa 3, f. 378-379.

vijest i da će o tome obavijestiti suprugu koja se nalazi kod njegovih roditelja, a onda i "Monsignora koji se s nekim arheolozima nalazi na putu u Posavini odakle se vraća sredinom sljedećega tjedna".²⁷ Nadalje navodi kako nakon održavanja ispita, najkasnije prvoga u mjesecu, planira krenuti u Monfalcone a onda sljedeći dan biti u Rimu. I u ovome pismu Hamm napominje Mandiću da mu javi ako mu treba što ponijeti, osim izdanja koja je već pripremio.²⁸ U pismu također iznosi plan boravka u Italiji:

"Naš je plan, da se – uz boravak od par dana u Vječnom Gradu – zadržimo 5-6 dana u Napulju, gdje bih imao dosta posla u Nacionalnoj biblioteci, zatim u Firenci /ugl. u vezi sa znan. ostavštinom pok. prof. Rešetara/ i na kraju oko dva dana u Veneziji, gdje bih imao posla u Marciani/ u vezi s glagoliticama i s Matijom Divkovićem/. Naravno, to su samo želje, a mi ćemo Vam oboje biti zahvalni za svaki sat, što ćemo ga – u radu i u upoznavanju – moći provesti u zemlji u kojoj nas Vi bolje i sa više ugleda zastupate nego bilo tko drugi. Mislili smo, da ćemo na Malu Gospojinu biti u Rimu, i toliko nam je bilo žao, što se to tako zavuklo!"²⁹

Pismo završava riječima: "Da ne duljim, očekujući Vaše pismo i Vaše želje i očekujući trenutak, kada ćemo Vas moći pozdraviti, šaljem u ime svoje supruge i u ime svoje naše najtoplije, najsrdačnije pozdrave. Vama uvijek odani Josip Hamm".³⁰

O njihovoj daljnjoj komunikaciji u Mandićevoj ostavštini nema podataka do 1957. godine (23. kolovoza) kada Mandić iz Chicaga piše Hammu. U pismu (na dvije stranice) koje potpisuje kao Nedjeljko Mandić, fra Dominik govori kako je prije šest tjedana na Staroslaven-ski institut u Zagrebu poslao svoja djela: "1) Hrvatski sabor na Duvanjskom polju god. 753. i 2) Crvena Hrvatska u svijetlu povijesnih izvora",³¹ i to s nakanom da se naprave recenzije tih djela za njihov ča-

27 AHFP, *Mandićeve ostavštine*, sv. 4, mapa 3, f. 393.

28 AHFP, *Mandićeve ostavštine*, sv. 4, mapa 3, f. 393.

29 AHFP, *Mandićeve ostavštine*, sv. 4, mapa 3, f. 393-394.

30 AHFP, *Mandićeve ostavštine*, sv. 4, mapa 3, f. 394. Nekoliko dana kasnije Hamm će uputiti brzojav Mandiću (28. rujna 1951.) sa sljedećim sadržajem: "vize stigle radi prijelaza molimo brzojavno obavijest da novac čeka u Monfalconu". AHFP, *Mandićeve ostavštine*, sv. 4, mapa 3, f. 402.

31 Riječ je o njegovim djelima: "Hrvatski sabor na Duvanjskom polju god. 753", u: *Hrvatska revija*, 7, Buenos Aires, 1957., str. 5-40; *Crvena Hrvatska u svijetlu povijesnih izvora*, Hrvatski povijesni institut, Chicago, 1957.

sopis *Slovo*. Mandić navodi kako Hammu i Rittigu šalje iste rasprave i kako im je prošle godine obojici poslao njegovu raspravu "Postanak Vlaha",³² te moli Hamma da mu javi jesu li dobili sve ove knjige.³³

Nadalje, u pismu Mandić iznosi svoje mišljenje o čakavštini:

"Mislim da će Vas posebno zanimati moji zaključci o čakavštini, govoru kojega su Hrvati donijeli sa zapadnoga slavenskoga područja (Crvena Hrvatska 187-203) te o 'Methodos'u, upravnom djelu napisanu na osnovu zaključaka hrvatskoga sabora na Duv. polju god. 753. (Hrv. sabor 34-38). Do tih zaključaka ja sam došao proučavajući najstariju povijest Hrvata i raširenost čakavštine po svim krajevima, gdje su negda prebivali Hrvati. Ja bih imao o tim pitanjima još šta reći, ali sam morao biti kratak radi ograničenoga prostora, s kojim sam raspolagao. Želim, da Vi ili tko drugi u 'Slovu' prikažete i podvrgnete kritici moje zaključke i da ta pitanja još dublje stručnjački produbite. Ja nijesam jezikoslovac nego historički kritičar, pa ako bude stvarnih povjesnih prigovora, ja sam voljan za moje zaključke iznijeti nove dokaze u Vašem časopisu ili u kojemu drugomu povjesnom zborniku u Zagrebu."³⁴

U istome pismu Mandić daje neke prijedloge oko proučavanja čakavštine:

"Bilo bi korisno i potrebno, da koji hrvatski jezikoslovac temeljito ispita odnošaj stare i današnje čakavštine za slavenskim zapadnim jezicima, posebno sa starim govorom istočnih Čeha, Moravaca, Slovačka i Poljaka oko Krakova. Kod toga bi trebalo uzeti u obzir i najstarije mjesne nazive u zapadnoj Hrvatskoj i Karantanskoj Hrvatskoj, koji odaju karakteristike slavenskih zapadnih jezika. A i staroslavenski e prešlo je u čakavštini u a jednako kao i u češkom jeziku.

Nadalje bih Vas molio, da Vi s Vašim suradnicima i učenicima organizirate proučavanje ostataka čakavštine po svim hrvatskim zemljama: u makarskoj krajini, u B. i H., u Slavoniji, na području bivše dubrovačke republike, u Boki Kotorskoj i u Crnoj Gori. Ako se to ne učini u dogodno vrijeme, mnoge čakavske odlike iščeznut će uslijed povećane naobrazbe i megjusobnoga općenja naroda iz jednoga kraja s drugim. Kod proučavanja trebalo bi osobito pripaziti na izraze i go-

32 DOMINIK MANDIĆ, "Postanak Vlaha prema novim poviestnim istraživanjima", u: *Hrvatska misao*, sv. 18-19, Buenos Aires, 1956., str. 1-48.

33 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 6, mapa 4, f. 129r.

34 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 6, mapa 4, f. 129r.

vor starijih osoba, muških i ženskih, osobito onih, koji su nepismeni i nijesu mnogo hodali po drugim krajevima naše domovine".³⁵

Nakon toga, Mandić piše kako u franjevačkoj biblioteci imaju izdanja Staroslavenskoga instituta: "Slovo I-V te Radove I-II." te moli Hamma da mu pošalje kasnija izdanja, ukoliko ih ima, a da će on njemu poslati svoje daljnje radove i izdanja Hrvatskoga povijesnog instituta. Nakon toga piše kako trenutačno radi na raspravama: "1) Kako su govorili stari Hrvati i Srbi?; 2) Hrvatska pisana djela sedmoga do dvanaestoga vijeka" koja će, prema njegovu mišljenju izići na engleskome jeziku.³⁶

Na raniju Mandićevu zamolbu da se naprave recenzije njegovih djela: "1) Hrvatski sabor na Duvanjskom polju god. 753. i 2) Crvena Hrvatska u svijetlu povijesnih izvora",³⁷ te se objave u časopisu *Slovo Hamm* odgovara na jednoj čestitci (nema datacije),³⁸ na kojoj pod post scriptum piše kako je primio ove dvije Mandićeve knjige ali da još nije našao recenzente, jer želi "objektivne recenzije, koje bi pravedno ocijenile golemi trud, koji ste u njih uložili. Istina se često teško probije kroz vela i osude, ako one nisu baš željene".³⁹

Sljedeće sačuvano pismo datira iz 1961. godine. Naime, te godine (23. veljače 1961.) Mandić piše Hammu na Staroslavenski institut u Zagrebu kako mu je prije nekoliko tjedana poslao prvi svezak djela "Bosna i Hercegovina"⁴⁰ navodeći "To je djelo strogo znanstveno i ja se nadam, da se i kod vas cijeni slobodno istraživanje i mirna znanost, pa

35 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 6, mapa 4, f. 129r.

36 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 6, mapa 4, f. 129r. Na kraju pisma pozdravlja monsignora Rittiga i sve djelatnike Staroslavenskoga instituta, a "Ako vidite oca D.B. izručite mu pozdrav". AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 6, mapa 4, f. 130v.

37 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 6, mapa 4, f. 129r.

38 "Iznenada evo i mene! Svako dobro i mnogo sreće i uspjeha želi Vam u god. 1958. također Vaš odani Josip Hamm". AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 6, mapa 5, f. 02.

39 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 6, mapa 5, f. 02.

40 Riječ je o prvom svesku Mandićeva djela *Bosna i Hercegovina. Povjesno-kritička istraživanja*, a naslov sveska glasi: *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, Hrvatski povijesni institut, Chicago, 1960. Knjiga je doživjela još dva izdanja: *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, ZIRAL, Chicago – Rim, ²1978.; MIROSLAV AKMADŽA (prir.), *Dominik Mandić. Sabrana djela*, sv. II., Hercegovska franjevačka provincija Uznesenja BDM – Franjevačka knjižnica – FRAM ZIRAL, Mostar, ³2013., str. 39-379.

da ne će biti zapreka za primanje i čitanje tog djela".⁴¹ Nadalje navodi kako dovršava drugi svezak djela "Bosna i Hercegovina" s naslovom "Bogomilska crkva bosanskih krstjana",⁴² te kako bi knjiga trebala izići iz tiska sredinom 1961. godine. O toj knjizi Mandić piše: "Temeljito sam proučio domaće i strane izvore i došao sam do novih utvrgjenja, koji će služiti na unaprijegjenje boljega poznavanja novomanihejskoga pitanja kod nas i u sredovječnoj Evropi uopće".⁴³ Na kraju govori kako sa zanimanjem prati izdanja Staroslavenskoga instituta, te kako u franjevačkoj knjižnici imaju "Slovo sv. 1-8, te Radove sv. I i II.", pa moli Hamma da mu pošalje sve ono što su naknadno izdali a on će njemu poslati neka svoja djela na hrvatskome i engleskome jeziku, kada mu Hamm potvrdi da je dobio navedenu knjigu.⁴⁴

Sljedeće godine (12. svibnja 1962.) Mandić piše Hammu kako je čitajući *Slovo* saznao da se i Hamm interesira za "bogomilsko pitanje u Bosni", pa mu je iz toga razloga poslao svoju knjigu "Bogomilska crkva bosanskih krstjana",⁴⁵ te napominje da bi mu bilo drago "da o tome progovorite u jednom broju Slova". Nadalje se interesira o djelu koje govori o sv. Ćirilu i Metodu. Mandić piše: "Na omotnoj strani istoga Slova čitam, da msgr Grivec i Tomšić spremaju novo izdanje života sv. Ćirila i Metoda.⁴⁶ Ako je to djelo već izišlo budite dobar, pa mi odmah opremite jedan primjerak uvezan, ako imate; ako djelo još nije izišlo, javite mi, kada se može očekivati objelodanjenje istoga". Na kraju ponovno spominje kako franjevačka biblioteka ima časopise "Slovo I-X, i Radove I-III.", te ga moli da ih uvrste u redovite

41 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 7, mapa 3, f. 31.

42 Riječ je o drugome svesku Mandićeve trilogije s naslovom: *Bosna i Hercegovina. Povjesno-kritička istraživanja*, a naslov je: *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago, 1962. Kasnije su izišla još dva izdanja ove knjige: *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, ZIRAL – Zajednica izdanja ranjeni labud, Chicago – Roma – Zürich – Toronto, 1979.; MIROSLAV AKMADŽA (prir.), *Dominik Mandić. Sabrana djela*, sv. III., Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM – Franjevačka knjižnica – FRAM ZIRAL, Mostar, ³2013., str. 9-410.

43 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 7, mapa 3, f. 31.

44 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 7, mapa 3, f. 31.

45 Dok je radio na ovoj knjizi, ali i nakon njezina tiskanja, Mandić je na temu Crkve bosanske komunicirao s mnogim uglednim znanstvenicima, o čemu brojne podatke nalazimo u njegovoj rukopisnoj ostavštini. AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 6, 7, 13, *passim*.

46 Riječ je o djelu: FRANCISCUS GRIVEC – FRANCISCUS TOMŠIĆ, "Constantinus et Methodius Thessalonicensis: Fontes", u: *Radovi Staroslavenskog instituta*, 4, Zagreb, 1960., str. 13-276.

pretplatnike i pošalju sve brojeve koji su nakon toga izišli šaljući mu adresu u Chicagu.⁴⁷

Iz sljedećega pisma saznajemo da je Josip Hamm 1962. godine boravio u New Yorku. Naime, 5. rujna 1962. Mandić mu piše pismo na adresu u navedenom gradu, navodeći kako mu nije moguće doći u New York ali bi se htio s njim čuti i telefonski razgovarati, te mu šalje svoj telefonski broj i predlaže termine za obavljanje telefonskih razgovora. Sljedeći redci njegova pisma ukazuju na to da se Hamm nije javio na njegovo ranije pismo (23. veljače 1961.) jer Mandića i u ovome pismu zanima je li izišao ijedan broj časopisa *Slovo* i *Radovi* nakon 1960. godine, te ga moli, ukoliko jest, da mu te brojeve pošalje. Navodi kako mu je krajem travnja 1962. na Staroslavenski institut poslao knjigu *Bogomilska crkva bosanskih krstjana* te se zanima je li je primio i bi li mogao napisati prikaz ove knjige za časopis *Slovo*. Navodi i kako mu se javio A. V. Solovjev⁴⁸ s konstatacijom da je knjiga "iscrpna i temeljita" te da će objaviti recenziju knjige u časopisu "Byzantion'-u Parizu – Bruxellesu" a da će prof. Ivan Dujčev⁴⁹ objaviti prikaz knjige u "Byzantino-slavica u Pragu".⁵⁰

Nadalje Mandić piše kako je u svojim istraživanjima došao do zaključka "da su Hrvati došli na jug u drugoj seobi Slavena i da su tada govorili čakavski, i to govorom ikavskim i ijekavskim". Stoga, predlaže Hammu da sugerira nekom doktorandu da u svojoj doktorskoj disertaciji istraži "čakavsko narječje u južnoj Poljskoj i zapadnoj Rusiji", navodeći kako mu je pričao Vjekoslav Mandić "sadašnji predsjednik Hrv. Bratske Zajednice u Pittsburgu, čakavac iz Istre" da je za vrijeme Prvoga svjetskog rata susreo "prave čakavce južno od Premisla i sjeverno od Karpata". Također mu sugerira i da bi bilo potrebno

47 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 7, mapa 4, f. 26.

48 O Aleksandru V. Solovjevu (1890. – 1971.) više u: SIMA AVRAMOVIĆ, "Solovjev (Solovëv) Aleksandar Vasilijevič", u: SIMA ĆIRKOVIĆ – RADE MIHALJČIĆ (prir.), *Enciklopedija srpske istoriografije*, Beograd, 1997., str. 640-642 (ćir.).

49 Ivanu Dujčevu (1907. – 1986.) posvećena su dva sveska radova u *Godišnjaku* sofijskoga Sveučilišta odnosno Centra koji nosi ime ovoga znanstvenika. O tome: MARIJA-ANA DÜRRIGL, "Godišnik na Sofijskija universitet 'Sv. Kliment Ohridski', Cent'r za slavjano-vizantijski proučvanija 'Ivan Dujčev' = Annuaire de l' Université de Sofia 'St. Kliment Ohridski' Centre de recherches slavobyzantines 'Ivan Dujčev'", tom 89 (8), (za 1997. g.), Sofija, 2001., str. 5-189 + ilustracije", u: *Slovo*, 54-55, Zagreb, 2004. – 2005., str. 253-257.

50 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 7, mapa 4, f. 227. O tome više u: DIJANA KORAČ, "Crkva bosanska u korespondenciji između Dominika Mandića i Aleksandra V. Solovjeva", u: *Croatia christiana periodica*, 82, Zagreb, 2018., str. 37-39.

da Hamm preko svojih suradnika iz Staroslavenskoga instituta ispita "čakavske ostatke u Bosni do Drine i u Hercegovini i Crnoj Gori".⁵¹ Pod p. s. piše kako bi krajem 1962. godine u Rimu trebao izići zbornik njegovih rasprava iz stare hrvatske povijesti koje je pisao posljednjih deset godina.⁵²

Na ovo pismo Hamm odgovara dva dana kasnije (7. rujna 1962.) u vrijeme kada je odlazio iz New Yorka. Hamm najprije izražava žaljenje što je kasno dobio pismo i što se nisu uspjeli vidjeti, a da ga vjerojatno ne bi zatekao doma, ukoliko bi ga sada nazvao. Nadalje kaže kako Mandićevu knjigu *Bogomilska crkva bosanskih krstjana* nisu dobili na Staroslavenskome institutu, a ukoliko je u međuvremenu budu dobili, rado će napisati prikaz knjige napominjući "jer me – kao što znate – i sva pitanja u vezi s bogumilima vrlo interesiraju".⁵³

U pismu se opširnije osvrće na Mandićeve prijedloge o čakavštini:

"Vaše su sugestije u vezi s čakavštinom vrlo zanimljive. I ja sam u svojim studijama došao do zaključka u prvom redu čakavci – u užim vezama sa zapadnim Slavenima nego sa štokavskim susjedima koji su naselili istočni dio Balkanskog poluotoka. O tome sam dao u štampu članak koji će za koji mjesec izaći u 'Wiener slavist. Jahrbuch', pa ću Vam ga poslati. Samo teško će biti sa čakavcima u južnoj Poljskoj i istočnoj Rusiji, o kojima inače ništa nije поближе poznato. Ja ću se zasada posvetiti proučavanju naših čakavskih i kajkavskih govora u Gradišću u Austriji".⁵⁴

Na kraju pisma izražava žaljenje što se ne će čuti ni vidjeti pa mu ne će moći reći "koliko Vas poštuju i koliko Vas se rado sjećaju u staro domaji", te zahvaljuje "na daru, koji će mnoge obradovati!"⁵⁵

Sljedeće sačuvano pismo datira iz 1964. godine. Naime, 10. rujna Mandić piše Hammu kako je čuo da je Hamm otišao na "Bečku univerzu"⁵⁶ navodeći: "Iako je to veliki gubitak za našu univerzu

51 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 7, mapa 4, f. 227r-227v.

52 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 7, mapa 4, f. 227v.

53 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 7, mapa 4, f. 228.

54 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 7, mapa 4, f. 228.

55 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 7, mapa 4, f. 228v.

56 J. Hamm je radio na Sveučilištu u Beču od 1960. do 1976. godine (bio je redoviti profesor slavenske filologije te voditelj Katedre za slavistiku). Također bio je i upravitelj Instituta za slavistiku (Institut für Slawistik der Universität

u Zagrebu, ipak mi je drago, da ste došli u slobodnu zemlju, gdje ćete moći znanstveno raditi bez pritiska ideologija i nasilne vlasti". Nadalje napominje kako mu je prije godinu dana poslao knjigu *Bogomilska crkva bosanskih krstjana* i da nije dobio potvrdu od njega da ju je primio pa ukoliko nije, poslat će mu je opet jer zna da ga to pitanje zanima, te da je u knjizi citirao i Hammov rad "Apokalipsa bosanskih krstjana".⁵⁷ Mandić također navodi kako mu je nedavno poslao i djelo *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*⁵⁸ u kojemu će biti puno stvari koje zanimaju Hamma. Posebno mu ukazuje na podatak u knjizi gdje se navodi kako su 1911. godine "neki iz okolice Krakova useljivali u USA pod imenom: 'Bielochrovats (Cracovini-ans)", te zaključuje kako se do sada mislilo da je "hrvatsko ime iščezlo na sjevero (sic!) još u 11. stoljeću, a eto iz navedenoga djela saznajemo, da su Bijeli Hrvati u Maloj Poljskoj sačuvali svoje ime, barem u nekim krajevima oko Krakova, sve do početka 20. stoljeća". Nakon ovoga Mandić predlaže Hammu da nekome svome učeniku sugerira da "istraži uporabu imena Hrvat u Južnoj Poljskoj od Porfirogeneta do naših dana. To bi mogli savjetovati i kojemu Vašem poznaniku u Poljskoj".⁵⁹ Na kraju Mandić piše kako 2. prosinca navršava 75. godina života i da tom prigodom Hrvatski povijesni institut u Rimu planira izdati zbornik radova, pa ga moli da za taj zbornik napiše neki prilog iz "bogomilske problematike" ito do sredine studenoga.⁶⁰

Samo pet dana kasnije (15. rujna 1964.) Hamm se javlja Mandiću iz Ann Arbora. Naravno, ne odgovara na njegovo ranije pismo jer ga do tada nije mogao ni dobiti. Hamm piše Mandiću kako će se vjerojatno začuditi što se javlja iz Ann Arbora i da je došao na poziv njihova sveučilišta te da će ostati do Božića kada odlazi najprije za Zagreb a potom za Beč. Nadalje, Hamm piše kako bi volio vidjeti Mandića, te predlaže, znajući da u Chicagu ima mnogo Hrvata, da održi neko pre-

Wien). O tome više u: ALOJZ JEMBRIH, "Bečka slavistika prije i za Hammova doba", u: ALOJZ JEMBRIH (ur.), *Josip Hamm i njegovo djelo. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 100. obljetnice rođenja Josipa Hamma, Zagreb, 2.-3. prosinca 2005.*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2007., str. 197-224.

57 Riječ je o članku: JOSIP HAMM, "Apokalipsa bosanskih krstjana", u: *Slovo*, 9-10, Zagreb, 1960., str. 43-104.

58 Riječ je o djelu: DOMINIK MANDIĆ, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Hrvatski povijesni institut, Rim, 1963.

59 AHFP, *Mandićeve ostavština*, sv. 13, mapa 1, pm. V, f. 10.

60 AHFP, *Mandićeve ostavština*, sv. 13, mapa 1, pm. V, f. 10.

davanje, ako Mandić smatra da bi bilo zainteresiranih, a navodi kako bi za temu najradije uzео Džoru Držića i govorio "o novom dosada jedinom potpunom rukopisu njegovih pjesama. U njemu je i prvi hrvatski i prvi slavenski – prijevod (i prva versifikacija) 'Ave Maria' i 'Salve Regina'". Ako se i ne mogne organizirati to predavanje, Hamm napominje da bi mu svakako bilo drago da mu se Mandić javi.⁶¹

Tri dana kasnije (18. rujna 1964.) Mandić piše Hammu pismo na adresu u Ann Arboru. U njemu najprije iskazuje radost što se Hamm nalazi u SAD-u te nadu da će se uspjeti vidjeti i razgovarati. Nakon toga piše kako mu je prije tjedan dana u Beč poslao raspravu "Raspave i prilozi iz stare hrvatske povijesti", te ga je ponovo poslao u Ann Arbor. Napominje kako je primjerak poslan u Beč s posvetom a ako ga ne bude dobio da uzme ovaj, koji bi u slučaju da dobije u Beču trebao dati nekoj znanstvenoj knjižnici u Hrvatskoj.⁶²

Na Hammov upit o mogućnosti održavanja predavanja Hrvatima u Chicagu Mandić odgovara kako ne bi bilo interesa za znanstveno predavanje jer "to je odreda radnički svijet, koji nema mnogo smisla za naučna predavanja". Stoga mu predlaže da napiše tekst na predloženu temu i pošalje da se objavi u Hrvatskome kalendaru koji tiskaju hrvatski franjevci u SAD-u za iseljene Hrvate. Napominje kako se sprema Hrvatski kalendar za tisak pa, ukoliko ga namjerava ovdje objaviti da mu javi što prije, a da tekst pošalje bez znanstvenih bilježaka do kraja rujna tekuće godine.⁶³

Nakon toga Mandić ponovo spominje kako 2. prosinca navršava 75. godina života i da tom prigodom Hrvatski povijesni institut u Rimu planira izdati zbornik radova, pa ga moli da za taj zbornik napiše neki prilog "iz bogomilske problematike i njihovih Novozavjetnih kodeksa, ili što iz glagoljske književnosti".⁶⁴ Također, napominje kako mu je prije dvije godine poslao u Zagreb knjigu *Bogomilska crkva bosanskih krstjana* te da nije dobio potvrdu da ju je Hamm primio i pretpostavlja da je zaplijenjena, pa mu šalje novi primjerak u Ann Arbor jer misli da će ga zanimati. Na kraju navodi kako će u Chicagu Hamm moći pogledati glagoljske kodekse koji se nalaze u Znanstve-

61 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, mapa 1, pm. V, (bez oznake folije). Hamm piše Mandiću da je u SAD poveo i četrnaestogodišnjega sina Mladena, kako bi učio engleski jezik.

62 AHFP, *Mandićeva ostavština*, 13, mapa 1, pm. V, f. 11.

63 AHFP, *Mandićeva ostavština*, 13, mapa 1, pm. V, f. 11.

64 AHFP, *Mandićeva ostavština*, 13, mapa 1, pm. V, f. 11.

noj knjižnici te da povede i sina Mladena kojega će zasigurno, između ostaloga, zanimati i Znanstveni muzej "u kojemu je prikazan razvoj glavnih grana američke industrije s originalnim uzorcima".⁶⁵

Hamm se ponovo javlja Mandiću pismom od 26. rujna 1964., u kojemu najprije navodi kako ga je Mandićevo pismo obradovalo i da mu je drago za Mandićevu godišnjicu, a pogotovo što je primio "Vaš Magnum Opus i raspravu o Bosni i Hercegovini". U ovome pismu Hamm piše:

"morao sam se i moram se diviti i Vašoj energiji i Vašem golemom znanju i dobrom poznavanju historijskih izvora. Kod nas u Beču mi je Vitezić govorio o Vašem djelu, i ja sam ga zamolio da mi napiše prikaz za Wiener slavistisches Jahrbuch, i on je obećao, no do mojega odlaska odanle nije mi ga predao: možda nije dospio, pa će to poslije učiniti, a ako ne učini, ili ću zamoliti nekoga iz Osteurop. Instituta, ili ću prikaz sam napisati".⁶⁶

Na Mandićevu zamolbu o pisanju rada o Crkvi bosanskoj za zbornik koji je u njegovu čast planirao izdati Hrvatski povijesni institut u Rimu⁶⁷ Hamm odgovara:

"O bogumilima ne bi mi lako bilo ovdje nešto napisati, jer nemam uza se ni potrebnih priručnika, ni potrebne rukopise, no vidjet ću što imaju ovdje, a bit ću za desetak dana i u New Yorku, pa ako se ikako bude dalo, smatrat ću se i lično počašćen da sudjelujem u zborniku koji se izdaje Vama u čast".⁶⁸

Nadalje Hamm piše: "Kalendar Vašega reda ovdje nije mi poznat pa ne znam kako i što se u njemu piše", te napominje kako ne bi bilo dobro da zbog njega kalendar kasni s izdavanjem pa mu stoga u prilogu šalje obje spomenute pjesme Džore Držića, da se objave bez popratne rasprave "naprosto kao dokaz da su Hrvati već u vrijeme kada se otkrivala Amerika imali ovako lijepe pjesme u Gospinu čast". O tome Hamm piše:

"Ovo je prvi put što se one objavljuju i dosada nigdje nisu štampane i nisu bile poznate, jer se nalaze jedino u rukopisu u arhivu katedrale

65 AHFP, *Mandićeva ostavština*, 13, mapa 1, pm. V, f. 11.

66 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, mapa 1, pm. V, f. 14.

67 Radi se o: *Mandićev zbornik. U čast o. dra. Dominika Mandića prigodom njegove 75-godišnjice života*, Hrvatski povijesni institut, Rim, 1965.

68 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, mapa 1, pm. V, f. 14.

sv. Patricka u Dublinu u Irskoj. To je dosada jedini potpuni rukopis Držićevih pjesama, a dospio je u Irsku već u XVII vijeku (no bilo je i drugih prijepisa, a jedan je – gotovo sigurno – poznavao i Fr. M. Appendini)".⁶⁹

Na kraju navodi kako još ne zna vrijeme svoga dolaska u Chicago, ali će na vrijeme javiti, te planira ostati najmanje dva dana "jer ima toga mnogo o čem bih želio s Vama govoriti. Tko bi mislio da ćemo se poslije Vaše divne S. M. Mediatrice, koju nikada neću zaboraviti, opet vidjeti ovdje u daleku svijetu".⁷⁰ Pod post scriptum zahvaljuje Mandiću za poslana djela i napominje kako je rukopis već priredio za tisak i predao Akademiji u Zagrebu te da bi trebao izići sljedeće 1965. godine kao posebna knjiga.⁷¹

Hamm se ponovo javlja Mandiću iz Ann Arbora razglednicom s nadnevkom od 5. listopada 1964. Najprije piše kako je primio knjigu *Bogomilska crkva bosanskih krstjana* koju čita "sa dubokom zahvalnošću i željom da ih prikažem u svojem "Jahrbuch",⁷² te kaže da je to "kapitalno djelo bez kojega se neće moći u tim pitanjima!" Obavještava ga također da mu je stiglo i pismo koje je Mandić ranije poslao u Beč, i na njemu mu zahvaljuje, te zaključuje "Kako je lijepo kada se misli ovako 'križaju'". Na kraju navodi kako u petak ide u New York pa će mu uskoro javiti kada dolazi u Chicago.⁷³

Pet dana kasnije (10. listopada 1964.) Mandić u pismu upućenom Hammu, nakon što potvrđuje primitak pisma od 26. rujna i "karte" od 5. listopada, izražava zadovoljstvo što Hamm čita njegovu knjigu *Bogomilska crkva bosanskih krstjana* i što će prikaz ove knjige objaviti u "Vašim izdanjima u Beču". Mandić piše kako je u ovu knjigu uložio mnogo truda te se nada "da će unijeti svjetla u to dosada zamršeno i teško pitanje". Nadalje navodi kako je istraživao "i staro manihejsko krivovjerje i sredovječne katare u zapadnoj Evropi" te smatra da će znanstveni doprinosi i na ovome području "biti korisni i dati novih poticaja za proučavanje tih pitanja i za njihovo konačno rješenje". Spominje kako mu je pri ovome istraživanju od koristi bilo

69 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, mapa 1, pm. V, f. 14-15.

70 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, mapa 1, pm. V, f. 15.

71 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, mapa 1, pm. V, f. 15.

72 *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, Institut für Slawistik der Universität Wien.

73 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, mapa 1, pm. V, f. 16.

"poznavanje raznih jezika i teologije s poviješću raznih kršćanskih sekta, s kojima sam se duže vremena zanimao".⁷⁴

Iz ovoga pisma također saznajemo da je Mandić u privitku Hammu poslao i "moju radnju o govoru Hrvata i Srba, kada su došli na Jug". Napominje kako je to napisao već 1958. godine te slučajno nije postala sastavni dio djela *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*. Ovaj rad je u svezi, kako Mandić navodi, s onim "što sam Vam pisao o čakavštini u pismu u Beč". O tome Mandić opširnije ovdje piše:

"Ja dokazujem u "Raspravama", str. 53-60, da su Hrvati došli na Jadran kao poseban izgragjen narod, kako je to zabilježio K. Porfirogenet. To danas prihvaćaju i ozbiljni vanjski povjesničari kao prof. F. Dvornik, B. Grafenauer, i drugi. Ako su Hrvati sa sjevera došli kao posebna skupina, oni su morali imati svoj jezik, kojim su tada govorili. Na osnovu svih povjesnih podataka, valja zaključiti, da je to bila čakavština. Zbog toga bi bilo posebno zanimivo i korisno proučiti čakavštinu kod sjevernih Slavena u današnje doba i u povjesnim spomenicima. To bi mogli Vi u Beču izravno ili preko Vaših veza dati ispitati od mladih učenjaka u njihovim doktorskim radnjama".⁷⁵

Krajem mjeseca (30. listopada 1964.) Hamm ponovo piše Mandiću iz Ann Arbora. U pismu se najprije ispričava što se nije do sada javio te navodi kako je u New Yorku održao predavanje, te išao i u Kanadu pa tek sada može planirati svoj dolazak u Chicago. Naime, on planira 3. prosinca doći u Chicago, pa izražava žalost što ne će moći vidjeti Mandića i čestitati mu rođendan jer taj dan ima tri sata predavanja pa će tek navečer krenuti vlakom. Također piše Mandiću kako je njemu 3. prosinca rođendan, a 4. prosinca će, na poziv sveučilišta u Chicagu, održati slavistima predavanje o hrvatskoj srednjovjekovnoj glagoljskoj poeziji i to "nažalost na engleskom jeziku".

U pismu nadalje iznosi svoje mišljenje o čakavštini te izražava želju kako bi volio na ovu temu s Mandićem više razgovarati. Naime, Mandić mu je već pisao da su Hrvati došli sa sjevera i da je "čakavština bila njihov izvorni jezik", a o tome je Hamm govorio i u Beču i na predavanjima u SAD-u. Pri tome Hamm pojašnjava:

"samo ja na osnovi lingvističkih podataka, ovaj razdio u hrvatskoj povijesti zamišljam ovako: Slaveni su na jug došli ne kao homogena

74 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, mapa 1, pm. V, f. 12.

75 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, mapa 1, pm. V, f. 12.

masa nego kao dvije struje, od kojih su jednu sačinjavali čakavci i kajkavci, koji će se poslije – poslije 874., naročito – dalje cjepkati na sjeverniji kajkavski i južniji čakavski dio, a jedni su i drugi bili uže vezani za sjeverozapadne nego sjeveroistočne Slavene. Od ovih drugih potekli su štokavci, koji su se opet poslije podijelili na Bugare, Makedonce i Srbe. Sve se to može dokazivati na osnovi jezičkih podataka i razvitka u jeziku kod jednih i drugih i trećih. O tome sam i objavio jedan opširniji članak u 'Wiener slavistisches Jahrbuch', kojega sam sada urednik i izdavač, pa ću Vam taj članak donijeti kada dođem da Vam čestitam. O svemu tome bi se dalo dugo i mnogo govoriti, pa će mi biti drago, budemo li mogli i o tome izmijeniti misli".⁷⁶

Mandić odgovara Hammu 24. studenoga 1964., izražavajući zadovoljstvo zbog skoroga susreta, te navodeći kako će mu posebno biti drago što će se moći "podulje razgovoriti i o postanku narječja današnjega hrvatskoga jezika".⁷⁷ O tome Mandić piše:

"Ta pitanja valja rješavati u najstarijoj periodu na osnovu povjesnih, jer jezičnih spomenika nemamo prije sredine 9. stoljeća. Po najnovijim povjesnim istraživanjima valja razlikovati dvije slavenske selidbe na Balkan: prva od 4. stoljeća po Kristu do početka 7. stoljeća, a druga od 626. do 680. po Kr. Prva je bila Slavena bezimernih, a druga organiziranih naroda Hrvata (god. 626.) Srba (o. god. 635.) i Bugara (god. 680.). Još prije Kristova rođenja, ili prvih stoljeća iza toga, današnji kajkavci prešli su Karpate i nastanili se na lijevoj obali Dunava. Zbog dugoga i ranoga odijeljenja od drugih Slavena, oni su razvili svoje narječje, koje nema sličnosti s nijednim jezikom sjevernih Slavena, ni zapadnih ni istočnih. Štokavci ikavci došli su s istoka (iz Ukrajine) zajedno s Gotima u 4. stoljeću, a štokavci ekavci iz područja izmeđju Dnjepra i Volge u 6. stoljeću. Hrvati, jer su došli kao izgragjen narod, posebna skupina, imali su i svoj jezik kod dolaska na Jug. Taj je morao biti, po mojim povjesnim istraživanjima, čakavski. Da naši razgovori mognu biti plodniji, molit ću Vas, da pročitate u 'Raspriave i prilozii' moje dokaze o dolasku Hrvata kao posebnoga naroda (str. 51-60, 68-76) te o počecima hrvatskoga književnog stvaranja (str. 394-402). O doseljenju Slavena na Balkan pisao sam i u 'Bosna i Hercegovina' sv. I, str. 28-46. Te u Croatian Review II (1959), 46-64. Taj Vam broj šaljem u posebnom omotu".⁷⁸

76 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, mapa 1, pm. V, f. 18.

77 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, mapa 1, pm. V, f. 19.

78 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, mapa 1, pm. V, f. 19.

Na kraju pisma Mandić navodi kako se nada da je Hamm napisao prilog za Zbornik Hrvatskog povijesnog instituta u Rimu te prikaz njegove knjige *Bogomilska crkva bosanskih krstjana* te mu unaprijed čestita njegov rođendan i pozdravlja njega i njegova sina Mladena radujući se njihovu dolasku u Chicagu.⁷⁹

U Mandićevoj ostavštini sačuvana je i čestitka (bez datacije) u kojoj Hamm "vraćajući se iz San Francisca" Mandiću čestita njegov rođendan.⁸⁰

Hamm se izgleda krajem godine javlja Mandiću čestitkom (nema datacije), kojom mu čestita Božić i Novu godinu. Pod post scriptum piše kako rukopis u Public Library nije našao i da su mu bibliotekari rekli da se vjerojatno nalazi u drugoj većoj knjižnici. Napominje kako bi za traženje toga rukopisa trebalo dan ili dva a on nema vremena jer se za Božić vraća u Zagreb pa moli Mandića, ako može da zamoli nekoga da pronade taj rukopis a on bi mu platio honorar za to.⁸¹

Posljednje sačuvano pismo iz korespondencije Mandić – Hamm datira iz 1965. godine. Naime, na Uskrs ove godine Mandić piše Hammu u Beč, u kojemu najprije njemu i njegovoj obitelji čestita Uskrs. Potom navodi kako je u čikaškim knjižnicama tražio glagoljski kodeks ali ga nije uspio pronaći, te da je pregledao sve popise u knjižnicama u Chicagu i okolici i da se nigdje ne spominje glagoljski kodeks, te pretpostavlja da se nalazi "pod kojim grčkim kodeksom. Tih ima dosta lijep broj". Nadalje spominje kako mu je prije tri-četiri godine jedan profesor poslao signaturu glagoljskoga kodeksa u Chicagu, i ako je uspije pronaći da će mu je poslati. Nakon toga Mandić se interesira na Hammov prilog za zbornik koji se trebao tiskati u Rimu, te napominje kako će slaganje tekstova potrajati i da Hamm za pisanje rada ima vremena do kraja svibnja, s napomenom da mu samo treba na vrijeme javiti hoće li poslati taj rad. Također ga moli da mu pošalje jedan ili dva primjerka prikaza njegove knjige kada izađe iz tiska, te ga obavještava da će u prvome broju časopisa "Byzantion" izići njegov rad "Dalmatia in the Exarchate of Ravenna".⁸²

79 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, mapa 1, pm. V, f. 19.

80 "Mnogopoštovani i dragi Oče! Vraćajući se iz San Francisca želim Vam najsrdačnije svako dobro, dobro zdravlje i svaki Božji blagoslov za Vaš vrijedni rođendan. Vaš odani Josip Hamm". AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, mapa 1, pm. V, f. 17.

81 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, mapa 1, pm. V, f. 13.

82 AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, mapa 1, pm. V, f. 28. Riječ je o članku: DOMINIK MANDIĆ, "Dalmatia in the Exarchate of Ravenna from the middle of

Zaključak

Navedena pisma koja su izmijenili Mandić i Hamm pisana su s obostranim velikim poštovanjem, a sadržaj pisama daje uvid u njihove poglede na pojedina pitanja koja su bila predmet zajedničkoga znanstvenog interesa, a posebno promišljanja ove dvojice znanstvenika o Crkvi bosanskoj i čakavštini u Hrvata. Osim izmjenjivanja misli o temama njihova znanstvenoga interesa, evidentna je i uzajamna pomoć u prikupljanju potrebitih izvora i knjiga za njihov znanstveno-istraživački rad, ali i onih koje je Mandić prikupljao za franjevačku knjižnicu u Rimu i Chicagu. Osim toga, u pismima se također spominju i neki tadašnji znanstvenici s kojima su Mandić i Hamm surađivali, kao i neki segmenti iz njihova privatnoga života. Na kraju, možemo zaključiti kako sadržaj korespondencije Mandić – Hamm donosi brojne podatke koji dopunjavaju dosadašnje spoznaje vezane uz njihov znanstveni rad ali i privatni život, a također mogu biti korisni za proučavanje različitih tema iz ovoga razdoblja hrvatske povijesti.

the VI until the middle of the VIII century", u: *Byzantion*, 34, Bruxelles, 1965., str. 347-374.

MARINA BEUS

University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
E-mail: marina.beus@ff.sum.ba

Review article
Received: 26 January 2019
Accepted: 9 April 2019

DIJANA KORAC

University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
E-mail: dijana.korac@ff.sum.ba

Correspondence between Dominik Mandić and Josip Hamm in the Archive of the Franciscan Province of Herzegovina

Summary

Legacy of one of the most famous Herzegovinian Franciscans, historian Dominik Mandić contains the letters he exchanged with the prominent Croatian Slavist Josip Hamm. There are 18 letters in total and they were written in the period from 1951 to 1956. Besides the letters, four postcards and three telegrams were also preserved. Letters are mostly one to three pages long and they were written with mutual great respect and friendship. Correspondence Mandić – Hamm gives an insight into opinions of these two scientists on the topics that were the subject of the common scientific interest such as the Bosnian Church and Chakavian dialect in Croatia. Besides exchanging thoughts on certain topics of their scientific interest, it is evident that they helped each other in collecting necessary sources and books for their scientific-research work as well as those Mandić was collecting for the Franciscan library in Rome and Chicago. The letters also mention some scientists of that time, whom Mandić and Hamm were cooperating with, as well as some segments from their private life.

Keywords: Dominik Mandić; Josip Hamm; correspondence; scientific research.

Razno

Miscellaneous

Kardinal i Maršal

Osvrt održan u dvorani "Vijenac" Nadbiskupskoga pastoralnog centra u Zagrebu, 22. siječnja 2019. u povodu prezentacije knjige Nada koja ne postiđuje. Duhovne vježbe po blaženom Alojziju Stepincu, Mostar, 2018. Knjigu su predstavili Josip kardinal Bozanić, zagrebački nadbiskup, msgr. dr. Želimir Puljić, zadarski nadbiskup i predsjednik Hrvatske biskupske konferencije, i prof. dr. Jure Krišto.

Zahvalnica. U svibnju 1971. neki trapist donio u New York vlč. M. Raymond (1903. – 1990.), također trapistu, auktoru knjige o životu i smrti Alojzija Stepinca, fotografiju zahvalnice s Kardinalova groba iz zagrebačke katedrale. Jedva vidljiva i čitljiva poruka Kardinalu: *Hvala Ti – maršal Tito.*¹ A tko će znati, je li i sam Maršal, opojen kaskadama slobode Hrvatskoga proljeća, poslao mramornu pločicu na Kardinalovu grobnicu nagovješćujući uspostavu samostalne Hrvatske i prije nego što vidi Savu kako teče uzvodno prema Triglavu.² Čuva li se ta zahvalnica danas u Katedralnom muzeju ili u Postulaturi?

1 MARY RAYMOND, *The man for this moment. Life and death of Aloisius Cardinal Stepinac* [Čovjek za ovaj trenutak – Život i smrt Alojzija kardinala Stepinca], New York, 1971., fotografija str. 346, Tekst ispod slike: "A fellow Trappist brought this photo back to the author in May of 1971 with the information that among the many wreaths found today at the tomb is one from, among all people, Marshal Tito."

2 Maršalove riječi na proslavi dana Armije, 22. prosinca 1971. u Rudom: "Sada smo vidjeli da se u jednoj republici tako rekuć kao kula od karata srušilo sve ono o čemu su sanjali oni koji su od Matice hrvatske stvarali nekakvu partiju. Oni su već propovijedali da će jednog dana ići u Ujedinjene nacije, da će, malo-pomalo, i armiju u Hrvatskoj uzeti u svoje ruke. E, baš će oni, dugo počekati da to uzmu (*buran aplauz*). Ja mislim da će se prije Sava okrenuti natrag i poteći prema Triglavu" (*smijeh i snažan aplauz*). /preuzeto s interneta: <http://skrivene-istine.com/viewtopic.php?f=13&t=1673&sid=0c829b0ffad4450...>

Slučaj: Tito o Stepincu. Josip Hrnčević (1901. – 1994.), javni tužitelj FNRJ (1946. – 1951.), glavni redaktor, uz Jakova Blaževića, Stepinčeve optužnice 1946., izjavljuje 11. svibnja 1993. da je "Tito opsjednut Stepinčevim slučajem. On bi ga učinio svecem samo da ga se može osloboditi"³ [*Nada, koja ne postiđuje*, Mostar, 2018., str. 126].

– *Ali, eto, ne može: po noći mu dođe na san, a po danu ukaže mu se u stanu. Nije ga Maršal "učinio" svecem, ali jest mučenikom. Ako je ona votivna ploča još u Postulaturi, moglo bi se napisati s druge strane: Maršalu hvala od Kardinala!*

Izjava, 18. ožujka 1945. U propovijedi u bazilici Srca Isusova u Zagrebu, Stepinac svečano i jasno: "Poviest svjedoči, da Hrvatski Narod kroz cielu svoju tisućtristogodišnju prošlost nije nikada prestao plebiscitarno naglašavati, da se ne odriče svoga prava na slobodu i nezavisnost, koju on od srca želi i svakom drugom narodu. A kad je u drugom svjetskom ratu ta misao još jače naglašena i oživotvorena u vlastitoj Državi, hrvatski su katolički biskupi poštivali volju Hrvatskog Naroda."⁴

Istražni postupak: od 17. svibnja do 3. lipnja 1945. Između Nadbiskupa i Maršala bio je samo jedan susret, ali nakon što je Stepinac 18 dana proveo u istražnom pritvoru. Nadbiskup, uhićen, odgovara na šest Ozninih ispitivanja.⁵ Tu mu se komunističkim istražnim procesom i vlastitom refleksijom sve iskristaliziralo. Vidi kuda kompartija smjera te sebi posve posvješćuje načelo da je pravo mučeništvo ako se ono želi, a ne ako se od njega bježi. Oni ga žele plahnuti da se pridruži njima, slugama Sovjetskoga Saveza. Ne našavši na njemu nikakve krivice, nakon pritvora, pustiše ga na privremenu slobodu, 3. lipnja, i radi susreta s Maršalom. Ali dan prije toga:

Nacionalna crkva: Maršal s izaslanstvom zagrebačkoga klera: 2. lipnja 1945. Tito će njima: "Ja bih sa moje strane rekao, da naša Crkva treba da bude nacionalna, da se više prilagodi naciji. [...]. Ja bih želio, da vidim, da katolička Crkva u Hrvatskoj sada, kad imamo sve uslove tu, ima više samostalnosti. To bih želio, to je osnovno pitanje,

3 JURAJ BATELJA, *Komunistički progon i mučeništvo blaženoga Alojzija Stepinca*, Zagreb, 2017., str. 20, 219: I. 8. 3.

4 J. BATELJA, *Blaženi Alojzije Stepinac. Svjedok Evanđelja i ljubavi*, III., Zagreb, 2010., str. 112.

5 Isječke iz istražnoga postupka vidi u: J. BATELJA, *Blaženi Alojzije Stepinac*, I., Zagreb, 2010., str. 330-346.

to je pitanje, koje bi mi željeli riješiti, a sva ostala pitanja, to su sekundarna pitanja, koja će se lako riješiti."⁶

– Ovo je prvi put da se spominje "nacionalna" Crkva i kao "osnovno pitanje" navodi Crkva u Hrvatskoj koja bi trebala biti s "više samostalnosti", tj. bez utjecaja Papina primata, a s utjecajem Maršalova kabineta.

Susret: Tito – Stepinac, 4. lipnja 1945. U ovom susretu Nadbiskup iznosi 5 provjerenih načela usmjerenih protiv "nacionalne Crkve":

a/ Važno je državu stvoriti, ali još važnije urediti;

b/ Mudri državnici poštuju religiozne osjećaje državljana i slobodu savjesti;

c/ Bivša je država uredila položaj pravoslavaca, ali ne i katolika, "strahovita pogreška";

d/ Za katolike je mjerodavna Sveta Stolica, a najbolja je forma konkordat;

e/ Uspostava diplomatskih odnosa sa Svetom Stolicom znači međunarodni prestiž za novu državu. U razgovoru sa Stepincem Maršal je stalno isticao da Sveta Stolica nije sklona Slavenima. Nadbiskup je to dokumentirano opovrgnuo primjerima Dalmacije, Istre, Međimurja.⁷

U vezi s tim susretom, još jedna od 12. siječnja 1952. Stepinac priča župniku Vranekoviću u Krašiću: "Kad sam se ono prvi i do sada jedini put sastao 1945. u Zagrebu s Titom, rekao mi je, da je jednom *incognito* kao ruski oficir došao u štab Draže Mihajlovića. Draža mu saopći da će istrijebiti sve Hrvate. 'Nećeš, Draža, mislio sam u sebi,' – rekao je Tito. – Kod tog sastanka rekao sam Maršalu, neka gleda da što više oprašta, jer inače nikada neće biti kraja odmazdi. On je samo odgovorio: 'Zločince se mora kazniti'. – 'Jest, družo, mislim si ja, mora ih se kazniti, ali tko će odlučiti, da li je netko zločinac ili nije.' Da me je poslušao, stvari bi svakako drugačije tekle. [...]"⁸

Brzovaj: Stepinac Titu, 19. rujna 1945. u ime katoličkoga episkopata, koji se sastao na konferencije u Zagrebu od 17. do 22. rujna 1945.,

6 ALEKSA BENIGAR, *Alojzije Stepinac – hrvatski kardinal*, Rim, 1974., str. 502-503.

7 J. BATELJA, *Komunistički progon*, str. 28.

8 JOSIP VRANEKOVIĆ, *Dnevnik. Život u Krašiću zasužnjenog nadbiskupa i kardinala Alojzija Stepinca*, Zagreb, 2011., 12. I. 1952., str. 63. Vidi: str. 612, nadnevak: 17. III. 1958. i str. 755, nadnevak, 10. VII. 1959.

apelira na pomilovanje 200 osuđenih na smrt u vojnom zatvoru u Zagrebu.⁹

– *Rezultat? – Većina je pobijena, čini se da je jednoj desetini zamijenjena kazna.*¹⁰

U Rim: 26. siječnja 1946. Maršal svećenicima S. Ritigu i B. Milanoviću kaže "da je preko Moscatella uputio zahtjev Svetoj Stolici da makne Stepinca, ali je od njega dobio odgovor da je Sveta Stolica izjavila kako to ne može napraviti bez kanonskoga postupka". I Tito dodaje: "Ako bi se sam Nadbiskup zahvalio, čitav ovaj sudbeni postupak bi bio obustavljen, pa Nadbiskup neka ide kuda hoće, pa i u Rim"¹¹ [*Nada koja ne postiđuje*, str. 241].

– *Stepinac ostaje neko vrijeme slobodan u Zagrebu, nešto dulje vremena zatvoren u Lepoglavi, a najdulje zatočen u Krašiću.*

Maršal: Ne slušati Papu! 21. kolovoza 1946. Tito delegaciji fronte antifašističkih žena, na Brdu kod Kranja: "Svećenici moraju služiti vlastitom narodu, a ne slušati stranca, u Rimu, papu."¹²

– *Maršal, međutim, sam pokorno sluša Staljina i servilno služi strancu iz Moskve!*

Nadbiskup: *Antemurale catholicitatis* [predziđe katoličanstva], **1946.** Tito kaže Cyrusu Sulzbergeru, dopisniku *New York Timesa*: "Mi smo uhitili Stepinca [u rujnu 1946.] i mi ćemo uhititi bilo koga koji se odupire sadašnjem stanju stvari bio on ovakav ili onakav. Mi sudski gonimo elemente protunacionalnoga fronta bili ti elementi iz kleričkih krugova ili neke druge profesije."¹³

Stepinčevo pamćenje: "Sjećam se kao danas, kad mi je [kanonik] Borrić u Lepoglavi pokazao izrezak iz novina, gdje Tito govori, da su

9 A. BENIGAR, *nav. dj.*, str. 519; J. BATELJA, *Blaženi Alojzije Stepinac*, III., str. 251.

10 Usp. VALENTIN MIKLOBUŠEĆ "Od Trebinja do stratišta. O. Josip Müller DI (1883. – 1945.)", u: *Obnovljeni život*, 2/2014., str. 216-217. Pater Müller potpisao je molbu na nadbiskupa Stepinca, 19. rujna 1945. J. BATELJA, *Blaženi Alojzije Stepinac*, I., str. 250.

11 ANDRIJA LUKINOVIĆ, "Privatni zapisci mons. Svetozara Ritiga o blaženom Alojziju Stepincu", u: *Kardinal Alojzije Stepinac – svjedok vremena i vizionar za treće tisućljeće*, Zagreb, 2009., str. 159.

12 J. BATELJA, *Komunistički progon*, str. 48-49.

13 M. RAYMOND, *nav. dj.*, str. 329.

preko Mačeka i mene prešli točkovi historije. Ali moj Maršal, uvjeren sam, jedno govori, a drugo osjeća."¹⁴

– *To je "osnovno pitanje"*: Koga su pretrli kotači povijesti? – Je li Mojsija, pješaka-predvodnika izabrana naroda, s uzdignutom rukom preko Crvenoga mora: Za mnom! ili je Svevišnji zakočio "točkove" povijesti Faraonovim "bojnim kolima": Ni makac dalje! (Izl 14,25)? Jesu li "točkovi historije" pregazili faraonskoga Maršala kojemu je sastrugana i posljednja ploča u Zagrebu, osim one na Kardinalovu grobu iz '71., ili su pregazili Nadbiskupa, novoga Mojsija, kojega je Crkva počastila stupnjevitim naslovima: najprije Kardinala 1953., zatim nadgrobnim Trofejom u Katedrali 1960., napokon proglašom Blaženika i Mučenika na Mariji Bistrici 1998.? I tko je tu pregažen "točkovima historije"? Svakako ne Stepinac – *antemurale* Katoličke Crkve u hrvatskom narodu, nego onaj u kojega je sve bilo "doživotno", samo je zaboravio da je "život kratak, a smrt stalna"!

Ostaje u domovini, ožujak 1947. – Pet mjeseci nakon osude Nadbiskupu u Lepoglavu dolazi u službeni posjet Vladimir Bakarić, predsjednik vlade FNR Hrvatske, koji mu, ne bez pristanka Maršalova, nudi ispisan formular da Tita zamoli za pomilovanje i bit će odmah pušten, može napustiti Hrvatsku [*Nada koja ne postiđuje*, str. 78].

– *Nadbiskup odvažno i pronicljivo odbija i zavodljivo pomilovanje i nepovrativo putovanje u Vatikan: Ne će amnestiju, hoće reviziju procesa pred nezavisnim sudom!*¹⁵

Lomovi: Milovan Đilas, nekada prvi do Maršala, Ivanu Meštroviću otkriva uzroke komunističkoga procesa: "Mi ne bismo imali ništa protiv njegova [Stepinčeva] hrvatskog nacionalizma, samo ne možemo trpjeti njegovu privrženost Rimskom Papi. [...] Mi lomimo i odstranjujemo sve, što nam je na putu, i cilj opravdava sredstva."¹⁶

– *Tako je i Maršal "slomio" i "odstranio" i svoga Milovana Đilasa – 1954., i svoga Aleksandra Rankovića – 1966., i svoju Jovanku Budisav-*

14 J. VRANEKOVIĆ, *Dnevnik*, 20. studenoga 1954., str. 359.

15 THEODOR DRAGON, *Le dossier du Cardinal Stepinac*, Pariz, 1958., str. 51-52; A. BENIGAR, *nav. dj.*, str. 641.

16 IVAN MEŠTROVIĆ, "Stepinac duhovni heroj", u: *Hrvatska revija*, 3/1956., str. 202. Meštrović ovo piše 1956., a kaže da mu je to Đilas priznao "prije nekoliko godina u New Yorku" (str. 201). "Jedan drugi od komunističkih prvaka" rekao je Meštroviću: "... da je samo proglasio hrvatsku crkvu, mi bismo ga digli do neba" (str. 202). Taj drugi bio je Vladimir Poznić, *Positio*, vol. III., 2, str. 765.

ljević – 1977. I zmaj, postigavši cilj koji opravdava sva sredstva, stade sam na morski žal! (usp. Otk 12,18).

Vjernost Petrovoj Stolici, 13. svibnja 1947. Nadbiskup Patrick Hurley, predstavnik Svete Stolice u Beogradu (1946. – 1952.), izjavljuje da je Stepinac "na jasan način očitovao vjernost svoju i svoga naroda Rimu dok je maršal Tito uvijek predlagao gledom na Crkvu u Hrvatskoj da mora olabaviti vlastitu vezu sa Svetom Stolicom".¹⁷

Stepinčev naknadan komentar: "Oni bi nam željeli nacionalnu crkvu, crkvu po uzoru ruske, kojom zapovijeda Staljin. Takovoj Crkvi oni bi rado dali subvencije, plaće, vratili i posjede, nju bi oni slavili u novinama, i koješta drugo. Ali je pitanje, da li bi takova crkva zasluživala uopće ime Crkve Kristove".¹⁸

– *I razgnjevi se zmaj pa ode i zarati se s onima što čuvaju Božje zapovijedi i drže svjedočanstvo Isusovo* (usp. Otk 12,17).

Los von Rom: Odvojite se od Rima, prosinac 1949. Tito slovenskim svećenicima CMD-ašima poručuje: "Mi smo se Jugoslaveni odvojili od Moskve. Zašto se vi ne odvojite od Rima?"¹⁹

– *Nije Rim Moskva, niti je Vatikan Kremlj!* [Nada koja ne postiđuje, str. 107].

Državni interes: 1950. – 1951. – Maršal govori novinaru *New York Timesa*, C. L. Sulzbergeru, 6. studenoga "o mogućnosti njegova [Stepinčeva] izlaska iz zatvora, naime, da pođe u koji samostan u Jugoslaviji, ili da napusti Jugoslaviju – pod uvjetom da se natrag ne vrati".²⁰

Drugi novinar, *United Pressa*, E. Korry, 7. siječnja 1951. zanima se je li Vatikan odgovorio na ponudu. Tito mu odgovara da je s tim u vezi bilo "nezadovoljstva kod pravoslavnog stanovništva, jer ga smatraju ratnim zločincem". A dodaje: "Bilo je slučajeva u svijetu da su

17 J. BATELJA, *Komunistički progon*, str. 75.

18 ALOJZIJE STEPINAC, "Osvrt na komunizam u Jugoslaviji i nadanja za budućnost", u: J. BATELJA (prir.), *Blaženi Alojzije Stepinac, Propovijedi o deset Božjih zapovijedi*, Zagreb, 2013., str. 235-251, citat: str. 251.

19 A. BENIGAR, *Alojzije Stepinac*, str. 697.

20 CYRUS SULZBERGER, *New York Times*, 13. XI. 1950. Prijevod: *Hrvatski Glas*, Kanada, 21. 11. 1950.; VINKO NIKOLIĆ (ur.), *Stepinac mu je ime*, I., München – Barcelona, 1978., str. 384.

i nedužni ljudi, u interesu države, sjedili u zatvoru, pa čak i glavu gubili."²¹

Treći novinar, *Associated Press*, A. Singleton, 6. travnja 1951., pita Nadbiskupa u Lepoglavi: "Imate li štogod reći na izvještaje, po kojima je Jugoslavija voljna da Vas pusti na slobodu, ako bi Vi u zamjenu pristali da napustite zemlju ili uđete u samostan?" Nadbiskup: "Ja ne želim napustiti zemlju, jer se ne osjećam krivim."²²

Četvrti američki novinar, radio-komentator, D. Pearson, 31. listopada 1951., na upit kako će riješiti slučaj Stepinac, Tito kaže: "da smo mi još prije pet-šest mjeseci ponudili Vatikanu da smo spremni Stepinca pustiti iz zatvora, pod uslovom da ode iz Jugoslavije, bilo u Vatikanu ili gdje drugdje".²³

– *Papa ne zove Nadbiskupa u Vatikan, nego ga ohrabruje u njegovoj mirnoj savjesti. Ili pristao poći u Vatikan ili u samostan, priznao bi se krivim. Nadbiskup ne traži slobodu s krivnjom, nego obnovu montirana procesa pred neovisnim sudom!*

Kardinalat: 29. studenoga 1952. objavljeno je da će Sveti Otac Pio XII. promaknuti nadbiskupa Stepinca u kardinala 12. siječnja 1953.

Prekid odnosa: Tito, ljut kô zmaj, uzvraća lomom diplomatskih odnosa sa Svetom Stolicom i izgonom Papina predstavnika iz Beograda, 17. prosinca 1952.

– *Nadbiskup ne ide u Rim da mu Papa ustakne kardinalski biret i natakne prsten, jer nema sigurnosti za slobodan povratak.*

"Ubojica": 14. rujna 1953. Kod večere veli Kardinal župniku: "Neka se maršal samo grozi, ali će jednom i njemu Gospodin: *Da rationem vilicationis tuae* [Položi račun o svome upravljanju: Lk 16,2.]. Tko je tebe, druže Tito, ovlastio da ubijaš tri stotine svećenika?... Tko te je ovlastio, da zatvaraš stotine svećenika? Tko te je ovlastio, da milijune ubijaš?... 'Narod'? – A tako?!"²⁴

21 Objavljeno na hrvatskom: *Borba*, Zagreb, 10. I. 1951.; V. NIKOLIĆ (ur.), *nav. dj.*, str. 385.

22 Objavljeno na hrvatskom: *Glas sv. Antuna*, Buenos Aires, lipanj 1951.; V. NIKOLIĆ (ur.), *nav. dj.*, str. 387.

23 Objavljeno na hrvatskom: *Vjesnik*, Zagreb, 29. 11. 1951.; V. NIKOLIĆ (ur.), *nav. dj.*, str. 388.

24 J. VRANEKOVIĆ, *Dnevnik*, str. 196.

Izdržati do kraja: 26. ožujka 1958. Kada su katolički biskupi ponudili Kardinalu mogućnost da će oni tražiti njegovo oslobođenje u povodu njegove 60. obljetnice života, on odgovara 1958. biskupu Čekadi: "Nanijeli su mi krvavu nepravdu i sad bih još morao moliti njih milost i reći im, da su oni u pravu, a ne Crkva, kad je dignula svoj glas na njihove nepravde [...]. [Ti se sjećaš višekratnih izjava maršala Tita, da dok je on tu, da mene neće biti u Zagrebu. Gospodin maršal si valjda utvara, da jako žalim za Zagrebom. Ni najmanje me ne vuče želja za Zagrebom niti za kakvim položajem.] Moja jedina ambicija na ovom svijetu jest izdržati do kraja i preminuti u milosti Božjoj"²⁵ [*Nada koja ne postićuje*, str. 93].

Smrt i sprovod. Kardinal umire 10. veljače 1960. Grob je već pripremljen u Krašiću. Ali vlasti dopuštaju, ne bez suglasnosti Maršala, da Kardinal bude pokopan u Katedrali, gdje kao "*lucerna lucens et ardens*" – svjetiljka koja svijetli i gori (Iv 5,35) onima koji žele Božjega plama i žara [*Nada koja ne postićuje*, str. 13]. Makar mu i bilo spaljeno srce, odatle se počinje širiti miris svetosti i mučeništva.

Zaključak. Sučelila su se dva svijeta, odnosno dvije države: *Civitas Dei* – Božja država sa sustavom savjesti kao Božjega glasa i zakona u Kardinalu, i *civitas terrena* – zemaljska država bezbožne komunističke revolucionarne svijesti u Maršalu; odnosno Kraljevstvo bogoljublja i Božje istine i pravde u Stepincu, i kraljevstvo sebeljublja, laži i lukavštine u Brozu. Ta je borba potrajala ne samo do fizičke smrti jednoga (1960.) i drugoga (1980.), nego i nakon smrti obojice.

A *Knjiga Mudrosti* ovako kanonizira pravednike: "A duše su pravednikâ u ruci Božjoj i njih se ne dotiče muka nikakva... Ako su, u očima ljudskim, bili kažnjeni, nada im je puna besmrtnosti. Za malo muke zadobili su dobra velika jer Bog ih je stavio na kušnju i našao da su ga dostojni" (3,1-5).

– *Stara je istina "da se diktature ne popravljaju nego propadaju"*.²⁶ "*Ne veselimo se ničijoj propasti, ali se veselimo svršetku zla*",²⁷ govoraše blaženi Mučenik.

25 A. V. STEPINAC, *Pisma iz sužanjstva (1951 – 1960)*, Zagreb, 1998., str. 280.

26 IVAN TOMAS, "Svježi strani spisi o Stepincu", u: *Hrvatska revija*, 3/1982., str. 411.

27 J. VRANEKOVIĆ, *Dnevnik*, str. 594.

Recenzije i prikazi

***Recensions and
Book Reviews***

NENAD CAMBI, *Dioklecijanov lik. Između realnosti i transcencije. Artistički, ikonografski i sociološki aspekt = The image of Diocletian. Between reality and transcendence. Artistic, iconographic and Sociological Aspects*, Književni krug Split, Split, 2017., 247 str.

Ova nova knjiga autora Nenada Cambija produkt je njegova dugogodišnjeg proučavanja lika i djela jedne od najkontroverznijih, ali za naše prostore najvažnije i najzanimljivije osobe kasnoantičkoga doba. Radi se o caru reformatoru Dioklecijanu. Autor se u ovome radu pozabavio portretistikom tetrarhijskoga razdoblja, a u prvom redu pokušao je rekonstruirati izgled cara Dioklecijana. Svoja istraživanja i zaključke temeljio je kako na analizi sačuvanoga novca tetrarhijskog razdoblja koji je uspoređivao s očuvanim portretima u kamenoj plastici, tako i na malobrojnim antičkim literarnim opisima tetrarhijskih vladara. Uz navedeno, autor je konzultirao i eminentna imena koja se bave ovim znanstvenim područjem.

Svoje djelo autor počinje *Uvodom* (str. 7-14) u kojemu pokušava uvesti čitatelja u problematiku i političke promjene koje su uvjetovale i promjene u društvenoj i carskoj propagandi, što se odrazilo i na umjetnost toga doba. U naslovu *Službeni i javni reljefi* (str. 15-22) Cambi donosi kratak pregled portreta koji se pripisuju caru Dioklecijanu, odnosno donosi neku vrstu sažetka raznih znanstvenih i pseudoznanstvenih pokušaja analize njegova lika. Pa tako od službenih spomenika pažnju je posvetio: Galerijevu slavlolu u Solunu, dvjema bazama na forumu (nosači spomenika Pet stupova), tzv. malom slavlolu u Solunu, Dioklecijanovom realnom reljefu na *Arcus novus* te dvama blokovima slavlolu koji se čuvaju u Giardino Boboli u Firenci. Iako se fizionomijski izgled cara Dioklecijana ne može odrediti iz skupnih kipova od četiri vladara, oni ipak pripadaju sigurnim tetrarhijskim skulpturama. Kako su stilske i fizionomijske karakteristike uopćene, pripadnost jednoj od tetrahija određena je pomoću povijesnih i topografskih momenata. U ovome naslovu, *Skupine vladara* (str. 23-35), autor analizira skulpture vladara iz Venecije (s riznice sv. Marka) i iz Vatikanske biblioteke te uništenu porfirnu skupinu

iz Niša od koje je sačuvan gornji dio glave i fragment iz Tekije blizu Đerdepa u Srbiji koje su stilski slične venecijanskoj skupini. Osim ove dvije skupine autor se dotiče i nekoliko veoma važnih tetrarhijskih spomenika, poput onoga iz Gamzigrada (reljefi na pilastrima) ili freske pronađene u vojničkom logoru smještenom u hramskom kompleksu u Luksoru.

Problemi atribucije tetrarhijskih portreta veoma su veliki i u sljedećem naslovu, *Sumnjivi ili pogrešno atribuirani kipovi* (str. 37-42), autor se bavi portretima koji su bez nekih opravdanih, osobnih ili ikonografskih obilježja pogrešno pripisani Dioklecijanu. Za razliku od ovoga cara, mnogo je bolje stanje prepoznavanja portreta njegovih suvladara (str. 43-45), posebno Galerija i Konstancija I. U kratkom naslovu *Male srebrene biste, portreti na novcu i olovnim plombama* (str. 47-48) spomenute su nekolike srebrene biste, odnosno figurice koje su pripadale tetrarhijskoj portretistici, ali njihova namjena nije do kraja razjašnjena.

Kako i sam autor navodi: da bi se utvrdili neki tipovi Dioklecijanova portreta, a dakako i drugih tetrarha, trebalo bi se vratiti već davno prokušanoj metodi ispitivanja portreta na carskom novcu i usporedbi s kiparskim ostvarenjima. Analizirajući sačuvani novac (str. 49-63), Cambi primjećuje različita fizionomijska obilježja u prikazivanju cara Dioklecijana na aversima novca npr. rimske, nikomedijske ili antiohijsko-kizičke kovnice. Pa si postavlja dva pitanja na koja i pokušava dati odgovor: 1. kako objasniti pojavu mršavih i realističkih glava s dvama različitim, ali individualnim likovima i 2. koji je od tih dvaju pravi Dioklecijanov oblik glave i izraz lica? Autor uvjetno uzima da su Dioklecijanovom stvarnom izgledu najbliže karakteristike "antiohijsko-kizičkog" tipa te takva obilježja uspoređuje sa skulpturom (str. 65-69). Zaključuje da je takvih portreta moralo biti i u velikoj plastici, ali posebnu pozornost u ovome naslovu pridaje kamenu iz Dumberton Oaksa na kojemu jednog od dva lika, zbog sličnosti s likom s aversa "antiohijsko-kizičkog" tipa novca, poistovjećuje s Dioklecijanom.

Tetrarhijski portreti u Dalmaciji (str. 71-89) naslov je u kojemu autor obrađuje tetrarhijske kipove različita karaktera pronađene u Dioklecijanovoj palači, Saloni, ali i u unutrašnjosti provincije Dalmacije. Jedan od rijetkih primjeraka u unutrašnjosti jest mramorna glava žene pronađena u Konjicu. Posebnu pozornost posvetio je, između ostaloga, portretu cara Dioklecijana u njegovu mauzoleju, dvjema hermama iz Salone te reljefnoj bisti i bazi s natpisom u čast njegovoj ženi Priski.

Nakon zaključnih misli (str. 91-93) u formi priloga slijede: *Addendum: Nadgrobna portretistika tetrarhijskog doba u Dalmaciji* (str. 95-105) kroz koji autor obrađuje portrete u punoj plastici i reljefu u privatnom ambijentu, nadgrobne stele, sarkofage i nadgrobne mozaike. Konstantinovo doba nije ostavilo u Dalmaciji ni jedan pouzdani carski portret, a i drugih portreta je razmjerno malo. U naslovu, *Konstantinovo i poslijekonstantinovo doba* (str. 107-111) analiziran je fragment stele s prikazom muške glave iz Salone, stela pronađena na Bolu na Braču te dva važna sarkofaga, jedan iz Pule, a drugi iz Salone. Autorovo izlaganje u ovoj knjizi prati bogata fotogalerija.

Knjiga je integralno prevedena i na engleski jezik (str. 113-223) pa bi trebala biti nezaobilazno štivo i domaćim i stranim znanstvenicima koji se budu bavili Dioklecijanovom portretistikom. Na samom kraju knjige nalazi se: *Literatura* (str. 225-235) te *Kazalo osobnih imena* (str. 239-242) i *Kazalo geografskih pojmova* (str. 243-247).

Ana Zadro

EMILIO MARIN ET ALII, *Forum Naronitanum*, Arheološki muzej Naron, Vid, 2017., 451 str.

U izdanju Arheološkoga muzeja Naron 2017. godine iz tiska je izašla bogato ilustrirana monografija pod naslovom *Forum Naronitanum* autora Emilija Marina i njegovih suradnika. Monografija započinje *Uvodom* (str. 8-9), a zatim slijedi pregled povijesti arheoloških istraživanja. Miroslava Topić pod naslovom *Arheološka istraživanja na prostoru foruma u razdoblju 1907.-1986.* (str. 12-25) donosi pregled istraživanja od druge polovice 19. stoljeća, a započeo ih je Mihovil Glavinić 1874. godine, te nastavio Carl Patsch početkom 20. stoljeća. Važne arheološke radove proveli su Ivan Marović 1951. te Nenad Cambi koji je u više kampanja proveo istraživanja zaštitnoga karaktera i započeo je istraživanja na traktu gradskih fortifikacija i na samome forumu. Osvrtom na Buškariolove radove i zapažanja, autorica završava pregled povijesti istraživanja do 1986. godine. Ovaj naslov prati i katalog nalaza pronađenih na forumu tijekom kampanje 1978.

Iskopavanje foruma i trijema 1996.-1999. (uz dodatne radove do 2004.) (str. 26-67) naslov je u kojemu sami voditelj arheoloških radova, Emilio Marin, donosi pregled temeljen na dnevniku iskopavanja. Radi lakšega praćenja dnevničkih zapisa, ovaj pregled je, kao i cijela monografija, bogato ilustriran crtežima, fotografijama, tlorisima i presjecima na koje autor upućuje kroz tekst. Drugu veću cjelinu, *Urbanizam i arhitektura* (str. 70-95), također potpisuje Emilio Marin. Detaljan opis, smještaj i rekonstrukcija samoga foruma izloženi su u ovome naslovu. Autor opisuje spomenike i najvažnije građevine koje su se smjestile uza sami forum, a nezaobilazan je hram Augusteum, kao i ostale građevine bogato ukrašene mozaicima i freskama smještene uz njega. Otkriće Augusteuma potaklo je daljnja istraživanja na forumu pa su detektirani i ostatci emporija. Prepoznate su dvije faze (C i B) koje su prethodile samoj gradnji foruma, pa su tako odrađene i sinteze građevina i komunikacija, one koje su datirane u fazu C i one koje su datirane u fazu B. Iz naslova *Kraj rimskog foruma* (str. 98-121) da se iščitati tema ovoga poglavlja. Isti autor donosi nam kratki pregled samoga kraja antičke Narone, što nam malobrojni izvori daju naslutiti, a što je arheologija potvrdila. Nadalje, tu je ka-

talog grobova pronađenih na području porušena i napuštena foruma i portika uokolo Augusteuma, a uz katalog objavljeni su i crteži pojedinih grobova te ostatci iz kasnijega razdoblja, poput numizmatičkih nalaza i srednjovjekovnih zidova i grobnih nalaza.

Freske i štukature (str. 124-145) poglavlje je koje je podijeljeno u dvije cjeline. Pronađene su na gotovo svim arheološkim lokalitetima u Naroni. Ranorepublikansko razdoblje obradio je Toni Glučina i njegovu analizu prati katalog nalaza. Freskama iz carskoga doba, točnije freskama iz portika Augusteuma, njihovim karakteristikama i arheološkim kontekstom bave se Giuseppe Lepore i Mirco Zaccaria. Najopsežniji dio ove monografije odnosi se na pokretne nalaze (str. 148-389). Miroslava Topić bavi se najbrojnijom skupinom nalaza, a to je keramika koja je pronađena u više tisuća komada i prema tipološko-kronološkoj analizi podijelila ju je u četiri glavna razdoblja, te staklo koje je zastupljeno u nešto manjoj mjeri i svrstano je u tri osnovna razreda: staklo izrađeno tehnikom zemljane jezgre, lijevano kasnorepublikansko i ranocarsko staklo i lijevano i puhanostaklo od 1. do 7. st. Toni Glučina od pokretnih nalaza obradio je predmete od životinjskih kostiju, rogova i školjaka (37 predmeta od kosti, 3 od roga i jedan od školjke) i susreo se s problemom datacije i namjene pojedinih pronađenih predmeta. Isti autor obrađuje i 37 kamenih predmeta koji se koriste u svakodnevnoj uporabi. Metalnim nalazima, njih 75 je obrađeno, bavi se Hrvoje Manenica. Uglavnom se radi o predmetima načinjenim od željeza i bronce a namjena im je ukrasna i uporabna, poput fibula, nakita, ogledala, alki, igala, predmeta povezanih uz plovidbu i ribolov itd. Posljednju skupinu pokretnih nalaza čini novac i s njim se u ovoj monografiji bavi Maja Bonačić Mandinić. Analize pokretnih nalaza prate katalozi, crteži i fotografije.

Naslov *Konzervatorski i restauratorski radovi* (str. 392-413) podijeljen je u četiri podnaslova i različiti autori upućuju čitatelja u sami proces restauracije i konzervacije odabranih predmeta pronađenih u Naroni, od njihova primitka (zatečeno stanje) do pohranjivanja predmeta. Ivanka Vukšić opisuje restauracijski zahvat na keramičkim predmetima, Vedran Kundić opisuje sami tijek restauracije triju kamenih spomenika, Borko Vješnica bavi se restauracijom metalnih predmeta, a Ika Prpa-Stojanac približava čitatelju konzervaciju novca, metode čišćenja i kemijske analize naslaga.

Damir Mihelić i Zdravka Hincak autori su posljednjega naslova u ovoj monografiji i bave se analizom animalnih koštanih nalaza, školjkaša i ljudskih kostiju izvan grobnoga konteksta (str. 416-423).

Radi lakšega praćenja saznanja napisanih u tekstu autori su svoje izlaganje obogatili jasnim grafikonima i fotografijama.

Kako je i Emilio Marin u uvodu naveo, u ovoj knjizi nisu objavljeni svi pokretni nalazi, prvenstveno misli na keramiku i freske te epigrafske nalaze, nego samo ono što je potrebno za razumijevanje konteksta arheološkoga lokaliteta. Ali s druge strane, u ovoj monografiji objavljeni su svi nalazi pronađeni prilikom arheoloških iskopavanja 1996.-1999., tj. objavljen je u cjelini forum Narone s kurijom, portikom Augusteuma, građevine uz forum i građevine koje su prethodile forumu. Na kraju monografije nalazi se popis literature (str. 424-450).

Ana Zadro

RADMILO PEKIĆ, *Bilećke Rudine u srednjem vijeku (Билећке Рудине у средњем вијеку)*, Filozofski fakultet u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, Udruženje istoričara Republike Srpske "Milorad Ekmečić", Kosovska Mitrovica - Banja Luka, 2018., 291 str.

Kako je naznačeno u samoj knjizi ovo djelo autora Radmila Pekića rezultat je istraživanja provedenog u okviru projekta III 47023 *Kosovo i Metohija između nacionalnog identiteta i evrointegracija* financiranog od Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Suizdavači su Filozofski fakultet u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici i Udruženje istoričara Republike Srpske "Milorad Ekmečić". Djelo sadrži 291 numeriranu stranicu i napisano je na ćirilici.

Konceptualno, knjiga sadrži četiri numerirana poglavlja. Nakon *Uvoda*, slijede tri poglavlja s naslovima: *Najraniji pisani pomeni, položaj i postanak naselja* (I.), *Političke prilike u bilećkim Rudinama* (II.), *Katuni u bilećkim Rudinama* (III.). Treće poglavlje sadrži potpoglavlja s naslovima: *Katuni Predojevića* (III.1.), *Katuni Maleševaca* (III.2.), *Katuni Kresojevića* (III.3.), *Katuni Mirilovića* (III.4.), *Katuni Bogdašića i Prieraca* (III.5.), *Katuni Miruša i Pilatovaca* (III.6.). Slijedi šesto poglavlje s naslovom *Srednjovjekovni spomenici, crkve i crkvišta* (IV.) te *Zaključak* i *Conclusion* (prijevod *Zaključka* na engleski jezik). Na samom kraju nalaze se popisi kratica, izvora i literature, kao i registri (uključujući geografski i imenski registar).

Autor u *Uvodu* (str. 5-13) upozorava kako je prostoru srednjovjekovne Travunije i njezinim župama u stručnoj literaturi posvećeno mnogo manje pažnje u odnosu na primjerice humske župe. To se posebice odnosi na travunijsku župu Rudine (iz *Barskoga rodoslova*), kasnije prozvanu Bilećkim Rudinama. U nastavku su predstavljeni svi značajniji autori koji su se u svojim radovima barem djelomice doticali pitanja Bileće i njezine okolice tijekom srednjega vijeka. Autor konstatira da, usprkos mnoštvu bibliografskih jedinica, ne postoji djelo koje sistematizira sve objavljene izvore i nadopunjuje ih neobjavljenim izvorima o ovome kraju, koji se u XV. stoljeću u dubrovačkim

izvorima naziva "Rudine Bilečke". Također napominje da upravo Dubrovački arhiv čuva velik broj dokumenata o srednjovjekovnim Rudinama. Upravo su dokumenti iz toga Arhiva, nadopunjeni izvorima osmanlijske provenijencije, te vlastitim terenskim istraživanjima, ono je što autor navodi da je koristio u pisanju ovoga djela, uz jasno korištenje sve publicirane građe o Bilečkim Rudinama.

Prvo poglavlje naslovljeno *Najraniji pisani pomeni, položaj i postanak naselja* (str. 15-50) autor započinje kratkim pregledom najstarije povijesti širega bilečkog prostora, koja u pravom smislu započinje s prapovijesnim lokalitetom Crvenom stijenom. Nakon toga, u osvrtu na antičku prošlost i lokalitete, ističe važnost epigrafskoga natpisa uklesanog u stijenu iz I. st. posl. Kr. u Paniku, koji predstavlja najstariji pisani izvor s područja Bileće. Slijedi osvrt na raniju srednjovjekovnu povijest Bileće, koji nas uvodi u priču o pravoj temi ove knjige. Riječ je o slavenskim župama, konkretno o župi Rudine, koja je pripadala ranofeudalnoj oblasti Travuniji. Prelazeći na razvijeni i kasni srednji vijek, autor također napominje da je kroz Bileću prolazio karavanski put poznat pod nazivom "Via Drine", a koji je povezivao jadransku obalu sa zaleđem. Autor također argumentirano pobija konstataciju J. Dedijera da ne postoje Rudine u Bileći, pri čemu navodi brojne zapise o Rudinama iz Dubrovačkoga arhiva, iz kojih je razvidno da se Rudine u poslovnim serijama Dubrovačkoga arhiva spominju još od 80-ih godina XIII. stoljeća. Tu je često riječ o ugovorima o radu koji potvrđuju da je velik broj stanovnika iz Rudina tražio zaposlenje u Dubrovniku (posebice tijekom XIV. i XV. st.), bilo da je riječ o izučavanju zanata, ili kao "kućna posluga". Očito su prilike u Rudinama tada bile veoma teške, a Dubrovniku je nedostajalo radne snage. Mlađa muška populacija izučavala je u Dubrovniku različite zanate (krojački, kovački, kožarski, zlatarski itd.). Uglavnom se radilo o neznatnoj naknadi za rad, ali osiguranim stanovanjem, hranom i odjećom. Rudine su kao kraj bogat raznovrsnim biljem, bile idealne za razvoj stočarstva i pčelarstva, te se vijesti o prodaji stoke iz Rudina i sl., također nalaze u Dubrovačkom arhivu. U nastavku autor kroz primjere arhivskih navoda pokušava utvrditi koje su točne granice Rudina, i jesu li ostale iste do kraja srednjega vijeka. Prema mišljenju autora treba razlikovati Rudine u administrativno-pravnom pogledu i Rudine kao geografski pojam. U srednjem vijeku postojale su samo Rudine s Bilećom kao centralnom oblasti. Po toj centralnoj oblasti Rudine su dobile naziv Bilečke Rudine. Primjerice, krajem XIV. stoljeća spominje se pljačka u Rudinama Bilečkim (*in Rudine Bilegia*). Tako da administrativno-teritorijalna jedinica župa

Rudine (iz Barskoga rodoslova) nije isto što i Rudine iz XIV. i XV. stoljeća. Rudine su omeđene Gatačkim poljem na sjeveru, dolinom Trebišnjice, Grahovom i Pustim liscem na jugu, te Nikšićkim poljem i Golijom na istoku. U nastavku autor naglašava da poradi nedostatka izvora nije moguće konstatirati od kada datira ime Bileća i po čemu je prozvano. Također citira najstariji do sada poznati objavljeni arhivski dokument sa spomenom Bileća, a to je dokument iz 1387. godine. Na kraju navodi da su neka od naselja Bilećkih Rudina dobila imena po vlasima koji su tamo imali svoje katune, primjerice: Mirilovići, Miruše, Pilatovci, Bunčići, Predojevići itd.

Drugo poglavlje naslovljeno *Političke prilike u Bilećkim Rudinama* (str. 51-67) započinje tumačenjem najstarijih povijesnih izvora koji spominju Travuniju. Naveden je podatak iz K. Porfirogeneta da je prostor Travunije od Kotora do Dubrovnika, a on na planinskoj strani graniči sa Srbijom. Također je naveden i podatak iz *Barskoga rodoslova*, na osnovi kojega je župa Rudine, sa župama Ljubomir, Fatnica, Kruševica, Vrm, Risan, Dračevica, Konavle i Žrnovica (Župa), bila dijelom veće administrativno-teritorijalne jedinice Travunije ili Trebinjske oblasti. U kratkom pregledu srednjovjekovnih vladara ovoga prostora autor se osvrće i na rod Kosača, za koje navodi da se u dubrovačkim izvorima prvi put spominju 1379. godine.

Treće poglavlje naslovljeno *Katuni u Bilećkim Rudinama* (str. 69-197) predstavlja središnje poglavlje ove knjige i podijeljeno je na šest potpoglavlja.

Pregled katuna u Bilećkim Rudinama započinje s vlasima Predojevićima i naslovljeno je III.1. *Katuni Predojevića* (str. 69-89). Ovdje se uz poznati podatak da su vlasii Predojevići bili smješteni kod Bileće te da se u dubrovačkim izvorima spominju 1356. godine, navode arhivski podatci prema kojima se Predojevići javljaju i na drugim mjestima. Oni su s vremenom postali istaknuta dubrovačka građanska obitelj, za što autor navodi primjer Bratoslava Predojevića koji je postao član bratovštine Antunina. Autorova istraživanja su pokazala da se tijekom srednjega vijeka Predojevići spominju u Raškoj, Zeti, Travuniji, Humskoj zemlji i Dubrovniku. Njihovo osnovno područje bilo je na rubnom dijelu Bilećkoga polja i njegove okolice. Po tom vlaškom rodu mjesto na kojem se teritorijalizirao katun u XV. stoljeću prozvano je selo Predojević, a ono je kasnije promijenilo ime u Prijedor. Autor na osnovi arhivske građe, terenskoga pregleda i naziva sačuvanih u tradiciji, povlači paralele te zaključuje da su stećci na području Bilećkoga polja (ispod sela Prijedora), nedaleko od bilećkoga naselja "Jeze-

rine" na položaju "Lokve" zapravo stećci vlahâ Predojevića, odnosno njihovih razgranatih bratstava: Brajanovića, Čeprnjića i Zagorčića. Zaključuje da pod tzv. Črepinim grebom počiva Čeprnja Brajanović, odnosno Predojević. Na kraju autor donosi shematski prikaz genealogije jednoga ogranka Predojevića.

U drugom potpoglavlju, III.2. *Katuni Maleševaca* (str. 90-138), autor se osvrće na jedan od najistaknutijih katunskih rodova u srednjem vijeku s područja Bileće, a to su Maleševci. Iz katuna Maleševaca bili su najistaknutiji vlaški ponosnici u karavanima. Razlog tomu je činjenica da su Maleševci bili prvenstveno stočari, i imali su velik broj tovarnih životinja. Oni su organizirali i predvodili karavane od Dubrovnika do brojnih destinacija srednjovjekovne Bosne, Srbije, Makedonije i Bugarske. U nastavku teksta autor donosi mnoštvo arhivskih podataka o pripadnicima ovoga katuna vezanih uz prijevoz robe. Najčešće destinacije bile su im razna mjesta u Polimlju. Od katuna Maleševaca su u razdoblju od XIV. do XVI. stoljeća nastali novi katuni nazvani po njihovim starješinama katunarima. Bratstva nastala od Maleševaca su: Perutinići, Stankovići, Milići, Hrebljanovići, Dubravčići, Milićijevići, Stanihnići, Hlapčići, Radanovići, Miloševići, Baljkovići, Rožetići, Milišići, Ratkovići, Banići, Pokrajčići, Ponoševići, Milojevići, Pervinčići, Repoševići, Pribetići, Velimirovići, Novakovići, Radosaljići, Radičevići, Mirosaljići, Vukčići, Vukosaljići, Vukićevići, Ivanovići, Popovići i dr.

U trećem potpoglavlju, III.3. *Katuni Kresojevića* (str. 139-156), autor navodi da su Kresojevići također jedan od vlaških rodova naseljenih u Rudinama tijekom kasnoga srednjeg vijeka. Pripadnici ovoga katuna bavili su se uzgojem i trgovinom stokom, te prevoženjem robe od Dubrovnika do Bosne i Srbije. Istaknuli su se i u nečasnim radnjama presretanja trgovaca, otimanja robe i ljudi koje su potom prodavali u roblje. Od Kresojevića razgranala su se druga bratstva: Mirčetići, Bogutovići, Gojakovići, Rajkovići, Kovačevići, Toholjevići, Grupšići, Oliverovići, Turjačići i dr. Nakon pada Hercegovine pod osmansku vlast dio Kresojevića raselio se, a dio je prešao na islam.

U četvrtom potpoglavlju, III.4. *Katuni Mirilovića* (str. 157-180), doneseni su podatci o još jednom bilećkom vlaškom rodu, po kojem su imenovana dva naselja u Bileći: Donji i Gornji Mirilovići. Katuni Mirilovića nalazili su se u Bilećkim Rudinama u Trebinjskoj oblasti i Humskoj zemlji. Oni su u srednjem vijeku bili podijeljeni na Gornje Miriloviće smještene na području Bilećkih Rudina i Donje Miriloviće smještene u okolici Stoca, Neuma i Hrasna. Kao i ostali spomenuti

vlaški rodovi i Mirilovići su se bavili stočarstvom te su sudjelovali u prijevozu robe, također su i prodavali viškove robe. Mlađi pripadnici su često išli u Dubrovnik učiti zanat, ili tražiti posao. Bili su podanici plemićke obitelji Hranić-Kosača (od vladavine Stjepana Vukčića do pada pod osmansku vlast).

U petom potpoglavlju, III.5. *Katuni Prieraca i Bogdašića* (str. 181-189), autor se osvrće na slabije istraženi vlaški rod Prierace i njihova razgranata bratstva: Bogdašiće, Bunčiće i druge, koji su tijekom srednjega vijeka naseljavali današnja mjesta: Baljke, Bogdašiće, Bijelu Rudinu, Lađeviče, Preraca i okolinu. Vlasi Prieraci su se za razliku od prethodno spomenutih vlaških rodova poput Maleševaca i Mirilovića rijetko bavili karavanskom trgovinom. Iz arhivskih podataka vidljivo je da su pripadnici ovoga roda išli u Dubrovnik u potrazi za poslom, ili radi izučavanja zanata.

U šestom potpoglavlju, III.6. *Katuni Miruša i Pilatovaca* (str. 190-197), autor se osvrće na katune Miruša i Pilatovaca. Selo Miruše, smješteno u dolini rijeke Trebišnjice, cca. 7 km od Bileće, dobrim je dijelom potopljeno izgradnjom akumulacije Bilečko jezero. Ovo je selo vjerojatno nazvano po vlasima Mirušićima. Selo Pilatovci također je pripadalo Bilečkim Rudinama u srednjem vijeku, a podatci o vlasima Pilatovcima potječu još iz 1403. godine. Oni su kao i susjedni vlasi stočari, uzimali stoku na čuvanje i uzgoj, ali su se također istaknuli i kao presretači i razbojnici.

Četvrto poglavlje naslovljeno *Srednjovjekovni spomenici, crkve i crkvišta* (str. 199-225) autor započinje iscrpnim osvrtom na teoriju o bogumilima kao graditeljima stećaka, pri čemu pojašnjava povijesne okolnosti stvaranja mita o bogumilima. Nadalje, autor se detaljno osvrće na nekropolu Bunčići, koja je jedina s bilečkoga prostora 2016. godine stavljena na UNESCO listu svjetske baštine. Za ovu nekropolu sa stećcima, smještenu u selu Baljci u Općini Bileća, autor navodi primjere koji pokazuju da je Komisija zadužena za dokumentiranje ove nekropole napravila više propusta. Autor donosi pregled objavljenih čitanja natpisa sa stećaka ove nekropole. Nadalje autor povlači paralele s dokumentiranim podacima o rodovima koji su naseljavali ovaj prostor u srednjem vijeku, te tim slijedom pokušava povezati osobe i rodove dokumentirane u arhivskim izvorima s onima spomenutim na stećcima. Autor konstatira da se stećci u nekropoli Bunčića ne mogu dovoditi ni u kakvu vezu s bogumilima, nego su u pitanju spomenici vlaha Bunčića koji su bili pravoslavne vjere. U nastavku slijedi sumarni osvrt na ostale srednjovjekovne građevine

i spomenike bilečkoga prostora. Autor naglašava da su brojni sred-njovjekovni spomenici koji svjedoče o naseljenosti ovoga prostora u srednjem vijeku, a da o vjeri toga stanovništva govore i pisani spomeni (na stećcima) kaluđera i monahinja, ali i arhivski dokumenti, te da je riječ o egzaktnim dokazima kontinuiteta pravoslavlja na tom području.

Na kraju slijedi *Zaključak* (str. 227-232) i njegov prijevod na engleski jezik *Conclusion* (str. 233-238) u kojem autor sumira rezultate svojih arhivskih i terenskih istraživanja, potom slijedi popis kratica (*Skraćenice*, str. 239), popis *Izvora i literature* (str. 241-259), te *Geografski i Imenski registar* (str. 261-292). Na kraju knjige naznačen je *Sadržaj*.

Nina Čuljak

IVANA BRKOVIĆ, *Političko i sveto. Identitet prostora i prostori identiteta u dubrovačkoj književnosti 17. stoljeća*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zagreb - Dubrovnik, 2018., 323 str.

Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku objavio je knjigu autorice Ivane Brković s naslovom *Političko i sveto. Identitet prostora i prostori identiteta u dubrovačkoj književnosti 17. stoljeća*. Nakon zahvale i uvoda slijede tri glavna poglavlja te epilog, a na kraju knjige nalazi se popis izvora, literature, kazalo imena te sažetak na engleskom jeziku.

Uvod autorica započinje citatom američkoga socijalnog geografa, Edwarda W. Soje o *Trećeprostoru*, za kojega je uvjeren da označuje termin za književni prostor, koji je kako sama naglašava predmet ove knjige. Osim Trećeprostora objašnjava i Sojine termine Prvoprostora i Drugoprostora. No ta tri prostora, kada je u pitanju društveni prostor, ne mogu se međusobno razgraničiti, što autorica pokazuje na primjeru Dubrovnika, čiji geografski položaj, urbani raspored, arhitektura pa i sami život Dubrovčana, prožima sva tri prostora. Brković u uvodu objašnjava i naslov knjige *Političko i sveto*, koji ukazuje "na dvije temeljne semantičke uporišne osi oblikovanja kako društvenoga prostora u ranonovovjekovnom Dubrovniku tako i posebice konstruiranja književnih prostora u djelima dubrovačkih autora u 17. stoljeću" (str. 11). Autorica proučava dubrovačku književnost 17. stoljeća, jer se za razliku od književnosti 16. i 18. stoljeća, u njoj prožima političko i sveto.

U prvom poglavlju pod nazivom *Teorijska polazišta* (str. 15-54) autorica polazi od raznih teza i interpretacija prostora. Suvremene humanističke i društvene znanosti zaokupljene su prostorom, prostornošću i kretanjem. Iako na sve navedeno gledaju iz različitih perspektiva, u jednome se slažu - prostor je socijalni konstrukt. U središtu je novoga proučavanja čovjek u prostoru, ljudska percepcija i doživljaj prostora. Postavljaju se pitanja kako prostor uvjetuje ljudsku praksu, ali i obratno, kako ljudi i društva preoblikuju i stvaraju prostore. Brković književne prostore promatra kao reprezentacijske fe-

nomene jer oni upućuju na poveznice s realnim prostorima. Nositelji su značenja i kao takvi simbolički se "upisuju" u materijalne prostore i tako participiraju u proizvodnji društvenoga, odnosno življenoga prostora. Autorica donosi razliku između povijesnih, imaginarnih, (geo)političkih, religijskih, eshatoloških, moralnih, društvenih, kulturnih prostora. Oni nisu oštro razgraničeni, nego se čak međusobno obuhvaćaju, podređuju i naređuju, prožimaju i uvjetuju. Povijesni prostor kao "krovni" prostor u najširem smislu uključuje referente stvarnoga svijeta. Autorica navodi: "Pod političkim prostorom podrazumijevaju se ona smještanja koja su povezana s kategorijama autoriteta i teritorija, unutar kojega može nastupiti političko pregovaranje tj. koja upućuju na određene političke ustroje (npr. imperijalni, monarhijski, komunalni, republikanski i sl.), odnosno države, reprezentirane figurom vladara, prijestolnicom i teritorijem, koji nužno impliciraju i političke odnose moći." (str. 45). Sastavnice društvenoga prostora su država, crkva, gospodarstvo i druge domene. On se konstituira likovima koji reprezentiraju određene društvene staleže (plemstvo, pučani, svećenici i seljaci), signalizirajući društvene hijerarhijske odnose. Religijski prostor može se promatrati kao i vjerski, a u dubrovačkoj književnosti 17. stoljeća razlikuju se katolički i islamski prostor. Eshatološki prostor odnosi se na zagrobni, vječni život, raj - pakao. Brković piše da je identitet prostorna kategorija, a spominje i imaginativnu geografiju odnosno postavljanje granica u umu, mi i oni, naš prostor i njihov različiti prostor. U stvaranju imaginativne geografije važnu ulogu ima književna reprezentacija prostora. Rasporede prostornih elemenata autorica promatra sinkronijski, iz perspektive uspostavljanja istosti i razlika, odnosno vlastitih spram Drugih prostora. Tako se razgraničavaju društveni prostori (aristokratski vs građanski), politički (Dubrovačka Republika vs Osmansko Carstvo) vjerski (kršćanski vs islamski), etnički (*slovenski* vs *turski/talijanski*), eshatološki (raj vs pakao), kulturni (Istok vs Zapad) i rodni prostor (muški vs ženski). Osim sinkronijske, konstrukti prostora promatraju se i iz dijakronijske perspektive, odnosno s obzirom na ideju trajanja ali i promjena u vremenu. To znači uspostavljanje kontinuiteta posredovanjem triju vremenskih osi (prošlost, sadašnjost i budućnost).

U drugom poglavlju, *Identitet prostora i prostori identiteta* (str. 55-248), Brković analizira književna djela dubrovačkih autora 17. stoljeća (Gundulića, Palmotića, Menčetića, Bunića, Palmotića Dionorića i Bogašinovića). Kao što je najavila u prvom poglavlju, autorica je djela analizirala i promatrala iz sinkronijske i dijakronijske perspektive, a

u književnim prostorima analiziranih djela prepoznala je i prikazala povijesne, imaginarne, (geo)političke, religijske, eshatološke, moralne, društvene i kulturne prostore. Brković je iz sinkronijske perspektive uočila da je prostor Prvog odnosno Dubrovačke Republike uvijek diviniziran, prostor Drugog, Osmansko Carstvo, a u ponekim djelima i Mletačka Republika, sotoniziran. Što se tiče povijesnih prostora oni često u djelima evociraju slavnu prošlost zemalja jugoistočne Europe, služe kao mjesta kolektivnog sjećanja (npr. Hoćim, Siget) i dijakronijski uspostavljaju vezu između prošlosti i sadašnjosti, ali i budućnosti. Tako početkom 17. stoljeća, dubrovački autori u poljskim vladarima vide one koji će ove prostore osloboditi od "Zmaja s Istoka" (*Osman*), sredinom stoljeća, europska euforija Zrinskimima ne zaobilazi ni Dubrovčane. Tako u *Trublji*, uloga osloboditelja prelazi s poljskih vladara na Zrinske, da bi na kraju stoljeća u toj ulozi, Dubrovčani gledali na vladare iz kuće Habsburg (*Beča grada obruženje...*). Prostori koje Brković prepoznaje imaginativnim, služe kao prostori kulturnoga sjećanja (proslavom Dana slobode u *Dubravki* obnavljaju se vrijednosti predaka), ali i prostori za slanje određenih poruka. Tako Gundulić u *Dubravki* šalje moralne i društvene poruke. Iako je radnja smještena u arkadijski i mitološki svijet, iščitavaju se konkretnosti povijesnoga vremena i društveno-političke zbilje. Što se (geo)političkoga prostora tiče dubrovački autori prikazivali su suvremeno stanje stvari, a kako su se odvijale stvari na granicama Istoka i Zapada, najbolje se ogleda u tome u kome Dubrovčani prepoznaju osloboditelje, onoga što Brković naziva *slovinskim* prostorom. Taj se prostor sa svojim zacrtanim koordinatama sjevera i juga prostire od Ledenoga do Jadranskoga mora. Središtem *slovinskog* prostora smatrao se od Boga odabran Dubrovnik. U tome *slovinskom* prostoru naziru se ideje kasnijega ilirskoga pokreta, a dubrovački autori sanjali su o etničkom i/ili jezičnom jedinstvu Slavena. Tako Menčetić u samom naslovu *Trublja slovinska* ističe koncept *slovinskog* prostora (ilirizma) te implicira na okupljanje svega puka *slovinskog* radi oslobađanja ovih teritorija od Osmanskoga Carstva. U religijskom i eshatološkom prostoru prisutna je vječna borba dobra i zla. Na strani kršćanskih zemalja i Dubrovačke Republike su Bog i sveci, naročito sveti Vlaho koji je kao zaštitnik grada vrlo bitan za identitet Dubrovčana, a na strani Osmanskoga Carstva su paklene sile. Iako su u društvenim prostorima prikazani običaji, društvena hijerarhija i način života likova, često su ovi prostori služili kao kritika društva i upozorenje da se neke granice ne smiju prelaziti. Zbog Velike zavjere koju su organizirali neki pripadnici dubrovačke vlastele 1611./1612.,

pogubne posljedice osjećale su se do pada Republike. U ovim djelima sve do Velike trešnje 1667., dubrovački autori pozivali su vladu da riješi međusobne prijepore. Gundulić je to učinio u *Osmanu* prikazavši unutarnju krizu Osmanskoga Carstva koja je nagrizala carstvo, a Palmotić likom pastira u *Pavlimiru*, koji je govorio da je za propast države najpogubnija unutarnja društvena i politička nesloga. Budući da vladajući nisu mogli prijeći preko međusobnih prijepora, kako su tada smatrali stanovnici a i samo autori, Bog je grad kaznio Velikom trešnjom 1667., a djela koja su nastala odmah iza tog velikog događaja imali su zadaću mobilizirati i homogenizirati sve društvene slojeve da se Dubrovniku što prije vrati stari sjaj (*Grad Dubrovnik vlastelom...*, *Feniče aliti srećno...* i *Dubrovnik ponovljen*).

Treći dio knjige, *Književni prostor i dubrovačka imaginativna geografija 17. stoljeća* (str. 249-263), služi kao svojevrsni zaključak. Književni prostor otkrio se poticajnim istraživačkim predmetom, a provedenom analizom dubrovačka književnost 17. stoljeća osvijetljena je iz nove perspektive. Književni prostor podrazumijeva dvije dimenzije, konkretnu i simboličnu. Prostornom analizom Brković se fokusirala na tri diskurzivne razine, na tekst, intertekst i kontekst. Trorazinskom analizom Brković je pokazala da je konstrukt prostora u dubrovačkoj književnosti 17. stoljeća generira različitim tipovima diskursa. U djelima dominantni prostorni model je povijesni prostor, koji topografijom implicira referente stvarnoga i povijesnoga svijeta. Drugi model čini društveno-politički prostor, koji pokazuje društvenu hijerarhiju i državni ustroj. Glavni su protagonisti osobe na vrhu društvene ljestvice, dok oni nižega društvenog statusa nemaju ključnu ulogu u radnji. Topografska struktura prostora u analiziranim djelima, zacrtana je dvjema osima: horizontalnom (povijesni, društveni i (geo)politički prostor) i vertikalnom (religijski i eshatološki prostor). Što se tiče kolektivnoga identiteta provedenom analizom Brković je ukazala na dominantnu raguzocentričnu, kršćansku i *slovinSKU* perspektivu konstruiranja prostora. Dubrovnik je neizostavni element književne topografije. Književnim djelima u etničkom smislu upućuje se na romanske i slavenske korijene, a u vjerskom na katoličke temelje. U predodžbi dubrovačkih autora, grad je bio višestruka granica, prostor odvajanja i susreta kultura Istoka i Zapada, religije islama i kršćanstva, ali i političkih sila (Habsburška Monarhija, Osmansko Carstvo i Mletačka Republika). Osim diviniziranja Dubrovačke Republike, autori su ukazivali i na društvenu krizu. Prije Velike trešnje 1667. godine kroza svako djelo prožimao se prostor *slovinstva*, a Dubrovnik je bio središte toga *slovinstva* i kršćanstva.

Nakon potresa i mijenom odnosa na kršćansko-osmanskoj granici u središte dolazi austrijski dvor i vladari kuće Habsburg. U svim djelima dubrovačkih autora prostor Drugog bilo je neprijateljsko, nevjerno, autokratsko, osvajačko, *neslovinsko* i neeuropsko Osmansko Carstvo, a u mnogo blažoj varijanti, prostor Drugog označavao je i Mletačku Republiku.

Knjigom *Političko i sveto. Identitet prostora i prostori identiteta u dubrovačkoj književnosti 17. stoljeća* Ivana Brković prikazuje društveno-političko stanje Dubrovačke Republike u 17. stoljeću. Provedenom analizom književnih djela dubrovačkih autora donosi nam novu perspektivu promatranja povijesti i književnosti. Novijim metodama istraživanja, književna djela postala su povijesni izvor koji osvjetljava sliku te poimanje svijeta i prostora dubrovačkoga čovjeka 17. stoljeća.

Andrija Šego

Faruk Taslidža, *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata (1683-1699)*, Mostar, 2017., 220 str.

Poraz Osmanlija pod Bečom 1683. označio je prekretnicu u odnosima između europskih sila i Osmanskoga Carstva. Osmanska ekspanzija prema Zapadu je zaustavljena, a Carstvo je izgubilo značajne dijelove europskoga teritorija, što je još 1686. dovelo do ukidanja Budimskoga ejaleta. Bečki će se poraz odraziti i na zbivanja i prilike u Bosanskom ejaletu, koji je zbog svoga strateškog položaja bio od velike važnosti za sukobljene strane. Knjiga Faruka Taslidže, s gore navedenim naslovom, djelomično je dorađena doktorska disertacija obranjena na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 2015. Knjiga, objavljena u izdanju Federalnoga ministarstva obrazovanja i nauke/znanosti u Mostaru, donosi šest kronološki poredanih poglavlja kroz koje autor obrađuje prilike u Bosanskom ejaletu do početka i tijekom Bečkoga rata.

Nakon sadržaja i uvodnoga dijela slijedi prvo poglavlje naslova *Osmanско Carstvo i Bosanski ejalet tokom XVII stoljeća (do početka Bečkog rata)* (str. 15-35) u kojemu autor donosi pregled prilika u Osmanskom Carstvu, kao i zbivanja u Bosanskom ejaletu do početka Bečkog rata. Pogoršanje privrednih prilika, obezvrjeđivanje novca i smanjivanje državnih prihoda, socijalni nemiri, unutarnji sukobi izazvani djelovanjem vjerskoga pokreta kadizadeliya, te sve veće promjene koje su se zapažale kod janjičara, bili su samo neki od problema s kojima se Carstvo suočavalo. Tek će veliki veziri iz obitelji Čuprilić u drugoj polovici 17. stoljeća uspjeti za jedno izvjesno vrijeme stabilizirati državu, ali će izbijanje Bečkog rata prekinuti započeti proces obnove države. Zbivanja i promjene u Carstvu izravno su pogađala i Bosanski ejalet. Tijekom Dugoga rata (1593.-1606.), u kojemu aktivno sudjeluju i spahije iz Bosanskoga ejaleta, dolazi do krize izazvane stalnim ratnim stanjem, nedostatkom živežnih namirnica te izbjegavanjem obveza pojedinih sandžak-begova. Nakon Dugoga rata dolazi do promjena u vojno-organizacijskom pogledu. Na sjevernim i zapadnim granicama formira se krajiška zona (serhat), tako da će do sredine 17. stoljeća biti osnovano 19 kapetanija, a do početka Bečkoga rata njihov broj će se dodatno povećati. Poseban problem Bosanskoga ejaleta u prvoj polovici 17. stoljeća jest gubitak stanovništva (raje), i to u pograničnim dijelovima Krčko-ličkoga, Kliškoga i Hercegovačkoga sandžaka, gdje dolazi do smanjenja broja naseljenih sela.

Opća kriza Osmanskoga Carstva u Bosanskom ejaletu dovodi i do sve intenzivnije hajdučije, a položaj stanovništva dodatno pogoršava uvođenje novih poreza i stalna vojna mobilizacija. Tijekom Kandijskoga rata (1645.-1669.), za vrijeme kojega će se vojne akcije voditi i u pograničnom dijelu s Dalmacijom, spahije i zaimi iz Bosanskoga ejaleta aktivno će sudjelovati u osvajanju i obrani brojnih gradova, ali i na drugim ratištima na istoku Europe. Potpisivanje Kandijskoga mira nije dovelo do smirivanja prilika na dalmatinskom području, kao ni u bokokotorskom zaljevu koje je također bilo na udaru. Stalna ratna opasnost i nesigurnost iscrpilo je i desetkovalo stanovništvo. Gradovi stagniraju, a porast cijena i inflacija dodatno pogoršavaju položaj stanovništva, što sve dovodi do nezadovoljstva koje će kulminirati 1682. godine kada dolazi do otvorene pobune koja je ubrzo ugušena.

U drugom poglavlju *Odjek osmanskog poraza pod Bečom (1683.) u Bosanskom ejaletu* (str. 37-57) autor obrađuje vojne pripreme velikoga vezira Kara Mustafe za vojni pohod na Beč u kojemu će sudjelovati vojne snage Bosanskoga ejaleta, ali i Egipta, Halepa, Damaska, te reakciju kršćanskih podanika na zbivanja pod Bečom. Vrlo brzo nakon osmanskoga neuspjeha dolazi do pobune u Krčko-ličkom i Kliškom sandžaku, a pogranična anarhija širila se i prema Hercegovini. Značajnu ulogu u širenju pobune i odmetništvu katoličkih podanika imali su i franjevci Bosanskoga ejaleta. Osim toga, na osmanskom je teritoriju među pripadnicima obiju konfesija djelovala i špijunska mreža Mlečana. Uz kršćanske pripadnike, Morlake, Mlečani će uspostaviti kontakte i s muslimanskim pripadnicima vojnih postrojbi, ali i s hercegovačkim vlaškim plemenima kako bi se zauzimali za mletačke interese. U prvim godinama po izbijanju sukoba Mlečani će ostvariti značajne uspjehe u Jonskom moru, a na istočnohercegovačkom i dubrovačkom području brojne pljačkaške akcije poduzet će hajdučki harambaša Bajo Nikolić Pivljanin.

Bosanski ejalet kao privremena ratna zona u prvoj fazi Bečkog rata (str. 59-80) naslov je trećeg poglavlja u kojemu se obrađuju ratne operacije od 1685. do kraja 1687. To je razdoblje uspješnih akcija Mlečana i carske vojske, te uspješne habsburško–mletačke suradnje u vojnim akcijama u Krčko-ličkom sandžaku. Nakon gubitka Budima i Sinja 1686. uslijedili su porazi Osmanlija u Podoliji i Peloponezu. U svim pokrajinama vršena je dodatna mobilizacija, koje nije bio pošteđen ni Bosanski ejalet. Prekretnica u daljnjem ratovanju bio je poraz Osmanlija na Mohačkom polju kod Haršanja 1687., nakon koje dolazi do državnoga udara i smjene na osmanskom prijestolju. Haršanjski poraz potaknuo je i seobu muslimana iz cijele Slavonije, a napadom carske Rusije na Krimski Kanat otvoren je novi front na istoku. Prodorom habsburške vojske u

Slavoniju 1687., koji je uslijedio nakon proglašenja cara Leopolda I. kojim poziva kršćansko stanovništvo na ustanak i pridruživanje carskoj vojsci, Bosanski je ejalet izgubio svoju slavonsku krajinu. Sav teritorij između Save i Drave našao se u habsburškom posjedu.

U četvrtom poglavlju *Bosanski ejalet u vrijeme valije Topal Husein-paše (1687-1690)* (str. 81-109) obrađuje se nastavak vojnih operacija i prodor habsburške vojske kroz Posavinu, čije su vojne operacije rezultirale oslobađanjem Dubice, Jasenovca, prostora uz rijeku Savu te Beograda i Zvornika na Drini. Uspjesi Habsburgovaca doveli su do stradanja i raseljavanja muslimanskoga stanovništva sa sjevera ejaleta, dok u isto vrijeme Mlečani nižu uspjehe u dalmatinskom zaleđu osvajajući Knin 1688., te Norinsku kulu 1689. O ozbiljnosti situacije u kojoj su se Osmanlije našli, a koji su ratovali na više frontova od Ugarske preko Podolije i Ukrajine do Moreje, najbolje govori podatak o njihovu povlačenju iz Smederevskoga i dobrog dijela Rumelijskoga sandžaka. U protuudaru Osmanlija, bosanski valija Topal Husein-paša uspio je povratiti Zvornik, ali nije se mogao spriječiti prodor Habsburgovaca u Krčko-lički sandžak, čime je osmansko razdoblje u Lici i Krbavi bilo završeno. Pod vodstvom novoga velikog vezira Fazil Mustafe-paše Ćuprilića, Osmanlije su uspjele vratiti neke od izgubljenih gradova, među kojima Beograd i Smederevo, a Topal Husein-paša uspio je povratiti teritorij Pakračkog sandžaka, Novi, Dubicu i Jasenovac. Unatoč preokretu, prilike u Bosanskom ejaletu bile su nepovoljne. Vladala je nestašica novca i opća nesigurnost na području donje Neretve, a situaciju je pogoršavala i kuga koja se 1690. pojavila u Sarajevu, Banjoj Luci i proširila se na Dalmaciju i njezino zaleđe.

Peto poglavlje *Bosanski ejalet u vrijeme valije Korča Mehmed-paše (1691-1697)* (str. 111-157) obrađuje završnu fazu rata u kojoj je ključna bila bitka kod Slankamena 1691., koja je označila prekretnicu u daljnjem ratovanju. Teritorij prekosavskih osvajanja, koja je u prethodnom razdoblju uspješno izveo Topal Husein-paša, sada je ponovo izgubljen u korist carske vojske. Pakrački je sandžak za Osmanlije u cijelosti bio izgubljen. Zbog poraza u prosincu 1691. smijenjen je bosanski valija Bujuk Džafer-paša, koji je početkom iste godine bio postavljen na taj položaj, a za novog valiju imenovan je Korča Mehmed-paša. Novi je namjesnik zbog teške financijske situacije stanovništvu nametnuo bespravni porez *segban-akću*, koji je Porta nakon pritužbe pristigle iz sarajevskoga kadiluka zabranila. Vojna nedisciplinacija i odmetništvo sve više je dolazilo do izražaja, ali je isto tako bilo primjera požrtvornosti i odanosti Osmanском Carstvu. U isto vrijeme mletački ratni planovi bili su usmjereni na prostor donje Neretve i uspješnoj obrani Kleka i kule Smrdan. Dok su kršćanske snage na ugarskom ratištu 1693. bezuspješno pokušavale

osvojiti Beograd, Mlečani su uz pomoć Morlaka 1694. osvojile Gabelu, važno privredno i vojno središte Bosanskoga ejaleta. Uslijedilo je relativno mirno razdoblje kada na prostoru Bosanskoga ejaleta nije bilo većih vojnih akcija, osim razračunavanja osmanskih vlasti sa svepri-sutnom hajdučijom. Tek će 1697. godina donijeti nove bitke i poraze na obje zaraćene strane. Za Osmanlije je najteža bila bitka kod Sente, gdje su pretrpjeli strahovit poraz. Nakon bitke austrijski vojskovođa Eugen Savojski krenuo je s vojskom preko Save kroz Bosanski ejalet i prodro sve do Sarajeva, koji je tom prilikom zapalio.

Bosanski ejalet u posljednjoj godini Bečkog rata (str. 159-183) naslov je posljednjeg, šestog poglavlja. Poraz kod Sente nije označio i kraj ratnih sukoba. Mlečani su 1698. bezuspješno pokušali osvojiti Stolac i Počitelj, a tijekom ljeta iste godine u cijelom ejaletu provođena je dodatna mobilizacija za osmanski pohod u Dalmaciju, cilj kojega je bilo ponovno osvajanje Sinja. Unatoč nadmoći, Osmanlije nisu u tome uspjele. Već nakon bitke kod Sente postalo je jasno da se ratni ciljevi Osmanlija ne mogu ostvariti. Unatoč onima koji su i dalje zagovarali nastavak rata, Porta je u srpnju 1698. pristala na mirovne pregovore prema načelu *uti possidetis*. Pregovori, uz posredništvo Engleske i Nizozemske, započeli su 13. studenoga u blizini Srijemskih Karlovaca. Prema odredbama mirovnoga ugovora granica Osmanskoga Carstva pomaknula se na tokove rijeka Save i Une. Uslijedilo je razgraničenje s Habsburgovcima i Mlečanima, koje će biti gotovo u siječnju 1701. Na samom kraju autor daje kratak osvrt na posljedice Bečkog rata i svu tragediju koja je zadesila stanovništvo Bosanskoga ejaleta tijekom i nakon sukoba.

Slijede zaključak na bosanskom i engleskom jeziku, rječnik termina, popis izvora i literature, zatim skraćenice korištene u tekstu, popis slika, registar osobnih imena te recenzije i bilješka o autoru. Knjiga je obogaćena i slikovnim prikazima različitih karata, gradova i utvrda iz obrađenoga razdoblja.

Tematika koju Faruk Taslidža obrađuje nije nova, ali je dosada bila nedovoljno istražena i pomalo zapostavljena. Autor je obradom novih i već postojećih podataka dublje ušao u samu problematiku, povezujući uzročno-posljedičnu vezu zbivanja na ugarskom ratištu s onima u Bosanskom ejaletu, pritom dajući jasnije i konkretnije odgovore na pojedina pitanja. Tako na mnogim mjestima nadopunjuje stare te iznosi nove podatke i saznanja o osmanskome razdoblju na prostoru Bosanskoga ejaleta, što ovu knjigu čini značajnim doprinosom bosanskohercegovačkoj historiografiji, koja će zasigurno naići na pozornost znanstvenih krugova.

Dijana Pinjuh

IAN KERSHAW, *Kraj: Slom Hitlerove Njemačke 1944. - 1945.*, V.B.Z., Zagreb, 2018., 543 str.

Veoma ugledni britanski povjesničar Ian Kershaw objavio je 2011. godine na engleskom jeziku knjigu pod nazivom *The End: Hitler's Germany 1944-45*. Nakladnička kuća V.B.Z. prevela je knjigu na hrvatski jezik pod naslovom *Kraj: Slom Hitlerove Njemačke 1944. - 1945.* 2018. godine. Na početku knjige nalazi se sadržaj, zahvale, predgovor te naslov *Dramatis personae* koji donosi popis istaknutijih osoba koje obuhvaća navedena knjiga. Nakon uvoda slijedi devet poglavlja, a na kraju se nalazi zaključak, bilješke, popis citiranih arhivskih izvora i vrela te bilješka o autoru.

Već u predgovoru I. Kershaw naglašava što ga je potaknulo na pisanje ove knjige, a kako sam kaže radilo se o tome da se nije mogao sjetiti nijednoga djela koje bi dalo odgovore na pitanja koja su njega zaokupljala, a jedno od najvažnijih pitanja jest kako se nacistički režim uspio održati do samoga kraja, do potpune propasti. S tim ciljem on ističe da će u knjizi posebno istraživati problem strukture vlasti nacističke Njemačke, te mentalne sklopove na svim razinama, od vladajućih do onih podređenih, koji su podupirali kontinuirano funkcioniranje režima do samoga kraja. U uvodnom dijelu s naslovom *Propast u plamenu* Kershaw na jednom primjeru jasno pokazuje kako je nacistički režim gotovo savršeno funkcionirao još u travnju 1945. godine, kada je mnogima bilo jasno da je kraj veoma blizu. Plaće i nadnice u travnju 1945. godine bile su isplaćene, a do zadnjega tjedna rata isplaćivane su i stipendije stranim studentima. Nacistički režim teško bi se održao do potpune propasti da nije imao i javnu potporu.

Priču o propasti nacističke Njemačke autor je odlučio predstaviti na pripovjedan način jer se samo tako, kako sam kaže, "može dobro izraziti dinamičnost - i dramatičnost - faza umiranja režima". Kroz prvo poglavlje s naslovom *Šok za sustav* (str. 37-73), Kershaw nas uvodi u razdoblje nakon neuspjelog atentata na Hitlera u srpnju 1944. godine. Oslikavajući reakcije na neuspjeli atentat na Hitlera, autor posebno naglašava važnost četiri osobe. Taj kvadrumvirat činili su Martin

Boraman, čelnik Stranačke kancelarije, koji je od 1943. godine postao Hitlerov osobni tajnik, iskoristio je neuspjeli atentat na Hitlera da još više ojača svoju moć kroz kontrolu stranačke administracije, te kontrolirajući pristup Hitleru. Druga osoba koja je značajno proširila svoju moć bio je Heinrich Himmler. Uza sve dužnosti koje je do tada vršio, čelnik SS-a, šef Njemačke policije, povjerenik Reicha za jačanje njemačke nacije, ministar unutarnjih poslova, od srpnja 1944. godine postao je i glavni zapovjednik Pričuvne vojske, za koju se držalo da je bila glavno središte organiziranja neuspjeloga atentata. Treća osoba koja je ojačala svoju moć bio je Joseph Goebbels koji je obavljao dužnost ministra propagande Reicha i čelnik stranačke propagandne organizacije, od srpnja 1944. godine imenovan je povjerenikom Reicha za "totalni rat". Četvrta osoba koja uokviruje ovaj kvadrumvirat bio je Albert Speer, iako autor naglašava da je često dolazio u sukobe s prethodnom trojicom, a posebno s Goebbelksom. Speer je bio ministar Reicha za naoružanje i ratnu proizvodnju, i očito je pokazivao vrhunske organizacijske sposobnosti jer je Hitleru i njegovu režimu bio nezamjenjiv. Osim navedenoga, autor predstavlja i reakciju javnosti te vojnih struktura na propali atentat, a svi zajedno bili su u šoku, te je nakon toga uslijedilo razdoblje široke potpore režimu.

Drugo poglavlje nosi naslov *Slom na zapadu* (str. 74-111) i bavi se reakcijama nacističkoga režima na Wehrmachtov kolaps na zapadu tijekom kolovoza i rujna 1944. godine. Saveznicima je nakon iskrcavanja u Normandiji bilo potrebno tri mjeseca da oslobode Francusku i već u rujnu su stigli do njemačkih granica. Sredinom listopada 1944. godine Aachen je bio prvi njemački grad koji je pao u ruke Saveznika. Nacistički režim bio je šokiran uspjehom Saveznika posebno gubitkom Francuske, a broj njemačkih vojnika na zapadnoj bojišnici pao je s 892.000 početkom srpnja na 543.000 prvoga rujna. U izvještajima koji su stizali s bojišnice često se moglo čitati o padu morala, skepticizmu i defetizmu. Reakcija režima bila je još čvršća i stroža kontrola cjelokupnoga njemačkog naroda. Kershaw naglašava kako je od toga trenutka njemačko društvo postalo potpuno militarizirano, a represija je postala dio svakodnevnoga života. Goebbels, koji je bio zadužen za provedbu "totalnoga rata", sve je češće dolazio u sukob sa Speerom uzimajući mu dragocjene radnike iz industrije i angažirajući ih na bojišnici. Stranačka kancelarija koju je vodio Borermann kontrolirala je Njemačku kao nikada ranije.

Treće poglavlje s naslovom *Nagovještaj strave* (str. 112-147) bavi se uspjesima Crvene armije na istočnoj bojišnici i njezinim prvim upa-

dima na njemački teritorij. Koliko god su osvajanja Saveznika na zapadu izazvala šok, kako za njemačko političko i vojno rukovodstvo tako i za obično stanovništvo, izgleda da se ništa nije moglo usporediti s onim što je tek stizalo s istoka. Nakon razbijanja Vojne skupine Centar sovjetska osvajanja nastavila su se dalje prema zapadu stižući do istočnih granica njemačkog Reicha. Već u listopadu Crvena armija je prvi put prešla granicu Reicha pri tom čineći brojne zločine, ubojstva, silovanja i razaranja. Sudeći prema izvješćima najgore je prošao grad Nemmersdorf gdje su počinjeni najstrašniji zločini. Autor ističe kako je nacistički režim nastojao iskoristiti strahote koje su se dogodile u Nemmersdorfu u propagandne svrhe kako bi upozorio cjelokupno stanovništvo, koje je već dobrano bilo iscrpljeno ratom, što im se sprema ako Crvena armija dođe na područje Reicha. Strah je na tom području bio svakodnevna pojava, a običan puk je na sovjetska osvajanja i zločine gledao kao na osvetu za njemačke zločine koji su počinjeni 1941. godine.

Četvrto poglavlje u knjizi naslovljeno je *Nada se uzdiže - i nestaje* (str. 148-185) i bavi se posljednjom velikom njemačkom ofenzivom u Ardenima u prosincu 1944. godine. Kershaw naglašava da je do planiranja ove ofenzive došlo već u rujnu. U početku je označena kodnim imenom "Straža na Rajni", a kasnije je preimenovana u "Jesenska magla" i samo je nekolicina u Vrhovnom zapovjedništvu Wehrmachta bila upoznata sa svim detaljima. Autor se u poglavlju posebno osvrnuo na reakcije njemačkoga društva uoči pokretanja ofenzive. Izvještaji koji su stizali do onih na vlasti pokazali su prilično slabu vjeru u konačnu pobjedu, ali ipak su vjerovali propagandi kako će ova ofenziva biti prekretnica u ratu na zapadu, koja će dovesti do raskola među Saveznicima, a velike nade polagane su i u pojavu novoga "čudotvornog oružja". Ofenziva koja je pokrenuta 16. prosinca bila je slomljena nakon tjedan dana. Pojedini su već tada izjavili kako je rat za Njemačku izgubljen, no unatoč tomu, nacistički režim uspio se održati pojačavajući kontrolu nad njemačkim društvom u cjelini.

Tema petoga poglavlja, koje nosi naslov *Katastrofa na istoku* (str. 186-224), bavi se sovjetskim osvajanjima istočnih pokrajina njemačkoga Reicha. Velika sovjetska ofenziva pokrenuta je 12. siječnja 1945. i do kraja toga mjeseca za Reich su bile izgubljene pokrajine Istočna Prusija, Istočni Brandenburg i Šleska. Crvena armija zaustavila se na manje od 80 kilometara od Berlina. Uz velike vojne gubitke Reicha, procjenjuje se da su tijekom siječnja i veljače na istočnoj bojišnici iznosili oko 450.000 vojnika, i civilno stanovništvo iskusilo je

nezamislive strahote bježeći u panici. Kershaw ističe da se katastrofa na istoku vjerojatno mogla ublažiti da je postojalo imalo razboritosti kod Hitlera i njegova vojnog i političkog vodstva. Hitler je odbijao svaku pomisao na povlačenje, a generali koji nisu proveli njegove zapovijedi bili su odmah smijenjeni. Štoviše, Hitler sve do zadnjega trenutka nije dopuštao ni evakuaciju stanovništva iz ugroženih područja. Političko i vojno vodstvo Reicha i dalje je ostalo vjerno Hitleru i gotovo su u potpunosti provodili njegove zapovijedi. Takvi mentalni sklopovi u strukturama vlasti najbolje mogu opisati kako se nacistički režim uspio održati do potpune propasti.

Šesto poglavlje nosi naslov *Teror se vraća kući* (str. 225-263) i u njemu autor prikazuje gotovo nekontroliranu količinu represije i terora koju je nacistički režim počinio na području Njemačke tijekom veljače. Sigurnosne službe sve su češće dobivali izvješća o padu morala na bojišnici, defetizmi i dezerterstvu. Kako bi se obračunao s tim, nacistički režim 15. veljače 1945. osniva prijeke vojne sudove, a već 9. ožujka i leteće prijeke sudove. Terorom su bili pogođeni gotovo svi, od vojnika koji su pokušali bježati s bojišnice, do običnoga stanovništva koje bi izrazilo neslaganje s režimom. Teror je u jednakoj mjeri pogodio i radnike, uglavnom strance koji su prisilno dovedeni i korišteni gotovo kao robovska snaga, a najgore su prošli zatvorenici u koncentracijskim logorima koji su bili prisiljeni na marševe smrti. U poglavlju autor donosi i prikaz savezničkih bombardiranja njemačkih gradova.

Urušavanje temelja (str. 264-308) naslov je sedmoga poglavlja. Prešavši rijeku Odru na istoku i rijeku Rajnu na zapadu Saveznici su sve više stezali obruč oko Reicha, te konsolidirajući svoje postrojbe spremali su se za konačan obračun s nacističkom Njemačkom. Uz goleme teritorijalne gubitke Njemačka je pretrpjela i velike vojne gubitke, što u opremi što u ljudstvu, a procjenjuje se da je samo tijekom 1944. godine izgubila više od 1.200.000 vojnika. Svima je postalo jasno da je kraj rata blizu i da će završiti veoma nepovoljno za Njemačku ukoliko se nešto ne promijeni. Međutim, Hitler i Vrhovno zapovjedništvo Wehrmachta ostalo je dosljedno svojoj politici, a Hitler je često isticao kako se 1918. godina ne će ponoviti. To je značilo da će se razaranje Njemačke nastaviti, a ljudski gubici rasti. Kershaw navodi kako su se među vladajućom elitom ponegdje mogli čuti disonantni tonovi prema režimu, ali oni nisu nikada javno predstavljeni Hitleru bojeći se njegove odmazde. Pokretanje nekog ustanka više nije bilo moguće niti među vrhovnim vojnim zapovjednicima, a niti među

običnim vojnicima koji su bili u potpunosti iscrpljeni i demoralizirani. Režim je kao nikad ranije pojačavao represiju zahtijevajući borbu do posljednjega čovjeka.

Predzadnje poglavlje u knjizi, *Implozija* (str. 309-362), bavi se posljednjim pokušajima režima da zadrži svoju vlast. Saveznička osvajanja tijekom travnja 1945. više ništa nije moglo zaustaviti. Nacistički režim pucao je na svim stranama, no unatoč tomu represija i teror prema vlastitom stanovništvu dosegla je vrhunac. Bilo kakav spomen o predaji ili povlačenju donosio je smrt. Ipak stanovnici pojedinih gradova odlučili su se suprotstaviti okorjelim nacistima i pripadnicima SS-a. Leteći prijekli sudovi u to vrijeme neumoljivo su izvršavali smrtne presude. Zatvorenici koncentracijskih logora ponovo su bili poslani na marševe smrti. Saveznici su osvajali grad za gradom, a 20. travnja, na Hitlerov 56. rođendan, pao je Nürnberg, glavno nacističko svetište. Autor ističe da u posljednjem tjednu travnja u Reichu više ništa nije sličilo na središnju vlast. Himmler i Göring već su bili smijenjeni, a uz Hitlera su ostali samo fanatici među kojima se ističu Goebbels, Bormann i Dönitz, kojega je Hitler, prije nego što je počinio samoubojstvo 30. travnja, odredio za predsjednika Reicha.

Zadnje poglavlje u knjizi nosi naslov *Likvidacija* (str. 363-400). Ono što Hitler nije želio učiniti, to jest završiti rat i potpisati bezuvjetnu kapitulaciju, ostavio je svome nasljedniku Karlu Dönitzu. Vijest o Hitlerovoj smrti objavljena je uvečer 1. svibnja, te kako autor naglašava, tek je tad uklonjena glavna i nepremostiva zaprjeka prema kapitulaciji. Kershaw se prilično detaljno bavi zbivanjima nakon Hitlerove smrti pa sve do potpisivanja bezuvjetne kapitulacije. Tako se daje pregled najvažnijih zbivanja te opis svih napora koje je Dönitzov ured činio, s jedne strane da se preda zapadnim Saveznicima, a s druge strane da nastavi borbu na istočnoj bojišnici uz povlačenje prema zapadu kako bi spasio što veći broj vojnika. No Saveznici su bili neumoljivi i zahtijevali su bezuvjetnu predaju na svim područjima. Sporazum o vojnoj predaji potpisan je u Eisenhowerovu stožeru u Rheimsu 7. svibnja u 2,41 ujutro, a sva vojna djelovanja trebala su prestati 8. svibnja u 23,01 po srednjoeuropskom vremenu, odnosno minutu nakon ponoći 9. svibnja u Londonu. Budući da tekst predaje nije zadovoljio Sovjete, slijedilo je i drugo potpisivanje ali sad u Žukovljevu stožeru u Karlshorstu u predgrađu Berlina. Autor naglašava da je dokument o bezuvjetnoj predaji potpisan petnaestak minuta do jedan 9. svibnja, ali je datiran na 8. svibnja kako bi bio u skladu s uvjetima sporazuma iz Rheimsa. Kershaw ukratko opisuje događanja nakon kapitulacije te

ističe kako je unatoč potpisanoj kapitulaciji Treći Reich i dalje postojao i to sve do 23. svibnja kada su Dönitz i članovi njegova ureda bili uhićeni i tek taj čin označio je nestanak Reicha.

Hvaljeni britanski povjesničar Ian Kershaw slovi kao jedan od najboljih povjesničara koji proučava europsko 20. stoljeće, a posebno Njemačku pod nacističkim režimom. Njegova dvosveščana biografija Adolfa Hitlera, za drugi svezak autor je dobio nagradu za najbolju knjigu u Velikoj Britaniji 2000. godine, smatra se jednim od najboljih djela o nacističkom vođi. Prije dvije godine na hrvatski jezik prevedena je njegova knjiga *Do pakla i natrag: Europa 1914.-1949.* U knjizi *Kraj: Slom Hitlerove Njemačke 1944. - 1945.* autor vrlo uvjerljivo objašnjava kako se nacistički režim uspio održati do samoga kraja, do potpune propasti. Već na početnim stranicama istaknuto je kako su takvi slučajevi u povijesti vrlo rijetki, te da se strana koja gubi rat u jednom trenutku odluči za pregovore i traži primirje. No Njemačka pod Hitlerovim vodstvom nije to napravila, bilo je potrebno da se zemlja uništi i okupira, gradovi razore, strada na milijune vojnika i stotine tisuća stanovnika, te tek kad je Hitler počinio samoubojstvo otklonjena je prepreka za bezuvjetnu kapitulaciju. Proučavajući strukture nacističke vlasti te mentalne sklopove na svim razinama, počevši od vladajuće elite pa sve do običnoga stanovništva, autor je došao do zaključka kako je Hitlerov nacistički režim uglavnom imao potporu do samoga kraja. Pri tome se posebno naglašava kako je režim uvijek imao potporu od vladajuće elite, kako političke tako i vojne. Kad je u pitanju stanovništvo, jasno je dokazano kako narod nije do kraja podržavao nacistički režim, unatoč širokoj podršci, jer brojna izvješća tijekom 1944. i 1945. godine pokazuju kako ljudi nemaju povjerenja u vodstvo. No dominante elite bile su te koje su imale moć, ali njihova snaga je proizlazila, kako autor kaže iz Hitlerova "karizmatičnog vodstva". Zbog njihove vezanosti uz Hitlera i načina na koji je strukturiran nacistički režim autor smatra da elite nisu ni imale mogućnost da se suprotstave Hitleru na bilo koji organizirani način, bilo vojno ili politički. Kershaw smatra da je upravo to bilo ključno za održavanje nacističkoga režima do kraja, do potpune propasti.

Goran Mijočević

ŽELJKO MAJIĆ - BOŽO GOLUŽA (prir.), *U vjeri, nadi i ljubavi. Stoljetnica rođenja biskupa Pavla Žanića (1918.-2018.)*, Crkva na kamenu, Mostar, 2018., 400 str.

U nakladi izdavačke kuće *Crkva na kamenu*, u svibnju 2018. godine, objavljen je zbornik radova u povodu 100. obljetnice rođenja biskupa Pavla Žanića. Zbornik *U vjeri, nadi i ljubavi, Stoljetnica rođenja biskupa Pavla Žanića 1918.-2018.* nastao je kao kruna ovoga jubileja neustrašiva pastira Mostarsko-duvanjske i upravitelja Trebinjsko-mrkanske biskupije (1980.-1993.). Tako se pisanom riječju otrgnulo od zaborava istinski znamenita biskupa koji je svojim biskupskim svjedočenjem i upravljanjem zadužio Crkvu u Hercegovini.

Biskup Žanić bio je poseban u vjeri, poseban u nadi, poseban u ljubavi, kako i glasi njegovo biskupsko geslo "U vjeri nadi i ljubavi". Tako i ovaj zbornik radova nosi upravo taj naslov *U vjeri, nadi i ljubavi*, i podijeljen je u četiri dijela. Prvi dio nosi naslov *Radovi o inicijativama i pothvatima biskupa Pavla Žanića*, drugi dio *Propovijedi uz obljetnice smrti*, treći dio *Razgovori i govori* i četvrti dio *Slikopis*.

Na početnim stranicama ovoga zbornika donesen je sadržaj, predgovor (*Iskren poštovatelj Istine - Isusa Krista*) kojega je napisao kardinal Vinko Puljić (str. 7-8), riječ priređivača (str. 9), nakon čega slijede četiri navedena dijela a na kraju je donesen popis imena (str. 393-400).

U prvom dijelu *Radovi o inicijativama i pothvatima biskupa Pavla Žanića*, doneseni su radovi trinaest svećenika koji su u četrnaest radova, s različitih aspekata opisali radove, inicijative i pothvate biskupa Žanića. Obradene su uglavnom sve važnije teme koje su obilježile biskupsku službu ovoga vrijednoga i uzornoga pastira katoličkih vjernika u Hercegovini.

U prvom radu s naslovom "Dobri pastir" don Željko Majić detaljno donosi koliko je biskup Žanić bio predan Bogu i narodu. "... pokazao se kao neumoran širitelj Kraljevstva Božjega, propovjednik Istine i promicatelj kršćanske obitelji. [...] Pothvate koje je on poduzimao i rješavao, a koji su i danas aktivni i plodove daju su: izgradnja i dovršenje katedrale Marije Majke Crkve u Mostaru; Crkva na kame-

nu - do sada 450 brojeva; Istoimena izdavačka kuća - do sada 150 naslova; Teološki institut - do sada 235 diplomiranih vjeroučitelja; Biskupijski caritas, s ustanovama i projektima: Dječji vrtić, Centar za mlade, Rehabilitacijski centar, Obiteljsko savjetovalište, Mirjam, Nazaret, Emanuel, Betlehem, Betanija itd.; Katehetski ured; Kler: od brige za svećeničke kandidate do Svećeničkoga doma" (str. 13-14).

Na pitanje želi li biti biskup u Mostaru, biskup Žanić, rado je prihvatio iako u Hercegovini nije nikoga poznao, niti je znao što ga sve čeka. S biskupom Petrom Čulom završio je gradnju katedrale jer je ova hercegovačka biskupija bila jedina u bivšoj državi koja nije imala katedralu. Nakon blagoslova i otvaranja mostarske katedrale, 14. rujna 1980., i preuzimanja uprave biskupijama od biskupa Petra Čule, prvi veliki potez biskupa Žanića bio je osnivanje lista *Crkva na kamenu*.

U drugom radu "Osnivatelj Crkve na kamenu" don Ilija Drmić i don Božo Goluža podrobno su prikazali povijest ovoga lista, kao i izdavačke kuće, od osnutka do danas. List je dobio ime *Crkva na kamenu* a podnaslov je glasio: *Informativni list hercegovačkih biskupija*. "Pokrećući 1980. godine list *Crkvu na kamenu*, biskup Pavao Žanić uistinu je osjetio potrebu Crkve i hrvatskoga naroda u Hercegovini te je tako učinio važan i odvažan korak. Tim činom odlučno se odupro komunističkom jednonumlju i ateističkom bezumlju čime se jugoslavenski režim sustavno borio protiv Katoličke Crkve držeći da je njezin pastoralni rad u duhovnom, vjerskom i crkvenom životu naroda izravno uperen 'protiv narodne vlasti'. U tom ozračju novi vjerski list za Crkvu postao je snažna obavijesna, vjerska i odgojna pomoć u pastoralnom djelovanju, a za suprotničku stranu nešto sasvim nepoželjno. [...] Valja istaknuti činjenicu da je ovaj list okupio popriličan broj suradnika, informativno, duhovno i vjernički pratio je život opće i domaće Crkve te je značajno utjecao na literarno i teološko stasanje i razvoj velikoga broja ovdašnjih svećenika" (str. 36).

"Izdavačka djelatnost Crkve na kamenu započinje 1983. godine, čime ona postaje izdavačka kuća. Od tada pa do danas objavljeno je 150 knjiga, koje se mogu razvrstati u tri skupine: znanstvene (povijest, teologija), znanstveno-popularne i pučke (proza i poezija)" (str. 42).

Temeljna načela pastoralnoga rada biskupa Žanića ogledala su se u promicanju kršćanske obitelji, što u ovom zborniku opisuje don Krešo Puljić i pastoralnom radu kojega opisuje don Marko Šutalo. Preuzimajući upravu biskupija u Hercegovini u svojoj okružnici biskup je izložio program svoga rada gdje posebno ističe "promicanje obitelji,

bračnoga morala, odgovornog roditeljstva, borbe protiv kontracepcije i pobačaja, o kojima je zauzeo vrlo jasno stajalište s enciklikom pape Pavla VI. *Humanae vitae...*" (str. 50). Između svih pastoralnih aktivnosti biskup Pavao posebno se isticao kao vrstan propovjednik i kateheta. To su bile biskupove izvrsnosti još dok je djelovao u rodnoj Splitskoj nadbiskupiji. "Njegove su propovijedi bile životne, uvjerljive, poučne" (str. 65). Kao biskup u više župa vodio je pučke misije, duhovne obnove, rekolekcije, predavanja za svećenike po dekanatima, korizmene kateheze za mlade u čemu se ogledala njegova obilna i plodonosna propovjednička djelatnost. Veoma važno mjesto u pastoralnom djelovanju biskupa Pavla zauzimala su i hodočašća, koja je on osobno organizirao i vodio. Na str. 68 donesen je popis jednoga malog dijela brojnih biskupovih hodočašća.

Posebnu pozornost biskup Pavao posvetio je misijskom poslanju Crkve i brizi prema inozemnoj pastvi među Hrvatima izvan domovine što je detaljno opisao don Ivan Štironja u svome radu "Doprinos misijskom poslanju Crkve" (str. 71-80).

"Briga za duhovna zvanja i odnos prema svećenicima" naslov je rada msgr. Luke Pavlovića koji opisuje biskupa Žanića kao brižna oca prema svim duhovnim zvanjima, a posebno prema svećenicima. "Briga za svećenički pomladak i za svećenike bila je na prvom mjestu njegove biskupske službe" (str. 82). Početkom sedamdesetih godina prošloga stoljeća iz Mostarske biskupije u malom sjemeništu i bogosloviji ima više od 100 polaznika, a sredinom osamdesetih godina (nakon 15 godina) jedva više od 30 polaznika. Biskup potiče na molitvu za svećenička zvanja koja su u opadanju, moli župnike da šalju ministrante na duhovne vježbe, da održavaju vjeronauk ne samo kao pripremu za sakramente, nego i za starije srednjoškolce i studente.

Među značajnijim djelima biskupa Pavla Žanića bila je i proslava tisućljeća Trebinjske biskupije i stote obljetnice blagoslova crkve Male Gospe u Trebinju te napose proslava njezina svečanoga proglašenja katedralom. U članku "Apostolski administrator Trebinjsko-mrkanjske biskupije" (str. 87-98) don Ivica Puljić podsjetio je čitatelje na nastanak ideje, pripremu i sam tijek i odjek ovih nezaboravnih, koliko uspješnih toliko i plodonosnih slavlja. "Najavljen i pomno pripreman simpozij o prošlosti, sadašnjosti kao i o raznim vidovima života Trebinjske biskupije usmjerenim na njezinu budućnost održan je 15. lipnja 1984. u kripti mostarske katedrale kao prvi od tri završna dana proslave. Sudjelovali su, kako u radu tako i svojom prisutnošću na ovom simpoziju, brojni znanstvenici i uglednici. (...) Radovi

ovoga simpozija objavljeni su u knjizi s naslovom *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, u drugom svesku znanstvene serije koju je pokrenula Vrhbosanska visoka teološka škola (VVTS) u Sarajevu 'Studia Vrhbosensia', Sarajevo, 1988." (str. 93).

"Prigodom proslave navedenih jubileja upriličeno je 16. lipnja kao drugi dan slavlja tisućugodišnjice Trebinjske biskupije svojevrsno 'pravo hodočašće njezinim svetinjama prošlosti i sadašnjosti' sudionika simpozija i svih zainteresiranih" (str. 95). "Glavno slavlje stoljetnice crkve Male Gospe i tisućljeća Trebinjske biskupije kao i uzdignuće župne crkve u katedralu u Trebinju odvijalo se uz Misno slavlje i posvetu katedrale 17. lipnja" (str. 97). Proslava stoljetnice crkve i tisuću godina Trebinjske biskupije te posveta nove katedrale nezaboravan su događaj za povijest ne samo Trebinja nego i cijele Hercegovine (str. 98). Proslava ovih jubileja bila je dostojanstvena, iscrpna i sadržajna a u svemu je biskup Žanić bio ne samo poticatelj nego i voditelj i posvetitelj.

"Povijest će biskupa Pavla Žanića između ostaloga pamtiti i po tome što je u relativno kratkom razdoblju svoga upravljanja biskupijom Mostar-Duvno i administriranja drevnom biskupijom Trebinje-Mrkan (1980.-1993.) utemeljio tri vrlo važne ustanove koje će svojim djelovanjem dati neizbrisiv pečat životu i djelovanju Crkve u Hercegovini. To su: Pastoralno-informativni list hercegovačkih biskupija *Crkva na kamenu* 1980., Biskupijski caritas 1982. i Teološki institut u Mostaru 1987." (str. 99) kako to piše don Ante Komadina u članku "Utemeljitelj Biskupijskoga caritasa". "Dekretom od 17. kolovoza 1982. biskup ordinarij msgr. Pavao Žanić utemeljuje Biskupijski caritas u Mostaru" (str. 99). Glavna zadaća Caritasa bila je: posvjешćivanje brige za ovu djelatnost, animiranje župnika da dostave imena potrebitih, pomoć siromašnima i bolesnima, suradnja s kršćanskim i ostalim dobrotvornim ustanovama, suradnja s ostalim Caritasima (posebno istaknuta suradnja sa Zagrebom i Rimom), osnivanje drugih karitativnih ustanova (Dječji vrtići, Starački domovi...). U početcima rada ove ustanove nizale su se i brojne poteškoće jer tadašnja komunistička vlast nije bila naklonjena, a na zamolbu da se plaća manja poštarina za brojne kutije humanitarne pomoći (slalo se u misijske zemlje, Kosovo, Makedoniju) dobivao se odgovor: 'Caritas! Nikad nismo čuli za to! Što vam je to!'" (str. 103). Međutim, uprava Caritasa preko lista *Crkva na kamenu* poticala je vjernike na darivanje posebno u vrijeme došašća i korizme. Caritas je pomagao mnoge a na poseban način siromašnije obitelji s više djece u nabavci škol-

skih knjiga. Djelovanje Biskupijskoga caritasa nastavilo se u ratnim neprilikama i nije prestalo s radom sve do današnjega dana, nego se sve više razvijao. "Kroz minulih 35 godina djelovanja 'sadnica' djelotvorne kršćanske ljubavi, koju je kao pastoralnu živu klicu Crkve u Hercegovini zasadio biskup Pavao i potom zagovarao, promicao i očinski njegovao tijekom jedanaest godina, izrasla je u poveće stablo koje se u poratnom razdoblju razgranalo i do danas rađalo vidljivim plodovima kršćanske djelotvorne ljubavi" (str. 117). Pokrenuti su brojni projekti koji su prerasli u Caritasove ustanove kao što su: *Caritasova ljekarna*, *Obiteljsko savjetovalište* te *Kućna njega starih i nemoćnih*, *Dječji vrtić*, radionice za osobe s posebnim potrebama *Nazaret*, sigurna kuća za žene i djecu žrtve obiteljskoga nasilja *Mirjam*, knjižara *Logovita*, *Socijalni i upravni centar*, Rehabilitacijski centar za djecu i odrasle osobe s posebnim potrebama *Sveta Obitelj*, radionica za radno osposobljavanje osoba s invaliditetom *Emanuel*, duhovno-obrazovni centar *Emaus*, radionice za osobe s invaliditetom *Bethlehem*, Centar za djecu, mlade i obitelj *Spes*, Dom za stare i iznemogle s hospicijem *Betanija*, Gospodarsko društvo za upošljavanje osoba s invaliditetom *RAD-DAR d.o.o.*, Socijalno-edukativni centar - *SEC*. Osim navedenih projekata i ustanova Caritas hercegovačkih biskupija provodi također i druge projekte i nikada nije prestajao pružati ljudima pomoć u hrani i odjeći, brinuti se za siromašne i bolesne i sl.

U članku don Ante Pavlovića "Utemeljitelj Teološkoga instituta u Mostaru" (str. 121-151) piše da je biskup Žanić dekretom od 24. listopada 1987. osnovao Teološki institut u Mostaru (trogodišnji studij) kao temeljitu duhovno-vjersku i teološku formaciju vjernika laika. Otvaranje Instituta i svečano misno slavlje održano je šest dana kasnije uz nazočnost prvih 45 upisanih studenata. Uporište i poticaj za taj korak biskup Žanić dobiva na "Biskupskoj sinodi 1987. godine u Rimu koja je raspravljala o poslanju vjernika laika u Crkvi i svijetu" (str. 124). Institut priprema laike za stručan rad ne samo na području crkvenoga i duhovnoga, nego i društvenoga i kulturnoga života. Institut ubrzo doživljava dva teška udarca: jednogodišnju zabranu rada već nakon mjesec dana djelovanja i dvogodišnji prestanak djelovanja zbog velikosrpske agresije u BiH. U jesen 1988. godine Institut ponovo počinje s radom pod imenom *Vjeronauk za odrasle*, a dvije godine kasnije vraća prvobitni naslov. Od jeseni 1992.-1994. Institut ne radi zbog ratnih sukoba, a krajem 1991. godine dobiva svoj prvi Statut, te završeni studenti primaju diplomu profesora vjeronauka. Godine 2009. mijenja naziv u *Teološko-katehetski institut* te se uvodi petogodišnji (3+2) studij. U posljednjih 30 godina Institut je po-

hađalo više od 600 studenata i studentica od čega su proizašla 243 diplomirana vjeroučitelja. "Teološko-katehetski institut u Mostaru kroz 30 godina svoga djelovanja dao je vrijedan prilog duhovnom, vjerskom, moralnom, odgojno-obrazovnom i kulturnom napretku Crkve i hrvatskoga naroda u BiH. Biskup Pavao Žanić utemeljio ga je s ciljem provođenja crkvenoga nauka i pastoralnih smjernica Drugoga vatikanskog sabora, osobito na području osnaženja katoličkoga laikata, duhovno-vjerničke formacije i djelovanja vjernika laika u crkvenom pastoralu, te njihova vjerničkog angažmana u društvu. Danas se pokazuje da je u tadašnjim crkvenim i društvenim okolnostima, osobito komunističkoga režima, imao izoštren crkveni osjećaj i proročku pastoralnu viziju koja svjedoči o njegovoj sposobnosti čitanja znakova vremena, biskupskoj otvorenosti i spremnosti suočavanja s crkvenim i pastoralnim, društvenim i kulturnim izazovima u mjesnoj Crkvi i društvu" (str. 150).

Među važnijim zadacima koji su odmah po preuzimanju dužnosti biskupa koadjutora u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji, 2. svibnja 1971., stajali pred msgr. Pavlom Žanićem, bila je graditeljska djelatnost. "Graditeljska nastojanja, djelatnost i brige" (str. 153-176) članak je u zborniku kojega su zajednički napisali Anton Šarac i don Ante Luburić, gdje su sustavno opisali brigu biskupa Pavla Žanića za rad na materijalnoj izgradnji i obnovi sakralnih objekata na području hercegovačkih biskupija. Imajući u vidu činjenicu da je Mostarsko-duvanjska biskupija bila jedina biskupija u ondašnjoj državi bez katedralne crkve, Biskupski ordinarijat donio je odluku da se odmah pristupi izgradnji nove katedrale u Mostaru. "Bilo je to samo četiri godine prije Žanićeva stupanja na dužnost biskupa koadjutora. Stoga se, od samoga početka svoga biskupskog služenja, zajedno s biskupom Čulom i generalnim (pro)vikarom msgr. Markom Perićem, svojski dao na pripreme i podizanje katedralne crkve u Mostaru i njezino uređenje" (str. 154). Vlast je predlagala da to budu prostori izvan naselja, što crkvena vlast nije prihvaćala. Tek je 1974. godine Biskupija dobila građevinsku dozvolu za izgradnju katedrale. "Novoizgrađena crkva posvećena je 1980., i to u čast Blaženoj Djevici Mariji Majci Crkve i Kraljici svijeta i na uporabu predana 14. rujna, kada je upravu Biskupije, od dotadašnjega biskupa ordinarija, preuzeo msgr. Pavao Žanić" (str. 158).

Na inicijativu biskupa Žanića 1981. godine pokreće se izgradnja *Svećeničkoga doma* za umirovljene svećenike u sjevernom dijelu Mostara (Potoci - Bijelo Polje). "Početkom jeseni, 1984. godine radovi su

završeni te je na blagdan sv. Male Terezije, 1. listopada 1984. biskup Žanić blagoslovio i otvorio novosagrađeni Svećenički dom za smještaj 14 umirovljenih svećenika, s kapelicom sv. Ivana M. Vianneya i popratnim prostorijama" (str. 166). Brigu o *Domu* preuzele su časne sestre iz reda Školskih sestara franjevki.

Osim ovih građevinskih projekata biskup Žanić planirao je gradnju još nekoliko objekata kao što su: svećenička grobnica, izgradnja Kulturno-duhovnoga centra sa zbirkom umjetnina, bibliotekom, arhivom i dvoranama, zatim u zgradi Stare biskupije smjestiti povijesno-razvojni muzej Mostarske biskupije, a ruševine nekadašnje tiskare i pučke škole preurediti i osposobiti za novu tiskaru s muzejom tiskarske djelatnosti u prošlosti Hercegovine sve do izgradnje novih župnih crkava. Mnogi izgrađeni objekti i briga biskupa Žanića za duhovni rast Crkve u Hercegovini na žalost stradali su u posljednjem ratu.

Don Milenko Krešić u članku "U rješavanju 'Hercegovačkoga slučaja'" (str. 177-219) polazeći od vremena uspostave redovite crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. detaljno obrađuje pitanje raspodjele župa između dijecezanskoga i franjevačkoga klera u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji, zatim nastojanja biskupa Žanića u postizanju dogovora s upravom Hercegovačke franjevačke provincije do Dekreta *Romanis Pontificibus* 1975. te njegova nastojanja koja su nailazila na nepremostive prepreke da se Dekret Svete Stolice provede u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji.

Osim "Hercegovačkoga slučaja" i "Gospina ukazanja" u Međugorju na neki su način označila biskupsku službu msgr. Pavla Žanića. U članku "U potrazi za istinom o 'Međugorskom fenomenu'" (str. 221-238) don Ivan Turudić detaljno opisuje cjelokupan tijek događanja. "Preuzevši upravu biskupije 14. rujna 1980. biskup Žanić od početka na poseban način prati 'fenomen Međugorja' i sva zbivanja oko njega. Općeprihvaćeno je mišljenje da su 'ukazanja' Blažene Djevice Marije u Međugorju otpočela 24. lipnja 1981., ali se po izričitoj želji 'Gospe' početak navodnih ukazanja smješta i slavi 25. lipnja" (str. 222). Biskup Žanić zauzima otvoreno i oprezno stajalište uz nakanu pronalaženja istine. U komunikaciji s franjevcima i "vidiocima" postupa razborito s uvjerenjem u mogućnost otkrivanja nadnaravnosti ukazanja.

"Njegovo je stajalište imalo razvojni put koji se može pratiti u pisanim dokumentima.

U prvom priopćenju jasno iznosi stajalište nedonošenja suda o tzv. ukazanjima.

U drugom priopćenju za javnost biskup se odlučuje za korištenje *djelotvorne šutnje*.

U pismu upućenu Kongregaciji za nauk vjere u rujnu 1981. živ je osjećaj odgovornosti, opreznosti, a i zbunjenosti, gdje biskup ponovo izražava ne samo svoju zbunjenost, nego i dijecezanskoga klera s obzirom na autentičnost međugorskih događanja, te dodaje svoje žaljenje jer je čvrsto vjerovao u pozitivno rješavanje bolna 'hercegovačkog slučaja' [...] Osnovavši dijecezansku komisiju 11. siječnja 1982. i proširivši je u veljači 1984., na temelju njihovih rezultata došao je do negativna stajališta, tj. *non constat de supernaturalitate*, što je i objavio 25. srpnja 1987. u propovijedi u Međugorju i potom u *Crkvi na kamenu*" (str. 237). Kako se može vidjeti iz ovoga članka, biskup Žanić ostao je ustrajan u svome stajalištu, ali uvijek otvoren za argumentiran dijalog.

U drugom dijelu ovoga zbornika nalaze se propovijedi biskupa Ratka Perića koje je izgovorio tijekom proteklih 18 godina prigodom obljetnice smrti (11. siječnja) blagopokojnoga biskupa Pavla (str. 265-328). U tim propovijedima biskup Ratko posebno ističe kršćanske krjeposti biskupa Žanića, i one bogooblične (vjeru, ufanje i ljubav) kao i one stožerne (razboritost, pravednost, jakost i strpljivost).

U trećem dijelu *Razgovori i govori* (str. 331-354) prenesena su dva intervjua koja je biskup Pavao, umirovljenik, dao *Crkvi na kamenu*, kao i razni prigodni govori koji osvjetljaju život biskupa Žanića te je posebno istaknuta Žanićeva proslava 25. obljetnice biskupstva, 1996. godine.

U četvrtom dijelu, tj. *Slikopisu*, donesena je fotodokumentacija kojom je ukratko prikazan njegov životni put i djelo.

Dragana Zovko

Prilozi 47, Univerzitet u Sarajevu - Institut za historiju,
Sarajevo, 2018., 331 str.

Institut za historiju - Univerziteta u Sarajevu u znaku je 60. godišnjice svoga postojanja. Tijekom vremena mijenjao je ime, rukovodstvo i lokaciju, ali ne i primarni cilj svoje aktivnosti - znanstveno proučavanje historije Bosne i Hercegovine od srednjega vijeka do suvremenoga doba. Višedesetljetna znanstveno-istraživačka aktivnost Instituta polučila je zavidne izdavačke rezultate pri čemu se ipak ističe časopis *Prilozi* - godišnjak u kojemu svoja saznanja objavljuju suradnici Instituta, ali i renomirani historičari iz i izvan Bosne i Hercegovine. Najnoviji broj pred nama, *Prilozi 47*, publicirani su veoma brzo nakon broja 46, pri čemu je nova redakcija časopisa, vrlo umješno rukovođena glavnom i odgovornom urednicom dr. sc. Hanom Younis, uložila velik trud i, između ostaloga, da časopis bude indeksiran u EBSCO Publishing, CEEOL (Central and Eastern European Online Library) i Index Copernicus - međunarodne baze podataka.

Prilozi 47 podijeljeni su, kako su zainteresirani već navikli, na dva tematska bloka: Članci i rasprave i drugi blok: Prikazi. U prvom dijelu časopisa predstavljeno je 14 članaka: 10 izvornih znanstvenih, 2 stručna i 2 pregledna članka koji obrađuju pitanja od antike pa do posljednjih desetljeća 20. stoljeća. U njima se ukazuje na već potvrđene hipoteze, ali i na nove izvore i podatke koje savjesnoga historičara navode na analiziranje, propitivanje pa i reviziju što, u cjelini značajno doprinosi dosadašnjem tzv. *višedesetljetnom akumuliranom povijesnom saznanju*. Pri tome, važno je naglasiti, imamo priliku čitati o vrlo važnim društvenim pitanjima i problemima koja do sada, u našoj historiografiji uopće nisu bila predmet istraživanja pa ovi, uvjetno rečeno pionirski radovi, zasnovani na izvornoj građi, izazivaju veliko interesiranje i zaslužuju posebnu pohvalu.

U prvom članku "Putna stanica *Ad Drinum*" Goran Popović diskutira o dosadašnjoj ubikaciji putne stanice *Ad Drinum* koja se spominje na rimskoj komunikaciji Sirmium (Srijemska Mitrovica) i Argentaria (Srebrenica) na Pojtingerovoj karti, tj. srednjovjekovnoj kopiji rimske karte na kojoj su bili predstavljeni glavni putni pravci s naseljima uz naznačenu udaljenost među njima. Polemizirajući s dosadašnjim

tvrdnjama da se *Ad Druinum* može locirati u selu Drinjača ili pak u području Zvornika, Popović iznosi novi prijedlog i nastoji argumentirati da se spomenuta *Ad Drinuma* mora tražiti na trećemu mjestu - području sela Skočić, sjeverno od Zvornika, koji je, iako samo djelomično arheološki istraživan, naseljeno područje s historijskim kontinuitetom.

Edin Veletovac u članku "Prilog poznavanju najranije historije kršćanstva na širem području grada Sarajeva" promatra ovo pitanje na osnovi arheološkoga materijala (podnoga mozaika lokaliteta Carina - Marin Dvor, kasnoantičkoga lokaliteta kršćanskoga karaktera Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotorcu kod Ilidže i ulomka kasnoantičkoga kapitela koji je pronađen na lokalitetu Tekija u Podlugovima kod Ilijaša) kao i dostupnih pisanih izvora (Akata salonitanskih sabora 530.-533.). Kršćanstvo se, zaključuje autor, na ovome području javlja relativno kasno i širilo se prilično sporo. Prvi tragovi uočavaju se tek u drugoj polovici 4. stoljeća. To je posljedica geografske izoliranosti ovoga područja, opće nerazvijenosti unutrašnjosti provincije Dalmacije, pri čemu se ne smije zaboraviti, ističe autor, ni općepoznata konzervativnost indogenog stanovništva ovoga područja po pitanju tradicije i autohtonih kultura.

Iza ova dva članka koji obrađuju stari vijek slijede dva članka o bosansko-hercegovačkoj svakodnevici na prijelomu dva stoljeća i dva Carstva koji donose "povijest odozdo" i govore o životu "običnih ljudi".

"Nezakonita djeca pred zakonom. Dokazivanje očinstva u Bosni i Hercegovini na razmeđu 19. i 20. stoljeća" članak je Hane Younis koja na osnovi brojnih sudskih spisa i matičnih knjiga vjerskih zajednica govori o ovom društvenom problemu. Kontekstualizira ga i objašnjava u uvjetima snažnoga sudara tradicije i modernizacije, pri čemu tradicionalni sustav moralnih vrijednosti i svakodnevnih navika, pa time i prihvatljivo i neprihvatljivo u javnom prostoru, bivaju značajno izmijenjeni. Problem nezakonite djece kao neupitan dio svakodnevice podlijegao je konfuznoj zakonodavnoj regulativi koju je dodatno usložnjavala komplicirana podjela nadležnosti između vjerskih i građanskih sudova. Ukazujući na brojne primjere sudskih sporova dokazivanja očinstva, koji su ponekad trajali godinama, autorica ističe njihove specifičnosti, ali i zajedničku nit, a to je da su majke nezakonite djece uporno tvrdile da su prevarene, dok su gotovo svi tuženi osporavali očinstvo. Dostupni podatci potvrđuju da su majke nezakonite djece uglavnom radile kao služavke, iako je bilo i onih koje su bile uspješne i ugledne u poslovnom svijetu i da su, sukladno podacima matičnih knjiga Župe sveti Anto u Sarajevu, najvećim dijelom bile ro-

đene izvan Bosne i Hercegovine. Na kraju, autorica ističe da dostupni dokumenti ne dopuštaju isključivost u zaključivanju kao i to da treba imati u vidu činjenicu da Sarajevo u to vrijeme predstavlja svojevrsni mikrokozmos i da je pitanje nezakonite djece iznimno rijetko u drugim, manjim bosansko-hercegovačkim sredinama.

Drugi članak historijske svakodnevice jest "Konkubinat u Bosni i Hercegovini na prijelomu 19. i 20. stoljeća" Amile Kasumović koja je, pri izradi ovoga teksta, koristila prvenstveno arhivske izvore, ali i relevantnu literaturu i periodiku. Autorica se fokusirala na pitanje prisutnosti i učestalosti konkubinata kao izvanbračne zajednice kao i nastojanja da se suzbiju ovakvi oblici društvenoga života. Posebno revnosne u tome bile su vjerske zajednice koje su u konkubinatu prepoznavale težak oblik ugrožavanja javnoga morala i podnosile su tužbe, nerijetko vrlo dramatična izvješća, nastojeći alarimirati vlast da reagira. Međutim, organi Zemaljske vlade, ističe autorica, bili su vrlo suzdržani po ovom pitanju, pozivajući se na naredbu Vlade iz 1891. godine koja je ostavljala velik prostor za poštovanje privatnosti i izbora pojedinca, sve dok to nije podrazumijevalo krivično djelo. Autorica ističe da je konkubinat na razmeđu dva stoljeća posljedica složenih ekonomskih, političkih i vjerskih prilika u Bosni i Hercegovini i da se na njega različito gledalo, nekada s podozrenjem, a nekada se "divlji brak" zaista priznavao pravim brakom.

Suradnik Instituta za historiju i arhivistiku u Torunju (Poljska) Tomaš Jacek Lis u radu "Bosna i Hercegovina u očima Poljaka - poljski putopisi o Bosni i Hercegovini u austro-ugarskom razdoblju" donosi detalje odabranih putopisa. U njima se govori o bosansko-hercegovačkim stanovnicima, religiji i običajima, prirodnim ljepotama, arhitekturi, posebno o Bosanskom Brodu, Sarajevu, Banjoj Luci, Mostaru, Travniku i Jajcu. Iako se putopisi značajno razlikuju shodno obrazovanju, profesiji ili nakani putopisca, autor primjećuje da je njihovo predznanje o Bosni i Hercegovini siromašno i da su pod utjecajem stereotipa o islamu i Osmanskom Carstvu. Također, putopisci su, o čemu svjedoče njihove bilješke, bili pod snažnim dojmom odlične reklame Austro-Ugarskoga Carstva koje se promoviralo kao uspješan modernizator "druge civilizacije", Bosne i Hercegovine kao *kulturno daleke zemlje* koju karakterizira specifična mješavina različitih kulturnih, vjerskih pa i klimatskih elemenata.

"Pokušaj saradnje srpskih i muslimanskih elita u finansijama pred Prvi svjetski rat" članak je Muhameda Nametka u kojemu se prate putevi novca, tj. cirkulacija novčanih sredstva i bankarski sustav koji je, u promatranom razdoblju, bio osobito važan u rješavanju krucijalno-

ga, agrarnoga pitanja. Autor se posebno fokusirao na suradnju srpskih i muslimanskih poslovnih krugova i inicijativu o osnivanju zajedničkoga novčanog fonda. Međutim, višegodišnji razgovori o tome nisu rezultirali značajnijim financijskim pothvatom što je, ističe autor, posljedica različitih motiva s kojima su obje skupine pristupile pregovorima. Iako je postojao opravdan politički i privredni interes, suradnja je onemogućena zbog česte isključivosti, pretjeranih zahtijeva, ali i međusobnoga nepovjerenja. Na kraju, neuspjeh dogovora pogodio je krupnom kapitalu iz Monarhije kojemu nije išla na ruku suradnja domaćih banaka koje su, koliko-toliko, mogle postati konkurencija.

Članak Harisa Zaimovića "Sarajevska gradska uprava: presjek organiziranja i djelovanja upravnih institucija na području grada Sarajeva 1878-1945." u kontekstu izučavanja historije institucija, može se podijeliti na dva dijela. U prvom dijelu autor analizira organizaciju upravnih institucija u Bosni i Hercegovini i administrativno-upravno uređenje Sarajeva tijekom austro-ugarske okupacije, perioda Kraljevine SHS i tijekom Drugoga svjetskog rata. Autor naglašava da se organizacija uprave Sarajeva tijekom ovih različitih razdoblja mijenjala, ali nije pretrpjela veliku reorganizaciju pa struktura uprave, nastala 1878., uglavnom se zadržala do 1945. godine. Kontinuirano djelovanje moderne organizacije uprave Sarajeva rezultiralo je bogatom građom danas pohranjenom u fondove Gradskoga poglavarstva grada Sarajeva i Vladina povjerenika za zemaljski glavni grad Sarajevo koji se nalaze u Historijskom arhivu Sarajevo. O tome autor detaljnije govori u drugom dijelu rada. Ovi fondovi imaju iznimnu vrijednost o čemu svjedoči i odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika iz 2009. godine da se ova dva fonda, zbog svoje prvorazredne važnosti, proglase nacionalnim spomenicima.

Još jedan članak govori o povijesti institucija, konkretno organiziranju, radu i gašenju Dioničarskoga društva vicinalne željeznice Vinkovci - Brčko, koja je aktivirana 1886. i pozitivno poslovala, prometujući posebno drvetom, voćem i pekmezom. Siniša Lajnert u članku "Dioničarsko društvo vicinalne željeznice Vinkovci - Brčko (1886-1940)" prati sudbinu ove sporedne željeznice mjesne važnosti koja je, kao i druge vicinalne pruge bila u koncesiji mađarskoga dioničarskog društva i čija je sudbina bila usko povezana sa smjenama političkoga sustava i administrativnih granica tijekom prvih desetljeća 20. stoljeća. Nakon velikoga postignuća privatnoga kapitala u domeni izgradnje i eksploatacije željezničke mreže, situacija se značajno promijenila nakon 1918. godine i sloma Austro-Ugarske Monarhije. Međutim, Kraljevina Jugoslavija tek 1931. godine zaključila je ugovor s 24 ma-

đarska društva vicinalnih željeznica te otkupila njihovo vlasništvo. Društvo vicinalne željeznice Vinkovci - Brčko 1932. godine ušlo je u proces likvidacije koji je završen u veljači 1940., kada je i ova pruga postala državno vlasništvo.

Enes Omerović u članku "Škole sa njemačkim nastavnim jezikom u Bosni i Hercegovini (1918-1941)" govori o položaju nacionalnih manjina u međuratnom razdoblju koje se može promatrati i kroz prizmu obrazovanja i sustava školstva na njihovu materinjem jeziku. Autor analizira zakonsku regulativu koja je imala cilj različitim naredbama, uredbama i pravilima ove škole unificirati, reducirati i staviti pod strogu kontrolu. Tome su osobito pomogle i različite opstrukcije lokalne sredine. Postupnom gašenju ovih škola doprinijela je i naredba da se iz njih moraju ispisati sva djeca kojima je materinji jezik bio srpski, hrvatski ili slovenski, tj. tijekom cijeloga međuratnoga razdoblja primjenjivala se tzv. analiza prezimena. Sudbina deset osnovnih škola, petnaest do dvadeset odjeljenja s njemačkim nastavnim jezikom, u ovome razdoblju bila je određena težnjom vlasti da barem deklarativno ispoštuje preuzete međunarodne obveze, ali istovremeno da što više ograniči prava manjina. Smjene popuštanja i rigidizacije u odnosu na ove škole, zaključuje autor, bile su rezultat aktualnih međunarodnih odnosa, dobrih i loših odnosa Kraljevine Jugoslavije i Njemačke kao i brige, odnosno nebrige matične države o Nijemcima u Jugoslaviji.

U članku "Ustaša na orijentu. Samouki diletant u diplomatskoj misiji kvislinske države" Muhidin Pelesić prati jednu "diplomatsko-špijunsku" epizodu pisca i novinskog urednika Munira Šahinovića Ekremova iz studenoga 1941. godine. Donoseći iscrpan profilni prikaz ovoga, kako autor kaže "surovog propagandiste" članak govori o njegovu boravku u Turskoj tijekom kojega je namjeravao od domaćina isposlovati priznanje NDH. Neuspjeh ovoga diplomatskog eksperimenta Pelesić promatra u širem kontekstu i naglašava činjenicu da većina Bošnjaka nije prihvaćala NDH kao svoju državu, niti je Turska Republika imala namjeru priznati NDH. U konačnici, ovu misiju Šahinovića autor ocjenjuje kao jedan u nizu samodopadljivih poteza pojedinca čiji je politički cilj bio jačanje NDH kojoj su, ističe autor, masovni zločini i genocid istovremeno bili i sredstvo i cilj.

Profesor Adnan Jahić u članku "Odnos islamske vjerske zajednice Nezavisne Države Hrvatske prema vojno-političkoj akciji hafiza Muhameda ef. Pandže u jesen 1943. godine" piše o "opasnoj avanturi", tj. "odlasku u šumu" ovoga istaknutog vjerskog autoriteta koji se zalagao za autonomiju Bosne i Hercegovine. Jahić naglašava da, iako

ovo pitanje nije nepoznanica, i dalje postoje brojne nedoumice u vezi s ovom vojno-političkom akcijom ef. Pandže. Nedugo nakon odlaska u šumu, Pandža je zarobljen od partizana u studenom 1943., a krajem prosinca uhitio ga je Gestapo u selu Šerići (općina Živinice) i predao redarstvu u Tuzli. Od siječnja 1944. bio je smješten u redarstveni pritvor u Zagrebu. Od kolovoza 1944. do ožujka 1945. prinudno je boravio u Zagrebu, nakon čega je pobjegao u Bosnu. Usprkos ovoj epizodi s "godišnjim odmorom" Pandža je, ističe autor, i dalje slovio kao osoba koja ima javni utjecaj koji bi se mogao iskoristiti za ostvarivanje različitih vojno-političkih i ideoloških interesa Njemačke. Takvo mišljenje potvrdit će i nalog Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja NDH Vakufskom ravnateljstvu da se Pandži isplate zaostale plaće za razdoblje njegova zatočeništva u Zagrebu. Ohrabreno ovakvim stajalištem, rukovodstvo Islamske zajednice, naglašava Jahić, uspjelo je ostati suzdržano u pogledu političke kvalifikacije Pandžina postupka u jesen 1943. godine i preusmjeriti ovo pitanje isključivo na problem njegova radno-pravnoga statusa u Ulema medžlisu.

Draženko Đurović u članku "Sarajevski informbiroovac - Juraj Marek" u kontekstu Titova NE Staljinu 1948. godine, snažnog rascjepa unutar KPJ i lomova partijske organizacije Bosne i Hercegovine, prati sudbinu nižerangiranog partijskog rukovodioca Juraja Mareka. Ocjenjuje ga kao zanimljivu političku ličnost koja je tijekom svoga rada i djelovanja utjelovila mnoge proturječnosti i koja je zbog toga bila predmetom posebnoga zanimanja organa vlasti. Njegova rezerviranost prema politici KPJ povodom rezolucije Informbiroa bila je povodom njegovu uhićenju. Optužen je za "antipartijski rad" i zatvoren na Goli otok. Međutim, ocijenjen kao revidirac, Marek je na Golom otoku dobio povlašten status sobnoga starješine i tako postao dio sustava "prevaspitanja" drugih zatvorenika. Nakon izlaska iz zatvora, iako pod stalnom prismotrom, Marek je uspio završiti studij jezika i književnosti i ostvariti stabilnu karijeru profesora Prve muške gimnazije u Sarajevu.

Mirza Džananović u radu "Abdići među nama - odjeci afere 'Agrokomerč' u Zenici" promatra ovo pitanje analizirajući brojne članke koji su u to vrijeme objavlivali zenički printani mediji. Prvobitna reakcija, prilično suzdržana, bila je rezultat uvjerenja da će se afera uskoro prevladati i da će ostati vezana isključivo za prostor Kladaše i Bosanske krajine. Međutim, uskoro će nastupiti euforično razdoblje tijekom kojega će javnosti biti predočene poslovne i privatne veze zeničkih poduzeća i istaknutih funkcionara s Agrokomercom. Posebno se Stanko Tomić, prvi čovjek Rudarsko-metalurškog kombinata

Zenica povezivao s nelegalnim i štetnim poslovanjem Agrokomerca. Tomić je podnio ostavku na članstvo CK SKJ i opozvan je s pozicije u Kombinat. U ožujku 1989. pokrenut je i sudski postupak protiv Tomića zbog "zloupotrebe ovlaštenja u privredi" koji je u više navrata prekidano i konačno zaključen u svibnju 1990., pri čemu je Tomić oslobođen od svih optužbi. Autor poentira da suradnja zeničkih poduzeća s Agrokomercom nije bila puki avanturizam, nego nastojanje da se prevladaju postojeće privredne poteškoće i da ova suradnja nije donijela osobnu korist, niti je imala negativan odraz na poslovanje Kombinata. Brojni novinski napisi imali su, smatra autor, ulogu predstave za narod, velike i nepotrebne pompe s ciljem odvratanja pažnje "radnih ljudi i građana" od strašne ekonomske krize koja se krajem 1980-ih godina više nije mogla kriti niti zaustaviti.

Posljednji članak Zilhe Mastalić Košute "Vojna operacija Čagalj i događaji na području Mostara juna 1992. godine" doprinos je znanstvenoj elaboraciji događanja u Bosni i Hercegovini u razdoblju od 1992. do 1995. godine. Iznoseći brojne podatke različitih izvora, autorica se fokusirala na vojnu operaciju "Čagalj" koja je vođena tijekom lipnja 1992. (od 7. do 26.). Cilj ove operacije hrvatske vojske na čelu s generalom Jankom Bobetkom bio je osloboditi Mostarsku općinu, područje Stoca i Blagaja koji su tijekom svibnja 1992. godine zaposjednuti od JNA, tj. vojske Srpske republike BiH. Autorica u radu prati svakodnevno događanje tijekom ove operacije u koju su, na području Podveleškoga platoa bile uključene i jedinice teritorijalne obrane ARBiH i koja je na kraju rezultirala povlačenjem srpskih snaga do Nevesinjskih vrata.

U drugom dijelu *Priloga* predstavljeno je sedam prikaza najnovijih historijskih ostvarenja u kojima su, nakon pomne analiza sadržaja, istaknute metodološke specifičnosti i znanstveni doprinos, kvaliteta, ali i nedostaci ovih izdanja. Predstavljene su knjige Miloša Ivanovića, Esada Kurtovića, Sedada Bešlije, Adnana Jahića, Fatime Hodžić kao i dva zbornika, jedan koji govori o strategijama simboličke izgradnje nacije u suvremenim državama jugoistočne Europe i drugi kao specifičan, multidisciplinarni pristup povijesnom razvitku jugoslavenske ideje i jugoslavenske države.

Predočeno svjedoči da je i ovaj broj *Priloga* svojom tematskom raznolikošću, ali i znanstvenom kvalitetom čvrsta karika suvremene bosansko-hercegovačke historiografije.

Dženita Rujanac

ANTE BRALIĆ (ur.), *Franjo Tuđman i stvaranje suvremene hrvatske države (1990.-1999.)*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2016., 325 str.

Zbornik radova pod nazivom *Franjo Tuđman i stvaranje suvremene hrvatske države (1990.-1999.)* rezultat je znanstvenoga skupa održanog u Zadru 10. prosinca 2012. pod istim nazivom kao i zbornik. Znanstveni skup organiziralo je Sveučilište u Zadru, Hrvatski institut za povijest i Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru. Zbornik je podijeljen u četiri tematske jedinice, odnosno poglavlja i sadrži četrnaest radova.

Na početku zbornika nalazi se sadržaj, nakon njega dolazi predgovor (str. 7-9). U predgovoru se čitateljima obratila predsjednica Republike Hrvatske, Kolinda Grabar Kitarović. Predsjednica je izrazila zahvalnost sudionicima znanstvenoga skupa, čiji je rezultat ovaj zbornik, te je istaknula važnost ovakvih sadržaja zbog značaja uloge dr. Franje Tuđmana u teškom vremenu za hrvatski narod. Nakon predgovora slijedi "Govor Franje Tuđmana u Saboru 30. svibnja 1990." (str. 11-18). U ovom je govoru Tuđman naglasio važnost i povijesni kontinuitet Hrvatskoga sabora, te je osim radosti zbog pobjede na prvim višestranačkim izborima, nakon gotovo pedeset godina jednoulja, izrazio i zabrinutost zbog ratne opasnosti koja prijete Hrvatskoj, ali i nadu u pozitivno rješenje mogućega sukoba s politikom Beograda.

Prvo poglavlje nosi naslov *U osvit hrvatske slobode*. Ono se sastoji od dva članka. Autor prvog članka je Zlatko Begonja s naslovom "Povijesno politička stajališta dr. Franje Tuđmana u početku stvaranja samostalne Republike Hrvatske" (str. 21-32). U ovom radu autor naglašava koje su to povijesne ideje i istaknute hrvatske vođe kroz povijest na osnovi kojih je Franjo Tuđman profilirao svoja politička stajališta koja će s malim korekcijama zastupati sve do svoje smrti. Posebna pažnja posvećena je i političkim suparnicima Franje Tuđmana koji su u njegovim predratnim govorima uviđali latentnu opasnost od obnove Nezavisne Države Hrvatske. Na kraju se autor dotakao i politike Franje Tuđmana prema hrvatskom iseljeništvu.

Drugi članak naslova "Franjo Tuđman i ostvarenje samostalne hrvatske države 1990./91. godine" (str. 33-60) napisao je Nevio Šetić. Na početku rada autor piše o Tuđmanovu profesionalnom putu, od

generala JNA do političkoga disidenta, te njegovim stavovima o Drugoj Jugoslaviji. U nastavku rada nastoji opisati organiziranje HDZ-a i reakciju tadašnjih vlasti koje su u toj novoosnovanoj stranci vidjeli opasnost za ustavno-pravni poredak Jugoslavije. Rezultati prvih višestranačkih izbora, koji dovode do zaoštavanja politike Slobodana Miloševića te stvaranje Vlade demokratskoga jedinstva, teme su koje autor opisuje u zadnjem dijelu rada.

Franjo Tuđman i Domovinski rat u Republici Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini naslov je drugog poglavlja zbornika. Treći članak ukupno, a prvi u ovom poglavlju nosi naslov "Franjo Tuđman i Vlada demokratskog jedinstva" (str. 63-78). Autori su Aleksandar Jakir i Andrija Perković Paloš. Franju Tuđmana autori uza sve prijepore smatraju neprijepornom osobom. Prvom hrvatskom predsjedniku spočitavane su brojne stvari, s jedne krajnosti da je autoritativan (nazivan je i diktatorom) do druge krajnosti gdje ga se optuživalo da je previše popustljiv i da kao takav ne će moći obraniti Hrvatsku od velikosrpske agresije. Autori se u radu dotiču političkoga ozračja u kojem Tuđman odlučuje formirati Vladu nacionalnoga jedinstva i njezina djelovanja sve do kolovoza 1992. godine kada je ona rasformirana. Upravo formiranje Vlade nacionalnoga jedinstva ili Ratne vlade čitatelja navodi na zaključak je li Tuđman bio autoritativan političar ili nešto drugo.

Ante Nazor autor je četvrtoga članka pod nazivom "Sastanak u Uredu predsjednika RH, ujutro 20. studenoga 1991." (str. 79-88). Čitajući naslov nameće se zaključak veoma uske teme, međutim i dosta zanimljive jer se radi o sastanku nakon pada Grada heroja za koji se još uvijek vežu brojna pitanja na koja autor rada nastoji odgovoriti. Na početku, ali i u cijelom radu autor nastoji opisati ratnu situaciju koja se odvija u Vukovaru u studenom 1991. godine, ali i u ostatku Hrvatske. Osim toga Nazor navodi manipulaciju HTV-a, nacionalne medijske kuće, koja je nekoliko puta pokušala obmanuti javnost objavom samo dijelova snimki ili razgovora po kojima se moglo doći do zaključka da je Franjo Tuđman odgovoran za pad Vukovara pa čak i da je "prodao" ili "izdao" Vukovar za međunarodno priznanje RH. Autor je u članku pokušao predstaviti brojne aktivnosti predsjednika Tuđmana i taj dan 20. studenoga 1991. kada je predlagao proboj u Vukovar, ali i prije toga gdje je sa svojim generalima pokušao naći rješenje za Vukovar.

Slijedi rad Ive Lučića s naslovom "Odnos Franje Tuđmana prema Bosni i Hercegovini do njezina međunarodnog priznanja u travnju

1992." (str. 89-128). Autor temu stavlja u širi povijesni kontekst tako da se na početku rada vraća do 1878. godine, tj. Berlinskoga kongresa i srpskoga, hrvatskoga i mađarskoga svojatanja Bosne i Hercegovine. Posebnu pažnju posvećuje BiH nakon Drugoga svjetskog rata i njezine uloge u Jugoslaviji kao primjeru i osiguraču "bratstva i jedinstva". Nakon početka velikosrpske agresije početkom 90-ih postavilo se pitanje što s BiH. Muslimanski mediji već su tada počeli optuživati Franju Tuđmana zbog tobožnjih pretenzija na BiH. Autor nastoji iznijeti svoje mišljenje o stvarnoj politici Franje Tuđmana spram BiH što argumentira povijesnim dokumentima. Na kraju članka osvrće se na politiku Alije Izetbegovića i njegovu viziju očuvanja BiH koja se reflektira kroz Alijinu izjavu, "stavimo obručeve oko Bosne pa nek se u njoj burka šta hoće".

"Uloga Franje Tuđmana tijekom rata u Bosanskoj Posavini 1992." (str. 129-174) tema je Tade Oršolića koji, na osnovi dokumenata i literature, nastoji objasniti iz kojih je razloga pala Bosanska Posavina. I u ovom slučaju optuživan je Franjo Tuđman slično kao i za Vukovar da je "prodao" i "izdao" Bosansku Posavinu. Autor u radu opisuje bitke za Bosansku Posavinu, navodi omjer snaga na bojišnici. Osim toga stavlja naglasak na odnos i ulogu muslimana u bitci za Bosansku Posavinu. Autor na kraju članka donosi zaključak na pet stranica u kojima i sam postavlja brojna pitanja oko rata za Bosansku Posavinu, na koja je još uvijek teško dati odgovor.

Sedmi članak rad je Ivice Miškulina pod nazivom "'Napokon nešto' ili o mirovnoj inicijativi Franje Tuđmana iz studenog 1993." (str. 175-198). Miškulin u prvom dijelu rada piše o različitim stavovima Europske zajednice na mirovnim pregovorima i o različitim vizijama sukoba Zagreba i Knina. U drugom dijelu rada autor se bavi, kao što je navedeno i u naslovu, mirovnom inicijativom Franje Tuđmana početkom studenog 1993. godine na pregovorima u Norveškoj, te kako su na tu inicijativu gledali predstavnici EZ. Nakon ove mirovne inicijative političkom vrhu u Zagrebu postalo je jasnije da se sukob možda ne će moći riješiti diplomatskim aktivnostima.

Posljednji članak u drugom poglavlju donosi Janja Sekula Gibač pod naslovom "Propast mirovnih pregovora i odluka predsjednika Franje Tuđmana o pokretanju operacije oslobađanja okupiranog dijela zapadne Slavonije" (str. 199-216). Može se reći da Sekula Gibač nastavlja ondje gdje je stao Miškulin u prethodnom članku. Autorica govori o ulozi UNPROFOR-a u Hrvatskoj i njegovoj disfunkcionalnosti. Rezultat njihove neučinkovitosti bio je taj što se Zagreb odlučio bez

posrednika obratiti Kninu da zajedno pokušaju naći rješenje problema. To je urodilo plodom, jer je potpisan Zagrebački sporazum i Gospodarski sporazum. U drugom dijelu članka autorica se bavi Gospodarskim sporazumom, različitim očekivanjima i stavovima Zagreba i Knina od toga sporazuma. Na kraju autorica opisuje razloge i posljedice propadanja Gospodarskoga sporazuma tj. dotiče se vojno-redarstvene operacije "Bljesak".

Sljedeće poglavlje zbornika nosi naziv *Politička i ideološka razmišljanja Franje Tuđmana*. Ovo poglavlje sadrži dva članka. Autor Stjepan Matković napisao je članak naslova "Utjecaj povijesnih tema s razmeđa 19. u 20. stoljeće na političko djelo Franje Tuđmana" (str. 219-232). Autor se u radu bavi Tuđmanovim historiografskim radom. Istražuje što je Tuđman proučavao kao povjesničar, te koje su ga teme i povijesne osobe zaokupljale. Osim toga Matković utvrđuje kako je znanje iz povijesti izgradilo Tuđmanove političke stavove. Na kraju rada donosi i kritike pojedinih povjesničara na Tuđmanov historiografski rad.

Deseti rad je naslova "Uloga i značenje povijesti u Tuđmanovu djelu *Bespuća povijesne zbiljnosti*" (str. 233-240), a autor članka je Mateo Bratanić. Autor analizira Tuđmanovo najvažnije djelo *Bespuća povijesne zbiljnosti* koje je doživjelo šest izdanja. Navodi stavove koje Tuđman iznosi u toj knjizi o jugoslavenskoj historiografiji, povijesnim lažima kojima se služe političari te kako te laži na kraju završe tj. donose li one kakvog ploda. Ono što posebno zaokuplja Tuđmana u navedenom djelu jest *nasilje*, te kako ono prati čovječanstvo u cijelom njegovu postojanju. Na kraju rada autor navodi i reakcije javnosti koje je izazvala knjiga *Bespuća povijesne zbiljnosti*.

Zadnje poglavlje, koje sadrži četiri članka, nosi naziv *Kako su vidjeli Franju Tuđmana*. Prvi rad u ovom poglavlju je naslova "Odnos britanske politike i medija prema Franji Tuđmanu i Republici Hrvatskoj tijekom devedesetih godina 20. stoljeća" (str. 243-260), autori su Ante Batović i Branko Kasalo. Promjene sustava koje su se krajem 20. stoljeća događale u Europi zaokupile su svjetsku i europsku javnost, a jedna od zemalja koja je zaokupljala javnost bila je i Jugoslavija te glavni protagonisti promjena, među kojima je bio i Franjo Tuđman. Autori analiziraju kakav je stav zauzela Velika Britanija o krizi u Jugoslaviji i koji su razlozi i povodi toga njezina stava. Osim toga autori u ovome članku analiziraju kakav su utjecaj na britanski stav imali istupi Franje Tuđmana i Slobodana Miloševića te njemačka podrška Hrvatskoj i rat u BiH. Na kraju rada možemo zaključiti je li došlo do

promjene stava britanskih medija i političkih elita o ratu na prostoru bivše Jugoslavije.

Sljedeći rad naslovljen je "Franjo Tuđman, aspekti državotvornosti ("historicism" i samoodređenje naroda) i međunarodna zajednica" (str. 261-286) autora Alberta Binga. U prvom dijelu rada autor nastoji prikazati (ne)sposobnosti hrvatskih diplomata i njihov ugled i utjecaj u svijetu. Autor zaključuje da je većina hrvatskih diplomata uključujući i Franju Tuđmana imala pogrešan pristup prema stranim diplomatima tako što bi im objašnjavajući poziciju Hrvata u nedogled prepričavali hrvatsku povijest umjesto da su se usredotočili na buduće uređenje države. U drugom dijelu rada autor piše o Tuđmanovoj preokupiranosti pojmom *samoodređenje* koji ga je zaokupljao i kao povjesničara i kao političara.

Pretposljednji rad u zborniku nosi naslov "Veliki znanstveni autoriteti i mali narodi - oblikovanje povijesnih narativa o Franji Tuđmanu i Domovinskom ratu" (str. 287-302) u kojem autor Robert Skenderović donosi analizu o stvaranju dvaju povijesnih narativa o Domovinskom ratu. Jedan od njih je tzv. hrvatski narativ, dok je drugi narativ o podijeljenoj krivnji za rat. Osim toga autor piše o tomu tko se i zašto priklonio jednom od dvaju narativa. U drugom dijelu rada piše o ulozi Franje Tuđmana prilikom stvaranja narativa posebno zapadnih diplomacija. Na kraju je dotaknuta i uloga Haškoga suda i njihova stava o Domovinskome ratu.

"Franjo Tuđman u memoarističkoj i publicističkoj literaturi" (str. 303-322) naslov je posljednjega članka zbornika radova autora Ante Bralića. Članak je podijeljen u tri dijela, u prvom dijelu riječ je o Franji Tuđmanu prije 1990. godine. Bralić navodi autore koji su prema Franji Tuđmanu pisali apologetski, ali i one koji su imali potpuno drugačiju sliku. U drugom dijelu rada analizira se Tuđmanova težnja za pomirbom ideološki podijeljene nacije i što su o toj težnji mislili pojedini Tuđmanovi bliski prijatelji te domaći i strani diplomati. U zadnjem dijelu autor se dotiče veoma "škakljive" teme, odnos Franje Tuđmana prema BiH. Autor zaključuje da mu je politika prema BiH, zahvaljujući medijima, donijela najviše štete.

Zbornik radova završava kao što je i počeo - govorom Franje Tuđmana pod naslovom "Govor - oporuka dr. Franje Tuđmana, predsjednika Republike Hrvatske na otvaranju izložbe "Hrvati - kršćanstvo, kultura, umjetnost" u Vatikanu, 28. listopada 1999." (str. 323-325). Ovaj govor ujedno je i posljednji Tuđmanov javni nastup. U njemu je još jedanput htio podsjetiti na davnu i bogatu hrvatsku povijest te

na njezino tisućljetno prijateljstvo i povezanost s Rimskom Crkvom i ujedno naglasiti kako Hrvatska pripada Zapadu.

Zbornik radova pod nazivom *Franjo Tuđman i stvaranje suvremene hrvatske države (1990.-1999.)* sadrži četrnaest radova hrvatskih znanstvenika s prestižnih institucija. U radovima je korišten velik broj bibliografskih jedinica tako da su se autori potrudili znanstvenom metodologijom opravdati svoje stavove koje su iznijeli u radovima. U zborniku možemo naći apologetske i kritičke radove o prvom hrvatskom predsjedniku Franji Tuđmanu i Domovinskome ratu, naravno i jedni i drugi potkrijepljeni su povijesnim izvorima i literaturom. Kao što je britanski povjesničar James Harvey Robinson rekao da "rastom znanja mijenjamo mišljenja o određenim povijesnim pojavama", tako i ovaj zbornik možda može nekomu promijeniti mišljenje o ulozi Franje Tuđmana ili o Domovinskome ratu. Možda mala primjedba zborniku jest nedostatak rada o odnosu Vatikana prema Republici Hrvatskoj ili Franji Tuđmanu, moguće da je i autor to uočio pa je pokušao to nadoknaditi govorom Franje Tuđmana u Vatikanu 28. listopada 1999. Uglavnom, o ovim temama u Hrvatskoj se počelo češće, ozbiljnije i znanstvenije pisati, a nadamo se da će ovakvih i sličnih radova o Franji Tuđmanu i Domovinskome ratu biti sve više.

Slavko Zovko

IVICA ŠARAC, *Metastaze jedne revolucije. Uspostava komunističko-partizanske vlasti u zapadnim dijelovima Hercegovine (listopad 1944. – ožujak 1945.)*, Crkva na kamenu, Mostar, 2019., 431 str.

Dr. sc. Ivica Šarac, profesor na Studiju povijesti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru, godine 2012. izdao je knjigu pod nazivom *Kultura selektivnoga sjećanja. Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska*, u kojoj je znanstveno obrađena uloga Hrvata Hercegovine u novoproklamiranoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i najvažnijim događajima koji su obilježili proljeće i ljeto 1941. godine. Ova je knjiga tada predstavljena kao dio planirane trilogije o genezi fenomena isprepletenosti entitetskih i stereotipnih slika koje se već više od pola stoljeća vezuju uz hercegovačke Hrvate. Prva knjiga s veoma osjetljivom tematikom iz historiografije hrvatskoga naroda u prvoj polovici 20. stoljeća izazvala je burne reakcije. Pokazala je koliko smo spremni i jesmo li uopće spremni suočiti se s vlastitom prošlošću, pa i s njezinim najmračnijim i najneugodnijim dijelovima. Zbog svega ovoga željno se iščekivao nastavak rada prof. Šarca. U proljeće 2019. svjetlo dana ugledala je druga knjiga trilogije s naslovom *Metastaze jedne revolucije. Uspostava komunističko-partizanske vlasti u zapadnim dijelovima Hercegovine (listopad 1944. – ožujak 1945.)*. Naslov nadasve privlačan i dvoznačan, ukazuje i na metu i staze kao i na metastaze – bolesti jedne političko-vojne formacije koja se tada proširila "krvotokom" (zapadnim dijelovima) Hercegovine, te zahvatila sve organe s ciljem provedbe revolucionarnoga programa KPJ, a posljedice bolesti osjećamo do današnjih dana.

Knjiga je jasno i pregledno podijeljena na dijelove, označena s nadnaslovima, numerirana s 431 stranicom, popraćena s 981 bilješkom.

Kratice (str. 7). Na početku knjige donesen je popis najčešće korištenih kratica.

Uvodna promišljanja (str. 9-32). U ovome dijelu knjige autor uvodi čitatelja u temu, pojašnjava nastanak i nastavak trilogije, te razlog pisanja o hercegovačkim Hrvatima – zbog toga što su nad tom skupinom stereotipi najžilaviji, što se njihovim ishodištem do sada nitko

historiografski nije bavio i što se tema osobno tiče autora. Cilj pisanja knjige bio je što iscrpnije obraditi razdoblje od kraja listopada 1944. do početka ožujka 1945., tj. vrijeme nakon ulaska jugoslavensko-partizanskih postrojbi u zapadne dijelove Hercegovine (područje zapadno od rijeke Neretve) do završetka procesa njihova ovladavanja ovim prostorom, što podrazumijeva uspostavu nove vlasti, odnos nove vlasti i domicilnoga stanovništva, oružane sukobe različitih vojnih formacija, nasilja i stradanja civilnoga stanovništva... Objašnjava zbog čega nije jednostavno pisati o relacijama hercegovačkih Hrvata s komunizmom, i nakon što Jugoslavije ni komunizma više nema; zbog čega se uglavnom šutjelo, a nikako pisalo, o odnosu zapadno-hercegovačkih Hrvata i jugoslavenskoga komunizma, iako u ljudskim memorijama stoji zapisano pregršt opisanih, proživljenih i prepričanih priča o životu s komunistima, u komunizmu i pod komunizmom. Jedan dio stalno se vraća, i to s pravom, na razdoblje u kojemu su mnogi postradali pod komunizmom u Hercegovini, dok drugi imaju problem s priznanjem da su mnogi revno služili toj istoj vlasti.

Autor govori o prvim dodirima ljevice sa zapadno-hercegovačkim svijetom te o nemoći partije 1940. – 1941., jer će se tek krajem 1943. i početkom 1944., uz pomoć dalmatinskih partijskih organizacija, malobrojni komunisti iz zapadne Hercegovine, ponovo početi barem formalno, politički i vojno organizirati, no ne u Hercegovini nego u Dalmaciji.

Središnju temu autor dijeli na tri dijela.

Prvi dio - *Terra incognita* (str. 33-76). Prof. Šarac analizira situaciju u zapadnim dijelovima Hercegovine prije ulaska partizana. Za političku aktivnost KPJ-a zapadni dijelovi Hercegovine bili su nepoznat i neistražen prostor toliko da jedan dio njezinih sela sve do završnih godina rata nikada nije vidio, a niti čuo za komuniste. Za razliku od istočnih i središnjih dijelova Hercegovine, s višenacionalnim i viševjerskim stanovništvom, gdje se izmijenilo nekoliko različitih naoružanih formacija, uloge agresora i žrtava, zapadnu Hercegovinu obilježila je ujednačena nacionalna, vjerska i socijalna struktura stanovništva, što je smanjilo mogućnost političko-vjersko-ideoloških sukoba. Autor dokumentima KPJ-a kao i dokumentima njezine Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije ukazuje na to da do potkraj Drugoga svjetskog rata komunizam kao ideologija niti jugoslavensko-partizanski pokret kao vid oružanoga organiziranja pod vodstvom KPJ-a ni na koji način nisu uspjeli prodrijeti u zapadnu Hercegovinu i privući mase, izuzev nešto skromnijega uspjeha preko malobrojnih

pojedinaца u selima uz dalmatinsku granicu. U podnaslovu "Podsjetnik na neke činjenice o nasiljima" ponovio je najvažnije spoznaje iz prethodne knjige o nasiljima u Hercegovini 1941. godine, a potom donosi pregled situacije za 1942. i 1943. godinu. Podnaslov "Krvavi rubovi zapadno-hercegovačkog 'trokuta'" donosi podatke o četničkim i partizanskim "upadima" u hercegovačka sela. Dok su četnički odredi, uz pljačku, imali cilj napasti i rastjerati civilno stanovništvo kako bi se etnički očistio određeni prostor, partizanske su akcije u to vrijeme više bile usmjerene na upade u pojedina sela zbog pljačke hrane i stoke, ali i zbog napada na obitelji utjecajnijih dužnosnika vojnih i civilnih vlasti NDH. Što se tiče područja zapadno od rijeke Neretve, u "trokutu" Posušje – Gabela – Mostar nije bilo izravnih oružanih sukoba zaraćenih strana sve do početka završnih ratnih operacija krajem 1944. Jačega intenziteta bila su partizanska djelovanja južnije u dolini Neretve, u pojasu od Žitomislića do Čapljine i dalje prema jugu. Uoči završnoga ovladavanja zapadno-hercegovačkim područjem, iz smjera jugoistoka i sjeverozapada, jugoslavensko-partizanske postrojbe (12., 13. i 14. brigada 29. hercegovačke divizije) prethodno su zauzele glavna istočno-hercegovačka mjesta, lijevu obalu Neretve, dolinu Neretve prema Metkoviću i Gabeli prodirući prema Čapljini. Pripadnici 12. hercegovačke brigade iz sastava 29. hercegovačke divizije prešli su na desnu obalu Neretve potkraj listopada, spremajući se za završni pohod na zapadnu Hercegovinu.

Drugi dio - Jesen (str. 79-163). Jesen 1944. godine obilježena je pomicanjem postrojbi iz istočnoga dijela Hercegovine prema zapadu i dolasku NOVJ-a u zapadnu Hercegovinu. Nije bilo intenzivnih borbi, ali stradanja civila nije nedostajalo. "Dok su partizani iz sastava 29. hercegovačke divizije prodirali u dolinu Neretve i prebacivali svoje brigade u zapadne krajeve, na drugoj su strani, na prostorima sjeverozapadnih rubova Hercegovine, neko vrijeme već djelovale dalmatinske partizanske postrojbe iz sastava VIII. korpusa NOVJ-a, čiji su pripadnici u većini bili mobilizirani Hrvati iz otočnih i priobalnih krajeva i iz dalmatinskoga zaleđa. Dvije brigade iz sastava 9. divizije (3. i 4. brigada) i jedna iz 26. divizije (13. brigada) ovoga korpusa nastojale su ovladati duvanjskim, imotskim i posuškim krajevima kako bi zauzeli strateški važne prometnice Duvno - Posušje - Imotski i Posušje - Široki Brijeg - Mostar te u konačnici, kako je definirano u jednom planu štaba 9. divizije, i prometnicu Mostar - Metković."

Nakon zauzimanja desne obale Neretve i ljubuškoga i broćanskoga kraja, jugoslavenske partizanske postrojbe početkom studenoga za-

ustavljene su u daljnjem prodiranju prema sjevernim dijelovima zapadne Hercegovine, jer su njemačke i ustaško-domobranske snage uspjele formirati i stabilizirati liniju bojišnice između Širokoga Brijega i Mostara. Partizani su uzaludno pokušavali probiti taj dio "zelene linije" i ovladati Širokim Brijegom i Mostarom, čime su planirali slomiti otpor u Hercegovini. Prof. Šarac nadalje obrazlaže razloge zbog kojih je bojišnica Široki Brijeg – Mostar opstala puna tri mjeseca. Dolazak nove vlasti i njezine vojske izazvao je paniku među narodom, metež među postrojbama NDH i pomutnju kod kotarskih vlasti. Iako se komunističko-partizanska vlast svojim propagandnim djelovanjem nastojala prikazati kao "oslobodilačka" vojska, uskoro je domaće stanovništvo zapadne Hercegovine uvidjelo njezino pravo lice.

Treći dio - Zima (str. 167-333). Zima i predbožićni dani 1944. bili su napeti, a stanovništvo Širokoga Brijega, Mostara i drugih mjesta Hercegovine bilo je u iščekivanju i strahu. Naslućivala se neka velika promjena, ali se nije znalo kada će doći i kakva će biti. Tri podnaslova trećega dijela govore o "Buri" – pothvatu za oslobodjenje južne Hercegovine potkraj siječnja 1945., kako se u dokumentima zapovjedništva 9. Hrvatske gorske divizije naziva taj neočekivani trodnevni protuudar. Organiziran je na poticaj ustaško-domobranskih zapovjednika, a u njemu je sudjelovao i dio njemačkih postrojbi. Dobar dio pripadnika ovih oružanih formacija potjecao je upravo iz tih zapadno-hercegovačkih krajeva koje su u prethodna tri mjeseca držali partizani. Nema sumnje da je "Bura" označila prekretnicu u vojno-strateškom pogledu, jer će, kako ćemo vidjeti, nakon nje uslijediti definitivni rasplet rata u zapadnoj Hercegovini. Novost je, naime, u tomu što KPJ i NOVJ nakon "Bure" počinju tretirati i civilno stanovništvo i katoličke svećenike kao aktivne sudionike rata i pripadnike protivničkih oružanih formacija.

Početkom veljače 1945., čim se ukazala prilika za odmazdu, postrojbe 8. korpusa u protuudaru nakon "Bure" provodile su čišćenja i pretrese hrvatskih sela između Ljubuškoga, Širokoga Brijega i Mostara. Autor poimence navodi osobe stradale u hercegovačkim mjestima. Nasilje nad civilima zapadne Hercegovine započelo je i prije "Bure", kako se vidi na primjeru Čapljinje, no nakon "Bure" zahvatilo je najprije ljubuški i vrgorački kraj. "U ovih desetak dana od pokretanja 'Bure' (27. siječnja) do početka napada na Široki Brijeg (6. veljače) pogubljeno je u čapljinskom, ljubuškom i broćanskom kraju preko stotinu civilnih osoba, među kojima i velik broj žena. U međuvremenu su 31. siječnja i 1. veljače 1945. partizanske i savezničke zrakoplovne

snage iz sastava BAF (Balkan Air Force) bombardirale Široki Brijeg i Humac, pri čemu su pogođena i oštećena oba franjevačka samostana, najavljujući time gdje će uslijediti glavni udar za nekoliko dana."

Prof. Šarac detaljno donosi podatke o završnim napadima i definitivnim zauzimanjem bojišnice Široki Brijeg – Mostar. Napad na Široki Brijeg započeo je u zoru 7. siječnja 1945. topništvom i tenkovima, koji su nakon nekoliko sati intenzivnog djelovanja omogućili pješastvu slomiti liniju obrane. Uskoro su pripadnici 11. brigade probili obrambeni pojas pod brijegom na kojemu se nalaze samostan, crkva i gimnazija, dok su se ostatci njemačkih i ustaško-domobranskih postrojbi povukli prema središtu grada.

Nakon slamanja otpora na Širokom Brijegu 7. veljače 1945. i povlačenja preostalih dijelova njemačkih i ustaško-domobranskih postrojbi prema dolini Neretve i dalje prema sjeveru, glavni vojni udar jugoslavensko-partizanskih jedinica koncentriran je na zauzimanje Mostara kao iznimno važne strateške točke u zoni tzv. "zelene linije" koji je započeo 13. veljače. Autor navodi da se prema nekim sačuvanim dokumentima može zaključiti da su se po svršetku borbi u Mostaru odvijali vrlo slični prizori onima u Ljubuškom, Čapljini, Širokom Brijegu ili Nevesinju.

U žestokom dvotjednom valu partizanskoga nasilja nad civilima i zarobljenim vojnicima u mjestima od Ljubuškoga, Širokoga Brijega do Mostara, u veljači 1945. osobito su stradali hercegovački franjevci. Autor rekonstruira tijek događanja u širokobriješkom i mostarskom samostanu gdje se odigravala prava drama. Bez obzira što nije postojao nikakav oružani otpor franjevaca u samostanima, sve su ih, bez suđenja, ubili pripadnici oružanih formacija NOVJ-a.

Završna promišljanja (str. 334-338). Završno poglavlje donosi autorova objašnjenja i rezultate istraživanja koja su prethodila pisanju knjige. "Rezultati istraživanja najvećim su dijelom nastali uvidom u građu Arhiva Hercegovine u Mostaru i Vojnoga arhiva u Beogradu. Pretraživanja nekih do sada rijetko ili nikada korištenih arhivskih dokumenata sve su snažnije navodila na oblikovanje potpuno drukčije slike od one koja je davno bila izrađena u crno-bijeloj tehnici i uramljena u 'radionici' kulture (selektivnoga) sjećanja jugoslavensko-komunističkoga razdoblja. Najvažniji rezultati ove knjige mogu se svesti na sljedeće: uloga i djelovanje partizanske vojske u zapadnim dijelovima Hercegovine nimalo se nisu uklapali u desetljećima propagirani narativ o 'narodnooslobodilačkoj vojsci' kakvom je ona prikazivana u jedino dopuštenoj interpretativnoj verziji u vrijeme druge

Jugoslavije. Od početka je kod većine tamošnjih Hrvata bio i ostao strah od te vojske, k tomu je bio prisutan i obostran osjećaj mržnje i neprijateljstva. Niti su pripadnici partizanske vojske tretirali zapadno-hercegovački prostor kao vlastiti (pokazujući to najočitiije tako što su se i ponašali i djelovali kao okupacijska sila, otimajući stoku i hranu, pljačkajući i ubijajući civile, zarobljenike, svećenike...), a niti je najveći dio zapadno-hercegovačkoga svijeta dočekao i prihvatio partizane kao 'osloboditelje', pokazujući to najuvjerljivije masovnim bježanjem pred njima i slavljenjem (u jednom trenutku) njihova kratkotrajna vojnog poraza." Komunističko-partizansko vodstvo skinulo je propagandnu masku i proglasilo kompletan narod u zapadnoj Hercegovini "neprijateljem" te započelo dugotrajan proces obračuna s tim područjem i njegovim stanovništvom. Zatim su uslijedile masovne i pojedinačne likvidacije. Prof. Šarac naglašava da mu je nakana bila pisati ne u brojkama nego imenom i prezimenom, te posvijestiti čitatelju "da se radilo o osobama kojima je potrebno vratiti osobni identitet i barem djelić njihova dostojanstva, kada su već njihovi egzekutori kao ratni pobjednici nad njima kao i nad mnogim drugim žrtvama svojih zlodjela brisali sjećanja i sustavno provodili *damnatio memoriae*".

Dodatak (str. 341-397). U Dodatku su doneseni veoma vrijedni dokumenti iz arhiva koje je autor koristio u svome istraživanju, a nakon toga slijedi **Izvori i literatura (str. 399-414)** te **Popis imena (str. 415-428)**. Nakon zahvale priloženi su dijelovi **Iz recenzija (str. 430-431)** dvojice recenzenata prof. dr. sc. Bože Goluže i dr. sc. Roberta Jolića.

Prof. Šarac ovom je knjigom obuhvatio izrazito kompleksno i turbulentno razdoblje zapadno-hercegovačke povijesti, iako kratko, tek jesen i zimu 1944. – 1945., ali zasigurno dovoljno da uzburka duhove šire javnosti. Postavio je temelje za daljnja istraživanja i potaknuo na nove spoznaje i nove poglede čime knjiga postaje vrijednim i nezaobilaznim djelom za sve one koji se bave i koji će se baviti temom Hercegovine i Drugoga svjetskog rata.

Martina Arapović

UPUTE AUTORIMA

Časopis *Hercegovina* izlazi jedanput godišnje i objavljuje neobjavljene radove iz humanističkih znanosti u kojima autori obrađuju teme vezane za Hercegovinu, njezinu povijest, kulturu i tradiciju, ali i one koji se na bilo koji način odnose ili imaju utjecaja na ovo područje.

Radovi se mogu slati tijekom cijele godine elektroničkom poštom na jednu od adresa uredništva: **hercegovina@ff.sum.ba** ili **casopis.hercegovina@gmail.com** kao i na nekoj vrsti prijenosne memorije. Redovito časopis za određenu godinu zaključuje se s radovima pristiglim do kraja veljače, a u iznimnim slučajevima urednik rad može primiti i nakon isteka ovoga roka.

Radovi podliježu dvostrukoj anonimnoj recenziji.

Nakon pristiglih recenzija radovi mogu biti kategorizirani kao:

1. **Izvorni znanstveni rad** – odlikuje se izvornošću zaključaka ili iznosi neobjavljene izvorne rezultate znanstveno koncipiranog i provedenog istraživanja.
2. **Prethodno priopćenje** – sadržava prve rezultate istraživanja u tijeku, koji zbog aktualnosti zahtijevaju brzo objavljivanje, ali bez visoke razine obuhvatnosti i utemeljenosti.
3. **Pregledni rad** – sadržava temeljit i obuhvatan kritički pregled određene problematike, ali bez osobite izvornosti rezultata.
4. **Stručni rad** – sadržava znanja i iskustva relevantna za određenu struku ali nema obilježja znanstvenosti.

Ukoliko se recenzije razlikuju u pogledu kategorizacije, može se tražiti i trećega recenzenta. Odluku o konačnoj kategorizaciji rada donosi urednik i članovi uredništva.

Svi radovi trebaju imati na početku manji sažetak (nekoliko rečenica), ključne riječi, te na kraju veći sažetak (do jedne kartice) i ključne riječi. Sažetak i ključne riječi na kraju rada bit će prevedeni na engleski jezik.

Radovi se ne honoriraju, a autori članaka dobivaju dva besplatna primjerka dotičnoga broja časopisa *Hercegovina*. Uz priloge autori trebaju dostaviti i sljedeće podatke: ime i prezime, akademsko zvanje, te naziv i adresu institucije u kojoj su zaposleni i e-mail adresu.

Osim ovih radova *Hercegovina* objavljuje recenzije, prikaze, osvrtne, obavijesti i slično. Autori ovih priloga dobivaju besplatno po jedan primjerak časopisa.

Tehničke upute za pisanje priloga u časopisu *Hercegovina*

Svi prilozima trebaju biti pisani na računalu u programu Word. U tekstu priloga veličina slova je 12, a prored 1,5. Bilješke se pišu na dnu stranice (podnožne bilješke), veličina slova je 10, a prored 1.

Molimo autore da radovi opsegom ne prelaze dva arka (32 kartice). U iznimnim slučajevima uredništvo časopisa može odlučiti i o objavljivanju rada s većim brojem kartica.

Tabele trebaju biti uredno opisane i sadržavati broj, naslov i legendu.

Grafičke priloge treba poslati odvojeno od teksta u JPG formatu.

Molimo autore radova da se pridržavaju uputa i metodologije koja je usvojena za ovaj časopis.

Upute za pisanje bilježaka u časopisu *Hercegovina*

IME I PREZIME AUTORA – mali verzal

"Naslov članka" – u navodnicima, obična slova

Naslovi svih publikacija – kurziv

Isto – kurziv (kada se radi o istom autoru i istom djelu)

ISTI – mali verzal (kada se radi o istom autoru a različitu djelu; naravno, navodi se naslov toga djela)

nav. dj. – kurziv

Do tri autora pišu se njihova imena i prezimena, a ako ih je više navodi se samo prvi autor i kratica: i dr.

Svaku novu bibliografsku jedinicu u istoj bilješci treba odvojiti točkom-zarezom (;).

Prilikom prvoga navođenja bibliografske jedinice treba navesti sve podatke a nadalje u skraćenom obliku.

Arhivi:

DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU (dalje: DADU), *Lettere di Levante*, sv. 4, f. 32r-33v.

Knjige:

MATE MATIĆ – ANTE ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, Globus, Zagreb, 32014., str. 25-27.

Isto, str. 30-31.

Kada se isto djelo ponovo navodi na drugome mjestu, treba upotrijebiti skraćeni oblik. Npr.: M. MATIĆ – A. ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, str. 35. Samo u kraćim radovima i s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica *nav. dj.* ako se od istoga autora spominje samo jedno djelo.

Časopisi:

IVAN IVIĆ, "Kulturna baština Hercegovine", u: *Povijesni prilozi*, 63, Zagreb, 2014., str. 50.

I. IVIĆ, *nav. dj.*, str. 50.

Zbornici:

JURE JURIC, "Jezik Augusta Šenoae", u: MATE MATIĆ (prir.), *Povijest hrvatske književnosti u 19. stoljeću*, Školska knjiga – Marijan tisak, Zagreb – Split, 2014., str. 122-132.

Biblija:

Uobičajeno je da se biblijske knjige ne navode u bilješkama ispod crte nego u zagradi odmah iza teksta. Npr. "U početku bijaše Riječ" (Iv 1,1).

Enciklopedije:

"Neretva", u: *Hrvatska enciklopedija*, I., Zagreb, ³2005., str. 580-590.

Dnevne novine:

MARKO MARKIĆ, "Stećci na prostoru Hercegovine", u: *Večernji list*, br. 8245, Zagreb, 15. 11. 1999., str. 141-143.

Intervjui:

MATE MATIĆ, "Ovo je sveta zemlja" (razgovarao Petar Bašić), u: *Hrvatsko slovo*, br. 467, Zagreb, 24. 3. 2004., str. 3-4.

Internet:

<http://www.znanost.hr>, ANA ANIĆ, *Etnička slika Bosne i Hercegovine* (15. 9. 2011.).

AUTHOR GUIDELINES

Herzegovina is an annual journal which accepts unpublished papers from humanities covering the topics of Herzegovina, its history, culture and tradition as well as the topics in any way related to or have an impact on this area.

All submissions should be sent to the editorial board throughout the year at the following e-mail addresses: **hercegovina@ff.sum.ba** and **casopis.hercegovina@gmail.com**, or on any kind of removable memory. Annual submission of papers is open by the end of February, however, in exceptional circumstances the editor can accept a paper after the deadline has expired.

Submitted papers undergo the double-blind review process. The articles are classified according to one of the following categories:

1. *Original scientific article* is only the first time publication of original research results in a way that allows the research to be repeated, and the findings checked.
2. *Short communication* of preliminary but significant results which summarizes the findings of a completed original research work or a research work in progress.
3. *Review article* is an overview of the latest works in a specific subject area, the works of an individual researcher or a group of researchers, in which the author's original contribution to the research of the same topic should be presented.
4. *Professional article* is the presentation of what is already known in a specific subject area and does not have to contain the original research results.

If the reviewers' opinions differ, the editorial board may ask for the opinion of the third reviewer or the board may decide on final categorization. All papers should include short abstract (several sentences), key words, and a page long summary which will be translated into English.

Authors will not be paid for the articles, however, they will get two free copies of a published issue. The manuscripts should include author's name and surname, academic position, institutional affiliation (name and address) and e-mail address.

Apart from the mentioned categories *Herzegovina* will publish other submissions, such as short essays, reviews, commentaries, bibliographies, notifications, opinion articles etc., the authors of which will get a free copy each.

Technical guidelines

Manuscript format should be *Microsoft Word*, font *Times New Roman*, font size 12, line spacing 1.5. Footnote font size should be 10, single line spacing.

Preferable length of article should not exceed 32 standard pages (1,800 characters per page). Extensions are permitted with agreement from the editorial board.

Tables should be properly described including number, title and key. Graphics should be submitted on a separate sheet in JPG format.

Author(s) are asked to comply with the format and style of the journal.

Referencing

AUTHOR'S NAME AND SURNAME – small capitals

"Title of the article" – in quotation marks, standard font

Titles of all publications – italic

Ibid. – italic

ID. – small capitals

op. cit. – italic

For up to three authors, their full names are cited, if more than three, then only the first author's full name followed by the abbreviation et.al.

Each new bibliographic unit in the footnote should be separated by semi-colon (;).

The first time a source is cited, full bibliographic details should be provided, whereas in repeat citation shortened forms should be used.

Archives:

DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU (henceforth: DADU), *Lettere di Levante*, Vol. 4, f. 32r-33v.

Books:

MATE MATIĆ – ANTE ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, Globus, Zagreb, 32014, pp. 25-27.

Ibid., pp. 30-31.

When the same reference is cited, the second time it is mentioned the shortened form should be used, e.g. M. MATIĆ – A. ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, p. 35. The acronym *op. cit.* should be used only in short articles with few footnotes, if only one work of the same author is cited.

Journals:

IVAN IVIĆ, "Kulturna baština Hercegovine", in: *Povijesni prilozi*, 63, Zagreb, 2014, p. 50.

I. IVIĆ, *op. cit.*, p. 50.

Proceedings:

JURE JURIC, "Jezik Augusta Šenoae", in: MATE MATIĆ (ed.), *Povijest hrvatske književnosti u 19. stoljeću*, Školska knjiga – Marijan tisak, Zagreb – Split, 2014, pp. 122-132.

Bible:

It is customary for the Books of Bible not to be cited in the footnotes, but in the brackets immediately after the text, e.g. "In the beginning was the Word"(John 1:1).

Encyclopedias:

"Neretva", in: *Hrvatska enciklopedija*, I., Zagreb, ³2005, pp. 580-590.

Daily newspapers:

MARKO MARKIĆ, "Stećci na prostoru Hercegovine", in: *Večernji list*, no. 8245, Zagreb, 15. 11. 1999, pp. 141-143.

Interviews:

MATE MATIĆ, "Ovo je sveta zemlja" (interviewed by Petar Bašić), in: *Hrvatsko slovo*, no. 467, Zagreb, 24. 3. 2004, pp. 3-4.

Internet:

<http://www.znanost.hr>, ANA ANIĆ, *Etnička slika Bosne i Hercegovine* (15. 9. 2011).